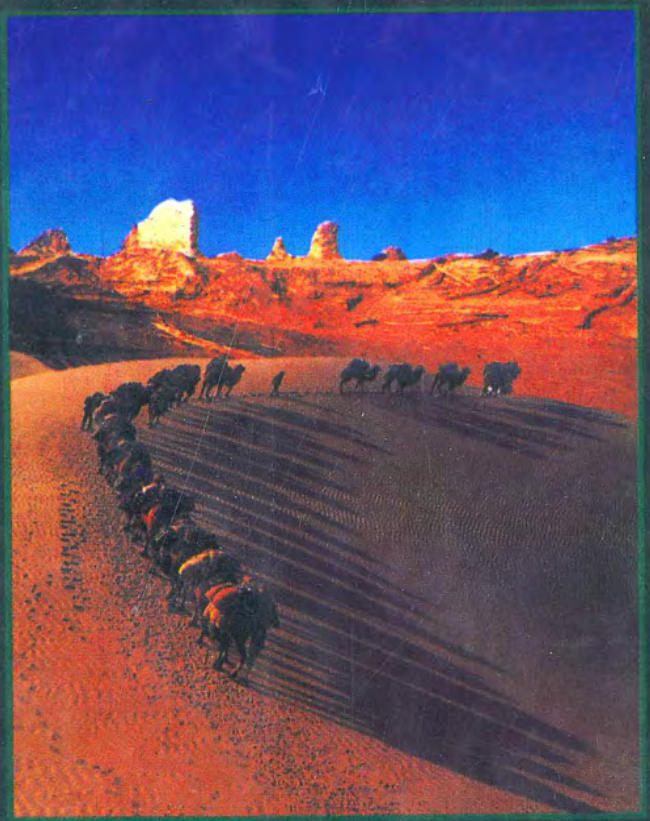
ئەسەت سۇلايمان ئەسەرلىرى ـ 1

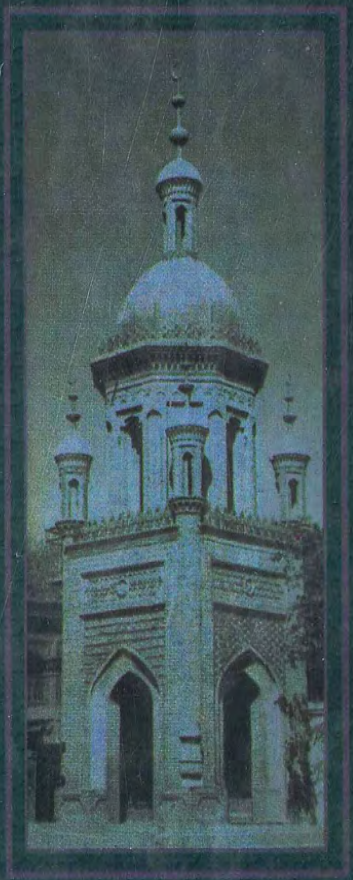

تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تاغ قوروق چېكىگدە

نىجاڭ خالق نەشرىياتى

ISBN 7-228-06608-1

ISBN 7-228-06608-1

9 787228 066087 >

تاغرا قوۋۇق چېگىلگەن زادە

نەشرگە تەييارلىغۇچى : يالقۇن روزى

图书在版编目(CIP)数据

艾赛提·苏来曼论文选集/艾赛提·苏来曼著.
—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2001.8
ISBN 7-228-06608-1

Ⅰ.艾… Ⅱ.艾… Ⅲ.维吾尔族—民族文化—文化史—文集
维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K2815-53
中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 054005 号

责任编辑:阿不力米提·依明
封面设计:努尔买买提·吾买尔

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码:830001)
新疆新华书店发行
新疆彩印胶印厂
850×1168 毫米 32 开本 16 印张 3 插页
2002 年 3 月第 1 版 2002 年 3 月第 1 次印刷
印数 1——3000

ISBN 7—228—06608—1/K.935　　定价 22.00 元

ئاپتوردىن

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئوقۇرمەنلەر!

قولىڭىزلاردىكى بۇ كىتاب يېقىنقى مەزگىللەردە يازغان ئىككى پارچە چوڭ ھەجىملىك يېڭى ماقالەمنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئىلگىرى ئېلان قىلغان، ئەمما توپلامغا كىرگۈزۈلمىگەن بىر قىسىم ماقالىلىرىمنى تاللاش نەتىجىسىدە يورۇقلۇققا چىقتى، شۇنىڭدەك يېڭى ئەسىردىن بۇيانقى ئەسەرلىرىمنىڭ 1 - تومى بولدى.

ئويلاپ باقسام ھاياتىمنىڭ مەن بېسىپ بولغان 33 يىلدا ئويلىغانلىرىم كۆپ، جاۋابسىز قالغان سوئاللىرىم تېخىمۇ كۆپ ئىكەن. ھەر قېتىم تەگسىز سوئاللارغا كۆمۈلگىنىمدە، قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تېپىش ئۈچۈن تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىغا تىنىپ كەتكەن روھىيەت ئالىمىزنىڭ سىرلىق قوۋۇقىنى چېكىشكە مەجبۇر بولىمەن.

ھەر قېتىم كۆز ئالدىمىزدىكى رېئال دۇنيانىڭ بىزگە تالىق بولمىغان ئىمكانىيەتلىرى مېنى ئارتۇقى بىلەن ئازابلىغىندا، ئۇزاق ئۆتمۈشىمىزنىڭ نۇر چەشمىلىرىدىن ئۆزۈمگە تەسەللىي ئىزدەيمەن...

ۋاھالەنكى، ئۆتمۈش قانچىلىك سىرلىق، تارىخ قانچىلىك ئۇلۇغ، ئەسلىمە قانچىلىك تاتلىق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتكەن زامانغا مەنسۇپ. ھاياتنا ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئەسلىمىسىدىن باشقا تەسەللىيسى قالمىغان خەلق ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان بىر قېرى بوۋايغا ئوخشايدۇ. بىزنىڭ ئۆتمۈشتىن ئىزدەيدىغىنىمىز يالغۇز تەسەللىيلا ئەمەس، بەلكى نۆۋەتتىكى ھاياتىي كۈچىمىزنى يېڭىلاپ تۇرىدىغان روھىي ئېنىرگىيىدۇر.

بىز ياشاۋاتىمىز، مىليونلىغان ئادەملەرگە ئوخشاشلا يەر شارىنىڭ ئاتموسفېراسىدىن نەپەسلىنىۋاتىمىز، مىسلىسىز دەرىجىدە يۇغۇرۇلۇۋاتقان ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى مەدەنىيەت قايىنىمىغا قاراپ سىلجىۋاتىمىز. قارىغاندا بىز كۆنۈككەن تەپەككۇر ئەندىزىمىز بىر مەيدان كەسكىن ئىسلاھاتقا دۇچ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئەمدى تار دائىرىدىكى رىقابەتتىن قاچىدىغان پاسسىپ پوزىتسىيە قوزغىيالمايدۇ. رېئاللىقتىن چەتنىگەن زىيادە رومانتىكىمۇ ئۇرۇكسىگەك مەنئۇيىتىمىزگە مەلھەم بولالمايدۇ. مېنىڭچە، بىزگە ھەممىدىن زۆرۈرى تۆنۈگۈنكى ئاتلىق خاتىرە ياكى ئەتىكى شېرىن مەنزىرە ئەمەس، بەلكى بىز ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايۋاتقان بۈگۈنكى رېئاللىقىمىزدۇر.

دەرۋەقە، نۆۋەتتىكى رېئاللىقىمىز بىزنى ئەڭ زور دەرىجىدە تەپەككۇرغا مەجبۇرلىماقتا. بىز ئەزەلدىن بۈگۈننىڭ ھەممىدىن مۇھىملىقىنى بۆنچىلىك چوڭقۇر ھېس قىلىپ باقمىغان. سوقرات شۇنداق دەيدۇ: «تەپەككۇرسىز ھايات ياشاشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ».

يازغانلىرىمنىڭ بۈگۈنكى رېئاللىقىمىز ئۈچۈن، ئۆزىمىزنى تونۇشىمىز ئۈچۈن ئاز - تولا تۈرتكىسى بولسىكەن دەپ ئويلايمەن. شۇڭا ھەر قېتىم قەلەمنى قولغا ئالغىنىمدا كۆچلۈك بىر مەسئۇلىيەت تۈيغۇسىنى ھېس قىلىمەن. يازغانلىرىمنىڭ ھەممىسى بىز مۇھاكىمە قىلىۋاتقان تېمىلارغا تولۇقى بىلەن جاۋاب بېرەلىشى ناتايىن. ئەمەلىيەتتە ئادەملەر تەرىپىدىن يېزىلغان ھەرقانداق يېتۈك ئەسەرمۇ ئۆزى مۇھاكىمە قىلغان تېمىنىڭ مەڭگۈلۈك ھەمدە كەمكۈتسىز، يېگانە جاۋابى بولالمايدۇ. يازغانلىرىم ناۋادا ئوقۇرمەنلىرىمنى بۈگۈنىمىز ئۈچۈن پىكىر قىلىشقا، ئۆزىمىزنى قايتا تونۇشقا ئىلھاملاندۇرالىسا، ماڭا شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە!

2001 - يىل سىنتەبىر، ئۈرۈمچى

مۇندەرىجە

تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە 1
— گەجنەبىيلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيتى ۋە ئۇ-
نىڭ روھىيەت تېنز سىزمىسى 1
بىرىنچى بۆلۈم تارىم مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى..... 1
1. دۇنياغا يېراق ھەم يېقىن 1
2. «ئىستىغپار ھوجرىسى» نىڭ قوۋۇقى قېقىلدى ... 6
3. «ئەسھابۇل كەھف» تىكى ئەجنەبىيلەر ئارخىپى I ... 11
4. «ئەسھابۇل كەھف» تىكى ئەجنەبىيلەر ئارخىپى II 22
ئىككىنچى بۆلۈم ئەجنەبىيلەرنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە
قالدۇرغان تەسىراتلىرى 28
1. ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئاسىيا مۇھاجىرلىرى..... 28
2. ئۇيغۇرلار بىلەن رۇسلارنىڭ دىئالوگى 42
3. پەرەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قالـ
دۇرغان تەسىراتلىرى 66
ئۈچىنچى بۆلۈم ئەجنەبىيلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇر
جەمئىيىتى 90
1. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى 92
2. ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەرنىڭ شەرقتىكى جەننىتى ... 95
3. ئوخشىمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ كۆرگەزمىلـ
نىسى 97
4. ئۇنتۇلغان، دۇنيا تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن
مىللەت 102
5. تەئەججۇپ ۋە ھەيرانلىقتا قالغان كىشىلەر 108

6. ۋاقىت ئۇقۇمى ۋە ئۆزلۈك ئېڭى يوق مىللەت ... 112
7. بوستانلىق خەلقى ۋە قۇملۇق پسىخىكىسى 115
ئاخىرقى سۆز 119

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تارىخىي قىسمىتى 120

1. تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە 120
2. شەرق رېۋايەتلىرىگە كۆمۈلگەن دىيار 132
3. دەريا بويى: قەدىمكى مەدەنىيەت ئارىلىنىڭ بايقىلىشى ۋە بەرپا بولۇشى 141
4. چۆكمە مەدەنىيەت ۋە قۇملۇقتىكى «گۆھەر ئىزدەش گۇچىلەر» 155
5. كۆچمە كۆل ۋە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ھايات شەجىرىسى 176

نەۋائى دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى 210

— *ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رېنېسانسلىرى ئوستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات* 210
1. شەرققە قايتىش 210
2. پەرەڭلەرنىڭ يەلكەنلىك كېيىمى ۋە ئەمىر تېمۇرنىڭ ياقۇتى 217
3. غەربتە فىلورېنسىيە ۋە رۇم، شەرقتە سەمەرقەنت ۋە ھىرات 229
4. پىسادىكى قىيىسىق مۇنار ۋە سەمەرقەنتتىكى رېگىستان 248
5. لېئوناردو داۋېنچى ۋە كامالىددىن بېھزاد 260
6. غەربتە دانتې ۋە شېكسپىر، شەرقتە جامى ۋە نە-

ۋائى 280
7. گاللىينىڭ تېلېسكوپى ۋە ئۇلۇغبېگنىڭ رەسەتخا-
نىسى 302
8. ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشلىرى-
نىڭ داۋامى 322
9. خۇلاسە: ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغا-
نىشلىرىنىڭ نەتىجىسى 344

بۇگۈنكى ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسى ئۇستىدە پىكىر-
خىك دىئاگنوز 348

ئۆلۈم ئېخىي ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن
قاتلىمى 372

ئەفراسىياب كىم 467
—ئەفراسىيابنىڭ تارىخىي ېيلتىزى ۋە ئونىڭ ئالىي
ئىر تۇڭا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 467
1. تېمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى 467
2. ئەفراسىياب ھەققىدىكى ئوخشاش بولمىغان قاراشلار
ۋە تەتقىقاتلارغا باھا 471
3. ئەفراسىيابنىڭ ئەسلىي پروتوپى ۋە ئىران ئەدەبى-
ياتىدىكى تەرەققىياتى 478
4. تۈركىي ئەدەبىياتىدا ئەفراسىياب ئوبرازى ۋە ئۇ-
نىڭ تارىخىي قاتلىمى 485
5. ئەفراسىياب بىلەن ئالپ ئەرتوڭانىڭ مۇناسىۋىتى ... 495
خۇلاسە 503

تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە

—— ئەجنەبىيلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ روھىيەت تېز سىزمىسى

بىرىنچى بۆلۈم

تارىم مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى

1. دۇنياغا يېراق ھەم يېقىن

1876 - يىلى رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن پرژېۋالسكىي تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى لوپنۇر كۆلىنى ئەتراپىدا لوپنۇرلۇقلارنىڭ جاھاندىن بىخەۋەر ھالەتتىكى ئىپتىدائىي تۇرمۇش مۇھىتىنى كۆرۈپ قاتتىق ھەيران قالىدۇ. ئۇ قومۇشتىن ياسالغان ساتمىلاردا بەخىرامان ياشايدىغان، بېلىقچىلىق ۋە قوشۇمچە ئوۋچىلىققا تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان، سىرتقى دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئالاقىسى ئۈزۈلگەن بۇ كىشىلەر بىلەن ياۋروپا ئوتتۇرىسىدىكى ئاسمان - زېمىن پەرقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ ھەمدە ئۆز خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ماددىي تۇرمۇش جەھەتتىنلا نامرات بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە روھىي دۇنيا ۋە مەنىۋى تۇرمۇش جەھەتتىنمۇ ئاجايىپ زەئىپلىك ئىچىدە ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىملىرى ۋە ئاڭ - سېزىمى پەقەت ئەتراپىدىكى تار مۇھىت

بىلەنلا چەكلىنىدىكەن، سىرتقى دۇنياغا نىسبەتەن ھېچقانداق تەسىراتى ۋە چۈشەنچىسى يوق ئىكەن. قېيىق، قارماق، تور، بېلىق، قومۇش ۋە چەكسىز قۇملۇق... مانا بۇلار ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىكەن. بۇنداق بىكىك مۇھىت ئىچىدىكى تىمتاس ھايات ئۇلارنىڭ سىرتقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقە ئېھتىياجىنى يوقىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىنىمۇ يوق قىلىۋېتىدىكەن. ئۇلار تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئۆلگۈچە بولغان ئارىلىقتا كۆز ئالدىدىكى قومۇشلۇق كۆلدىن باشقا ھېچقانداق نەرسىگە ئۇمىد باغلىمايدىكەن. ئۇلار ئۇچۇن تاشقى دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق ئىكەن. نامراتلىق، ئاچ - زارلىق ۋە رەھىمسىز تەبىئەت بىلەن توختاۋسىز رەۋىشتە كۈرەش قىلىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدە بىرخىل جاھىللىق، ئىچىگە تىنىپ كەتكەن سۇكۇت ۋە ئۆتكەن كۈنىگە شۇكۇر قىلىش پىسخىكىسى شەكىللەنگەنكەن. ئۇلارنىڭ سۇلغۇن چىرايىدىن كۆلكە - تەبەسسۇمنى كۆرۈش ناھايىتى تەس ئىكەن». [1]پرژېۋالسكىي يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىر كۈنى مەن كەنتتىكى كىشىلەر بىلەن بىر قاراڭغۇ قومۇش ساتمىدا ئولتۇرۇپ پاراڭلاشتىم. ئۇلار ھەيرانلىق بىلەن ماڭا قاراپ ئولتۇراتتى. خىياللىرىم مېنى قومۇش ساتمىدىن ئاچىقىپ يىراقلارغا پەرۋاز قىلدۇردى... پەن - مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان بۇگۈنكى زامانداً، بىز ياۋروپالىقلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىلىقى قانچىلىك يىراقلاپ كەتكەن بولغىيتى - ھە! ؟ ئېھتىمال بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزمۇ قەدىمكى زامانداً لوپنۇرلۇقلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇش **ھالىتى** بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر دەۋرنى بېشىدىن **كەچۈرگەن** بولۇشى مۇمكىن، ئۇنداقتا، بىزنىڭ

---

① پرژېۋالسكىي (رۇسىيە): «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 287 - بەت.

ئەجدادلىرىمىز تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامان ياۋروپا مىللىتىگە ئايلانغۇچە بولغان ئارىلىقتا، قانچىلىك بەدەللەرنى تۆلىگەن، قانچىلىك كىشىلەرنىڭ يۈرەك قېنى سەرپ قىلىنغان بولغىيتى؟ . . . ئالدىمدىكى لوپنۇرلۇقلار يەنىلا ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن ماڭا قاراپ تۇراتتى، ئۇلار ماڭا ھەيرانلىق بىلەن قارىغانسېرى، مېنىڭ بۇ كىشىلەرگە بولغان قىزىقىشىم تېخىمۇ ئېشىپ بېرىۋاتاتتى. ئەنە ئاشۇ پايانسىز جەزىرىنىڭ گىرۋىكىدە، ئەنە ئاشۇ سىرلىق كۆچمە كۆلنىڭ ساھىلىدا، ئەنە ئاشۇ دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان بېكىك جەمئىيەتتە، روھىي بۇرۇقتۇرمىلۇق ئىچىدە ياشاۋاتقان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سىرلىق تۇرمۇش مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلدىم. . . »①

ۋاھالەنكى، مەركىزىي ئاسىيانىڭ، جۈملىدىن تارىم ۋادىسىنىڭ ياۋروپاغا بەرگەن تۇنجى تەسىراتى قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن قەدىمكى پارلاق مەدەنىيەتلا ئەمەس، بەلكى مۇشۇ مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ نۆۋەتتىكى ئېچىنارلىق رېئاللىقى ئىدى. مانا بۇ ياۋروپا دەۋر پاراۋۇزىنى ھەيدەپ ئالغا كەتكەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن بىخەۋەر قالغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ رېئال كۆرۈنۈشى ئىدى. بۇ يەردە تارىخ گويا بىر ئىزدا توختاپ قالغاندەك، ۋاقىت ئۆز قىممىتىنى يوقاتقاندەك، شۇنداقلا دۇنيادىكى يېڭىلىقلارنىڭ بۇ يەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوقتەك بىرخىل دۇملەنمە ھالەتتىكى بۇرۇقتۇرما كەيپىيات ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن باشلاپ مەركىزىي ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، تۇنجى تۈركۈمدىكى

① پرژېۋالسكىي (رۇسىيە): «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 289 ـ بەت.

ياۋروپالىقلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ سىرلىق قوۋۇقىنى چېكىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئويغاق ياۋروپا بىلەن تامامەن ئوخشاشمايدىغان باشقىچە بىر دۇنيا، يەنى ۋۇجۇدىنى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ جاھالىتى قاپلىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئايان بولغانىدى. تۇنجى تۇركۇمدىكى ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەرنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەققىدىكى تەسىراتلىرى دۇنيا ئىلىم ساھەسىگە ئېلان قىلىنىشتىن ئىلگىرى، ياۋروپانىڭ تارىم ئويمانلىقى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ھەتتا ئافرىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ياكى ئەرەب چۆللۈكلىرى ھەققىدىكى بىلىملىرىدىنمۇ ئاز ئىدى. ئېگىز تاغلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە قالغان تارىم ئويمانلىقى ئۆزىنىڭ «ئىستىغپار ھوجرىسى» غا بەنت قىلىنغان بۇرۇقتۇرما ھاياتى جەريانىدا، سىرتقى دۇنيانىڭ ئۇچۇرلىرىدىن مەھرۇم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزىنى ئۆزى ئىپادە قىلىش ئىمكانىيەتلىرىدىنمۇ ئايرىلغانىدى.

مەلۇم بىر جەمئىيەتكە ئۇيۇشقان ئىجتىمائىي توپنىڭ ياكى بىر مىللىي گەۋدىنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولۇشى، ئۇنى ئۆزىنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىكى ئىچىدىمۇ باسسىپ ۋە ئىككىلەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. بۇنداق جەمئىيەت ئۆزىنى ئۆزى يېتەكلەپ ماڭالمايدۇ، بەلكى تاشقى كۈچنىڭ ئىنېرتسىيىسى بىلەن نامەلۇم يۆنىلىشكە مەجبۇرىي ھالدا ئىتتىرىلىپ ماڭىدۇ ھەمدە باشقىلارنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلىشىنى كۈتىدۇ. خۇددى ماركس «لۇئى بوناپارتنىڭ تۇمانلىق ئېيىنىڭ ئون سەككىزى» نامىلىق ئەسىرىدە ئېنىق يازغىنىدەك: «ئۇلار ئۆزلىرىنى ئىپادىلەشكە ئامالسىز، ئۇلار چوقۇم باشقىلار تەرىپىدىن ئىپادىلىنىشى كېرەك».

دەرۋەقە، يىپەك يولى خارابلىشىپ، ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن، مەدەنىيەتلىك دۇنيا تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن

بۇ سىرلىق ئويمانلىق بىر توپ ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەر تەرىپىدىن قايتا بايقالدى. تەكلىماكاندىن ئىبارەت بۇ سىرلىق جەزىرىگە دۇملەنگەن پارلاق قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە ئۇنى قۇچاقلاپ ياتقان ئاشۇ بىپەرۋا كىشىلەر ھەققىدىكى ئاجايىپ سېھرىي كۆچكە ئىگە رىۋايەتلەر ئۇرال تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ياۋروپاغا يېتىپ باردى.

ياۋروپا شەرقە تەلپۈندى. شەرقنى چۈشىنىشكە، شەرقنى قىزىقىپ، شەرقنى ئىپادىلەشكە كىرىشتى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىق تەۋەككۈلچىلەرنىڭ مەركىزىي ئاسىيا ھەققىدىكى تۇنجى تەسىراتلىرى مەيدانغا كەلدى. دەرۋەقە ياۋروپالىقلارنىڭ قىزىقتۇرغىنى بۇ يەردىكى قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن ئاجايىپ مەدەنىيەتلا ئەمەس، بەلكى يەنە مۇشۇ مەدەنىيەتنىڭ ھەقدارلىرى بولغان ئاشۇ ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ نۆۋەتتىكى ئېچىنارلىق رېئاللىقى ئىدى. ئۇلار قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ تار دائىرىدىكى چەمبىرىكى ئىچىدە ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلار دۇنيانىڭ بىر بۆلىكىدە ياشاپ تۇرۇپ، دۇنيادا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى، خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ قايسى يۆنىلىشتە كېتىۋاتقانلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ قانداق ھالەتتە ياشاۋاتقانلىقىنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارغا تېخىمۇ قۇربى يەتمەيتتى. ئۇلار دۇنيانىڭ ئىچىدە ھەم سىرتىدا ئىدى. ئۆتمۈش، بۈگۈن ۋە كەلگۈسى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزىنىڭ زامان تەرتىپىنى يوقىتىپ، مەڭگۈ بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان مەۋھۇم ئۇقۇمغا ئايلانغانىدى.

تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلارنىڭ ئاساس قىلغان، يەرگە ۋە ئۇششاق ناتۇرال ئىگىلىككە باغلىنىپ روزغارىنى داۋاملاشتۇرىدىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتى قانداقلارچە ئۆزىنى ئۆزى ئىپادە قىلىش ئىمكانىيەتلىرىدىن مەھرۇم قالدى؟ پۈتۈن دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاك نۇرىغا چۆمۈلگەندە، قاتمۇ قات

تاغلارنىڭ قورشاۋىدا قالغان بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇق قانداق قىلىپ دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن شۇنچە يىراقلاپ كەتتى؟ ئۇزاق ئاسىيانىڭ تىمتاس چۆللۈكلىرىدىكى بوستانلىقلارنىڭ رىۋايەتلىك تۇرمۇش قاينىمىدا، گويا چۈش ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك سەۋھۇم كەيپىياتتا كۇن ئۆتكۈزىدىغان بۇ كىشىلەر ئۆز دەۋرىدىكى جاھان ئۆزگىرىشلىرىنى قانداق چۈشەندى؟ يېڭى دۇنيا، تېخنىكا توغرىراقى، ھازىرقى زامان ياۋروپاسى تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى قانداق بايقىدى! ؟ . . .

2. «ئىستىغپار ھوجرىسى»نىڭ قوۋۇقى قېقىلدى

شەرقتىكى كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ كلاسسىك دەۋردىن قول ئۈزۈپ، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىگە تەرەققىي قىلىشى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، غەرب دۇنياسى بىلەن، بولۇپمۇ ياۋروپا ئىدىيىلىرى بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە ئۇچراشقانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلەندى.

ئەجنەبىيلەرنىڭ يىراق ئوكيانىدا يۈرگۈچى پاراخوتلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ شەرقىي دېڭىز ساھىللىرىغا ئۈسۈپ كىرىشى، شەرقتىكى بۇ سىرلىق مەملىكەتنىڭ غايىۋى چۈمپەردىسىنى قايرىدى، ياۋروپا ئىدىيىلىرى يەلكەنلىك كېمىلەرگە ئەگىشىپ ئاستا ـ ئاستا شەرقتىكى بۇ غايەت زور بىكىك جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىغا ئېقىپ كىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگو جەمئىيىتى پەيدىنپەي يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. دېڭىز بويلىرىدىكى چوڭ شەھەرلەردە ياۋروپادىكى كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ كونسىسىيىلىرى پەيدا بولدى. كونا شاڭخەي جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ يىراق شەرقتىكى كېسىشمە

نۇقتىسىغا ئايلاندى. فېئودالىزمغا، مۇستەبىتلىككە ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشى دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. . .

1599 ـ يىلى شەرقتىن قايتىپ كەلگەن ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ئايال پادىشاھ ئېلىزابېتقا يازما ئىلتىماس سۇنۇپ ھىندىستاندا بىر سودا شىركىتى قۇرۇش تەكلىپىنى بېرىدۇ. ئىككىنچى يىلى بۇ تەكلىپ ماقۇللىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەنگلىيە يەلكەنلىك كېمىلىرىنىڭ ھىندى ئوكيانىدىكى بىر قاتار تەۋەككۇلچىلىكلىرى نەتىجىسىدە، 1612 ـ يىلىغا بارغاندا ھىندىستان بابۇرىيلار سۇلالىسى ئىنگلىزلارنىڭ شەرقىي ھىندىستاندا سودا شىركىتى قۇرۇشىغا يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. دەسلەپ بۇ شىركەت گەرچە سودا ۋەۋىسىنى ئۆزىگە قالقان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەيلا سودا، سىياسىي، ھەربىي ۋە ئەدلىيە بىر گەۋدە قىلىنغان غايەت زور تەشكىلاتقا ئايلىنىدۇ ھەمدە 1763 ـ يىلىغا بارغاندا، ھېچقانچە كۆچمەيلا بابۇرىيلار ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدىن ھىندىستاننى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھىندىستان رەسمىي ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ھىمالايا تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇ سىرلىق تۇپراقنىڭ — ھىندى، بۇددا ۋە ئىسلام مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزگىچە خۇرۇچلىرىدىن تويۇنغان بۇ قەدىمكى ماكاننىڭ — رېۋايەتلىك پەردىسى ئاخىر ئېچىلىدۇ! نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان، ھەيۋەتلىك ھىمالايا ۋە ھىندىقۇش تاغلىرى ئارقىلىق ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىن، ھىندى ئوكيان ئارقىلىق كۇن چېقىش ۋە كۇن پېتىشتىكى ئەللەردىن ئايرىلىپ تۇرغان بۇ رېۋايەت تۇسىگە باي دۆلەت، ھىندى ۋە گانگ دەريالىرىنىڭ بىر خىلدا لۆمۇلدەپ ئېقىشىغا كۆنۈككەن ھەمدە ئۆز ۋۇجۇدىنى قېلىن لاتقىلار بىلەن تولدۇرغانىدى. ئۇ ئەلمىساقتىن تارتىپ ئۆزىنى ئۆزى ھەرىكەتلەندۇرۇپ باقمىغانىدى. شۇڭلاشقا ياپونىيە

مۇتەپپەككۇرى ئىكىدا دايساكو ھىندىلار ئۇستىدە توختىلىپ: «باشقا مىللەتلەرنىڭ پائالىيەتچانلىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھىندىلار تارىخقا نىسبەتەن پاسسىپ خەلقتۇر»[1] دېگەنىدى. ھازىرقى زامان ياۋروپا مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئىنگلىز مەدەنىيىتى ئاخىرقى ھېسابتا ھىندى جەمئىيىتىنىڭ قېرىپ تۈنۈپ كەتكەن كەيپىياتىنى سەگىتتى. ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت بىلەن ياۋروپا مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز توقۇنۇش يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ ئاساسلىق زىددىيىتى بولۇپ قالدى. ئۆزىنى ئۆزى ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى يوقاتقان ھىندى جەمئىيىتى ياۋروپا ئىدىيىلىرى بىلەن بولغان ئۇچرىشىش ۋە كۆچ سىنىشىش جەريانىدا، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادە قىلىش ئىمكانىيىتىنىڭ بىر ئەل ئۇچۇن قانچىلىك مۇھىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى.

رۇسلار تەدرىجىي ھالدا كۆچمىپ ئۇرال تاغلىرى ئارقىلىق ئۇزاق ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشتىن ئىلگىرى، يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى نەتىجىسىدە جۇغراپىيىلىك يېتىملىككە گىرىپتار بولغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا دۇنياسىنىڭ تاشلاندۇق رايونلىرىدىن بىرىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئىسلام دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە دۇنيا تارىخىدىكى ئاساسىي مېلودىيىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقلاردىن دېڭىز بويلىرىغا يۆتكىلىشى بۇ يەرنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ياۋروپا ئۆزىنىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى ۋە پار ماشىنىلىرىغا تايىنىپ، دۇنيا بازىرىنى ئېچىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان ھەمدە پۈتكۈل غەرب جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى جىددىي ئىسلاھ قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، يىراقتىكى «قەلبى ئاسىيا»دا بىر توپ راۋاج تاپمىغان ئۇششاق بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر باش - ئاخىرى يوق

---

① ئىكىدا دايساكو(ياپونىيە): «بۇددىزىم: شەرق ۋە غەرب»، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 20 - ، 21 - بەتلەر.

ئەرزىمەس نىزا ـ زىددىيەتلەر قايناممدا سۆرىلىپ يۈرەتتى. ئۇلار دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەرگە قارىتا قانداق ئىنكاس قايتۇرۇشنى بىلمەيلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ چىقىش يولىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنىمۇ ھېس قىلالمىدى. ئۇلار ئۆز ئىچىدىكى توقۇنۇشلارنى نىزالار بىلەن ئاۋارە بولۇپ يۈرگەن چاغدا، چار پادىشاھ پېتىرنىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن رۇس قوشۇنلىرى ئۇرال تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ توسالغۇسىز ھالدا ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. تاتارلارنىڭ قازان ۋە قىرىمدىكى ئېچىنىشلىق تراگېدىيىلىرى مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇششاق خانلىقلارغا ھالاكەتلىك تەقدىردىن ئالدىن بىشارەت بېرەلمىدى. ئۇلار — ئاشۇ بىپەرۋا كىشىلەر — ئۇرال تاغلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ ئاچچىق قىسمەتلىرىگە ئۇنسىز رەۋىشتە سۈكۈت قىلىپ تۇردى. كالپۇكنى مۇزلاتقان شۇ جۇدۇن ئاخىر چىشنىمۇ مۇزلاتتى! دەرھەقىقەت، مۇشۇنداق بىر پەرۋاسىز خەلق مۇشۇنداق بىر مەيدان رەھىمسىز رىقابەت ئىچىدە تارىخ سەھنىسىدىن سىقىپ چىقىرىلدى ھەمدە ئۆزىنى ئىپادە قىلىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولدى. قوقان ۋە خىۋە خانلىقلىرىنىڭ زەئىپ گەۋدىسى رۇس قوشۇنلىرىنىڭ تىنىمسىز مۇداخىلىسىنى توسۇپ قالالمىدى. ئىلگىرى تاتار ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئاندا ـ ساندا كىرىۋاتقان رۇس ۋە ياۋروپا مەدەنىيىتى ئەمدىلىكتە رۇسلارنىڭ ئىستېلاسى بىلەن تەڭ كەڭ كۆلەمدە يوپۇرۇلۇپ كىرىشكە باشلىدى. مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ھاياتىدىكى كەسكىن ئۆزگىرىش ئۇلارغا دۇنيا ۋەزىيىتىنى چۈشىنىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى، ئۆزىنى يېڭىلاشنىڭ ناھايىتى زۆرۈرلۇكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇردى. ئىسلاھات ۋە دەۋرگە ماسلىشىش ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتچىلىك ھەرىكىتى ئوتتۇرا ئاسىيا بويلاپ تېزلىكتە

تەرەققي قىلدى. ئەنئەنىۋى ئىسلام مائارىپى ۋە مىللىي مەدەنىيەتكە ياۋروپا يېڭىلىقلىرى ئارقىلىق يېڭى ھاياتي كۈچ بېغىشلاش، مەدرىسلەرنىڭ دەرسلىك پروگراممىسىغا يېڭى دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈش ھەمدە قاتمال ئىجتىمائىي قاراشلارنى يېڭى پىكىر ئىنقىلابى بىلەن سۇغىرىش زۆرۈر بولۇپ قالدى. پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا كەسكىن بىر مەيدان تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى.

يېقىن قوشنىلارنىڭ ھاياتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆچۈرلىرى ئېگىز تاغلارنىڭ قورشاۋىدا قالغان تارىم ئويمانلىقىغىمۇ يېتىپ كەلدى. رۇسىيە ۋە ياۋروپا ئىلىم ساھەسى قوزغىغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى تارىم ۋادىسىغا دۇملەنگەن بىكىك ھالەتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. قەلبىگە تەۋەككۈلچىلىكنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان بىر توپ ئەجنەبىيلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىز بېسىپ بۇ سېھىرلىك ماكانغا يېتىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ ئاسىيانىڭ كىندىكىدىكى بۇ «ئىستىغپار ھوجرىسى» نىڭ قوۋۇقى ئاخىر قېقىلدى!

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان ئۇزاق جەريانداء ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇ ئۇنتۇلغان رايونغا كۆپلىگەن ئەجنەبىيلەر كېلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ تىنىمسىز ئاياغ ئىزلىرى بۇ يەردىكى توۋا ـ ئىستىغپارغا كۆنگەن ئىتائەتمەن بەندىلەرنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان ھەيرانلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئەزەلدىنلا سىرتتىن كەلگەن كارامەتچىلەرنى چوڭ بىلىدىغان، ئۇلارغا تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىخلاس قىلىدىغان بۇ ئاق كۆڭۈل ئادەملەر ئەجنەبىيلەرنىڭ تۆگە كارۋانلىرىنى يېتىلەپ تەكلىماكاندىكى غايىپ شەھەرلەرگە كىرىپ كەلدى. كۆك كۆز، سېرىق چاچ ۋە بەستىلىك كەلگەن

بۇ غەلىتە ئەجنەبىيلەرنىڭ نېمىشقا قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن قەدىمكى شەھەرلەرگە شۇنچىلىك قىزىقىدىغانلىقىنى، نېمە سەۋەبتىن ئەسكى - تۈسكى ۋە جۇلدۇر كېپەنلەرنى يېغىدىغانلىقىنى ئۇلار زادىلا چۈشىنەلمىدى. ئەجنەبىيلەرنىڭ تۆت تەڭگىسى ۋە ئۇنىڭ غايەت زور جەلپ قىلىش كۈچى بۇ تىمتاس ئويمانلىقتا — پەرەڭلەرگە ياللىنىپ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى سېتىپ يەيدىغان — يېرىم كەسىپلەشكەن ئالاھىدە قوشۇن — قۇملۇقتىكى «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر»نى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىچكى ئاسىيادىكى بوستانلىقلارغا باغلانغان ئۇيغۇر جەمئىيەتلىرىنىڭ سىرلىق تاشقى پوستى ئاستا - ئاستا ئېچىپ تاشلاندى. ئەجنەبىيلەرنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن قەدىمكى مەدەنىيەتنى قۇچاقلاپ يانقان بۇ بىپەرۋا خەلق ھەققىدىكى تۇرلۇك خاتىرىلىرى ۋە رېئال تەسىراتلىرى ياۋروپا مەتبۇئاتلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە يىپەك يولى بويلاپ شانلىق مەدەنىيەت يارانقان، لېكىن يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئىسمى - جىسمى تارىخنىڭ چاڭ - توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى توغرىسىدىكى تۇنجى ئۇچۇرلار كۈنېپتىشتىكى ئويغاق ئەللەرگە ئاڭلىنىشقا باشلىدى...

شۇنداق قىلىپ، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ياۋروپاسىنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تۇنجى تەسىراتلىرى مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ياۋروپا ھەققىدىكى دەسلەپكى چۈشەنچىلىرى ھاسىل بولۇشقا باشلىدى.

3. «ئەسھابۇل كەھف»تىكى ئەجنەبىيلەر ئارخىپى I

ياۋروپا قاچاندىن باشلاپ مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى

بىلەن، تېخىمۇ ئېنىقراقى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىدى؟

بۇ مەسىلە تەبىئىي ھالدا بىزگە شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى تۇتاشتۇرغان يېپەك يولىنىڭ يېراق ئۆتمۈشىنى ئەسلىتىدۇ.

قەدىمكى يۇنان تارىخنامىلىرىنى ۋاراقلىغاندا، ياۋروپا بىلەن تارىم ۋادىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەرنىڭ مىلادىيە Ⅱ ئەسىردىن باشلاپلا كۆرۈلۈشكە باشلىغانلىقىنى بىلىمىز. قەدىمكى يۇنان ئالىملىرىدىن پتولمى ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدە سېرىس ئېلى (Seris) ئۇستىدە توختىلىپ، ئويخارداس دەريا‌سى (Oikhardais river) بويىدا ياشايدىغان ئويخارلار (Oikhardais) دېگەن خەلقنى تىلغا ئالىدۇ[1]. ئەنگلىيە ئالىمى ھېنرى ئۈيۇل پتولمىنىڭ بۇ بايانلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئويخارداس دەريا‌سى ئەمەلىيەتتە تارىم دەريا‌سىنى، بۇ يەردىكى قەدىمكى خەلق ئويخارلار بولسا دەل ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ[2].

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مىلادىيە 150 ـ يىلى يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى مالىنىئوس (Malinios) نىڭ يۇنانىستانىنىڭ سودا كارۋانلىرىغا ئەگىشىپ، مەركىزىي ئاسىياغا، جۈملىدىن تارىم ۋادىسىغا كەلگەنلىكى مەلۇم.

شۇنىڭدىن باشلاپ، قانچىلىغان ياۋروپالىق سەييا‌ھ، تەۋەككۈلچى، دىن تارقاتقۇچى، جاھانگەزدى ۋە ھۆكۈمەت ئەلچىلىرىنىڭ شەرققە قاراپ يول ئېلىپ دىيارىمىزغا كەلگەنلىكى نامەلۇم. مىلادىيە Ⅳ ئەسىردە ئىمپېراتور ئالېكساندر ماكېدونىسكىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى بىلەن گرېك

---

① گودېس(فرانسىيە) تۈزگەن: «يۇنان ـ رۇم ئاپتورلىرىنىڭ يېراق شەرق ھەققىدىكى ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1987 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 33 ـ بەت.

② جاڭ شىڭلياڭ: «جۇڭگو — غەرب قاتناش تارىخىدىن ماتېرىياللار»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1987 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 34 ـ بەت.

قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلاھ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىقلار مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ھەققىدىكى تۇنجى كەڭ كۆلەملىك ئۇچۇرغا ئىرىشتى. گىرىك سەنئىتى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يەرلىك سەنئىتى ھەمدە ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشىپ بىر مەھەل گۈللەپ ياشنىغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئىللىنىزم سەنئىتى دەۋرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. تارىم ئويمانلىقىدىكى قۇم بارخانلىرىغا دۇملەنگەن قەدىمكى پارلاق مەدەنىيەت ھەمدە ئۇنىڭغا يانداشقان مىڭ ئۆيي تاشكېمىر سەنئىتى شۇنىڭ نەتىجىسىدە كۆكلەپ چىقتى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت گۈللىنىشى يەنە بىر قانچە ئەسىرلەرگىچە داۋاملاشتى. خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ ئەھلىسلىپ يۈرۈشلىرىدىكى مەغلۇبىيەتلىرى ئۇلارنى دۇنيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى مۇھىم ئورنىدىن مەھرۇم قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ياۋروپانىڭ ئىسلام شەرقى، جۇملىدىن مەركىزىي ئاسىيا ھەققىدىكى ئۇچۇرلىرى بارغانسېرى سۇسلىشىپ باردى. پەقەت 1253 ـ يىلىغا بارغاندىلا فرانسىيە مىسسىئونېرى رۇبرۇك (Rubruck) شەرقتە يول ئىلىپ ئۇيغۇرلار ئىلىگە يېتىپ باردى ھەمدە پتولمى ئۆز ئەسىرىدە تىلغا ئالغان Seris ئىلىنىڭ دەل چىن ئىكەنلىكىنى دەلىللىدى.

1271 ـ يىلى ئىتالىيىلىك ماركو پولو (Marco Polo) ۋېنېتسىيىدىن يولغا چىقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قۇبلاي خاننىڭ ئوردىسى خانبالىق (بېيجىڭ) قا يېتىپ باردى ۋە بۇ يەردە بىر قانچە يىل تۇرغاندىن كېيىن ۋەتىنىگە قايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىلىرى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار قالدۇردى.

1603 ـ يىلىغا بارغاندا ياۋروپالىق مىسسىئونېر بېنېدىكت (Benedict) جۇڭگوغا بېرىپ دىن تارقىتىش ئۈچۈن لاھوردىن يولغا چىقىپ ھىمالايا تاغلىرىنى بېسىپ ئۆتىدۇ ھەمدە يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە يېتىپ بارىدۇ. ئۇ بۇ جەريانداۋ بىر ساياھەت خاتىرىسى يېزىپ چىقىدۇ.

XVIII ئەسىردىن كېيىن رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تەسىر دائىرە تالىشىش ھەرىكەتلىرى كۈنسايىن كۈچىيىپ باردى. بۇ جەريانداۋ كۆپلىگەن رۇس ۋە ئىنگلىز كۆزەتكۈچىلەر، ھەربىي خادىملار ھەمدە ئالىملار بۇ يەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇلارنىڭ تارىم ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغ بويلىرى ھەققىدىكى مۇھىم ئاخباراتلىرى «رۇسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى» بىلەن «بۈيۈك بېرتانىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى خەۋەرلىرى» دە ئېلان قىلىندى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىلەن چار رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەن كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇستەملىكە تالىشىش كۈرەشلىرى تېخىمۇ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. قەشقەرىيە بۇ ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىمپېرىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توقۇنۇشىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان سەزگۈر سىياسىي بەلۋاغقا ۋە ئارىلىق رايونغا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپا ئىلىم ساھەسى ۋە ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ ئاسىيادىكى بۇ يېتىم ئارالغا بولغان قىزىقىشى يەنىمۇ ئېشىپ باردى.

1824 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك سودىگەر مۇركروفت (Moorcroft) كەشمىر ئارقىلىق تارىم ۋادىسىغا كىردى ھەمدە خوتەن ۋە باشقا بوستانلىق شەھەرلىرىنىڭ نوپۇسى، ھاۋا كېلىماتى، ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىي تەركىبى، ئىقتىسادى، شۇنداقلا

جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەردى.

1829 - يىلى رۇسىيىلىك جۇغراپىيەشۇناس ھۇمبولت (Humbolt) بىلەن رومانسوف (Романцов) شەرقە سەپەر قىلىپ جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە تەكشۈرۈشكە كەلدى. ھۇمبولت تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى ئايار دېگەن جايىنى ئاسىيانىڭ كىندىكى دەپ قارىدى.

1847 - يىلى ئەنگلىيىلىك ھېنرى ستراچېي (Henry Strachey) بىلەن تومسون (Tompson) ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ھىمالايا تاغلىرىدىن ئۆتۈپ يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ھەمدە قاراقۇرۇم تاغلىرى بىلەن تارىم ئويمانلىقى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىنى بۇيۇك برىتانىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتىگە يوللىدى.

1856 - يىلى رۇسىيە جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى سېمېنوف (Семенов) ئىسىسىق كۆلگە بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇ. ئىككىنچى يىلى ئۇ تەڭرىتاغلىرىغا ئۆتۈپ خانتەڭرى چوققىسىغا چىقىدۇ ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ ھاۋا رايى ۋە يەر ئاستى بايلىقىغا قارىتا ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇ. دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن، ئۇ «تەڭرىتاغقا ساياھەت» ناملىق مەشھۇر كىتابىنى يازىدۇ. چار پادىشاھ ئۇنىڭغا «تيانشانسكي» دېگەن نامنى بېرىدۇ.

1857 - يىلى گېرمانىيىلىك ئادولفۇس شلاگېنتېۋېيت (Adolfus Schilagentweyt)، ھېرمان شلاگېنتېۋېيت (Herman Schilagentweyt) ۋە روبېرت شلاگېنتېۋېيت (Robert Schilagentweyt) قاتارلىق ئۈچ ئاكا - ئۇكا كەشمىرىدىكى لاداقتىن يولغا چىقىپ، قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇ. ئادولفۇس قەشقەرگە كەلگەندە قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ كاتتۇبشى ۋەلىخان تۆرە

تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ئۇكىسى ھىمالايا ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ تەپسىلىي خەرىتىسى ھەمدە 1400 خىلدىن ئارتۇق تۈپراق ۋە ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىسىنى ئېلىپ قايتىدۇ.

1858 ـ يىلى رۇسىيىلىك قازاق ئوفىتسېر چوقان ۋەلىخانوف قوقانلىق سودىگەر قىياپىتىدە ئىلى ئارقىلىق تەڭرىتاغلىرىدىن ئۆتۈپ، قەشقەرگىچە يېتىپ بارىدۇ ھەمدە ئالتىشەھەر ھەققىدىكى ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشنى باشلايدۇ. ئۇنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتى چارروسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، روسىيە ۋە ياۋروپا شەرقشۇناسلىرىنىڭ كۆچلۈك دىققىتىنى قوزغايدۇ.

1863 ـ يىلىدىن 1865 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ئىلمىي خادىمى مونتگومېر (Montgomerie) ئىككى قېتىم قارا قۇرۇم، يەكەن، خوتەن، تىبەت قاتارلىق جايلارغا جۇغراپىيىلىك سىزىپ ئۆلچەش ئەترىتى ئەۋەتىپ كۆپلىگەن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يىغىپ كېتىدۇ.

1867 ـ يىلى ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە ئىلمىي خادىمى جونسون (Johnson) كەشمىرىدىكى لېھ شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، قاراقاش، خوتەن قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە يىراقتىكى كېرىيىگىچە يېتىپ بارىدۇ. قايتىشىدا سانجۇ ۋە شەيدۇللا ئېغىزى ئارقىلىق قاراقۇرۇم تاغلىرىنى تەكشۈرىدۇ، شۇنداقلا قىممەتلىك جۇغراپىيىلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشىدۇ.

1868 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك رېينتال (Reinthal) قەشقەرگە كېلىدۇ ھەمدە مېترولوگىيە تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكىنى 4017 ئىنگلىز چىسى دەپ بېكىتىدۇ.

1868 ـ يىلى يەنە ئەنگلىيىلىك ھايۋارد (Hayward)، روبېرت شاۋ (Robert Shaw)، كەيلى (Caily) قاتارلىق خادىملار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قەشقەر، يەكەن، قاراقاش قاتارلىق جايلاردا ھەرخىل تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ باردى ۋە كۆپلىگەن ئەمەلىي نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. بولۇپمۇ، روبېرت شاۋ سودىگەر قىياپىتى بىلەن لېھ شەھىرىدىن يولغا چىقىپ قاراقۇرۇم، سانجۇ، قاغىلىق، يەكەن، قەشقەرلەرگە يېتىپ باردى ھەمدە بۇ جايلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ «قەشقەرىيەگە سەپەر» ناملىق كىتابىنى ئېلان قىلدى، شۇنداقلا بۇيۇك برىتانىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشتى.

1869 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك فورسىس (Forsyth) ئەنگلىيەگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ شەيدۇللا ئىغىزى ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىغا كىردى. بۇ ئۆمەكنىڭ تەركىبىدە روبېرت شاۋ، ھېنىدېرسون، مىرزا، ياقۇبخان، كەيلى قاتارلىق كىشىلەر بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى شۇ چاغدىكى ئالتەشەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى ياقۇببەگ بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىدى. لېكىن، بۇ ۋاقىتتا ياقۇببەگ قوشۇن باشلاپ كۆچا، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەشكە كەتكەن بولغاچقا ئۇلار قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

1872 ـ يىلى رۇسىيىلىك كولبارس (Kaulbars) بىلەن ئاسترونومىيە ئالىمى شاينخوست (Schaynhoist) ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ ۋە كۆپلىگەن جۇغراپىيىلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشىدۇ. ئۇلار يەنە قەشقەردە 1872 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىكى كۈن تۇتۇلۇشنى كۆزىتىدۇ ھەمدە ياقۇببەگ بىلەن سودا توختامى تۈزىدۇ.

1690700367

1873 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ھونگېرىيىلىك بېرزېنسى (Berzenczy) پېتېربۇرگدىن يولغا چىقىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قەشقەر، يەكەن، شەيدۇللا ئېغىزى ۋە قارا قۇرۇمدىن ئۆتۈپ كەشمىردىكى لېھقىچە يېتىپ باردۇ ھەمدە مول ماتېرىياللارغا ئېرىشىدۇ.

1873 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەنگلىيىلىك فورسىس ئىككىنچى قېتىم ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ 131 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ قەشقەرگە كېلىدۇ. ئۇلار بۇ قېتىم لېھىتىن يولغا چىقىپ شەيدۇللا ئېغىزى ئارقىلىق قاغىلىق، يەكەن، رابات، يېڭىسار ۋە قىزىل ئارقىلىق قەشقەرگە يېتىپ باردۇ ھەمدە ياقۇببەگ بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئۇلار يولبويى ناھايىتى زور مىقداردىكى ئەمەلىي ماتېرىياللارغا ئېرىشىدۇ.

1873 ـ يىلى ھونگېرىيىلىك پول (Pole) قەشقەرگە كېلىپ ئانتروپولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇ ھەمدە ھونگېر (ۋېنگېر) مىللىتىنىڭ ئېتنىك يىلتىزىنى تەتقىق قىلىدۇ.

1873 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ پېتېربۇرگدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ كاتىپى سكېللېر (Skeller) ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ئىسسىق كۆل ۋە ئىلى ۋادىسىغا كېلىدۇ ھەمدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ كۆپ ماتېرىياللارغا ئىگە بولىدۇ.

1870 ـ يىلىدىن 1885 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا رۇس شەرقشۇناسى پرژېۋالسكي (Пржевальский) ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم ئىلمىي تەكشۈرۈشكە كەلدى. ئۇ بۇ جەريانداً موڭغۇلىيە، چىڭخەي، تىبەت قاتارلىق جايلاردىن باشقا، ئاساسلىقى ئىلى، كورلا، لوپنۇر، چاقىلىق، چەرچەن، كېرىيە، خوتەن قاتارلىق جايلاردا جۇغراپىيىلىك ۋە بىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. پرژېۋالسكينىڭ تارىم ۋادىسىغا قىلغان كۆپ قېتىملىق تەكشۈرۈشلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ نەتىجىسىنىڭ بىرى، ياۋا ئات بىلەن ياۋا تۆگىنى بايقىغانلىقى

بولسا؛ يەنە بىرى، لوپنۇر كۆلىنىڭ دۇنيا خەرىتىسىدىكى جۇغراپىيىلىك ئورنىنى بېكىتكەنلىكى بولدى.

1876 ـ يىلى رۇسىيە ئوفىتسېرى كوروپاتكىن (Куропаткин) چار پادىشاھنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ تېرەكداۋان ئارقىلىق قەشقەرىيىگە كېلىپ، ھەمدە ئۇ يەردىن مارالبېشى، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ. ئۇ ياقۇببەگ بىلەن كۆرۈشۈپ چار رۇسىيىگە ۋاكالىتەن سودا ۋە چېگرا توختامىسى ئىمزالايدۇ. ئۇ بۇ يەردىن توپلىغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن «قەشقەرىيە» ناملىق كىتابىنى ئېلان قىلىدۇ.

1880 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك مورگان (Morgan) تاشكەنتتىن ئىلى رايونىغا بېرىپ ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ «1880 ـ يىلى يەتتەسۇدىن ئىلىغا بېرىش» دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلىدۇ.

1883 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك سودىگەر داگلېش (Dagliesh) بىر سودا ئەترىتىنى باشلاپ يەكەنگە كېلىدۇ ۋە بۇ يەردە 10 ئايدەك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. كېيىن ئۇ يەكەنگە يەنە قايتىپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ ھەمدە يەكەن بىلەن لېھ ئوتتۇرىسىدا سودا قىلىدۇ.

1885 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك كارېي (Carey) بىر ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىنى باشلاپ لېھتىن يولغا چىقىدۇ. ئۇلار دەسلەپ تىبەتكە كېلىدۇ، ئاندىن قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېرىيە ۋە خوتەن بوستانلىقىغا بارىدۇ. بۇ يەردىن يەنە خوتەن دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان چۆلىنى كېسىپ ئۆتۈپ تارىم دەرياسىغا چىقىدۇ. ئۇلار يەنە كۇچا، كورلا، قاراشەھەر، تۇرپان، قۇمۇل بوستانلىقلىرىنى ئايلىنىپ ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ ۋە بۇ يەردىن كەشمىرگە قايتىدۇ. كارېي كېيىن ئۆزىنىڭ «جۇڭگو تۇركىستانىغا سایاھەت» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئېلان

قىلىدۇ.

1886 ـ يىلى فرانسىيىلىك بونۋالوت (Bonvalot) بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىدىن كاپۇس، پاپىن قاتارلىقلار قەشقەرىيىگە تەكشۈرۈشكە كەلدى ھەمدە ھىندىستان ئارقىلىق ۋەتىنىگە قايتتى. پارىژ جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتى ئۇنىڭغا ئالتۇن مېدال بەردى.

1886 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئەنگلىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى ياڭخازبەند (Younghusband) ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ بېيجىڭدىن يولغا چىقتى. ئۇلار قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى تەكشۈرۈپ ئەڭ ئاخىرىدا يەكەنگە يېتىپ باردى ۋە ئۇ يەردىن كەشمىر ئارقىلىق ھىندىستانغا قايتتى. ئۇلارنىڭ تارىم ۋادىسى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى ئەنگلىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ كۇچلۇك دىققىتىنى قوزغىدى.

1886 ـ يىلى رۇسىيىلىك كرۇم ـ گرىژمايلو (рум-грижимаило) بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ، ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ قەشقەر، قىزىلسۇ، يەكەن، ئىلى، جىڭ، قۇتۇبى، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، تۇرپان، لوپنۇر، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇلار ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە 2834 ئىنگلىز مىلى يول يۈرۈپ، 19 ئور ۇننىڭ ئاسترونومىيىلىك ئورنىنى بېكىتتى. تەكرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق 14000 خىلدىن ئارتۇق ھايۋانات ئەۋرىشكىسى يىغدى، 200 پارچىدىن ئارتۇق فوتو سۈرەت تارتتى.

1887 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك كاپىتان ھېلل (M. S. Bell) بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ باركۆل، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى،

توقسۇن، قاراشەھەر، كورلا، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ھەمدە بۇ يەرلەرنىڭ سودا، قاتناش، كېلىمات ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇردى.

1889 - يىلى فرانسىيىلىك ھېنرى دورلېئان (Henri Dorlean) بىلەن بونۋالوت قاتارلىقلار يەكەن، ئىلى، كورلا، يۇلتۇز، قاراشەھەر، لوپنۇر، ئالتۇنتاغ قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ھەمدە تىبەت ئارقىلىق ۋەتىنىگە قايتتى. ئۇلار بۇ جەريانداا ناھايىتى نۇرغۇن ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ئېرىشتى.

1889 - يىلى ئەنگلىيىلىك بوۋېر (Bower) بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ يەكەنگە كەلدى ھەمدە ئۇ يەردىن قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، شايار قاتارلىق جايلارغا بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ جەريانداا ئۇلار كۇچادىن سانسكرىت ۋە براھمى يېزىقىدىكى بىر مۇنچە قەدىمكى ھۆججەتلەرنى قولغا چۈشۈردى.

1889 - يىلىدىن 1890 - يىلىنىڭ ئاخىرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا رۇسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى پرژېۋالسكىي نامىدا 5 - قېتىملىق مەركىزىي ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى تەشكىللىدى. پېفچوف (Певчов)، روبوروۋسكىي (Роборовский)، بوگدانوۋىچ (Богланович)، كوزلوف (Козлов)، گرومبېچېۋسكىي (Громбечевский) قاتارلىقلارنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى بەش كىچىك ئەترەت تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ مول نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەرنىڭ بىر قاتار ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرى ۋە قېدىرىپ تەكشۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە ياۋروپالىقلارنىڭ مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ھەققىدىكى

دەسلەپكى چۈشەنچىلىرى تەدرىجىي ھاسىل بولۇشقا باشلىدى.

4. «ئەسھابۇل كەھف»تىكى ئەجنەبىيلەر ئارخىسى II

مىلادىيە 1890 - يىلى ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتى رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كېڭەيمىچىلىك ھەرىكەتلىرىگە كۆز - قۇلاق بولۇش ئۈچۈن، ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەن ماكارتنىي (George Macartney) نى قەشقەردىن ئىبارەت بۇ كۆزىتىش نۇقتىسىغا ۋەكىل سۈپتىدە ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن بۇيۇك بىرتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قەشقەردىكى تۇنجى دىپلوماتىيە نۇقتىسى مەيدانغا كەلدى. 1908 - يىلىغا بارغاندا قەشقەردىكى چىنباغدا ئەنگلىيىنىڭ كونسۇلخانىسى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ ھال ئىنگلىزلار بىلەن رۇسلارنىڭ قەشقەردىكى مەنپەئەت توقۇنۇشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. رۇسىيە ئەنگلىيىدىن خېلى بۇرۇنلا، يەنى 1883 - يىلىدىن باشلاپلا قەشقەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلغان بولۇپ، كونسۇلخانىنى قوغداش باھانىسى بىلەن خېلى كۆپ ساندىكى كازاك ئەسكەرلەرنى قەشقەردە تۇرغۇزۇپ كەلگەنىدى.

رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ باش كونسۇلى پېتروۋسكىي (Петровский) ئەنگلىيىنىڭ قەشقەرگە سىڭىپ كىرىشى ھەمدە بۇ يەردە تەسىر - دائىرە شەكىللەندۈرۈشىگە چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇردى. شۇڭلاشقا پېتروۋسكىي بىلەن ماكارتنىي ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەمەلىيەتتە رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇرەسسەسىز سىياسىي توقۇنۇشىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ ھال بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ، شۇنداقلا ياۋروپادىكى باشقا ئەللەرنىڭ بۇ رايونغا بولغان قىزىقىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

رۇسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئاخبارات خادىملىرى، جۇغراپىيە ئالىملىرى، ئېكسپېدىتسىيىچىلەر، ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن بۇ يەرگە يېتىپ كەلدى ھەمدە رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى ۋە باشقا جايلاردىكى كونسۇلخانىلىرىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، تارىم ئويمانلىقىغا بولغان كەڭ كۆلەملىك قېدىرىپ تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى. ئەنگلىيەمۇ رۇسىيىدىن بۇ جەھەتتە ئارقىدا قېلىشنى زادىلا خالىمىدى. ئەنگلىيىنى ئاساس قىلغان ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر، جۈملىدىن فرانسىيىلىكلەر، گېرمانىيىلىكلەر، شۇېتسىيىلىكلەر، شۇنداقلا ئامېرىكىلىقلار ۋە ياپونلارنىڭ تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرىمۇ ئىز بېسىپ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشتى. ئەنگلىيىنىڭ قەشقەر چىنىباغدىكى كونسۇلخانىسى ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەرنىڭ ئىچكى ئاسىيادىكى مۇھىم بېكىتىگە ئايلاندى.

1890 - يىلىدىن 1914 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، رۇسىيە بىلەن ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىغا بولغان ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن يىللار بولدى. ئېكسپېدىتسىيىلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىنى ئاساس قىلغان بۇ دولقۇن تاكى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە داۋام قىلىپ ئاستا - ئاستا پەسكويغا چۈشتى. بۇ جەريانداكۆپلىگەن ئەجنەبىيلەر بۇ رايوننىڭ مۇھىتى، ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، كان بايلىقلىرى ۋە تارىخىنى تەكشۈرۈشتىن سىرت، يەنە بۇ جايدا ياشىغۇچى ئاساسلىق يەرلىك ئاھالە — ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ھەققىدىمۇ كۆپلىگەن قىممەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇردى. بۇ خاتىرىلەر بۇنىڭدىن يۈز يىللار بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، پسىخىك ئالاھىدىلىكى ۋە تۇرمۇش

مەنزىرىسى ھەققىدىكى ئەمەلىي ئۇچۇرلار بىلەن تولغان بولۇپ، ئۇنى ياۋروپالىقلارنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تېز سىزمىسى دېيىشكە بولاتتى.

بۇ جەريانداا كۆپلىگەن ئەجنەبىيلەر، جۈملىدىن شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئوروسلار، پەرەڭلەر (ئىنگلىزلار، فرانسۇزلار، گېرمانلار، ئامېرىكىلىقلار، شۋېتلار، ھونگېرلار ۋە باشقا ياۋروپالىقلار) ۋە ياپونلار كېلىپ كەتتى. ئۇلاردىن رۇسىيىلىك روبوروۋسكىي ۋە كوزلوف (1893 ـ يىل)، ئوبروچېف (Оброчев، 1894 ـ يىل)، كلېمېنتز (Clementz، 1895 ـ يىل)، نوۋسكي (Новицкий، 1898 ـ يىل)، كوزلوف ۋە كازماكوف (Казмаков، 1899 ـ يىل)، ئوبرۇچېف (Обручев، 1905 ـ يىل)، ئودېنبورگ (Оденборг، 1909 ـ يىل)، مالوف (Малов، 1912 ـ يىل)، نەزەروف (Назаров، 1920 ـ يىل)، كوزلوف (1923 ـ يىل) قاتارلىق كىشىلەر تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرىنى باشلاپ دىيارىمىزغا كەلدى ھەمدە مول نەتىجىلەر بىلەن قايتتى.

ئەنگلىيەدىن لىتۇلدېيل ئېر ـ ئايال (Littledale، 1892 ـ يىل)، ۋكونۋاي (M. Wconway، 1892 ـ يىل)، يېئارل (Earl، 1893 ـ يىل)، بىگخام (Bigham، 1895 ـ يىل)، دېياسى (H. Deasy، 1896 ـ يىل)، كوببولد (B. Cobbold، 1897 ـ يىل)، ۋېس (C. S. Ves، 1899 ـ يىل)، ستەين (Mark Aurel Stein، 1900 ـ يىل، 1906 ـ يىل، 1913 ـ يىل)، كروسبى (Crosby، 1903 ـ يىل)، بروس (Bruce، 1905 ـ يىل)، فرازېر (D. Fraser، 1906 ـ يىل)، كلېمېنتى (Clementi، 1907 ـ يىل)، مانىنېرخىم (Mannerheim، 1908 ـ يىل)، ئېسسېرتون (P. Etherton، 1909 ـ يىل)، بلاكېر (Blacker، 1914 ـ يىل، 1917 ـ يىل)، سكرىن (C. Skrine، 1922 ـ يىل)،

سكېنبېرگ (B. Schenberg، 1927 ـ يىل، 1930 ـ يىل)، گرېگسون (Gregson، 1927 ـ يىل)، ۋىسسېر (Visser، 1929 ـ يىل) قاتارلىق كىشىلەر مەخسۇس تەكشۈرۈش ئەترەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇلار ئېلىپ كەتكەن ۋە ئېلان قىلغان زور مىقداردىكى ماتېرىياللار ياۋروپانىڭ مەركىزىي ئاسىيا ھەققىدىكى بىلىمىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە تولۇقلىدى.

فرانسىيەدىن بلانس (E. Blance، 1890 ـ يىل)، دۇترېيۇل ۋە گرېناد (Dutreul، Grenard، 1900 ـ يىل)، ماسسىئو خانىم (Madame Massieu، 1894 ـ يىل)، بونىن (C. Bonin، 1899 ـ يىل)، پائۇل پېلليوت (Paul Pelliot، 1906 ـ يىل) قاتارلىقلار ئىلگىر ـ كېيىن دىيارىمىزغا كېلىپ ئوخشاش بولمىغان نۇقتىلاردىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

گېرمانىيەدىن فۇتتېرېر ۋە ھولدېرېر (Holderer، K. Futterer، 1898 ـ يىل)، مېرزباچېر (Merzbacher، 1902 ـ يىل، 1907 ـ يىل)؛ گرۇنۋېدېل ۋە خۇس (G. Huth, A. Grunwedel، 1902 — 1903 ـ يىل)؛ لېكوك (Albert von Lecoq، 1904 ـ يىل، 1905 ـ يىل، 1913 ـ يىل)؛ كارروتېر ـ مىللېر (Carruthers—Miller، 1910 ـ يىل)؛ پوپوف (Popov، 1926 ـ يىل)؛ ترىنكلېر (Trinkler، 1927 ـ يىل) قاتارلىق كىشىلەر ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنى باشلاپ دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ كۆلەملىك قېزىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە زور نەتىجىلەر بىلەن قايتتى.

ئامېرىكىدىن روكھىل (W. W. Rockhill، 1890 ـ يىل)؛

پامپېللى ۋە خانتىڭتون (Pumpelly ، Huntington ، 1903 ـ يىل) ؛ خانتىڭتون ۋە باررېت (Barretu ، 1905 ـ يىل) ؛ لائۇفېر (B. Laufer ، 1908 ـ يىل) ؛ ئوسمېر ئەر ـ ئايال (Ocemer ، 1911 ـ يىل) ؛ لاندېن ۋالنا (Landen Walna ، 1923 ـ يىل) ؛ تېئودور روزۋولت ۋە كېرمىت (Theodore Roosvolt ، Kermit ، 1925 ـ يىل) ؛ لاتتېمور ئەر ـ ئايال (O. Lattimore ، 1926 ـ يىل) ؛ موردېن ۋە كلارك (J. Morden ، J. Clark ، 1926 ـ يىل) قاتارلىق كىشىلەرمۇ بىرمۇنچە تەكشۈرۈش ئەترەتلىرىنى باشلاپ دىيارىمىزغا كېلىپ كەتتى.

ياپونىيەدىن ئوتانى تەكشۈرۈش ئەترىتى (1902 ـ يىل) ؛ ۋاتابې ۋە خورې تەكشۈرۈش ئەترىتى ؛ خاياشى تەكشۈرۈش ئەترىتى (1905 ـ يىل) ؛ كوسا ھەربىي تەكشۈرۈش ئەترىتى (1906 ـ يىل) ؛ ئائوكى، نومىرا ۋە تاچىبانا قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن ئېكسپېدىتسىيە ئۆمەكى (1908 ـ يىل) ؛ تاچىبانا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى (1910 ـ يىل) ؛ يوشكاۋا ئەترىتى (1911 ـ يىل) قاتارلىق ھەرخىل تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

ئۇنىڭدىن باشقا، شۋېتسىيەلىك سۋېن ھېدىن (Sven Hedin ، 1894 ـ يىل، 1899 ـ يىل، 1900 ـ يىل، 1906 ـ يىل، 1927 ـ يىل، 1932 ـ يىل) ؛ ھونگېرىيەلىك ئالماسى ۋە ستاممېر (Almasy ، Stummer ، 1900 ـ يىل) ؛ ئاۋستىرىيەلىك زوئولوگ زۇگمايېر (E. Zugmayer ، 1906 ـ يىل) ؛ بېلگىيەلىك گېئولوگ گروبېر (Grober ، 1908 ـ يىل) ؛ ئىتالىيەلىك دوكتور فىلىپپى (Filippi ، 1912 ـ يىل) ؛ شۋېتسىيەلىك دىن تارقاتقۇچىلاردىن خويگېر (F. N. Hoyger ، 1892 ـ يىل) ، ئېرىك خوگبېرگ (Eric Lars Hogberg ،

1894 ـ يىل) ، راكوئېت (Raquet ، 1909 ـ يىل) ، جون ئاندېرسىن (John Andersen ، 1920 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 1930 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە) قاتارلىق كىشىلەر ۋە شۇېتسىيىلىك ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى گۇنناار يارىرىڭ (Gunnar Alfred Yarring ، 1929 ـ يىل) لار قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تەكشۈرۈش، ئۆلچەپ ـ سىزىش ۋە دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغاندى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە چوقان ۋەلىخانوف، پرژېۋالسكىي، كورۇپاتكىن، مارك ئاۋرېل ستەين، سۋېن ھېدىن، ئوتانى، تاچىبانا، ئالبېرت فون لېكوك، بونۋالوت، ياكخازبەند، پائول پېللىئوت، ماكارتنىي خانىم، پېتر خوبكرىك، سىكرىن، گۇننار يارىرىڭ، سىمپتون خانىم قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى خاتىرىلىرى نىسبەتەن كۆپرەك سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چارىكىگىچە بولغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي مەنزىرىسىنى يان تەرەپتىن يورۇتۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قىلغان سەپىرى جەريانىدىكى ئۇچىنچى كۆز بىلەن ئېرىشكەن ئىجتىمائىي ھاسىلاتلىرى ياۋروپا ۋە باشقا غەرب ئەللىرىنىڭ شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەسىراتىنى شەكىللەندۈردى. ئويغاق ياۋروپا ئەنە ئاشۇ تەسىرات كۆزنىكى ئارقىلىق «قەلبى ئاسىيا» دىكى بۇ پىنھان مىللەتنى سىرتتىن چۈشىنىشكە باشلىدى.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئەجنەبىيلەرنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قالدۇرغان تەسىراتلىرى

1. ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئاسىيا مۇھاجىرلىرى

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇرلارنىڭ رۇسىيە، ياۋروپا ۋە باشقا غەرب ئەللىرى هەققىدىكى چۈشەنچىسى تولىمۇ غۇۋا هالەتتە ئىدى. پىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى ۋە يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ئاسىيا ئەللىرىنى پار ماشىنىسى دەۋرىنىڭ باش مېلودىيەسىدىن يىراقتا قالدۇرغانىدى. ئىچكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرىشى ۋە ئىسلام شەرقىنىڭ زەئىپلىشىشى ئېلىپ كەلگەن جۇغراپىيەلىك يېتىملىك ئۆز روزغارىنى ئۆز يېرىنىڭ چەكلىك ئىمكانىيەتلىرىدىنلا قاندۇرۇپ ئۆگەنگەن بۇ خەلقنى بىپەرۋالىق روهىيىتىگە غەرق قىلىپ دۇنيا هەققىدىكى ئۇچۇرلاردىن مەهرۇم قويدى.

ئۇنداقتا، سىياسىي سېھرىگەر ياكى زېكشىن تەرىپىدىن «ئىستىغپار هوجرىسى» دەپ نام بېرىلگەن بۇ تاشلاندۇق دىيارنىڭ سىرلىق قوۋۇقى ئەجنەبىيلەر تەرىپىدىن قېقىلغانغا قەدەر، بىزنىڭ خەلقىمىز ياۋروپالىقلارنى ۋە باشقا غەرب ئەللىرىنى قانداق چۈشىنىپ كەلدى؟ «ئەجنەبىي» ئۇقۇمى ئۇلارنىڭ ئىستېمالىدا قانداق مەنىگە ۋە قاتلامغا ئىگە ئىدى؟ ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۇزۇن مەزگىللىك بېكىك مۇهىت ۋە روهىي بۇرۇقتۇرمىلىقتىن

كېيىن، ئۆزىنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان دەسلەپكى تونۇشىنى قانداق تىكلىدى؟ . . .

دەرۋەقە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈپ، رۇسىيە ۋە ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەر بۇ يەرنىڭ سىرلىق دەرۋازىسىدىن كىرىشكە باشلىغانغا قەدەر، ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سۇس ھالەتتىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق چوڭراق تېپتىكى بوستانلىق شەھەرلىرى، شۇنىڭدەك تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى غۇلجا شەھىرى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئەڭ ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر ھېسابلىناتتى. بۇ شەھەرلەر قەدىمدىن بۇيان يېپىك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يۆنىلىشىدىكى مۇھىم تۇگۈنلەر بولغانلىقى، جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن قوشنا ئەللەرگە يېقىن بولۇشتەك ئەۋزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكى، شۇنىڭدەك سودا ـ سېتىق ۋە تىجارەت ئەنئەنىسى نىسبەتەن قويۇق بولغانلىقى سەۋەبلىك ئەتراپتىكى ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. شۇڭلاشقا ياۋروپالىقلارنىڭ تارىم ۋادىسى ھەققىدىكى خاتىرىلىرى باشلىنىشتىن بۇرۇنلا بۇ شەھەرلەردە خېلى كۆپ ساندىكى ئەنجانلىقلار، ئافغانلار، ھىندىلار، پارسلار، پۇشتۇلار، كەشمىرلىكلەر، تاتارلار ۋە بەدەخشانلىقلار سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار چوڭ شەھەرلەرنىڭ بازار ـ رەستىلىرىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، سودا سارايلاردا تىجارەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەنلىرىنى قوقان ۋە بۇخارا خانلىقلىرى ئەۋەتكەن مەخسۇس خادىملار، ھىندىستان تەۋەسىدىن كەلگەنلىرىنى ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن

سودا ۋەكىللىرى باشقۇراتتى. بۇ خىل هوقۇقلۇق خادىملار ئادەتتە «ئاقساقال» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار چەت ئەل هۆكۈمەتلىرىگە ۋاكالىتەن بۇ يەردىكى مۇهاجىرلارنىڭ دەۋا ـ دەستۇرلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئاسىيالىق مۇهاجىرلار (ئەنجانلىقلار، ئافغانلار، پارس ـ تاجىكلار، هىندىلار ۋە كەشمىرلىكلەر) بۇ يەردىكى ئالاهىدە بىر قاتلامنى — تۇنجى چەت ئەللىكلەر توپىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. رۇسلار ۋە ياۋروپالىقلار بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى يەرلىك خەلق بولغان ئۇيغۇرلار سىرتقى دۇنيادىن ئالىدىغان ئۇچۇرنى ئاساسەن مۇشۇ قاتلامنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ هەرقايسى بوستانلىقلاردىكى سانى ۋە تەسىر دائىرىسى بارغانسېرى ئېشىپ بارغانىدى. رۇسىيىلىك قازاق ئوفىتسېر چوقان ۋەلىخانوف قەشقەرىيىگە كەلگەن يىللىرى (1858 — 1859 ـ يىللىرى) بۇ يەردە ئاسىيالىق مۇهاجىرلاردىن باشقا ياۋروپالىق كۆچمەنلەر يوق ئىدى. شۇ چاغدىكى ئاسىيالىق مۇهاجىرلارنىڭ تەركىبىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دىيارىمىزدىكى ئەڭ ئېچىۋېتىلگەن شەهەرلەردىن — قەشقەردە ئەنجانلىقلار، بۇخارالىقلار ۋە ئافغانلار؛ يەكەن، خوتەنلەردە كەشمىرلىكلەر ۋە هىندىلار؛ غۇلجىدا بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن هەرخىل كىشىلەر ۋە تاتارلار كۆپرەك سالماقنى ئىگىلىگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، يۇقىرىقى يۇرتلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا شۇ يەرلەردە كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان مۇهاجىرلارنىڭ تەسىرى خېلىلا كۈچلۈك ئىدى. هەرخىل تەبىقە ۋە تائىپىلەرگە مەنسۇپ بولغان ئاسىيالىق مۇهاجىرلار گۇرۇهى بۇ يەردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرىغا سىڭىپ كىرگەنىدى. ئۇلار هەتتا يەرلىك ئاياللارغا ئۆيلىنىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئالاهىدە قاتلام— شالغۇتلار توپىنى

شەكىللەندۇرگەنىدى. شالغۇتلار گەرچە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئۇلار مۇھاجىرلارنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازلىرىدىن بەھرىمەن بولاتتى.

ئاسىيالىق مۇھاجىرلار يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە ئوخشاش بولمىغان تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىتىكى قوشنا ئەللەرنىڭ پۇقراسى بولغانلىقىدەك سالاھىتى بىلەن چەت ئەللىك ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار بىلەن ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگە بولغانلىقى، يۇرۇش - تۇرۇش، ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل - يېزىق جەھەتلەردە مۇئەييەن يېقىنلىققا ئىگە ئىكەنلىكى سەۋەبلىك يەرلىك ئاھالىنىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىمايتتى. ئۇزۇن يىللىق بىكىنمىچىلىك ۋە دۇنيادىن بىخەۋەر ياشاشتەك بۇرۇقتۇرمىلىق كەيپىياتى تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ سىرتتىن كەلگەنلەرنى چوڭ بىلىش ۋە ئۇلارغا تۆردىن ئۇرۇن بېرىشتەك پىسخىكىسىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. شۇڭلاشقا يەرلىك ئۇيغۇرلار دەسلەپ سىرتتىن كەلگەن مۇھاجىرلارنى چوڭ بىلگەن، ئۇلارنى ھۆرمەتلىگەن، ئۇلارغا ھەممە ئىشتا يول قويغان، ھەتتا ئۇلارنىڭ يەرلىك ئاياللار بىلەن نىكاھلىنىشىغا قوشۇلغان. ئۇلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى يېڭى ئۇچۇرلىرى ۋە سىرتتىن ئېلىپ كىرگەن سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئۆز تۇرمۇشىنى بېيىتىشنى ئارزۇ قىلغان. ھالبۇكى، نادانلىقتا قالغان يەرلىك خەلقنىڭ بۇنداق ياخشى كۆڭلى كۆپىنچە ئاسىيالىق مۇھاجىرلارنىڭ، بولۇپمۇ قوقانلىقلارنىڭ ھەسسىلەپ جازانە ئۇندۇرۇۋېلىشىغا سەۋەب بولاتتى. ئۇيغۇرلار ئۇلارنى مېھمان ھېسابلاپ ھەممە جەھەتتە يول قويغىنى بىلەن، ئۇلار ھەرگىز يول قويمايتتى. چوقان ۋەلىخانوف بۇ ھەقتە مۇنداق بايانلارنى يازغانىدى: «قەشقەردە قوقانلىقلار ۋە شالغۇتلارنىڭ كۆپ بولۇشى بىلەن خوجىلارنىڭ

قوقانغا چىقىپ پاناھلىنىشى بەكمۇ ماس كەلگەچكە، قوقان ھۆكۈمرانلىرى بۇنداق ئوبدان پۇرسەتتىن ياخشى پايدىلىنىۋاتىدۇ. ئالتەشەھەر خەلقىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى، يەنى 145 مىڭغا يېقىن ئاھالە قوقانلىقلارنىڭ باشقۇرۇشىدا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇڭا، قوقانلىقلار مانجۇ ھۆكۈمىتىدىن قېچىپ تارتمايدۇ. ئەمەلىيەتتە قوقان ئاقساقلىق بۇ يەردە بىر گوبېرناتور (باش ۋالي) نىڭ رولىنى ئويناۋاتىدۇ. تەكەببۇر ۋە سۆلەتۋاز قەشقەر ھاكىمبەگلىرى دەسلەپكى چاغلاردا قوقان ئاقساقلىنى ئانچە كۆزگە ئىلىپ كەتمەيتتى. ئاقساقال بىلەن ئالاقە قىلغاندا «سەنلەپ» سۆزلەيتتى. كېيىن بايخان ئىسمىلىك بىر ئاقساقال كېلىۋىدى، ھاكىمبەگلەر ئۇنىڭغا تەكەببۇرلۇق قىلالمىدى. بايخان قەشقەرگە كېلىپلا ئەنجانلىقلارنىڭ ھاكىمبەگلەرگە ئاتتىن چۈشۈپ تازىم قىلىشىنى چەكلەپ، قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىگە ئاشۇنداق يوسۇندا تازىم قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. بىر كۈنى بايخان ئۆزىگە ئاتتىن چۈشۈپ تازىم قىلمىغان بىر كىچىك بەگنى تازا قامچىلاپ، پۇخادىن چىققاندىن كېيىن، يېگىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قايتىپ كېلىشىدە، مەپىدە كېلىۋاتقان ھاكىمبەگكە ئۇچراپ قالدى. بايخان بىلەن ئۇنىڭ يېگىتلىرى ئاتلىق بولغاچقا، بىر يېگىتنىڭ ئېتى ھاكىمبەگنىڭ مەپىسىگە ئازراق تېگىپ كەتتى. بۇ ئىشتىن قاتتىق غەزەپلەنگەن ھاكىمبەگ ساقچىلارنى ئىشقا سېلىپ، قوقانلىق يېگىتلەرنى تۇتماقچى بولدى. جەدەل ئۇلغىيىپ چوڭ ۋەقەگە ئايلاندى. قوقانلىقلار قوللىرىغا قىلىچ، مىلتىقلارنى ئېلىشتى. ئامباللار بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەنسىرەپ، قوقانلىقلارنىڭ غەزىپىنى بېسىش ئۈچۈن ھېلىقى ھاكىمبەگنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى. قەشقەرلىكلەر چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنى يەكلىمەي ئۇلارنىڭ ئىززىتىنى قىلدۇ. جاھاندا ئۆز ئىززىتىنى بىلمەي قالىدىغان شۇنداقمۇ كىشىلەر بارکى، سەن ئۇلارغا يول قويۇپ، ئىززىتىنى قىلساڭ، ئۇ سېنى

ئاجىز چاغلاپ، جاھاندىكى جىمى ئەسكىلىكنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ، بېشىڭغا چىقىۋالىدۇ. ئۇنداق كىشىلەرگە يول قويۇش ئاقىلانىلىك ئەمەس. قوقانلىقلار ئەنە شۇنداق كىشىلەر چۈملىسىگە كىرىدۇ.»[1] ئۇنىڭ ئۈستىگە مەنچىڭ ھۆكۈمىتى‌بىلەن قوقان، ئافغانىستان، چارروسىيە ۋە ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن تەڭ ھوقۇقسىز سودا كېلىشىملىرى بويىچە، چەت ئەل پۇقرالىرى ھېسابلانغان قەشقەرنىيەدىكى مۇھاجىرلار ئالاھىدە ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولاتتى. ئۇلار يەرلىك ئاھالىدەك باج ـ سېلىق تۆلىمەيتتى، ھاشارغا چىقمايتتى، يەرلىك خەلق بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل ـ ماجىرا تۇغۇلسا، ھامان ئۇلارنىڭ دېگىنى دېگەن بولۇپ چىقاتتى، ئۇلار ھەم مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭمۇ، ھەم يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭمۇ باشقۇرۇشىغا بويسۇنمايتتى. قوشنا ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ئەۋەتكەن ئالاھىدە ھوقۇقلۇق «ئاقساقال» لارلا ئۇلارنى باشقۇرالايتتى. شۇنداق بولغاچقا، «ئالاھىدە ئىمتىياز ۋە سودا ـ سېتىقتىكى زور پايدىنى قوغلىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدىن نۇرغۇن سودىگەرلەر ھەم ئاددىي پۇقرالار ئالتەشەھەرگە يىغىلىۋالاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قوقانلىقلار ئەڭ كۆپ بولۇپ تەسىرىمۇ كۈچلۈك ئىدى. ئۇلاردىن قالسا بۇخارا، بەدەخشان ۋە كەشمىر ئاھالىلىرى بولۇپ، كېيىنكىلىرى ئاساسەن يەكەن، خوتەنلەردە تۇراتتى. ئالتەشەھەردە يەنە ھىندىلار، كابۇللۇق ئافغانلار، بۇخارالىق يەھۇدىيلار، پارسلار، تاتارلارمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. بەدەخشانلىقلار بىلەن كەشمىرلىكلەردىن باشقىلىرىنى ئالتەشەھەرلىكلەر «ئەنجانلىقلار» دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ

---

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشەھەر خاتىرىلىرى»، «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە-چىلىرىنىڭ غەربىي يۇرت ھەققىدىكى ساياھەت خاتىرىلىرى»، شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى؛ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 2001 ـ يىللىق 2 ـ، 3 ـ سان.

ھەممىسى چىڭ سۇلالىسى بىلەن قوقان خانلىقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىم بويىچە، قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللۇق ئىمتىيازى بار قوقان ئاقساقىلىغا قارايدۇ. چەت ئەللىكلەر بىلەن يەرلىك ئاياللاردىن تۇغۇلغان شالغۇتلار ئۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىمتىياز بويىچە ئوخشاشلا مۇھاجىر ھېسابلىناتتى. مۇسۇلمان مۇھاجىرلارنىڭ قەشقەرلىك ئاياللار بىلەن توي قىلىشىغا يول قويۇلغانلىقتىن شالغۇتلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىپ كەتكەنىدى. شالغۇتلار تىلى ۋە تەۋەلىكى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا كىچىك بۇخارالىق (قەشقەرنىي دېمەكچى — ئاپتوردىن) بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چىڭ ھۆكۈمىتىگىمۇ، يەرلىك ئەمەلدارلارغىمۇ بېقىنمايدىغان ئالاھىدە بىر تەبىقە ئىدى». ①

ھەرقايسى شەھەرلەردىكى چەت ئەللىك مۇھاجىرلار ۋە شالغۇتلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەرگە قارىغاندا بەھرىمەن بولىدىغان ئىمتىياز ـ ھوقۇقلىرى ئالاھىدە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ سانىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىپ بارغانىدى. بولۇپمۇ، چەت ئەللىك مۇھاجىرلار بىلەن يەرلىك ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ نىكاھلىنىش ھادىسىسى تېخىمۇ ئەۋج ئالغانىدى. چوقان ۋەلىخانوف ئۆزىنىڭ «قەشقەرنىيگە سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنىڭ ئىنىق سانىنى ئېنىقلاپ چىقىش ناھايىتى تەس. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى قەشقەردە تۇرىدۇ. قەشقەردىكى ئەنجانلىقلار 6000 كىشىگە يېتىدۇ. قەشقەردىن قالسىلا يەكەن، خوتەنلەردە كۆپرەك. ئاقسۇ بىلەن ئۇچتۇرپاندا يوق دېيەرلىك. ئادەتتە قەشقەر ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى، يەنى 145 مىڭ كىشى مۇھاجىرلار ھېسابلىنىدۇ» ②

چەت ئەللىك مۇھاجىرلارنىڭ يەرلىك ئاياللار بىلەن ۋاقىتلىق نىكاھلىنىشىدەك ھادىسىنىڭ ئەۋج ئېلىشى

---

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشەھەر خاتىرىلىرى».
② چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشەھەر خاتىرىلىرى».

بىرمۇنچىلىغان ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. چەت ئەللىك مۇھاجىرلار خالىسا يەرلىك ئاياللار بىلەن ۋاقىتلىق نىكاھلىناتتى، خالىسا نىكاھنى بۇزۇپ كېتىپ قالاتتى. بۇنداق ۋاقىتتا ئايالغا ۋە شالغۇت پەرزەنتلەرگە بولغان ھېچقانداق مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالمايتتى. خۇددى چوقان ۋەلىخانوف يازغىنىدەك: «ۋاقىتلىق نىكاھلىنىش ئادىتى مۇھاجىرلار كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان ئالتەشەھەر تەۋەسىدىلا ئەۋج ئالغان بولۇپ، كۈچانىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدە ئاساسەن ئۈچرىمايدۇ. ئۇياقلارغا باشقا يۇرتلۇقلار ئانچە بېرىپ كەتمەيدۇ. ئالتەشەھەردىكى بۇنداق ۋاقىتلىق نىكاھلىنىش ناھايىتى ئاسان: ئەر بولغۇچى ئالىدىغان خوتۇنغا بىر قۇر كىيىم ئېلىپ نىكاھ ئوقۇتسىلا ئىش پۈتىدۇ. خوتەن تەرەپلەردە بىزنىڭ كۈموش پۇل ھېسابىمىزدا بىر يېرىم سەر كۈموش خەجلىسىلا خوتۇن ئالغىلى بولىدۇ. يەكەندە تېخى مەخسۇس خوتۇن بازىرى بولۇپ، ئەرگە تېگىدىغان خوتۇنلارنى بازاردىنلا تېپىۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما، ئاقسۇ، تۇرپان تەرەپلەردە توي قىلماق تەسرەك. ئالتەشەھەردە ئاياللارغا نىكاھ ئەركىنلىكى بېرىلگەندەك قىلغىنى بىلەن بۇ ئىشنىڭ يامان تەرىپى شۇكى، كىشىلەر ئائىلىنى قەدىرلىمەيدىغان، نىكاھنى ئويۇن ـ تاماشا قاتارىدا كۆرىدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىققان. . . »①

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى سودا نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان بوستانلىق شەھەرلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئويمانلىقنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدىكى كورلا، قاراشەھەر، تۇرپان، قۇمۇل، لوپنۇر، چەرچەن، چارقىلىق قاتارلىق يۇرتلار تاكى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە ئۆزلىرىنىڭ يېپىق ھالەتتىكى جەمئىيەت

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشەھەر خاتىرىلىرى».

قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. بۇ يەرلەردە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ، ھەتتا قوشنا ئەللەردىن ئالتەشھەر تەرەپلەرگە داۋاملىق كېلىپ تۇرىدىغان ئاسىيا مۇھاجىرلىرى ھەققىدىمۇ تۇرۇكرەك چۈشەنچىسى يوق ئىدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئاشۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجنەبىيلەر بىلەن يۈكى تېخىمۇ كونكرېتراق ئېيتقاندا، قوشنا ئەللەردىكى ئاسىيا مۇھاجىرلىرى بىلەن بولغان دېئالوگى پەقەت ئالتەشھەردىكى بىرقانچە يېرىك سودا مەركەزلىرى ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئىتتىكىدىكى غۇلجا شەھىرى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئاسىيا مۇھاجىرلىرىنىڭ ئالتەشھەردە قالدۇرغان تەسىراتلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ نەزىرىدىكى چەت ئەللىكلەر ئوبرازىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغانىدى. ئۇيغۇرلار ئۇلارغا نىسبەتەن قارشى ئېلىش، مېھمان دوستلۇق كۆرسىتىش، چوڭ بىلىش، چوقۇنۇش، يول قويۇش ۋە ئەقىدە بىلدۇرۇشتەك قىزغىن مۇئامىلىلەردە بولغانىدى. ۋاھالەنكى، بۇ ئاق كۆڭۈل خەلقنىڭ سىرتتىن كەلگەن «ئەۋلىيالار» غا كۆرسەتكەن غەرەزسىز شاپائىتى ئۇلارنىڭ بېشىغا ئويلاپ باقمىغان ئېچىنىشلىق قىسمەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى ۋە ساددىلىقى باشقىلارنىڭ نەزىرىدە مىللىي ئاجىزلىق بولۇپ تۇيۇلدى. خۇددىي چوقان ۋەلىخانوف يازغىنىدەك: «مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئامبال، دارىنلىرى ئۇلارنى گۇمانخور، يالغانچى، ھۇرۇن ھەم نادان دەپ قارىسا، ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇھاجىرلار ئۇلارنى قورقۇنچاق، دىنى سۇس ھەم بۇزۇق دەپ ھېسابلايتتى»[1]. پۈتكۈل XVIII — XIX ئەسىرلەردە يۈز بەرگەن قوقان، بۇخارا ۋە بەدەخشان خوجىلىرىنىڭ دىيارىمىزدىكى سورۇقچىلىقلىرى دەل

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشھەر خاتىرىلىرى».

يەرلىك خەلقنىڭ مانا مۇشۇنداق پىسخىك ئاجىزلىقى ۋە نادانلىقى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئۆز ۋەتىنىگە پاتمىغان ئاشۇ بىر توپ ئاتالمىش «خوجا - ئىشان»، «پەيغەمبەر پۇشتى»، «سەئىد»، «شەيخ»، «پىر - ئەۋلىيا» لار يەرلىك خەلقنىڭ ساددىلىقى ۋە سىرتتىن كەلگەنلەرنى چوڭ بېشتەك پىسخىكىسىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ بۇ يەرنى ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىكى «جەننەت» نگە ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. چوقان ۋەلىخانوف ئۆزىنىڭ ئالتەشەھەر ھەققىدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار خوجىلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى قەتئىي توغرا دەپ ئىشىنىدۇ. خوجىلار زىناخورلۇق قىلسا، ھاراق ئىچسە، كوچىلاردا ئاياللارنى تۇتۇۋېلىپ چۈمبىلىنى ئېچىۋەتسە، كىشىلەرگە ئۇلار ساۋابلىق ئىش قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ. ھېچكىم ئۇلارنى توسۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ھولۇپمۇ، قەشقەرلىكلەر خوجىلارنى كاتولىك مۇخلىسلىرى پاپانى ھۆرمەتلىگەندەك ھۆرمەتلەيدۇ. ئۇلار خوجىلارنى بارلىق ئىنسانلاردىن پاك ئىنسان دەپ قارايدۇ»[1]. ئەنە ئاشۇ ئوت قۇيرۇق «ئەۋلىيالار» پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى بىر - بىرىگە قارشى ئىككى چوڭ لاگېرغا ۋە نەچچە ئونلىغان ئوخشاش بولمىغان مەزھەپ - گۇرۇھلارغا ئايرىپ، ئۇزاق يىللارغىچە جەڭگى - جېدەل ئويۇنلىرىغا سېلىپ ئەخمەق قىلغانىدى. خۇددى رۇسىيە ئوفىتسېرى كوروپاتكىن ئېيتقاندەك: «بۇ خەلق ئاشۇ بۇزغۇنچىلىقلار ئېلىپ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكى سىرتىدا، يەنە بىرمۇنچە مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرى، كارامەتچى تېجىمەللەرنىڭمۇ ھوجۇملىرىغا ئۇچراپ كەلگەنىدى. بۇ ئادەملەرنىڭ تەلۈلەرچە دىنىي ئەسەبىيلىكى،

---

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشەھەر خاتىرىلىرى».

ساختىپەرلىكى ۋە مەزھەپچىلىكى بۇ ئەلدە تاكى بۇگۈنگىچە داۋاملىشۋاتقان يېڭى بەختسىزلىكلەرنىڭ تۈپ نېگىزىدۇر»[1].

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا دىيارىمىزغا سىڭىپ كىرگەن چەت ئەللىكلەر ئىچىدىكى تۇنجى چوڭ قاتلام — ئاسىيا مۇھاجىرلىرى بولۇپ، ئۇلار دىن، ئۆرپ - ئادەت، يۇرۇش - تۇرۇش، تىل ۋە مىجەز - خاراكتېر جەھەتتىكى بىرمۇنچە ئوخشاشلىقلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى قالدۇرغانىدى. قەشقەردىن تاكى خوتەنگىچە بولغان لىنىيىدىكى ھەرقايسى شەھەر - بازارلاردا ئۇلارنىڭ مەخسۇس سارايلىرى ۋە ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرى بار ئىدى. ئۇلار ھەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ سىرت بىلەن بولغان سودا - تىجارىتىنى ئاساسەن دېگۈدەك كونترول قىلغان بولۇپ، يەرلىك خەلقنىڭ پۇل - مېلى ئۇلارنىڭ چۆنتىكىگە ئاقاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار باج - سېلىق تاپشۇرمايدىغان بولغاچقا سودىدا ھەسسىلەپ پايدىغا ئېرىشەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى، بولۇپمۇ ھىندىلار قەرزگە پۇل چېچىپ سۈتخورلۇق قىلاتتى، ئەتىيازدا چاچقان پۇللىرىنى كۈزگە يىغۋالاتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى يۇقىرى ئورنى ئارقىلىق يەرلىك خەلقنى ئۆزلىرىگە بېقىندىدىغان قىلۋالاتتى.

ئۇلار خالىغان چاغدا يەرلىك ئۇيغۇر ئاياللار بىلەن نىكاھلىناتتى، يەنە خالىغان چاغدا خوتۇن - بالىلىرىنى تاشلاپ ۋەتىنىگە كېتىپ قالاتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئالاھىدە قاتلام بولغان — شالغۇتلار تەبىقىسى شەكىللەنگەنىدى. شۇ دەۋرلەردە سانى بارغانسېرى كۆپەيگەن شالغۇتلار كېيىنكى

---

① كوروپاتكىن (رۇسىيە): «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، 137 - بەت.

مەزگىللەردە ئۇيغۇرلارغا سىڭىشىپ كەتكەنىدى. ھەتتا بەزى يەرلىك ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان تەرەپلەردىن كەلگەن چەت ئەل پۇقرالىرىنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازىغا قىزىقىپ، كونسۇللۇق ھوقۇقىغا ئىگە «ئاقساقال» لارغا پارا بېرىپ چەت ئەللەرنىڭ پاسپورتىغا ئىگە بولۇۋالغانىدى ھەمدە ئۆزىنى چەت ئەللىك ھېسابلاپ، باج - سېلىق، ئالۋاڭ - ياساقلاردىن قۇتۇلۇشنى ئويلىغانىدى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1917 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قاغىلىق بازىرىدىلا 46 ئائىلە، 70 تىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە رۇسىيە پۇقراسى، 200 گە يېقىن ئافغانىستان پۇقراسى ۋە نەچچە ئونلىغان ھىندىستانلىق ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ سودا - تىجارەت ھەم سۈتخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى مەلۇم①.

دېمەك، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، قوشنا ئەللەردىن دىيارىمىزغا كېلىپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، قەرز پۇل چېچىپ سۈتخورلۇق قىلغان، «كارامەت» كۆرسىتىپ «ئەۋلىيا» ئاتىلىۋالغان ياكى بۇ يەردىن چىقىش يولى ئىزدەپ كەلگەن زور تۈركۈمدىكى ئاسىيا مۇھاجىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئاجايىپ مۇرەككەپ مۇناسىۋەت شەكىللەنگەنىدى. شۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار سىرتتىن كېلىدىغان تاشقى دۇنيانىڭ ئۇچۇرلىرىغا ئەنە ئاشۇ مۇھاجىرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئېرىشكەنىدى. شۇڭا، يەرلىك ئاھالىلەر دەسلەپ ئۇلارغا قىزىققانىدى، ئۇلارنى چوڭ بىلگەنىدى، نۇرغۇن تەرەپلەردە ئۇلارغا يول قويغانىدى. ئەپسۇسكى، يەرلىك خەلقنىڭ ئۇلارغا بىلدۈرگەن ئەقىدىسى ئاخىرقى ھېسابتا يەرلىكلەرنىڭ ئۆزىنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلاردا

① ئابدۇرېشىت خوجائەخمەت: «قاغىلىق بازىرىدىكى ھىندىلار»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1999 - يىللىق 3 - سان.

ئۇلارغا نسبەتەن چوڭ بىلىمىۋ، لېكىن گۈمان بىلەن قارايدىغان، بىۋاستە ئىپادىلىمىسىمۇ، لېكىن يامان كۆرىدىغان، كۈندە مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۆز ھېسابلىمايدىغان مۇرەككەپ تەسىرات شەكىللەندى. ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۇلار بىلەن ئۇزاق مەزگىللەرگىچە مۇئامىلە قىلىشىش جەريانىدا، كۆپ قېتىملىق ساۋاقلاردىن كېيىنلا ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتىكى ئېچىنارلىق ئاجىزلىقلىرىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى.

ئۇزاق مەزگىللىك جۇغراپىيىلىك يېتىملىك ۋە دۇنيادىن خەۋەرسىز قېلىش بۇ بىتەلەي خەلقنى سىرتقى دۇنيا، جۈملىدىن قوشنا ئەل خەلقلىرى بىلەن بولغان ئىجتىمائىي ئالاقىلەردىكى ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ ۋە تەڭ - باراۋەرلىك تۇيغۇسىدىن مەھرۇم قىلغانىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار باشقىلار بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەردە ئۆزلىرىنىڭ پاسسىپ ۋە ئىككىلەمچى ئورۇندىكى ئاجىز روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەپ كەلگەنىدى. «قەشقەرىيىدە چەت ئەللىك مۇھاجىرلار ئالاھىدە مۇئامىلىگە ئىگە بولىدىغان ۋە يەرلىكلەر تەرىپىدىن چوڭ كۆرۈلىدىغان تەبىقە ئىكەن، — دەپ يازغانىدى چوقان ۋەلىخانوف، — يەرلىك خەلقلەر ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلىشقاندا يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدىكەن، مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئەجەللىك خاتالىقىدۇر. كونىلاردا باشقىلارنىڭ يولسىزلىقىغا قەتئىي بوي بەرمە، ئەگەر ئازراقلا يول قويىدىغان بولساڭ، تومۇرۇڭنى تۇتقۇزۇپ قويىسەن دېگەن گەپ بار. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئاجىزلىقىنى بايقىغان ھامان يولسىزلىق قىلىش، باشقىلارنىڭ كىيىمىدە تەرلەش، تېرە تاراقشىتىپ ھەيۋە كۆرسىتىش... مانا بۇ قوقانلىقلارنىڭ يەرلىك خەلقە تۇتقان پوزىتسىيىسى ئىدى»[1]. ھالبۇكى، ئۆزىدە كەسكىن بىر مەۋقەنى

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشەھەر خاتىرىلىرى»، «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە-چىلىرىنىڭ غەربىي يۇرت ھەققىدىكى ساياھەت خاتىرىلىرى»، شىنجاڭ گۈزەل - سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى؛ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 2001 - يىللىق 2 - ، 3 - سان.

تىكلەشكە ئۇلگۇرەلمىگەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ئاسىيا مۇھاجىرلىرى بىلەن بولغان ئىجتىمائىي ئالاقىلەردىكى نازۇك پىسخىك بىلىملەرنى ناھايىتى كېچىكىپ ھېس قىلدى. ئۇلۇغۋار تارىخىي پۇرسەتلەرنى داۋاملىق قولدىن بېرىپ قويۇش، ئىجتىمائىي ھەقىقەتلەرنى كېچىكىپ چۈشىنىش، باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئوڭايلا ئۆزىنىڭ تەشەببۇسكار ئورنىنى بېرىپ قويۇش، ئەقلىي ھۆكۈمگە قارىغاندا ھېسسىي تەسىراتقا بەكرەك تايىنىش، ئۆزىنى ۋە ئۆزگىلەرنى دەڭسىيەلمەسلىك، ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىنى ۋە مىللىي ئىززەت - ھۆرمىتىنى ئىزدەش ھوقۇقىدىن ئاڭسىز ھالدا ۋاز كېچىش، مىللىي ئۇيۇشقاقلىق كۈچىنى يوقىتىش، ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن ھېچقانداق ئالدىن كۆرەرلىك بولماسلىق... مانا بۇ دۇنيا ۋەزىيىتى بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي، ئۆز كۈنىگە شۈكۈر قىلىپ ئۆگەنگەن بىر بېپەرۋا خەلقنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى ياشاش دىئالېكتىكىسى ئىدى! ئۇلار ئەنە شۇنداق كۆز بىلەن يېڭى دۇنيانى كۆزەتتى، ئەنە شۇنداق خىرە تۇيغۇ بىلەن ئاسىيا مۇھاجىرلىرىنى چۈشەندى، ئەنە شۇنداق غاپىل روھ بىلەن ئۆركەشلەپ تۇرغان دەۋر ئېقىمىنى كۈتۈۋالدى. خەيرىيەت، مۇشۇنداق بىر خەلق مۇشۇنداق بىر تارىخىي تراگېدىيە ئىچىدە دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن سىقىپ چىقىرىلدى. شۇڭا، چوقان ۋەلىخانوف ئېچىنىش بىلەن مۇنداق دەپ يازدى: «بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان پۈتمەس - تۈگىمەس قۇللۇق ئاسارىتى، زورلۇق - زومبۇلۇق ھەم ئادەلەتسىزلىكلەر ئەنە شۇنداق بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك، ھۆرۈنلۇق، يالغانچىلىق، بۇزۇقلۇق دېگەندەك ئىللەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇۋاتىدۇ. لېكىن، بۇ مىللەتتە باشقا مىللەتلەرگە نىسىپ بولمىغان شۇنداق بىر سېھرىي كۈچ بارکى، ئەگەر بۇ مىللەت باشقىچە بىر ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بولالىسىلا، ئۆزلىرى بىلەن بىر دىندىكى باشقا مىللەتلەرنى

ئارقىدا قالدۇرۇپ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى»[1].

2. ئۇيغۇرلار بىلەن رۇسلارنىڭ دىئالوگى

رۇسىيىلىك مۇتەپەككۇر بېردىيايېف (Бердяев) ئۆزىنىڭ «رۇس روھى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «رۇس دېگەن نېمە؟ ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسلار مەڭگۈ يەشكىلى بولمايدىغان بىر سىر. رۇسلار زىددىيەتلىك، قوش بىسلىق، مۇرەككەپ مىللەت. رۇس روھىنى ھەرقانداق بىر تەلىمات بىلەنمۇ تەلتۆكۈس چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. رۇسىيە دۇنيادىكى ئەڭ بيۈكراتلاشقان دۆلەت. رۇسىيىدە ھەرقانداق بىر نەرسە سىياسىينىڭ قۇرالىغا ئايلىنىشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا رۇس خەلقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك قۇرالنى، يەنى رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ھەرقانداق بىر تارىخ پەلسەپىسى، مەيلى ئۇ سلاۋىيانچە ياكى غەربىي ياۋروپاچە بولسۇن، مۇنداق بىر قىيىن مەسىلىنى يېشىپ بېرەلىشى ناتايىن: نېمە ئۈچۈن دۆلەت ئۇقۇمى ئەڭ كەمچىل بىر مىللەت مۇشۇنداق زور ۋە قۇدرەتلىك دۆلەت ئاپپاراتىنى قۇرۇپ چىقالىدى؟ نېمە ئۈچۈن ئەڭ ھۆكۈمەتسىز بىر مىللەت مۇشۇنداق بيۈكرات ھۆكۈمرانلىققا بوي سۇنۇپ كەلدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن روھىي ئەركىنلىككە خۇشتار بىر مىللەت ئەركىن تۇرمۇشقا تەلپۈنمىدى؟ . . . بۇ سىرلارنى رۇس مىللىتىنىڭ خاراكتېرىدىكى ئايالىق ۋە ئەرلىك ئامىللارنىڭ ئالاھىدە مۇناسىۋىتىدىن ئىزدەش مۇمكىن. مۇشۇنداق قوش بىسلىق مۇرەككەپ خاراكتېر رۇس ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە سىڭىپ كەتكەن».[2]

---

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتەشەھەر خاتىرىلىرى».

② بېردىيايېف (رۇسىيە): «بېردىيايېف ئەسەرلىرى توپلىمى»، شاڭخەي يىراق شەرق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 5 ـ، 8 ـ بەتلەر.

دەرۋەقە، رۇسلار قانداق خەلق، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ھاياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى قانچىلىك، ئۇيغۇر جەمئىيىتى رۇسلارنى قانداق چۈشىنىپ كەلدى، رۇسلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىئالوگىنىڭ ئىچكى مەزمۇنى نېمە؟...

رۇسلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ تارىخىي دىئالوگى رۇسلار باش كۆتۈرۈپ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنىڭ ئالدىدىلا باشلانغانىدى. رۇس ئەدەبىياتىنىڭ تۇنجى بېتىنى تەشكىل قىلغان «ئىگورنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلىشى» ناملىق ئېپوستا رۇسلار بىلەن ئولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربكە سۈرۈلۈۋاتقان كۆچمەن تۈركىي قوۋملار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار تەسۋىرلەنگەن. پادىشاھ ئىۋان دەۋرى، بولۇپمۇ ئىمپېراتور پېتر دەۋرىدىن باشلاپلا رۇسلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى تاتارلارنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق راۋاجلانغانىدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ رۇسلار تەدرىجىي ھالدا ياۋرو - ئاسىياغا كېڭەيگەن چوڭ ھەربىي ئىمپېرىيىگە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى خۇددى توسمىنى بۆسۈپ ئۆتكەن كەلكۈندەك ئۇرال تاغلىرىدىن يوپۇرۇلۇپ ئۆتۈپ سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىغا كىرىپ كەلدى. قازان، ئاستىراخان ۋە قازاق - قىپچاق خانلىقلىرىنىڭ چەكلىك كۈچى رۇس قوشۇنلىرىنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشلىرىنى توسۇپ قالالمىدى. ئەسلىدىلا ئۇلى تارا مۇستەھكەم بولمىغان، ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توختاۋسىز جېدەل - ماجىرالارنى بېسىقتۇرۇشقىمۇ ماجالى يەتمەي گويا كۈچى كەتكەن دوردەك بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان قوقان، بۇخارا ۋە خىۋە خانلىقلىرىمۇ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى مۇنقەرز بولدى. شۇنداق قىلىپ رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى تولۇق ئىگىلەپ تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرىنىڭ سىرلىق قوۋۇقىنى چەكتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، رۇسلار بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىۋاستە دىئالوگى باشلاندى.

رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەۋەتكەن ھەربىي خادىملار، جۇغراپىيە ئالىملىرى، ھۆكۈمەت ئەلچىلىرى، ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى ۋە جەمئىيەت تەكشۈرۈش گۇرۇپپىلىرى ئەمەلىيەتتە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپلا شىنجاڭ رايونىغا بولغان تەكشۈرۈشىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. ئۇلاردىن سېمىنوف، پرژېۋالسكىي، چوقان ۋەلىخانوف، ئوستېن زاكېن، كروم - گىرژىمايلو، كوروپاتكىن قاتارلىقلارنىڭ بىۋاستە تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى رۇسلارنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تۇنجى تەسىراتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

مانا مۇشۇ تەسىراتلار ئاساسىدا رۇسلار ئەڭ ئالدى بىلەن يەتتەسۇ ۋە ئىلى رايونىغا بولغان تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە باشلىدى. غۇلجا شەھىرى جۇڭگودىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى بىلەن رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى ئۇچرىشىش كۆزنىكىگە ئايلاندى. ئۇيغۇرلار رۇس ۋە تاتارلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ياۋروپا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى، يېڭى دۇنيانىڭ ئۇچۇرلىرى ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرى رۇسلارنىڭ ئىستېھلاچىلىق يۇرۇشلىرىگە ئەگىشىپ بۇ يەرگە كىرىپ كەلدى. مانا بۇ ياۋروپالىشىشنى ئۆز ھاياتىدىكى رومانتىكىنىڭ ئەڭ يۇقىرى غايىسى قىلغان رۇس مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئېلىپ كىرگەن تۇنجى سوۋغىسى ئىدى. ۋاھالەنكى، بۇنداق يالتىراق مەدەنىيەت سوۋغىسىنىڭ كەينىگە رۇسلار زادىلا ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدىغان سىياسىي مەنپەئەتتىن ئىبارەت رەھىمسىز رېئاللىقمۇ يوشۇرۇنغانىدى. شۇڭا، رۇسلار ئىرقىي ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپائىد ھېسابلانسىمۇ، لېكىن خاراكتېر جەھەتتىن يەنىلا شەرق تىپىغا خاس سىياسىي

مۇستەبتلىكىنى ئىپادىلەپ كەلگەندى. رۇس خاراكتېرى ۋە رۇس روھىنى ئۆزۈن يىللار تەتقىق قىلغان مۇتەپەككۇر بېردىيايېف ئېيتقاندەك: «رۇسىيە ئالاھىدە بىر دۆلەت، ئۇ دۇنيادىكى باشقا ھەرقانداق ئەلگە ئوخشىمايدۇ. رۇسلار تېخى ھەقىقىي يوسۇندا ياۋروپا ھاياتىغا كىرەلىگىنى يوق. خەلقئارا ۋە ياۋروپا چەمبىرىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇيۇك رۇسىيە يەنىلا يىراقتىكى روھىي كۆتۈرۈلۈشكە ئېرىشەلمىگەن چەت ھەم بېكىك ئۆلكە ھېسابلىنىدۇ. ئۇزاقتىن بۇيان رۇسلارنىڭ روھىي ئېنېرگىيىسى تېخىچىلا ياۋروپا مەدەنىي ھاياتىنىڭ بىر قىسمى بولالمىدى. مەدەنىيەتلىك ياۋروپاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسلار يەنىلا مۇئەييەن شەرق پۇرىقىغا ئىگە، كىشىگە يات ۋە يوچۇن تۇيۇلىدىغان، ياۋايى تەبىئىتى تامامەن تۇگمىگەن سىرلىق تەسىرات بېرىدۇ. . . ياۋروپانىڭ ئالدىدا رۇسلار مەڭگۈ ئۆزلۇكى ۋە مىللىي خاسلىقىنى ئىنكار قىلىدىغان، ياۋروپاچە مەدەنىيەت سالاھىيىتىنى قوغلىشىدىغان غەيرىي ياۋروپا ھادىسىسىدۇر، شۇنداقلا شەرقچە ھەم ئاسىياچە ھادىسىدۇر. . . »①.

شۇ سەۋەبتىن رۇسلار دەسلەپتىلا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئۆزىنىڭ قوش بىسلىق خاراكتېرىنى ئاشكارىلىغانىدى. رۇسلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئاسىيا مىللەتلىرىگە قالدۇرغان مۇرەككەپ ۋە كۆپ قىرلىق تەسىراتىنى ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ۋە ھېسسىي چۈشەنچىسى ئارقىلىق ھېس قىلغانىدى. چارروسىيىنىڭ ئىلى رايونىنى بېسۋىلىشى، ئىلى خەلقىگە يۈرگۈزگەن سىياسىي ۋە ھەربىي مۇداخىلىسى، شۇنىڭدەك ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى رۇسىيە تەۋەسىدىكى يەتتەسۇ رايونىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈشى قاتارلىق بىرمۇنچىلىغان بۇاستە تارىخىي كەچۈرمىشلەر جەريانىدا، رۇسلارغا بولغان دەسلەپكى

---

① بېردىيايېف (رۇسىيە) : «بېردىيايېف ئەسەرلىرى توپلىمى»، شاڭخەي يىراق شەرق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل، خەتتۈچە نەشرى، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر.

تەسىرات شەكىللەندى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رۇسلارغا بولغان دەسلەپكى تەسىراتىغا بىرخىل ئىپادىلەش تەس بولغان سەلبىي ھېسسىيات يوشۇرۇنغانىدى. ئۇلار رۇسلارنىڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق ئۇسكۇنىلىرى، ياۋروپاچە تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە كۆزنى قاماشتۇرىدىغان يېڭى مەدەنىيەت يالتىراقلىرىدىن ھەيران قالغانىدى، ئۇلارغا قىزىققانىدى ھەمدە ئەيمىنىش ھېسسىياتى بىلەن مۇئامىلە قىلغانىدى. لېكىن بۇنداق قىزىقىش ھېسسىياتى ئۇزاق ئۆتمەيلا سەلبىي تەسىراتقا قاراپ يۇزلەندى. رۇسلارنىڭ قاتتىق قوللۇقى، باشقىلارنى مەنسىتمەسلىكى، زوراۋانلىقى بارغانسېرى بۇ يەردىكى خەلقلەرنى بىزارلىق تۇيغۇسىغا ئېلىپ باردى. ئەنگلىيە ئالىمى فرازېر «ئالتۇن شاخ» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە رۇسىيىنىڭ يىراق شەرقتىكى ئۆلكىلىرىدە، جۈملىدىن خېيلوڭجيانىڭ ۋە ئۇسسۇرى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئورمانلىقلاردا ئوۋچىلىق بىلەن ياشايدىغان ئېۋېنكىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ قىسقىشى بىلەن ئامالسىزلىقتىن ئۆزلىرى توتېم ھېسابلاپ چوقۇنىدىغان ئېيىقنى ئوۋلايدىغانلىقى ھەمدە ئۇنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ: «سېنى ئۆلتۈرگەن بىز ئەمەس، بەلكى ئورۇسلار؛ كاللاڭنى كەسكىنى بىزنىڭ پالتىمىز ئەمەس، بەلكى ئورۇسلارنىڭ پالتىسى؛ تېرەڭنى سويغىنى بىزنىڭ پىچىقىمىز ئەمەس، بەلكى ئورۇسلارنىڭ پىچىقى!...» دەپ ناخشا توۋلايدىغان ئادىتىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ①. خۇددى ئېۋېنكىلارغا ئوخشاشلا ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ رۇسلارغا بولغان دەسلەپكى سەلبىي تەسىراتىنى تۇرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن «كۆچ - كۆچ قوشىقى» دەل ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ رۇسلارغا بولغان شۇ خىل تەسىراتىنى ئىپادە قىلدى:

---

① جامېس فرازېر (ئەنگلىيە): «ئالتۇن شاخ»، چوڭگو خەلق ئەدەبىيات - سەنئىتى نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 2- توم، 746 - بەت.

ئاق پاشا لەشكەرلىرى،
ئالتوُن كولاپ تاش كەستى.
پوُقرالارنى كوّچ - كوّچ دەپ،
قىلىچ بىرلە باش كەستى.

ئوروُس هارۋىسى دەيدوُ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
كىشىنىڭ يوُرتىغا كېلىپ،
كوُن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

خوُنخاي يولىدا تاللار،
شاخ - شاخىدا مارجانلار.
يوللاردا جاپا تارتىپ،
ئېقىپ كەتتى بوُ جانلار.

ئوقنى ئاتتى يوُرەككە،
كېلىپ تەگدى بىلەككە.
ئاق پاشانىڭ قىلىقى،
ئورناپ كەتتى يوُرەككە.

يەركەنتنىڭ يولى دەيدوُ،
كوّۋرۇكىدە يوغان تاش.
بىزنى يوُرتتىن ئايرىغان،
نىكولاي دېگەن باغرى تاش.

ئالموُتاغا كوّچ دەيدوُ،
بارار يېرىمىز قوُملوُق.
راست گېپىنى قىلمايدوُ،
كوّزى كوّك، بېشى يوُڭلوُق.
بوُنىڭدىن كوّرۈۋېلىشقا بولىدوُكى، ئوُيغوُرلارنىڭ ئىلى ۋە

يەتتەسۇ رايونىدىكى رۇسلار بىلەن بولغان دەسلەپكى تەڭسىز سەرگۈزەشتىلىرى ئۇلارنىڭ قەلبىدە ئۇنتۇلغۇسىز جاراھەتلەرنى قالدۇرغانىدى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ قان - ياشلىق كۆچۈش تارىخىدا رۇسلارغا بولغان دەسلەپكى تەسىراتىنى يەكۈنلەپ چىققانىدى. غۇلجا شەھىرى بىلەن يەتتەسۇ رايونىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ رۇس دۇنياسىنى كۆزىتىشتىكى تۇنجى كۆزنىكى بولغانىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇشۇ كۆزنەك ئارقىلىق ئېرىشكەن تاشقى تەسراتى تەدرىجىي ھالدا پۈتكۈل مىللەت گەۋدىسىگە ئومۇملىشىشقا باشلىدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىگە كەلگەندە، رۇسلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا بولغان سەزگۈرلۈكى بىۋاستە ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ ئافغانىستاننى پاسسل قىلغان مۇستەملىكە تالىشىش كۈرەشلىرى پامىر ئېگىزلىكىنى ئاسىيا ۋەزىيىتىدىكى «قىزىق نۇقتا» غا ئايلاندۇرۇپ قويدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە رۇسىيە بىلەن بۇيۇك بېرتانىيەنىڭ ئۇزاق ئاسىيادىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا دەۋر قىلدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى قەدىمكى شەھەر — قەشقەر بۇ ئىككى ئىمپېرىيەنىڭ ئاسىيادىكى مۇستەملىكە تالىشىش كۈرەشلىرىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ئايلاندى. 1851 - يىلى رۇسىيە «ئىلى ۋە تارباغاتايدا ئەركىن سودا قىلىش نىزامنامىسى»نى ئىمزالاپ، ئالدى بىلەن ئىلى ۋە تارباغاتايدا كونسۇل تۇرغۇزۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. 1860 - يىلى يەنە «جۇڭگو - رۇسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» ئىمزالاپ، قەشقەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلىشتەك ئالاھىدە ھوقۇققا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن 1882 - يىلى 10 - ئايدا رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى رەسمىي تەسىس قىلىندى ۋە ئىش باشلىدى. بۇ ھال رۇسىيىنى بۇيۇك بېرتانىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەنپەئەت تالىشىش توقۇنۇشىدا ئۇستۇنلۇككە ئىگە قىلدى. ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئاجىزلىقىغا تەن بەرمەي، 1890 - يىلى ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەن گېئورگى ماكارتنېي (Geoge Macartny) نى ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەۋەتتى. ماكارتنېي قەشقەردە توپتوغرا 22 يىلنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، يەنى 1912 - يىلىغا بارغاندا، ئۇ ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسولى بولدى. 1913 - يىلى ئۇنىڭغا سېر ئۇنۋانى بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ يىراق غەربىي قىسمىدىكى قەدىمكى شەھەر قەشقەردە رۇسىيە بىلەن بۇيۇك بېرتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاسىيادىكى ئاز كەم 50 يىلغا سوزۇلغان مەنپەئەت توقۇنۇشلىرى داۋام قىلدى.

رۇسىيە بۇ توقۇنۇش جەريانىدا ھامان ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىشنى ئويلايتتى. شۇڭلاشقا، رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بارلىق كۈچى بىلەن ئىنگلىزلارنىڭ قەشقەرگە سىڭىپ كىرىشىنى ۋە تەسىر دائىرە پەيدا قىلىشىنى توستى. رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق تۇنجى باش كونسۇلى نىكولاي پېتروۋسكىي ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئۇزۇن مەزگىللىك ھاياتى داۋامىدا ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشتى ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى مۇستەبتىلىكى ۋە زوراۋانلىقىنى ئىپادىلەپ كەلدى. ۋاھالەنكى، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى (كېيىنكى باش كونسۇلى) ماكارتنېيمۇ قەشقەردىكى مۇرەسسەسىز توقۇنۇشلار داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئورنىنى ھامان ساقلاپ كەلدى. خۇددى ئەنگلىيىلىك پېتر خوبكىرىك «دېپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمىنىڭ ئەسلىمىسى — قەشقەرنى ئەسلەيمەن» ناملىق كىتابقا يازغان كىرىش سۆزىدە ئېيتقىنىدەك: «قەشقەر بۇيۇك بېرتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالدىنقى سەپ قورغىنى بولۇپ كەلدى. بېرتانىيە ئاسىيادا سىياسىي ۋە

ئىقتىسادىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، چارىزىسىيە بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇرەككەپ كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. بۈيۈك برىتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قەشقەردە تۈرۈشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ كىچىككىنە ئىمارىتى ئۈستىدە ئەنگلىيە بايرىقى ھامان لەپىلدەپ تۇردى. ماكارتنېينىڭ قەشقەردىكى ئاشكارا ۋەزىپىسى قەشقەر ۋە جۈڭگو شىنجاڭىنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھىندىستانغا قاراشلىق ئەنگلىيىلىك پۇقرالارنى باشقۇرۇش بولۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى شۇ جايلاردىكى سودىگەرلەر ياكى جازانخورلار ئىدى. ئۇنىڭ ئاشكارا بولمىغان ۋەزىپىسى رۇسىيىلىكلەرنىڭ قەشقەردىكى سۈيىقەستلىك پائالىيەتلىرىنى كۆزىتىش ئىدى. ماكارتنېي قەشقەرگە بارغان چاغدا، ئۇ يەردە تۇرغىنىغا سەككىز يىل بولغان پېتروۋسكىي ئەمەلىيەتتە بۇ شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇۋالغانىدى. . .

ئوخشاشلا رۇسىيىلىكلەرمۇ قەشقەردىكى باش كونسۇلخانىسى ئارقىلىق بۈيۈك برىتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ يەردىكى ھەرقانداق بىر ھەرىكىتىگە كۆز - قۇلاق بولۇپ تۇردى ھەمدە سان - پېتىربورگدىكى ئاخبارات ئورگانلىرىغا ئالاقىدار دوكلاتلارنى يوللاپ تۇردى. قەشقەر خىلۋەت، بېكىنمە ھالەتتىكى بىر چەت ياقا جاي، بۇ يەرنىڭ بوستانلىقتىن باشقا ۋاي دېگۈدەك يېرى بولمىسىمۇ، ئەمما «ۋىكتورىيە دەۋرىدىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» مەزگىلىدە بەلكىم ئاخبارات يېغىشتىكى ئەڭ ئوبدان جاي بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەنگلىيە - رۇسىيە تالىشىشلىرىدا قەشقەر بىتەرەپ دۆلەت جۈڭگو زېمىنىغا، شۇنداقلا ئاۋات سودا يولىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىق تالىشىشلىرىدا ئالدىنقى سەپ بولۇپ كەلدى»[1]

---

① كاسىرىن ماكارتنېي (ئەنگلىيە): «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 2 - 3 - بەتلەر.

دەرۋەقە، رۇسلار شىمالدا ئىلى، چۆچەك، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىكى كونسۇل خادىملىرى، سودا - تىجارەتچىلىرى ۋە ئاز ساندىكى ئەسكەرلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇ يەردىكى دەسلەپكى تەسىراتى شەكىللەندۈرگەن بولسا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا قەشقەردىن ئىبارەت كۆزنەك ئارقىلىق بېكىك ھالەتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئۆزىنىڭ غالىبانە مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادە قىلدى. مەيلى چار رۇسىيە دەۋرىدە بولسۇن، ياكى سوۋېت رۇسىيەسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە بولسۇن، رۇسلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە بەرگەن مۇرەككەپ تەسىراتى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ھالىتىدىن ھالقىپ چىقىپ كېتەلمىدى. بولۇپمۇ XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىكى چارروسىيەنىڭ ئىلى رايونىغا يۈرگۈزگەن مۇداخىلىسىنىڭ ئالدى - كەينىدىلا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە رۇسلارغا بولغان دەسلەپكى تەسىرات شەكىللىنىپ بولغانىدى. كېيىنكى ئۇزاق مەزگىللىك رۇسلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى داۋامىدا بۇ خىل سەلبىي تەسىر ئۆزىنىڭ كۈچىنى ئىزچىل كۆرسىتىپ كەلدى.

رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن پرژېۋالسكىي ئۆزىنىڭ «لوپنۇرغا سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا لوپنۇردا يۈز بەرگەن مۇنداق بىر ۋەقەنى بايان قىلىدۇ: «لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، 1860 - يىلى ئەتراپىدا تۆت نەپەر ئورۇس ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ لوپنۇر ئەتراپىغا كېلىدۇ. ئۇلار بۇ يەرنى ئايلىنىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلاردىن ئىككىسى قەپقېلىپ، قالغان ئىككىسى قايتىپ كېتىدۇ. ئارىدىن سەككىز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن 100 دىن ئارتۇق رۇس پۇقرالىرى بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىدۇ ۋە ئولتۇراقلىشىدۇ. ئۇلار ئەسلىدە رۇسىيە پروتېستانت دىنىدىكى چەكلىمىگە ئۇچرىغان كونا مەزھەپنىڭ مۇخلىسلىرى بولۇپ، ئەركىن ياشاش مۇھىتى ئىزدەپ بۇ يەرگە قېچىپ كەلگەنىكەن. ئۇلار كونا لوپنۇر خارابىسى بىلەن

چارقىلىققا يېقىن بىر جايدا ئۆي - جاي سېلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ ھەمدە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاردىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، تۇرپاندىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، بۇ يەرگە ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ئورۇسلار لوپنۇر ۋە چارقىلىقتىكى يەرلىك ئاھالىدىن يارەم تەلەپ قىلىدۇ ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدا بىر سېھىرگەر ئايالنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ سېھىر ئىشلىتىپ ھەربىي قوشۇن ۋە قورال - ياراغ پەيدا قىلالايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. لوپنۇر ۋە چارقىلىقتىكى ساددا يەرلىك خەلق ئورۇسلارنىڭ بۇ گەپلىرىگە ئىشىنىپ، ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىشقا ماقۇل بولىدۇ. ئەمما، ئۇلار ھېلىقى ئايال سېھىرگەرنىڭ سېھىر ئىشلىتىپ ھەربىي قوشۇن پەيدا قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئايال سېھىرگەر بولسا لاپ ئۇرۇپ: «ماڭا نىسبەتەن ھەربىي قوشۇن پەيدا قىلىش ئۇنچىلىك قىيىن ئىش ئەمەس، لېكىن يېكەن بولغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئۇنى سېھىرلەپ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. شۇغىنىسى چارقىلىقتا يېكەن يوق ئىكەن» دەپتۇ. ۋاھالەنكى، چارقىلىق خەلقى ئايال سېھىرگەرنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىقىپ، لوپنۇر كۆلىگە ئادەم ئەۋەتىپتۇ ھەمدە توپ - توپ يېكەنلەرنى ئالدۇرۇپ كەپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئايال سېھىرگەر ئامالسىز قېلىپ: «سېھىرگەرلىك كىتابىم يوقاپ كەتتى، كىتابتىكى مۇھىم مەزمۇنلار ئېسىمدىن چىقىپ كېتىپتۇ» دەپتۇ. شۇندىلا يەرلىك خەلق ئۇنىڭدىن ئۈمىدسىزلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئالدانغانلىقىنى ھېس قىلىپتۇ ۋە ئورۇسلار بىلەن ھەمكارلىشىشنى رەت قىلىپتۇ. ئامالسىز قالغان ئورۇسلار تۇرپان تەرەپتىن كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، تىرىپىرەن بولۇپ ھەر تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇلارنىڭ ئىز - دېرىكى بولماپتۇ. . . »[1].

---

① پرۇفېسسور: «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 139 - 140 - بەتلەر.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، رۇسلارنىڭ XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قالدۇرغان بىنورمال تەسىراتلىرى نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقىدە رۇسلارغا بولغان بىرخىل ئىشەنمەسلىك ۋە سوغۇققانلىق خاھىشى شەكىللەنگەنىدى. گەرچە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇزۇن مەزگىللىك بىكىنمە مۇھىت تۇپەيلىدىن سىرتقى دۇنيانىڭ ئۆچۈرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئۇيغۇر جەمئىيىتى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ياۋروپالىقلارنىڭ ھەممىسىنىلا پەرقلەندۇرمەستىن «ئورۇس» دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە رۇسلار بىلەن «پەرەڭ» (باشقا ياۋروپالىقلارنى دېمەكچى) لەرنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئايرىۋالدى ھەمدە ئۇلارغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئۆز دەۋرىدە رايونىمىزغا كەلگەن ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەرمۇ چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. 1929 - يىلى قەشقەرگە تېل تەكشۈرۈشكە كەلگەن شۆبتسىيىلىك گۈننار ياررىڭ بۇ ھەقتە ئۆزخاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «بۇ يەردە رۇسىيىلىكلەرنى چەتكە قېقىشتىن ئىبارەت ھېچكىممۇ ئاغزىدىن چىقىرالمايدىغان بىرخىل كەيپىيات مەۋجۇت ئىدى... ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يۈز بەرگەن بىر قاتار مالىمانچىلىقلار تېخى يېقىنقى ئىشلار بولغاچقا، كىشىلەرنى 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى تىنچ دۇنيادا شۇنچە كۆپلىگەن پارچىلىنىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندا، بەك ئېھتىياتچان ۋە دىلىغۇل قىلىپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بولشېۋىكلار شۇ دەۋرلەردە زوراۋانلار دەپ قارىلاتتى. شۇ چاغدىكى گېزىت، رادىئو ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ ھەقتە تەپسىلىي خەۋەر بايان قىلىنغانىدى. ئۇلار چەت، خىلۋەت ۋە يېپىق ھالەتتىكى قەشقەردە «قارىشى ئېلىنمايدىغان كىشىلەر» ئىدى. كىشىلەر ئۇلار بىلەن سالاملاشقاندا ھامان زورمۇزور كۈلۈپ قويىاتتى، ئۇلار بىلەن

ھەقىقىي ئالاقە قىلمايتتى.»①

بولۇپمۇ، چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پېتروۋسكىي ئۆزىنىڭ بۇ يەردىكى 20 يىلغا يېقىن باش كونسۇللۇق ھايات داۋامىدا قاتتىق قوللۇقلۇقى، زوراۋانلىقى ۋە ئۆز بېشىمچىلىقى بىلەن داڭق چىقارغانىدى. ئۇ بۇ يەردىكى يەرلىك خەلقنى كۆزگە ئىلمايلا قالماستىن، بەلكى يەنە جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىمۇ مەنسىتمەيتتى. ئۇ روسىيە كونسۇلخانىسىنى قوغداش نامى بىلەن قەشقەردە تۇرۇۋاتقان 60 نەپەر كازاك سولداتقا تايىنىپ، خالىغانچە زوراۋانلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ھېچكىمنى مەنسىتمەيدىغان كۆرەڭلىكى ۋە باشباشتاقلىقى قەشقەر دائىرىلىرى بىلەن يەرلىك خەلقنى جاق تويغۇزغانىدى. شۇڭلاشقا قەشقەردىكى جۇڭگو ئەمەلدارلىرى «سىلىق - سىپايە ئەنگلىيە كونسۇلى ماكارتنېيدىن دائىم مەسلىھەت سوراپ، ئۇنى قورقۇنچلۇق، سۇرلۇك روسىيە كونسۇلى ئۇخلاپ چۈشىدىمۇ ئېرىشەلمەيدىغان ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلەشكە رازىكى، پېتروۋسكىيدەك ئەجنەبىي زوراۋان بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشنى خالىمايتتى.»②

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دىيارىمىزغا كېلىپ، بىرقانچە قېتىم قېيىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئالىبېرت ۋون لېكوك ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى كەچۈرمىشلىرى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدا تۇرۇشنى قارار قىلدىم. چۈنكى مەن روسچىنى بىلمەيمەن، روسلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنى تېخىمۇ چۈشەنمەيمەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن ئەينى چاغدا روسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ قەشقەردىكى يامان تەسىرىنىمۇ ئاڭلىغانىدىم، شۇڭلاشقا مەن روسىيە

---

① گۈننار ياررىك (شۈبتسىيە): «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشرى، 121 -، 122 - بەتلەر.

② كاسىيرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، پېتر خوبكىرىكنىڭ كىرىش سۆزىگە قارالسۇن، 4 - بەت.

كونسۇلخانىسىغا بارمىدىم، قەشقەردە سېپىق نامى پۇر كەتكەن رۇسىيە باش كونسۇلى پېتروۋسكىينىڭ كونترواللۇقىغا چۈشۈپ قېلىشنى تېخىمۇ خالىمىدىم. پېتروۋسكىي ئىنتايىن قۇۋۇ ۋە سەزگۈر كىشى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ چاغدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇۋالغانىدى. مېنىڭ قارىشىمچە شىنجاڭنىڭ تارىخى، بۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەھۋاللىرىنى ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك پىششىق بىلمەيتتى. بۇ يەرنىڭ ھەربىي كۈچى، ئىقتىسادىي شارائىتى ۋە باشقا ئەھۋاللىرىنى ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك مۆلچەرلىيەلمەيتتى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ بۇ يەردىن ئۇندۇرۇۋالىدىغان ئەمەلىي پايدىسى ۋە ئاخباراتىمۇ ناھايىتى كۆپ بولاتتى. ئۇ ئىنتايىن تەكەببۇر ۋە مەنمەنچى ئادەم بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن چېقىشىپ ئۆتۈش ناھايىتى تەسكە چۈشەتتى. . . »①

لېكوك يەنە رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئۇرۇمچىدىكى زوراۋانلىقى ھەققىدىمۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇرۇمچىدىكى رۇسىيىلىكلەر جۇڭگولۇقلارغا ناھايىتى قوپاللىق ۋە زوراۋانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىكەن. بۇ يەردە تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلى كوچىدىن ئۆتەر چېغىدا، ئۇنىڭ پەيتونىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يىگىرمىگە يېقىن كازاك ئەسكىرى ھەيۋە كۆرسىتىپ ماڭىدىكەن، ناۋادا كوچىدىكى كىشىلەر ئۇلارغا يول بوشتىتىشقا ئۇلگۈرەلمىسە، كازاك ئەسكەرلىرى ئۇلارنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى بىلەن دۇمبىلىرىگە قامچا سېلىپ، خالىغانچە بوزەك قىلىدىكەن. كېيىن بىر قېتىملىق كۆرۈشۈشتە مەن رۇس كونسۇلىغا ئۇلارنىڭ بۇنداق زوراۋانلىقىدىن نارازى ئىكەنلىكىمنى پۇرىتىپ ئۆتتۇم. لېكىن

① ئالبېرت ۋون لېكوك (گېرمانىيە): «شىنجاڭنىڭ يېر ئاستى مەدەنىيىتى يادنامىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 108 ـ بەت.

ئۇ قىلچىمۇ پەرۋا قىلمىغان ھالدا، بۇ كىشىلەرگە بۇنىڭدىن باشقا قانداق مۇئامىلە قىلىشنى بىلمەيمەن، دېدى.»[1]

1902 ـ يىلى ياپونىيىلىك راھىب ئوتانى ئۇيۇشتۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكى تەركىبىدە شىنجاڭغا كەلگەن ۋاتابى رۇسلارنىڭ قەشقەردىكى تەسىرى ھەققىدە مۇنداق قۇرلارنى يازىدۇ: «قەشقەر شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى سىياسىي مەركەز ئىكەن. ئەنگلىيە بۇ يەردە سودا ئىشلىرى ۋاكالەتچىسى تۇرغۇزىدىكەن. رۇسىيىلىكلەر بۇ شەھەردە باش كونسۇلخانا تەسىس قىلغان بولۇپ، 60 تىن ئارتۇق كازاك ئاتلىق ئەسكىرى كونسۇلخانىنى قوغدايدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردە يەنە رۇسىيە ـ مەنچىڭ بىرلەشمە بانكىسىنىڭ تارماق ئورگىنى بار ئىكەن، شەھەردە رۇسلار ھەمدە رۇسىيە تەۋەسىدىكى تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئەنجانلىقلار تىجارەت قىلىدىكەن. رۇسىيە كونسۇلخانىسى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ باشقۇرۇش ئۇچۇن ھەرقايسى شەھەر ـ بازارلاردا ئاقساقال تۇرغۇزىدىكەن، ئۇلار رۇسىيە كونسۇلىنىڭ پەرمانى بويىچە ئىش بېجىرىدىكەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەتتا پاسپورتمۇ بېجىرەلەيدىكەن. بۇ يەردىكى ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ئاشكارىلىشىغا قارىغاندا، قەشقەردىكى رۇسلارنىڭ شوۋىنىزم (چوڭ رۇسچىلىق) لىق خاھىشى ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەن، مەسىلەن، ھەر قېتىم رۇسىيە كونسۇلى بىلەن قەشقەر دوتىيى كۆرۈشىدىغان چاغدا، بىر مۇنچە كازاك ئاتلىق ئەسكەرلىرى تولۇق قوراللىنىپ، كونسۇلنىڭ كەينىدىن ھەيۋە كۆرسىتىپ ماڭىدىكەن ھەمدە يەرلىك خەلق بىلەن جۇڭگو ئەمەلدارلىرىغا ئۆزلىرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايىش قىلماقچى بولغاندەك كۆرۈنىدىكەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئوخشاش بىر سورۇندا، ئەنگلىيە ۋەكىلى پەقەت بىرلا ئاتلىق

① ئالبېرت ۋون لېكوك: يۇقىرقى كىتاب، 37 ـ بەت.

مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا دوتەي بىلەن كۆرۈشىدىكەن. دېمەك، مۇشۇنچىلىك ئىشلاردىمۇ تەبىئىي ھالدا ئىككى دۆلەتنىڭ ئوخشاشمىغان سىياسىي قىياپىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، رۇسلارنىڭ تەسىر كۈچىنى ھەتتا جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە قەدەر سىڭىپ كىرگەنىكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، قەشقەر سودا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى رۇسچىنى ياخشى سۆزلەيدىغان كىشى بولۇپ، رۇس كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىكەن. بىر قېتىم دوتەي ئۇنىڭ تاشقورغانغا يۆتكىمەكچى بولۇپتۇ. ئەگەر ئۇ تاشقورغانغا يۆتكەلسە ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى پۇل تاپالايدىغان پايدىلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قالىدىكەن. شۇڭا ئۇ ئامال قىلىپ قەشقەردە قېلىپ قالماقچى بولۇپتۇ، ئەمما دوتەي بۇنىڭغا ئۇنىماپتۇ. ھېلىقى ئەمەلدار بۇ ئەھۋالنى رۇسىيە كونسۇلىغا ئېيتقانىكەن، كونسۇلنىڭ بىر ئېغىز سۆزى بىلەن دوتەي جىم بولۇپتۇ...»[1]

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، رۇسىيىنىڭ ئىلىي، چۆچەك، ئۇرۇمچى ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى ئۆز دەۋرىدە ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، يەرلىك خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ۋە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغىمۇ قول تىققانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر قىسىم رۇسلار ۋە رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى باشقا خەلقلەر دىيارىمىزدا ئەركىن سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنالايدىغانلىقى، يەرلىك ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق تاپشۇرمايدىغانلىقتەك ئالاھىدە ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولغاچقا، يەرلىك خەلقنىڭ كۆچلۈك نارازلىقىنى قوزغىغانىدى. بۇنداق ئەھۋال خېلى ئۇزۇن زامانلار داۋام قىلغاندىن كېيىن،

---

① ۋاتابې (ياپونىيە): «ئونتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى يېپەك يولىدا»، «يېپەك يولى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 32 - بەت.

رۇسلارنىڭ خورىكىنى ۋە ئۆزىگە بولغان تەمەناسىنى بارغانسېرى ئاشۇرۇۋەتتى. ھەتتا 1912 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى چار رۇسىيە ئوفىتسېرى بافلوف قوماندانلىقىدىكى بىر دىۋىزىيە (750 ئادەم) كازاك ئاتلىق ئەسكىرى قەشقەردە يۇز بەرگەن مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ناھايىتى تېزلا قەشقەر شەھرىنى ئىشغال قىلدى ھەمدە رۇسىيە كونسۇلخانىسىنى قوغداش باھانىسى بىلەن قەشقەردە ئىككى يىلغىچە تۇرۇپ قالدى. پەقەت 1914 ـ يىلى ياۋروپادا ئۇرۇش پارتلاش ھارپىسىدىلا ئەنگلىيىنىڭ سان ـ پېتېربۇرگدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بۇخانانىنىڭ رۇسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىغا بېسىم ئىشلىتىشى نەتىجىسىدە، چار رۇسىيە ئاندىن قەشقەردىن قوشۇن چېكىندۈردى. چىرىپ ھالىدىن كەتكەن مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى، دىپلوماتىيە جەھەتتىن ئەجنەبىيلەرگە كۆپلەپ يول قويۇشى، ئۆز ئىچىدىكى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان زىددىيەتلەرنىمۇ ھەل قىلىشقا قۇربى يەتمەيۋاتقانلىقى تۈپەيلىدىن، چېگرا رايونلاردىكى يات ئەللەر بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتتىكى مۇھىم مەنپەئەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن چېگرا ھالقىپ دىيارىمىزغا كۆپ قېتىم قېدىرىپ تەكشۈرۈشكە كەلگەن پرۇتوكولسكىدەك ئېكسپېدىتسىيىچىمۇ قىلچە تەپ تارتماستىن: «ناۋادا 1 تۇمەن 2 مىڭ كىشىلىك خىللانغان قوشۇنۇم بولىدىغان بولسا، جۇڭگونىڭ ھەرقانداق سەرخىل ئارمىيىسىنىمۇ تارمار قىلىۋېتەلەيمەن!»[1] دەپ پو ئاتالايدىغان بولدى.

1917 ـ يىلىغا كەلگەندە رۇسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ چار پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپ، يېڭى بىر تارىخىي دەۋر باشلاندى. ۋاھالەنكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت

① گابرىل بونۋالىت (فرانسىيە): «ئادەمسىز چۆلدىكى تەۋەككۈلچىلىك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، خەتئۇچە نەشرى، 40 ـ بەت.

هاكىمىيىتىنى تىكلەشكە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك كۆچىنى چىقارغان يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بېشىغا ئويلاپ باقمىغان قانلىق پاجىئەلەرمۇ ياندىشتى. 1918 - يىلى يەتتەسۇ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يۇرتلاردا يۇز بەرگەن «ئاتۇ پاجىئەسى» دەل شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، چار پادىشاھ هاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، تارمار قىلىنغان ئاقلار ئارمىيىسىنىڭ قالدۇقلىقلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كېلىپ، يوشۇرۇن تۇرده تەتۇر تەشۋىق ئېلىپ بېرىپ، هەر مىللەت خەلقىنى يېڭىدىن قۇرۇلغان سوۋېت هاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قۇتراتتىدۇ. هەقىقىي ئەهۋالنى ئۇقمايدىغان يەتتەسۇ رايونىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر ياشلىرى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئالدىشى ۋە زورلاپ تەشكىللىشى بىلەن، 1918 - يىلى فېۋرال ئېيىنىڭ ئاخىرىدا، سوۋېت هاكىمىيىتىنىڭ قىزىل گۋاردىيىسى ئىگىلىگەن ئالمۇتا سېپىلىغا هۇجۇم قىلىدۇ. ئەمما سېپىل ئىچىدىكى قىزىل ئارمىيە قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئىسيانىنى باستۇرىدۇ. قىزىل گۋاردىيە كوماندىرلىرىدىن ئىۋان ماموتوف، مۇرايېف قاتارلىقلار مەسلىگە ئىنتايىن خاتا هالدا مىللەتچىلىك نۇقتىسىنەزىرى بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، 1918 - يىلى ماي ئېيىدا ئۇيغۇرلارغا ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك جازا يۇرۇشى قوزغايدۇ. قىزىل گۋاردىيە ئالمۇتادىن غالجاتقىچە بولغان رايونلاردىكى ئۇيغۇر يېزا - قىشلاقلىرىغا شىددەتلىك هۇجۇم قوزغاپ، ئالمۇتا سېپىلى ۋەقەسى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمىغان يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان بىگۇناھ ئۇيغۇرلارنى قارا - قويۇقلا قىرغىن قىلىدۇ. نەچچە ئون كۈن داۋام قىلغان بۇ چوڭ قىرغىنچىلىق داۋامىدا، قىزىل گۋاردىيە قىسىملىرى تەخمىنەن 20 مىڭدەك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلايدۇ، هايات قالغانلىرى جان قايغۇسىدا تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ

كېتىدۇ، بەزىلىرى چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىدۇ، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قاتتىق سوروللۇپ، ئۇزۇن يىللارغىچە ئېسىگە كېلەلمەيدۇ. 1918 ـ يىلى ئاۋغۇستتا يەتتەسۇ ئوبلاستىدا سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، يېڭى ئەۋلاد ئۇيغۇر رەھبەرلەردىن ئابدۇللا روزىباقىيېف قاتارلىقلار «ئاتۇ پاجىئەسى» نى قاتتىق ئەيىبلەپ، ناھەق قىرىپ تاشلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقلاش، يوقىتىش ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ قايتۇرۇپ كېلىش ھەمدە ئۇيغۇر مۇراپىف قاتارلىق جاللاتلارغا جازا بېرىشنى تەلەپ قىلىش قاتارلىق بىر يۇرۇش خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ.①

شۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىللەرگىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستاندىكى ئۇيغۇر خەلقى يېڭى سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن باشقا مىللەتلەر بىلەن بىللە ئاكتىپ رول ئوينىدى. بولۇپمۇ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشايدىغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ يېقىنقى تەرەققىياتى داۋامىدا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك رادىئاتسىيەسىنى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزلەشتۇردى ۋە ئۇنى ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاكتىپ ئامىلىغا ئايلاندۇردى. ھالبۇكى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى شۇنجاڭدا ئەھۋال تامامەن باشقىچە ئىدى. ياڭ زىڭشىن ئىشكىنى چىڭ تاقاپ، غەپلەتتە قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەچكە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان دىئالوگى ئۇزۇلۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قازىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، ياڭ زىڭشىن

---

① قاسىم خوجا: «ئاتۇ پاجىئەسى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سانى؛ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىللىق 3 ـ سان.

يېڭى ئىدىيىلەرنىڭ كىرىشىدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان چېگرا لىنىيىلىرىنى قاتتىق قامال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە كەڭ دىنىي سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ، ئاۋام خەلقنى سوۋېت رۇسىيىسىدىن ۋە ئۇلار ئېتىقاد قىلىۋاتقان كوممۇنىزم مەپكۇرىسىدىن ئەنسىرەيدىغان، ئۇنى يامان كۆرىدىغان قىلىشقا تىرىشتى.

پۈتكۈل 20 ـ يىللار (ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى) داۋامىدا، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەن چار پادىشاھنىڭ قالدۇق قىسىملىرى چېگرىدىن قېچىپ ئۆتۈپ، دىيارىمىزنىڭ جەمئىيىتە تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. ئاق گۇاردىيىچى ئارمىيىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى ھەم ئاق ئورۇس ۋە كازاكلاردىن تەشكىللەنگەن قاچاق ئەسكەرلەر بىر تەرەپتىن، يەرلىك خەلقتە ئېغىر ئىقتىسادىي بېسىم ۋە قالايمىقانچىلىق ئېلىپ كەلسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىدىن قۇرۇلغان سوۋېت رۇسىيىسى ۋە ئۇنىڭ مەپكۇرىسى ھەققىدە تۇرلۈك ئۆسەك سۆزلەرنى تارقىتىپ، خەلق ئىچىدە ۋەھىمە پەيدا قىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا خېلى ئۇزۇن مەزگىللەرگىچە چېگرىنىڭ ئۇ يېقىدىكى رۇسىيە سوۋېت ھاكىمىيىتىدىن گۇمانسىراش، ۋەھىمە يېيىش ۋە خاتىرجەم بولالماسلىقتەك ئېغىر روھىي ھالەت داۋام قىلدى.

1931 ـ يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى شىنجاڭ ھازىرقى زامان تارىخىدا يېڭى بىر تارىخىي دەۋرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالى داغدۇغىلىق خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە قالدى. جىن شۇرېننى غۇلىتىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالغان مىلىتارىست شېڭ شىسەي بىر چاغلاردا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىدىن دەككىسىنى يەپ، دىيارىمىزغا قېچىپ

كېلىپ جان ساقلىغان ئاق ئورۇسلارنى تەشكىللەپ، خەلق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇردى. تېخىمۇ ئېچىنارلىقى شۇكى، 1933 ـ يىلى شېڭ شىسەي ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە قامىلىپ قالغىنىدا، 1937 ـ يىلى مەھمۇت سىجاڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگىنىدە، «پۈتۈن دۇنيادىكى ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرىگە ياردەم بېرىمىز» دەپ تىنىمسىز شوئار توۋلىغان سوۋېت ئىتتىپاقى باشقا بىر دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقى بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي، ماتورلاشقان قىزىل ئارمىيىسىنى چېگرىدىن كىرگۈزۈپ، خەلق قوزغىلاڭلىرىنى قانلىق باستۇرۇش ھېسابىغا، جاللات شېڭ شىسەينى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. دىيارىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىنى مەڭگۈ ئۇنتۇلماس جاراھەتلەر بىلەن توشقۇزۇۋەتكەن رۇسلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگەن قىزىل ئارمىيىسى ئايروپىلان، تانكا ۋە بىرونوۋېك ماشىنىلارنىڭ ھمايىسىدە، شېڭ شىسەيگە قارشى قوزغالغان مەھمۇت سىجاڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن نەچچە مىڭلىغان ياشلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلدى. 1937 ـ يىلىدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالاھىدە خادىملىرى ۋە ك گ ب نىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى شېڭ شېسەيگە ماسلىشىپ، پۈتكۈل شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام زىيالىيلىرى، جامائەت ئەربابلىرى، باي سودىگەرلەر ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىلىرى ئۆزلىرى چۈشىدىمۇ كۆرمىگەن بوھتانلار بىلەن قارىلىنىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. بەزىلىرى ئىز ـ دېرەكسىز يوقاپ كەتتى. . . مۇشۇنداق بىر قاتار پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن خەلقىمىز نۇرغۇن «ئىزم»لارنى، يالتىراق ئىدىيىلەرنى بۇ يەرگە تارقىتىۋاتقان رۇس مونۇپولىزمىدىن

گۈمانسىرايدىغان بولدى.

ۋاھالەنكى، كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ ھېرىۋاتقان دەۋر ئېقىمى رۇس مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگنى بارغانسېرى قويۇقلاشتۇرۇپ باردى. چۈنكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئاشۇ تارىخىي دەۋردە ئۆزىنىڭ ھازىرقى زامان دەۋرىگە قەدەم بېسىش يۆنىلىشىنى ۋە قايسى يولغا مېڭىش لازىملىقىنى بەلگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ رۇس مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچراشماسلىقتىن باشقا تاللىشىمۇ يوق ئىدى. شۇنداق، ئۇلار ئۆزىنى ئۆزى ئىپادە قىلالمىدى، ئۆزىنى ئۆزى يېتەكلەپ ماڭالمىدى، شۇڭا ئۇلار باشقىلار تەرىپىدىن ئىپادىلەندى ھەمدە باشقىلارنىڭ يېتەكلىشىگە مەجبۇر بولدى. خۇددى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا قەشقەردە تۇرغان ئەنگلىيە باش كونسۇلىنىڭ خانىمى دىئانا سىمپتوننىڭ ئۆز كىتابىدا ئېيتقىنىدەك: «ناھايىتى كۈچلۈك قوشۇنىسىنىڭ تەسىرىدە، ئۇلارنىڭ ھېچقانچە تاللاش ئىمكانىيىتى يوق» ئىدى[1].

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شاۋقۇن - سۈرەن سېلىپ كىرىۋاتقان رۇس مەدەنىيىتى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بىكىك ھالەتتىكى قوۋۇقىنى كەڭ ئېچىۋەتتى. ئۆز ئورنىدىن بىلەن ئەمەس، بەلكى رۇس مەدەنىيىتىنىڭ زەربىسىدىن كېلىپ چىققان ئېنېرتسىيىنىڭ كۈچى بىلەن ھازىرقى زامان ئېقىمىغا كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۆزىنى تەڭشىۋېلىشقا ئۇلگۈرمەي تۇرۇپلا يېڭىدىن - يېڭى خرىسلارغا دۇچ كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات قەدىمىدە قوبۇل قىلىش بىلەن ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇش

---

① دىئانا سىمپتون (ئەنگلىيە) : «قەدىمىي ماكان — دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 194 - بەت.

ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋازىنەت بۇزۇپ تاشلاندى.

خەيرىيەت، كۆز يېشى بىلەن ۋاقتىلىق تەسەللىي، پاجىئە بىلەن قورقۇنچ، يوقىتىش بىلەن ئېرىشىش گىرەلىشىپ كەتتى. رۇس مەدەنىيىتىنىڭ رەڭگارەڭ يالتىراقلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەمدىلا ئېچىلغان كۆزلىرىنى ئالىچەكمەن قىلىپ، ئىلگىرىكى تەشۋىشلىرىنى بىراقلا ئۇنتۇلدۇرۇۋەتتى.

تۇنجى تۇركۇمدىكى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇيدىغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىغا يېتىپ باردى. غۇلجا، چۆچەك، ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەردە رۇس گىمنازىيىلىرى قۇرۇلدى. ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى تەسىس قىلىنىپ، يېڭى ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت تەرغىباتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. شېڭ شېسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن ماركسىزمنى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلدى. ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر تىللىرىدىكى زامانىۋى مەتبەئىدە بېسىلغان گېزىت - ژۇرناللار نەشر قىلىنىپ، بىرىنچى بەتلىرىگە ستالىن ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى كىشىلەرنى ھاياجانغا سالىدىغان خەۋەر - ماقالىلەر بېسىلىپ تۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرى، مائارىپ تارماقلىرى ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرسلىكلەر، كىتاب - ژۇرناللار بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن تاشكەنتتە «شەرق ھەقىقىتى» نامىدىكى نەشرىيات قۇردى. بۇ نەشرىيات شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن مەخسۇس ئەرەب ئېلىببەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى بىلەن تۇركۇم - تۇركۇملەپ كىتابلارنى نەشر قىلدى.

دەرۋەقە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئەنە شۇنداق تۇرغۇزۇلدى. رۇس ئۇسلۇبىدىكى مائارىپ سىستېمىسى ئەنە شۇنداق بەرپا

قىلىندى. شىنجاڭدىكى قاينام ـ تاشقىنلىق «ستالىنىزم دەۋرى» ئەنە شۇنداق مەيدانغا كەلدى!

XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلانغان ئۇيغۇر جەمىيىتىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىچە مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە چوقۇنۇش قىزغىنلىقى تاكى 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا قەدەر داۋام قىلدى. بۇ جەريانداا مىللىي مائارىپ ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا خېلى زور نەتىجىلەر قولغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەت ـ مائارىپ ساھەسىدىكى ھەددىدىن زىيادە بىر نۇقتىغا ئېغىش، ئۆزىنى ئۇنتۇپ ئۆزگىگە مەھلىيا بولۇش ھەمدە بىر رامكىدىن چىقالماسلىق كېسىلى مىللىي تەپەككۇرنى مۇئەييەن دەرىجىدە قاتمالاشتۇرۇۋەتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغا كەلگەندە جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇز يىللاپ بىز چوقۇنۇپ كەلگەن سوۋېتچە (تېخىمۇ توغرىسى ئورۇسچە) ئەندىزە «خاتا ئېتىقاد» ياكى «رېۋىزىيونىزم» بولۇپ چىقتى. بۇ ھال مىللىتىمىزنىڭ ئۆتكەن ئەسىردە ئېلىپ بارغان ئۆزىنى ئىزدەش يولىدىكى يەنە بىر مەنىۋى تراگېدىيىسىنىڭ بىر دەۋرلىك كۆرۈنۈشى بولۇپ قالدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىلەن رۇسلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت دىئالوگى جەريانىدا، ھەم بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقىدىغان، ھەم بىر ـ بىرىنى تارتىشىدىغان قوش بىسلىق، مۇرەككەپ ھالەت داۋام قىلدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتى شەرقتىكى باشقا كۆپلىگەن مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ ھازىرقى زامان دەۋرىگە قەدەم قويۇش مۇساپىسىدە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك رادىئاتسىيىسى ئارقىلىق قوزغىتىلدى. رۇسلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە مەڭگۈ ئۇنتۇلغۇسىز ئاچچىق كەچۈرمىشلەرنى، قانلىق ساۋاقلارنى ۋە تارىخىي تۆگۈنلەرنى قالدۇردى، شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كومۇنىزم

ئىدىئولوگىيىسىنى، ماركسىزملىق ئىدىيىنى ۋە ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى بىلەن ھازىرقى زامان سانائىتىنى ئېلىپ كىردى.

3. پەرەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قالدۇرغان تەسىراتلىرى

«پەرەڭ» سۆزى خېلى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىدا، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ئىرانلىقلارنىڭ ئاغزاكى تىلىدا ياۋروپالىقلارنى كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كەلگەنىدى. ئېھتىمال، بۇ سۆز پارس تىلىدىكى Ferangi سۆزىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن ھەمدە دەسلەپ پارس ۋە تۈركىي تىللىرىدا فرانسىيىنى كۆرسىتىپ، كېيىنچە پۈتكۈل ياۋروپالىقلارنى كۆرسىتىدىغان خاس ئاتالغۇغا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن.

XV ئەسىردىلا بۇيۇك مۇتەپەككۇر ۋە شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىدا «فەرەڭ» سۆزىنى تىلغا ئالغانىدى:

كىشى ئىبەردىكى ھەر مەر زۇبۇم،
فەرەڭ ئولسۇنۇ، رۇس يا شامۇ رۇم.
نەكىم بولسا مەئمۇرى چوبۇك خىيال،
يەنە داغى ئۇستادى نازۇك خىيال.
كى نەچچە مىڭ ئۇستادۇ سەنئەتكارى،
تامام ئەتتىلەر سەددى ئىسكەندەرى.

ئېنىقكى، نەۋائى بۇ يەردە «فەرەڭ» سۆزى ئارقىلىق فرانسىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەغرىب ئەللىرىنى

كۆرسەتكەنىدى.

يېقىنقىي زامانغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ چەت ۋە ئەڭ بېكىك رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ سىرتقى دۇنيا ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىمۇ بارغانسېرى سۇسلىشىپ باردى. ھەتتا تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا يەرگە باغلىنىپ ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى يېقىنقى زامانلارغىچە كۆك كۆز، سېرىق چاچ كەلگەن ياۋروپا ئىرقىدىكى ھەرقانداق ئادەمنى قارا - قويۇقلا «ئورۇس» دەپ چۈشىنەتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئۇچراشقان ۋە سودا - سېتىق قىلىشقا باشلىغان تۇنجى چەت ئەللىك كىشىلىرى — رۇسىيىلىكلەر ئىدى! ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى خېلى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئورۇسلار بىلەن «پەرەڭ» دەپ ئاتالغان باشقا ياۋروپالىقلارنىڭ پەرقىنى ئايرىيالمىغانىدى. ياپونىيە، ئامېرىكا دېگەن ئەللەرنى ۋە ئۇلارنىڭ قەيەردىلىكىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى. ئۇنىڭدىن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (1902 - يىلى) دىيارىمىزغا قېدىرىپ تەكشۈرۈشكە كەلگەن ياپونىيىلىك ۋاتابى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالە ياپونىيە دېگەندەك دۆلەتلەرنىڭ نامىنى ۋە ئۇلارنىڭ قەيەردىلىكىنى ئەسلا بىلمەيدىكەن. ئۇلار جۇڭگولۇقلار (بۇ يەردە خەنزۇلارنى دېمەكچى) بىلەن رۇسىيىلىكلەردىن باشقا چەت ئەللىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ‹پەرەڭ› دەپ ئاتايدىكەن. بۇنىڭ مەنىسى ‹ئەجنەبىي› ياكى ‹چەت ئەللىك› دېگەنلىك بولىدىكەن. رۇسىيىلىكلەرنى ‹ئورۇس› دەپ ئاتايدىكەن، باشقا ياۋروپالىقلارنىڭ ھەممىسىنى ‹پەرەڭ› دەپ ئاتايدىكەن. بۇ خۇددى ياپونىيىلىكلەرنىڭ يېقىنقى زامانلارغىچە چەت ئەللىكلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرمەيلا ھەممىسىنى ‹تاڭلىقلار› دەپ

ئاتىغىنىغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.»[1]

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ۋە بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان شەھەر - بازارلاردا خېلى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان، ئەتراپتىكى قوشنا ئەللەردىن كەلگەن مۇئەييەن ساندىكى ئەنجانلىقلار، ئافغانلار، ھىندىلار، كەشمىرلىكلەر، بۇخارالىقلار بار بولسىمۇ، لېكىن ياۋروپالىقلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى يېقىنقى مەزگىللەردىكى ئىش ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ تۇنجى تۈركۈمدىكى ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەر تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، چۆل - باياۋانلارنى بېسىپ ئاجايىپ زور قىزغىنلىق بىلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بۇ يەرگە كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ياۋروپالىقلار ھەققىدىكى چۈشەنچىسى تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىدى. ياۋروپادىن كەلگەن ئەجنەبىيلەر بىلەن بولغان بىر مەزگىللىك دىئالوگدىن كېيىن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئورۇسلار بىلەن باشقا ياۋروپالىق پەرەڭلەرنى كەسكىن پەرقلەندۈرىدىغان كۆزقاراش شەكىللەندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلار تەدرىجىي ھالدا ئورۇسلاردىن باشقا بارلىق ياۋروپالىقلارنى «پەرەڭ» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتايدىغان بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، رۇسىيىلىكلەر بىلەن پەرەڭلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىمۇ ئايرىلىدىغان بولدى. «پەرەڭ ياغلىق»، «داكا پەرەڭ» دېگەندەك ئاتالغۇلار تىلىمىزغا ئۆزلەشتى. ئاۋام خەلق ئورۇسلار بىلەن پەرەڭلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە پىسخىك خاراكتېرىدىكى ماھىيەتلىك پەرقلەرنى ئايرىۋالالايدىغان ۋە ئۇلارغا ئۆزىگە يارىشا مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى.

ۋاھالەنكى، ئۆز دەۋرىدىكى پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە

---

① ۋاتابى (ياپونىيە): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى يېپەك يولىدا»، «يېپەك يولى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى»، 40 - بەت.

نسبەتەن ئېيتقاندا، پەرەڭلەرنىڭ تەسىراتى يەنىلا تۇتۇق، غۇۋا ۋە سىرلىق ھالەتتە ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن دەۋرلەردە، يەنى XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا جۇڭگونىڭ يىراق غەربىي قىسمىدىكى شىنجاڭ يەنىلا چەت ئەللىكلەر ئۈچۈن كېلىش تەس بولغان، سىياسىي جەھەتتىكى سەزگۈر رايون ئىدى. بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ چەت ئەللىكلەر بىلەن، بولۇپمۇ پەرەڭلەر بىلەن كەڭ كۆلەمدە مەدەنىيەت ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرىدىغان ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. دۇنيا يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويغان ئاشۇ زامانلاردا، ھايات ـ ماماتىنى دوغا تىكىپ تارىم ئويمانلىقىغا كەلگەن ساناقلىق ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەردىن باشقا، بۇ يەردە بارماق بىلەن سانغۇدەكلا پەرەڭلەر بار ئىدى. يەنە كېلىپ، قەشقەر پەرەڭلەر ئەڭ كۆپ كېلىدىغان جاي بولسىمۇ، لېكىن ئەجنەبىيلەرنىڭ نەزىرىدە ئۇ يەرنىڭ چەكلىملىكلىرىمۇ كۆپ ئىدى. شۇڭلاشقا ئەنگلىيە ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسى پېتر خوبكرىك قەشقەر ھەققىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغانىدى: «قەشقەر ئاسىيانىڭ كىندىكى، جۇڭگونىڭ ئەڭ يىراق چېتىگە جايلاشقان چەت ـ ياقا چېگرا شەھىرى. بۇ جاي ئىلگىرى يەر شارىدىكى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئايىغى ئەڭ ئاز تەككەن شەھەرلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ رۇسىيە چېگرىسىغا يېقىن، سىياسىي جەھەتتە سەزگۈر جاي بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭ مۇھىتى ناچار، چۆل بىر جايغا جايلاشقانلىقىدىن بولغان. چۈنكى، قەشقەر خۇددى بىر مەھبۇسقا ئوخشاش، ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى جۇغراپىيىلىك مۇھىتىدىن تەرىپىدىن قامال قىلىنغانىدى. . . تېلېگراممۇ ۋە ئايروپىلان كەشپ قىلىنىشتىن ئىلگىرى، توپىدىن قوپۇرۇلغان سېپىللار بىلەن ئورالغان قەشقەر دۇنيا بويىچە ئەڭ بېكىنمە ھالەتتىكى يەككە ـ يېگانە بىر جاي،

شۇنداقلا بېرىشمۇ ھەممىدىن قىيىن بىر شەھەر ئىدى.»[1]

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا قەدەر، ئېگىز تاغلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە، بېكىك ھالەتتىن ساقلاپ كەلگەن تارىم ئويمانلىقىغا جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىز بېسىپ يېتىپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى، جۇملىدىن يەرلىك خەلققە بولغان مۇئامىلىسى ۋە سۆز ـ ھەرىكەتلىرى بۇ يەرگە كەلگەن ئورۇسلاردىن خېلىلا پەرقلىنەتتى. بولۇپمۇ ئۆكتەم ۋە مۇستەبىت رۇس كونسۇللىرى، ھەسسىلەپ جازانە ئۇندۇرۇۋېلىشنىڭلا كويىدا يۇرىدىغان رۇسىيە سودىگەرلىرى ۋە زوراۋانلىقى بىلەن داڭق چىقارغان كازاك ئەسكەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاندا ـ ساندا كېلىپ تۇرغان پەرەڭلەرنىڭ قالدۇرغان تەسىراتى خېلىلا ياخشى ئىدى. ئۇلار كۆچمىنىڭ باريچە يەرلىك ئاھالە بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈشكە، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئوتۇشقا تىرىشقانىدى. شۇڭلاشقا ئۆز دەۋرىدىكى لوپنۇر خەلقى سۆيۈن ھېدىننى ھۆرمەتلەپ «ھېدىن تۆرەم» دەپ ئاتىغان بولسا، 1929 ـ يىلى قەشقەرگە كەلگەن ياش گۈننار ياررىڭنى «ساھىب بالا» دەپ ئاتىغاندى. بولۇپمۇ سۆيۈن ھېدىن بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ، جۇملىدىن كۈن چىققان بەگ، ئۆردەك، ئابدۇرېھىم، سادىق قاتارلىق يەرلىك كىشىلەرنىڭ يېقىن مۇناسىۋىتى ۋە سەممىي دوستلۇقى ھەققىدىكى ھېكايىلەر لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى قەدىمكى كەنتلەردە ئۇزاققىچە تارقىلىپ يۇرگەنىدى. سۆيۈن ھېدىنمۇ ئۆزىنىڭ «كۆچمە كۆل»، «يىپەك يولى» ناملىق كىتابلىرىدا لوپنۇر خەلقى بىلەن بولغان ئۇنتۇلماس دوستلۇقىنى تىلغا ئالغانىدى.

«پەرەڭ» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان ئەجنەبىيلەر

---

① كاسىرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن — دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىسى»، كىرىش سۆز قىسمى، 1 ـ، 2 ـ بەتلەر.

ئىچىدە ئاساسلىقى ئەنگلىيەلىكلەر، شۆبتسىيەلىكلەر، فرانسۇزلار، گېرمانلار، ئامېرىكىلىقلار، ئىتالىيەلىكلەر، ھونگىرلار ۋە گوللاندىيەلىكلەر بار ئىدى. ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە كونسۇلخانىسى بولغاچقا بۇ يەردە مۇقىم تۇرىدىغان باش كونسۇل، مۇئاۋىن كونسۇل ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىدىن باشقا يەنە كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان ئەنگلىيەلىكلەر خېلىلا بار ئىدى. شۇڭا قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاھالىلارنىڭ ئىنگلىزلارغا بولغان چۈشەنچىسى خېلى چوڭقۇر ئىدى. شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۆبتلارنىڭ تەسىرىمۇ زور ئىدى. شۆبتسىيە دىن جەمئىيىتى قەشقەردە 1892 ـ يىلىدىن باشلاپ، دىن تارقىتىش ئۆمىكى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس خرىستىئان دىنى تارقىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. قەشقەردىكى شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ يەنە يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تارماق ئۆمەكلىرى بار ئىدى. قەشقەردىكى شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانغا قەدەر، يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت مابەينىدە، ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن خرىستىئان دىنىنى تارقىتىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەنىۋى قۇرۇلمىسى ۋە ئىدىئولوگىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇردى. ئۇلار دوختۇرخانا قۇرۇش، مەكتەپ ئېچىش، خەير ـ ساخاۋەت ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلىش قاتارلىق كۆپ خىل ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولدى. گەرچە ئۇلارنىڭ قەشقەردىكى پائالىيەتلىرى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان، خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش مەقسىتى ئىشقا ئاشمىغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە قاراپ قەدەم تاشلاۋاتقان ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتمەي قالمىدى.

شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ پائالىيەتلىرى

قەشقەردىن يەكەنگىچە بولغان جايلارغا كېڭەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نېرىقى تەرەپلىرىگە ئۆتەلمىدى. «شۇ ئاردا ئۇلار خوتەندە دىن تارقىتىشنى پىلانلىدى. بۇ شەھەر گەللەم ئىشلەپ چىقىرىدىغانلىقى، شۇنداقلا يىپەك يولى جەنۇبىي لىنىيىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان شەھەر بولۇشى بىلەن دۇنياغا داڭلىق ئىدى. ئەمما، شۇڭا دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ خوتەندە دىن تارقىتىش پىلانلىرى ئىشقا ئاشمىدى. چۈنكى، بۇ جاي شۇڭا دىن تارقاتقۇچىلىرىغا نىسبەتەن خىزمەت ئىشلەش تەسكە چۈشىدىغان بىر جاي ئىدى.»[1] گۈننار ياررىڭ ئۆزىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىسىدە، شۇڭا دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شىنجاڭغا ئالدىن كەلگەن شۇڭا دىن تارقاتقۇچى خادىملىرىنىڭ شۇ يەردىكى خەلقلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ناھايىتى قوپال بولغانىدى. چۈنكى ئۇلار يەرلىك خەلقلەرنى روھى مەڭگۈ دوزاخقا كىرىدىغانلار، خۇراپىي، كاللىسى ساختا ئېتىقاد بىلەن توشۇپ كەتكەنلەر، دەپ قارىغانىدى... ھالبۇكى، شۇڭا دىن تارقاتقۇچىلىرى كېيىنچە زامان ۋە ماكانىنىڭ تەلىپىگە بارا ـ بارا ماسلىشىشقا مەجبۇر بولغان. مەن ئۇلارنىڭ كۆچلۈك دىنىي ھېسسىياتىدىن قەشقەر، يەكەن ۋە يېڭىسارنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خرىستىئان دىنىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇرۇش ئارزۇسىدىن ئەزەلدىن ۋاز كەچمىگەنلىكىگە ئىشىنىمەن. ئەمما، مۇھىت ئۇلارنى ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى چارىسىنى تېپىش ئۈچۈن قايتىدىن ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلغان. دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئۈچۈن ئېيتقاندا، شۇ جايدىكى ئاساسلىق ئەربابلار ۋە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى تۆۋە ـ ئاقساقاللار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاش مۇھىم ئىدى. بۇ يەردىكى

---

① ②گۈننار ياررىڭ (شۇڭا سىپەر): «قەشقەرگە قايتا سىپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى، 129 ـ، 143 ـ بەتلەر.

مەسىلە داۋاملىق تۇردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىنلا ئىبارەت ئىدى.»② گۇننار ياررىك يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەن شۇ چاغدا دىن تارقىتىش ئۆمىكدىكىلەرنىڭ قەشقەردە يولۇققان قىيىنچىلىقلىرىنى بىلەتتىم، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن «دىنىي ئوغرىلار» دەپ ھاقارەتلىنىپ كەلگەنلىكىدىنمۇ خەۋىرىم بار ئىدى. مەن يەنە بەزى ئۇيغۇرلار ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندا، ئائىلىسىدە پاجىئە يۈز بەرگەنلىكىنىمۇ ئۇققانىدىم. مۇبادا ئۇلار دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىدىغان بولسا، جامائەتنىڭ ئۇلارنى بۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر قىلىدىغانلىقى ماڭا ئايان ئىدى. ئىسلام دىنىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ «ناسارا» (يەھۇدىي دىنىدىكىلەر بىلەن ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ خرىستىئانلارنى ئاتىشى) غا ئېتىقاد قىلغۇچىلار كۆپ ھاللاردا دىنغا بولغان ئىنتىلىشى ئۇنچە كۈچلۈك بولمىغان جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى كىشىلەر بولغاچقا، بۇنىڭ ئىنكاسى ئانچە گەۋدىلىك بولمايتتى. . . شۇڭا دوختۇرخانا خىزمىتى بىلەن ماڭارىپنى يولغا قويۇش دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ مەقسىتى ئۇچۇن يول راسلاش، كۆۋرۈك سېلىشتىن باشقا ئىش ئەمەس ئىدى. مەن كۇندۇزلىرى كېسەللەرنىڭ دوختۇرخانا دەرۋازىسىدىن بىر - بىرىنى قىستاپ كىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتىم. يوقسۇللار ياكى بايلار بولۇشتىن قەتئىينەزەر، دوختۇرخانا ئۇلارنىڭ كېسىلىنى ئوخشاشلا داۋالاۋېرەتتى. كېسەل كۆرسەتكىلى كەلگەنلەردىن ھېچكىم رەت قىلىشقا ئۇچرىمايتتى. يوقسۇللار ھەقسىز داۋالىناتتى، قول - ئىلكىدە بارلار پۇل تاپشۇراتتى. قەشقەردىكى شۆبىتسىيە دوختۇرخانىسىنىڭ داڭقى يىراق - يىراقلارغا تارقالغانىدى.»① بولۇپمۇ شۆبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانا قۇرۇش، تۇرلۇك كىتابلارنى بېسىش

① گۇننار ياررىك (شۆبىتسىيە): «قەشقەر گە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشرى، 129 - 133 - بەتلەر.

يولى بىلەن شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مەنسۇى كەيپىياتىنى خېلى دەرىجىدە قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. گۇننار ياررىگمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «شۆبۈسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردە ئۆز ئالدىغا باسمىخانىسى بار ئىدى. بۇ ئەينى چاغدا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە بىردىنبىر باسمىخانا ئىدى. مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق يولنى بېسىپ، شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىگە بارغاندىلا، ئاندىن ئىككىنچى بىر باسمىخانىنى تاپقىلى بولاتتى. ۋاھالەنكى، بۇ مۇساپىنى ئاتلىق ياكى جۈڭگو پوچتا ھارۋىسىغا چۈشۈپ ماڭغاندا ئىككى ئايدەك ۋاقىتتا ئاران بېسىپ بولغىلى بولاتتى. ئۇ چاغلاردا باشقا قاتناش قورالى يوق ئىدى. قەشقەردىكى بۇ باسمىخانىدا كىتاب بېسىلىپلا قالماستىن، كەلگۈسى ئۇچۇن يەر تۈزۈلۈشىنى ئۆلچەش خادىملىرىمۇ تەربىيىلىنەتتى. بۇ باسمىخانا ئۇيغۇرچە كىتابلارنىمۇ باساتتى. قەشقەردە چىققان «يېڭى ھايات» گېزىتىمۇ مۇشۇ باسمىخانىدا بېسىلغانىدى. شۇ چاغلاردا دىن تارقىتىش ئۆمىكى ھەتتا تېخى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋاقىتلىق قەغەز پۇلىنىمۇ بېسىپ بەرگەنىدى. بۇ باسمىخانىدا يەنە «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىن باشقا، يەنە شىنجاڭدىكى تۈنجى ئۇيغۇرچە كالېندارمۇ بېسىلغانىدى. بۇ باسمىخانىدا بېسىلغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئاچقان مەكتەپلەرگە كېرەكلىك دەرسلىكلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەبئىي پەنلەر، ماتېماتىكا ۋە ھەرپلەرنى قوشۇپ يېزىش قائىدىسى قاتارلىق ماتېرىياللار، شۇنداقلا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت دەرسلىكلەرمۇ بار ئىدى. . . »[1] گۇننار ياررىڭ 1930 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يېڭىسارداىكى شۆبۈسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئاچقان بىر مەكتەپتىكى تەسراتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «دىن

① گۇننار ياررىڭ (شۆبۈسىيە): «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى، 129 ـ، 143 ـ بەتلەر.

تارقىتىش ئۆمىكى ئاچقان مەكتەپتىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار شۇبتسىيىنىڭ «دۇنيا بەك گۈزەل» دېگەن ناخشىسىنى ئۇيغۇرچە ئوقۇدى. قەدىمىي ۋە تونۇشلۇق بۇ ناخشا يىراقتىكى تېرەكلىك ۋە خام كېسەكتىن سېلىنغان ئۆيلەر ئەتراپىدا ياڭرىماقتا ئىدى. شۇ چاغدا شۇبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى شۇبتسىيىنىڭ نۇرغۇن دىنىي ناخشىلىرىنى ۋە مۇقەددەس ناخشىلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانىدى.»①

شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئۈزۈن مۇددەت قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، لېكىن كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمىدى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا قەشقەر ياشلىرى مەشھۇر ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ يېتەكچىلىكىدە شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قارشى نامايىش قىلىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى چەكلىدى. بۇنىڭ بىلەن شۇبتسىيە مىسسىئونېرلىرى شىنجاڭدا كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. بۇ نۇقتىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئېتىراپ قىلدى: «شۇبتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتى 1910 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئېلان قىلغان ئاسىيا، ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ئەھۋالى ھەققىدىكى كىتابچىدا شىنجاڭ تىلغا ئېلىنىپ، شىنجاڭ قىيىنچىلىقتا قالغان جاي. ئۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالە ئىچىدە ئېتىقادىنى خرىستىئان دىنىغا ئۆزگەرتكەنلەر يوق دېيەرلىك. بۇ يەردە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئەڭ نەتىجىلىك پائالىيىتى كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالاش بولدى. مۇنداق پائالىيەت ھەر يىلى كۆپىيىپ باردى، دېيىلگەنىدى.»②

شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردە ئېلىپ

---

① ②گۈننار يارىك (شۇبتسىيە): «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى، 129 ـ، 143 ـ بەتلەر.

بارغان بىر قاتار پائالىيەتلىرىدىن باشقا يەنە بىر قىسىم شۆبىتسىيىلىك ئېكىسپېدىتسىيىچىلەر، ئارخېئولوگلار ۋە تىل تەتقىقاتچىلىرىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇردى. داڭلىق ئېكىسپېدىتسىيىچى سۋېن ھېدىن بىلەن شۆبىتسىيىنىڭ نۇرغۇن ئەللەردە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولغان گۇننار ئالفېرد ياررىڭ دەل شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە ئېكىسپېدىتسىيە-چىلىرىمۇ دىيارىمىزدا كۆپ قېتىم تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى بىلەن ئۇزۇن مەزگىل بىللە بولدى ۋە ئۇلارنىڭ خۇشاللىقى بىلەن قايغۇسىغا ئورتاقلاشتى. بولۇپمۇ گېرمانىيىلىك گرۈنۋېدېل، لېكوك، تېئودور بارتۇس قاتارلىقلارنىڭ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قالدۇرغان تەسىراتى ناھايىتى چوڭقۇر بولدى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش ۋە قېدىرىش داۋامىدا ئۇيغۇرلار بىلەن ئېلىپ بارغان دىئالوگلىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى پەرەڭلەر بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا شۇ دەۋرلەردە يەنە مەلۇم ساندىكى فرانسىيىلىكلەر، ئامېرىكىلىقلار، گوللاندىيىلىكلەر، ئىتالىيىلىكلەر، ھونگېرىيىلىكلەر ۋە ياپونىيىلىكلەر ھەرخىل سالاھىيەت بىلەن دىيارىمىزغا كېلىپ تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بارىدى ھەمدە ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىلەن بولغان چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈردى.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئەجنەبىيلەر تەسىراتى قانداق شەكىللەندى، ئۇزۇن مەزگىللىك بېكىك مۇھىتتا دۇنيا ھەققىدىكى بىلىملەردىن مەھرۇم قالغان ئۇيغۇرلار «پەرەڭ» نامى بىلەن ئاتالغان ياۋروپالىقلارنى قانداق

چۈشەندى، ئۇلار ئەجنەبىيلەر بىلەن بولغان دىئالوگ داۋامىدا قانداق ئىنكاسلارنى قايتۇردى! ؟ . . .

بىرىنچى، ئەينى چاغدا بىكىك ھالەتتە تۇرغان ئۇيغۇر جەمئىيىتى «پەرەڭ» نامى بىلەن ئاتالغان ياۋروپالىق ئەجنەبىيلەرنى بارلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ۋە ئۇلارنى ئەتراپقا تارقىتىدىغان غەلىتە كاللىسى بار كىشىلەر دەپ بىلگەنىدى. چۈنكى شۇ دەۋرلەردە سانائەت مەھسۇلاتلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە باشقا بىچىچە ئىختىرالارنىڭ كۆپىنچىسىنى رۇسلاردىن باشقا «پەرەڭ» نامى بىلەن ئاتالغان ياۋروپالىقلار ئېلىپ كىرگەنىدى. ئۇيغۇرلار پەرەڭلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا ئاجايىپ زور قىزىقىش بىلەن قارىغانىدى، شۇنداقلا خېلى كۆپلىگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى پەرەڭلەرنىڭ ئاجايىپ ـ غارايىپ تېخنىكىلىق نەرسىلىرىنى مەلۇم سېھىرنىڭ نەتىجىسى دەپ بىلگەنىدى. ئۇلار ھەتتا دىيارىمىزغا كەلگەن ئەجنەبىيلەرنىمۇ ئاجايىپ غەلىتە نەرسىلەر بىلەن ھەپىلىشىدىغان سېھىرگەرلەر دەپ چۈشەنگەنىدى. سۈيىن ھېدىن لوپنۇرغا بارغىنىدا لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئاقساقىلى بولغان بىر كىشىنىڭ ئۇنىڭغا ناھايىتى مەغرۇر قىياپەتتە قوينىدىن بىر يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ كۆرسەتكەنلىكىنى، بۇ سائەتنىڭ دادىسى كۈن چىققانبەگكە 1876 ـ يىلى لوپنۇرغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن رۇسىيىلىك پرژېۋالسكىينىڭ سوۋغا قىلغانلىقىنى، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ سائەتنىڭ پۈتكۈل ئائىلە ۋە پۈتكۈل لوپنۇردىكى ئەڭ قىممەتلىك بۇيۇم بولۇپ قالغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندا قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان گېرمانىيىلىك لېكوك مۇنداق بىر قىزىقارلىق ۋەقەنى خاتىرىلەپ قالدۇرىدۇ: «بىر كۈنى لۇكچۇن ۋاڭ بىزنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلدى. ئۇ ناھايىتى كېلىشكەن ئۇيغۇر يىگىتى بولۇپ، چىرايىدىن مىڭ نەچچە يۈز يىللار بۇرۇنقى

توخرىلارنىڭ روشەن ئىرقىي ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى. ئۇ نەسەپ جەھەتتىن تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بولغان ئىمىن خوجىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى ئىكەن. ۋاڭ ئوردىدا ھەشەمەتلىك زىياپەت ئۇيۇشتۇردى. زىياپەتتىن كېيىن، ۋاڭنىڭ خاس مېھمانخانىسىدا بەزمە باشلاندى. ئىككى ئايال ناخشىچى ئوتتۇرىغا چۇشۇپ، ئاجايىپ يېقىملىق ناخشا ئېيتتى، ئۇلارنىڭ ھۆسن - جامالى ناھايىتى گۈزەل بولۇپ، ناخشىلىرىدىكى يېقىملىق مۇڭمۇ ئادەمنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. مەن ئەرەبلەرنىڭ دىماق ئاھاڭىدا ئېيتقان ناخشىلىرى بىلەن خەنزۇلارنىڭ چىقىراق ئاۋاز بىلەن ئېيتقان چاڭشىلىرىنى ئەسلا ياقتۇرمايتتىم. ئەمما، بۇ يەردە ئاڭلىغان بۇ ناخشىلار ئۇلارغا زادىلا ئوخشمايتتى.

زىياپەتتىن كېيىن، مەن ۋاڭدىن ھېلىقى ناخشىچىلارنىڭ بىز تۇرۇۋاتقان قاراخوجىغا بېرىپ ناخشا ئېيتىپ بېرىشىنى ئۆتۈندۇم ھەمدە ئۇلارنىڭ ناخشىلىرىنى پاتىفونغا ئېلىۋالماقچى بولدۇم.

بىز قاراخوجىغا قايتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا لۇكچۇن ۋاڭ ھېلىقى ناخشىچىلارنى بىزنىڭ قېشىمىزغا ئەۋەتىپتۇ. بىز ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدۇق ھەمدە سورۇن تەييارلىدۇق. بىز پاتىفوننى تەق قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مىكرافوننى ئۇلارغا توغرىلاپ قويدۇق. ئۇلار دەسلەپ بۇلارنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي سەل ھودۇقتى. لېكىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەيپىياتىنى تەڭشەپ ناخشىسىنى باشلىدى. مەن ئۇلارنىڭ ناخشىسىنى تولۇق ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلار خۇشال ھالدا قايتىپ كېتىشتى.

ئەمما، بۇ ئىش ماڭا خېلى ئاۋارىچىلىك ئېلىپ كەلدى. بۇ يەردە ھەرقانداق بىر يېڭى خەۋەر كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق سۈرئەت بىلەن تارقىلىدىكەن. پۈتكۈل تۇرپانلىقلار لۇكچۇن

ۋاڭنىڭ ئايال ناخشىچىلىرىنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرىنى ئىككى ئەجنەبىينىڭ سېھىر ئىشلىتىپ، غەلىتە بىر ساندۇققا قاچىلىۋالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەردىن لەرزىگە كەلگەنىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، نۇرغۇن كىشىلەر بىزنىڭ تۇرالغۇمىزغا كېلىپ سېھىرلىك «نەغمە ساندۇقى» دىن ھېلىقى ناخشىچىلارنىڭ ناخشىلىرىنى قايتا ئاڭلاپ بېقىشنى تەلەپ قىلدى. بىزمۇ پاتمۇننى قويۇپ بېرىپ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرىدۇق. ئەمما، بىزنى ئاۋارە قىلىدىغان ئادەملەرنىڭ ئايىغى زادىلا ئۈزۈلمىدى ۋە ۋاقتىمىزنى بىكار قىلىۋەتتى.

بىر كۈنى يەنە بىر توپ جامائەت ئىشىكىمىزنىڭ ئالدىدا پەيدا بولدى. مەن ئۇلاردىن يېشى چوڭراق ئۇچەيلەننى ئۆيگە تەكلىپ قىلدىم ۋە چاي تۇتتۇم، ئاندىن:

— بۇرادەرلەر، سىلەر بىلەمسىلەر؟ بۇ دۇنيادا ئىككى خىل سېھىر بار، بىرى، ئاق سېھىر؛ يەنە بىرى، قارا سېھىر، ئاق سېھىرنى پەقەت ئاللالا ئىشلىتىدۇ. قارا سېھىرنى بولسا شەيتان ئىشلىتىدۇ، — دېدىم. ئۇلار بىردەك:

— شۇنداق، گەپەندىم، بىز بىلىمىز! — دېدى.

— ئۇنداق بولسا، مەن سىلەرگە ئەسكەرتىپ قويايى، ئاللا بىز گېرمانىيىلىكلەرگە سىلەردىن كۆپرەك ئەقىل ـ پاراسەت بەرگەن، شۇڭا بىزنىڭ بۇ ئىككى سېھىردىن ھەرقانداقنىسى ئىشلىتىشىمىزگە رۇخسەت قىلىنغان، ئەمما سىلەر پەقەت ئاق سېھىرنىلا ئىشلىتەلەيسىلەر. ناۋادا سىلەر قارا سېھىرنى ئىشلەتسەڭلەر ئاللا سىلەرنى جازالايدۇ، ھەتتا مال ـ مۈلكىڭلاردىنمۇ مەھرۇم قىلىشى مۇمكىن، چۈنكى ناخشا قاچىلانغان بۇ نەغمە ساندۇققا قارا سېھىر ئىشلىتىلگەن. ساندۇقتا بىر كىچىك جىن بار بولۇپ، ئۇ ناخشىچىلار ئېيتقان ناخشىلارنى بىر ـ بىرلەپ يادلىۋالىدۇ، ئاندىن بىز تەلەپ قىلساق قايتا ئېيتىپ بېرىدۇ. ھازىر بۇ ئەھۋالنى باشقىلارغا چىقىپ

ئېيتىڭلار، ئەگەر بۇ ئىشقا پەرۋا قىلمىساڭلار، ئۆزۈڭلار بىلىڭلار، ھىز ئۇچۇن بەربىر! — دېدىم مەن.

ئۇلار توۋا دېيىشىپ ساقاللىرىنى سىلاشتى، ئاندىن كەسكىن بىر قىياپەتتە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىشتى ۋە بۇ ئەھۋالنى جامائەتكە ئېيتقىلى چىقىپ كەتتى. ئارىدىن ئۇچ مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار يەنە قايتىپ كىردى:

— ئەپەندىم! سىز بىزنى بۇ يەردىن كەتكۈزۈۋېتىش ئۇچۇن ھېكايە توقۇپسىز. بۇ نەرسىنىڭ ئىچىدە جىن يوقكەن. ئۇ سىلەر گېرمانىيىلىكلەر ياساپ چىققان بىرخىل ماشىنكەن، شۇڭا بىز يەنىلا ئاڭلاپ قايتساق دەيمىز!

مەن ئۇلارنىڭ جاۋابىدىن ناھايىتى ھەيران قالدىم، بۇ جاۋابنىڭ ئۆزى بۇ قەدىمكى مىللەتنىڭ ئەقىللىقلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، مەن ئۇلارغا ھېلىقى ئايالالرنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرىنى قايتا قويۇپ بەردىم، ئۇلار ناخشىنىڭ رېتىمىغا ئەگىشىپ باشلىرىنى يېنىك لىڭشىتماقتا ئىدى. . . »①

بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ پەرەڭلەرنىڭ يېڭى تېخنىكىسىغا بولغان قىزىقىشى ناھايىتى كۈچلۈك بولغانىدى.

ئۇلار گەرچە بۇ نەرسىلەرنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ۋە ئىلمىي ئاساسىنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمىسىمۇ، لېكىن يېڭىلىقلارغا ئىنتىلەتتى، پەرەڭلەرنىڭ ئاجايىپ ـ غارايىپ يېڭىلىقلىرىدىن ھەيران قالاتتى، ئۇلارنىڭ ياۋروپانىڭ يېڭىلىقلىرىغا بولغان چۈشەنچىسى بىلەن پەرەڭلەرگە بولغان تەسىراتى گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇزاق مەزگىللىك بىكىنمە تۇرمۇشنىڭ ۋە تەپەككۇر قاشىشاقلىقىنىڭ شۇنداقلا، رۇھىي نامراتلىقنىڭ كاساپىتى

---

① ئالىبېرت ژون لېكوك (گېرمانىيە): «شىنجاڭنىڭ يىر ئاستى مەدەنىيىتى يادنىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 56 ـ، 58 ـ بەتلەر.

تۇپەيلىدىن ئۇلار ھەتتا پەرەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ يېڭىلىقلىرى بىلەن بولغان ئۇچرىشىش داۋامىدا بەزى كۇلكىلىك كومېدىيىلەرنىمۇ ئويىنىغانىدى. ئۇزۇن مۇددەت دۇنيادىن ئايرىلىپ قېلىش، سۇلالىلەر ئالماشسىمۇ تۇزۇم ئۆزگەرمەسلىك، ئۆز چەمبىرىكىدىن ھالقىپ چىقالماسلىقتەك بىرخىل مۇھىت ئۇلارنىڭ ئويغاق ياۋروپا بىلەن بولغان ئارىلىقىنى بارغانسېرى يىراقلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. شۇڭا، ئۇلار دەسلەپكى چاغلاردا ھەتتا پەرەڭلەرنى ئالاھىدە سېھىرگەرلىك ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەر دەپ چۈشەنگەنىدى. قەشقەردە ئۇزۇن يىل تۇرغان كونسۇل خانىمى كاسېرىن ماكارتنېي قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىسىدە مۇنداق كۇلكىلىك ئىشلارنى يازىدۇ: «شۇ چاغلاردا ئەنجانلىق بىر يىگىت قەشقەر كوچىلىرىدا تۇنجى قېتىم ۋېلىسىپىت مىندى. كوچىدىكى كىشىلەر شۇئان ئۇنىڭغا ‹شەيتان ھارۋا› دەپ ئىسىم قويۇۋالدى. كېيىن بىرى موتسىكلىت ئەكەلدى. ئەمما بۇ نۆۋەت يەرلىك كىشىلەر ئۇنىڭغا سەت ۋە يامان ئىسىم تاپالمىدى. ئۇنىڭ ئاۋازى بەك قورقۇنچلۇق بولغاچقا، ئۇنىڭدىن ئادەملەر ۋە ئاتلار قورقاتتى. . . »[1] 1929 ـ يىلى قەشقەرگە كەلگەن شۋېتسىيىلىك گۇننار ياررىنگمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئومۇمەن ئېيتقاندا، شۇ چاغلاردا قەشقەرلىكلەر تېخى ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكىنى چۈشىنىپ كېتەلمىگەنىدى. چۈشىنەلمىگەن تېخنىكىلىق مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسىنى shaitan ، يەنى جىن ـ شەيتان بىلەن مۇناسىۋەتلىك نەرسە دەپ قارايتتى. بىر قېتىم بىر خەنزۇ قەشقەرگە ۋېلىسىپىت ئېلىپ كەلگەنىكەن، شۇ يەردىكىلەر ئۇنى كۆرۈپلا ‹شەيتان ھارۋىسى› دەپ ئاتىشىپتۇ. ۋاھالەنكى، كىتاب ۋە ئاسار ئەتىقىلەرنى سەييارە ساتىدىغان سودىگەر روزى ئاخۇن مەن ئېلىپ بارغان

① كاسېرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن ـــ دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىسى»، 231 ـ، 233 ـ بەتلەر.

پىلاستىنكىلارنى تۇنجى قېتىم ئاڭلىغان چېغىدا، ھەيرانلىق ئىلكىدە (شەيتان نەغمىسى) دەپ ئاتىغانىدى.»[1] ماكارتنېي خانىم قەشقەردە كۇن تۇتۇلغان چاغدىكى قىزىقارلىق ئەھۋاللار ھەققىدە يەنە مۇنداق يازىدۇ: «مەن قەشقەردە كۇننىڭ تۇتۇلغىنىنى ئىككى قېتىم كۆردۇم. بىرىنچى قېتىم چۇش مەھەلدە تۇتۇلدى. كۇن تۇتۇلۇشتىن بىر كۇن ئاۋۋال مەن «ۋېتىك يىللىق مەجمۇئەسى» دىن ئوقۇغىنىمغا ئاساسەن، ئاشخانىدىكى يەرلىك خىزمەتكارلارغا، ئەتە سائەت ئوندا كۇن قاراڭغۇلۇق ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ، جاھانغا نۇر چاچمايدۇ، بىز پۇتۇنلەي قاراڭغۇلۇقتا قالىمىز، دېدىم. ئۇلار مېنى سارىڭ بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ قالدى. ئەتىسى ئەتىگەن سائەت ئوندا ئېرىم ئىككىمىز نىڭ كۇنگە قاراۋاتقانلىقىمىزنى كۆرۇپ ئىچ ئاغرىتقان قىياپەتتە بىزگە مەسخىرە بىلەن قارىدى ھەمدە بېگىم بىلەن خانىم ئەقلىدىن ئېزىپتۇ، دەپ ئويلىدى. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي، كۇن بارا - بارا يوقىلىپ، جاھان قاراڭغۇلىشىشقا باشلىدى. بىز باققان ئىت ئادەمنى شۇركەندۇرگۇدەك ئېچىنىشلىق قاۋاپ كەتتى. كۇننىڭ ئەتراپىدا ئوت ئۇچقۇنىدەك نۇر چاچراپ تۇرسىمۇ، جىمى ئالەم سۆرۇن ۋە سىرلىق تۇس ئالدى. كېيىن كۇننىڭ ئەتراپىدىكى قارا سايە بارا - بارا يوقىلىپ، جىمى كائىنات ۋاللىدە يوردى ۋە ئىللىق قۇياش نۇرىغا چۆمدى. تولۇق كۇن تۇتۇلۇشنى (ئالدىن خەۋەر قىلىش) تەك كارامىتىم بىلەن قەشقەردە مېنىڭ نامىم چىقىپ كەتتى. ئويلايمەنكى، خىزمەتكارلار ۋە بۇ يەردىكى باشقا كىشىلەر مېنى چوقۇم قانداقتۇر بىر ھۇنەر ئىشلىتىپ بۇ كارامەتنى كۆرسەتتى، دەپ قالدى!»[2] مانا بۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بۇرۇقتۇرمىلىق ۋە

---

① گۇننار ياررىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، 119 - بەت.
② كاسپىرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن — دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىسى»، 231 -، 233 - بەتلەر.

غەبلەتتە قالغان مىللىتىمىزنىڭ پەرەڭلەر بىلەن بولغان دىئالوگى ئىدى، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تېخنىكىلىق يېڭىلىقلىرى ئالدىدا تەئەججۇپ ئىلكىدە گاڭگىراپ تۇرغان، جاھاندىن بىخەۋەر قالغان بىر خەلقنىڭ كۆلكىلىك ئىنكاسى ئىدى! . . .

دەرھەقىقەت، بىزنىڭ خەلقىمىز پەرەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ يېڭىلىقلىرىنى ئەنە شۇنداق چۈشەنگەنىدى.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر جەمئىيىتى پەرەڭلەر بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغان كۈندىن ئېتىبارەن، ئۇلارنى كېسەل داۋالىيالايدىغان ئۇستا تېۋىپ، ھەممىگە قادىر دوختۇر دەپ چۈشەنگەنىدى. تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدىكى پەرەڭلەر تەسىراتى خىمىيىۋى دورىلار ئارقىلىق يۇقۇملۇق كېسەللەرگە تاقابىل تۇرالايدىغان غەرب تېبابىتى بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا، دىيارىمىزغا ئارخېئولوگ، ئېكسپېدىتور، ئانتروپولوگ، ئۆسۈملۈكشۇناس، زوئولوگ، جۇغراپىيەشۇناس، گېئولوگ، تاغقا چىقىش تەنھەرىكەتچىسى ۋە مۇخبىر قاتارلىق سالاھىيەتلەر بىلەن كەلگەن پەرەڭلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدە كېسەل داۋالىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇلار مەيلى دوختۇرلۇقتىن خەۋىرى بولسۇن، ياكى بولمىسۇن، بارغانلار يېرىدە توپ ـ توپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلارغا كېسەل كۆرسەتكىلى كەلگەنلىكىنى ھەمدە ئۇلاردىن خىمىيىۋى دورا تەلەپ قىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئۆز دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئېچىملىك سۇ مەسىلىسى ئاۋام خەلقنىڭ تەن سالامەتلىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىنتايىن مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. سۇدىكى يود ماددىسىنىڭ كەملىكى، ئوز ۇقلۇق يېتىشمەسلىك، شەخسىي تازىلىق بىلەن مۇھىت تازىلىقىنىڭ ناچارلىقى كۆپلىگەن شەھەر ۋە يېزا ـ

بازارلاردا هەرخىل يۇقۇملۇق كېسەللەرنىڭ يامراپ كېتىشىگە سەۋەب بولغانىدى. بولۇپمۇ، شۇ چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆز كېسەللىكلىرى، پوقاق، تاز بولۇپ قېلىش، جىنسىي كېسەللىكلەر، كېزىك، ھەرخىل مېيىپ بولۇش ۋە تارقىلىشچان زۇكام قاتارلىق كېسەللىكلەر خېلىلا ئېغىر ئىدى. بوۋاقلار ۋە بالىلار كۆپ ھاللاردا يۇقىرىقى كېسەللەر بىلەن ئۆلۈپ كېتەتتى ياكى مېيىپ بولۇپ قالاتتى. يەرلىك تېۋىپلارنىڭ كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى ناھايىتى ئىپتىدائىي ھالەتتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دورىلىرى بىلەن يۇقۇملۇق كېسەللەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەس ئىدى. شۇڭا، دەسلەپ بۇ يەرگە كەلگەن پەرەڭلەرنىڭ خىمىيىۋى دورىلىرى ۋە يۇقۇملۇق كېسەللەرنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان تەدبىرلىرى يەرلىك كىشىلەرنىڭ كېسەللىرىگە خېلىى ئۇنۇم بەردى. بۇنىڭ بىلەن ھەرخىل سالاھىيەتتىكى ئەجنەبىيلەر كېلىشى بىلەنلا يەرلىك خەلق كېسەل كۆرسىتىش ئۇچۇن ئۇلارنىڭ قېشىغا سەلدەك ئاقىدىغان بولدى. خۇددى گۇننار يارىنىڭ تەكتىلەپ ئۆتكىنىدەك، شۇنىسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكىلەر يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ كېسەل كۆرسىتىش قىزغىنلىقىدىن پايدىلىنىپ، دوختۇرخانا ئېچىش ۋاستىسى بىلەن خرىستىئان دىنى تارقىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانىدى. ماكارتنېي خانىم قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىسىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «بۇ يەردە بالىلارنىڭ تىرىك قېلىشى ۋە چوڭ بولۇشى ماڭا بىر مۆجىزە بىلىنىدۇ. نېمىشقا دېگەندە، بۇ يەرنىڭ ئادىتىدە بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن بىر قانچە ئايغىچە يۇيۇشقا بولمايدىكەن؛ بەزىدە بۇ بوۋاقلارنىڭ پۇتۇن بەدىنى قاسماق بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمەن. يار كۇنلىرى ئۇلارغا چۈن ئولىشىپ كېتىدۇ، گاياللىرىنىڭ كۆزى ئاغرىغان، گاياللىرىنىڭ بەدەنلىرىگە جاراھەت چىقىپ كەتكەن. مېنىڭچە، ئانا ـ بالىلارنىڭ ئىچىدە ماسلىشالمىغانلىرى ھايات قالىدۇ، دېگەن سۆزنىڭ دەلىلى شۇ

بولسا كېرەك.»[1] ماكارتنېي خانىم سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «پوقاق قەشقەردە ناھايىتى ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى. بولۇپمۇ، يەكەن شەھىرىدە تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. بۇ ئىككى جايدا گېپلىدىن قورسىقىغچە قاتمۇ قات پوقىقى بار ئادەملەرنى دائىم كۆرگىلى بولاتتى. بۇ يەردىكى خەنزۇلار پەقەت خام سۇ ئىچمەيتتى. سۇنى تازا ژاراقشىتىپ قاينىتىپ، چاي دەملەپ ئىچەتتى. شۇڭا، خەنزۇلاردا پوقاق يوق ئىدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا، كىشىلەرنى بۇ كېسەلگە گىرىپتا قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم سەۋەب، مۇشۇ يەرنىڭ سۇيى بولسا كېرەك. قەشقەردە تۇرۇۋاتقان بىزدەك ياۋروپالىقلار سۇنى داۋاملىق قاينىتىپ ئىچكەچكىمىكىن بۇ كېسەلنى يولۇقتۇرۇۋالمىدۇق.»[2] بۇ ئەھۋالنى يەنە ياپونىيەلىك ئېكسپېدىتسىيىچى ژاتابىمۇ ئۆز خاتىرىسىدە تەپسىلىي يازغانىدى: «يەكەندە بىرخىل يەرلىك كېسەل بار بولۇپ، ئادەمنىڭ بوينىدىن ئىككى دانە پوقاق تۆۋەنگە خالتىدەك سانگىلاپ تۇرىدىكەن. تەخمىنەن تۆتتىن بىر قىسىم يەرلىكلەردە بۇخىل كېسەل بار ئىكەن. ئۇنىڭ ئادەمنىڭ تەن سالامەتلىكىگە روشەن تەسىرى بولمىسىمۇ، لېكىن يۈرۈش - تۇرۇشقا قولايسىزلىق ئېلىپ كېلىدىكەن. بۇ كېسەلنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى ھەققىدە ئالىملارغا قارىغاندا ياۋروپالىقلار تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئېنىق خۇلاسە چىقىرالماپتۇ. ئېھتىمال بۇ يەرنىڭ سۇيى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك... ئادەتتە بۇ يەرنىڭ خەلقى كاستۇم - بۇرۇلكا كىيگەن كىشىلەرنى كۆرسىلا دوختۇر دەپ بىلىدىكەن، شۇڭا بىز بۇ يەرگە كېلىشىمىزگىلا تەرەپ - تەرەپلەردىن يىغىلغان كىشىلەر بىزدىن غەربچە دورا تەلەپ قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغىلى يەتتە - سەككىز يىل بولغان بىمارلارمۇ

---

① كاسېرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، 139 - 106 - بەتلەر.
② كاسېرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، 139 - 106 - بەتلەر.

زەمبىللەردە يېتىپ كۆرۈنگىلى كەلگەنىدى. بىز پەقەت ئۇلارغا رېھىدەن قاتارلىق تەييار دورىلارنىلا بېرەلىدۇق. ئۇلار ئادەتتە غەربچە دورىلارنى يەپ باقمىغاچقىمۇ ياكى روھىي جەھەتتىكى تەسەللىي تۇپەيلىدىنمۇ، ئىشقىلىپ ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى. دەسلەپ بىز ئۆزىمىز ئېلىپ كەلگەن دورىلارنى ئۇلارغا ئايمىاي بەردۇق. لېكىن، ئۇلار داۋاملىق تەلەپ قىلىۋەرگەچكە، يېنىمىزدا بار دورىلارنى ناھايىتى ئاۋايلاپ ئىشلىتىدىغان بولدۇق. . . »①

ئالبېرت ژون لېكوك ئۆزىنىڭ تۇرپاندىكى كەچۈرمىشلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇرپانغا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا بىزنىڭ كۆلبىمىز يېراق - يېقىن يېزىلاردىن كەلگەن بىمارلار بىلەن تولدى. ئۇلار بىزنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كېسەللىرىنى داۋالاپ ساقايتىشىمىزنى ئۈمىد قىلىشاتتى. ئۇلار كۆپىنچە شامال دارىش، بەزگەك قاتارلىق كېسەللەرگە گىرىپتار بولغانىكەن. دەسلەپ بىز ئۇلارنى پېنىسىلىن، ئاسپىرىن قاتارلىق دورىلار بىلەن داۋالىدۇق، بۇلار ئىنتايىن ياخشى ئۇنۇم بەردى ۋە يەرلىك بىمارلارغا بىر مۆجىزە بولۇپ تۇيۇلدى. ئەمما، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل داۋالاشنىڭ ئۇنۇمى سۇسلاشقا باشلىدى. ھەتتا بەزى ئېغىر كېسەللەرگە تاقابىل تۇرالمىدى. نېمىلا بولمىسۇن، بىز ئۇلارنى ئامالىمىزنىڭ بارىچە داۋالاشقا تىرىشتۇق، ئامال قىلالمىغانلىرىمىزنى تەسەللىي بېرىپ قايتۇردۇق.

بىر كۈنى كەچقۇرۇن ئالدىراپ ھويلىدىن سىرتقا چىقىشىمغا، ئىشىك ئالدىدا ئۇنسىز يىغلاپ تۇرغان بىر ئوتتۇرا ياشلىق ئايالنى كۆرۈپ قالدىم. مەن ھەيران بولۇپ سورىدىم:

— نېمە ئىش بولدى، نېمىشقا بۇ يەردە يىغلاپ تۇرىسىز؟

---

① ۋاتابې(ياپونىيە): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەمىي يېپەك يولىدا»، «يېپەك يولى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى»، 33 - 37 - بەتلەر.

— ئەپەندىم، مېنىڭ راستىنلا بەش سوم پۇلۇم يوق، — دېدى ئۇ ئۆكسۈپ تۇرۇپ. مەن تېخىمۇ ھەيران بولۇپ سورىدىم:

— نېمە، كىم بەش سوم پۇل دەيدۇ؟

— سىز تېخى بىلمەمسىز، ئەپەندىم، — دېدى ئايال يىغلىغان پېتى. — بۇ ئۆينىڭ ئىگىسى كېسەل كۆرسەتكىلى كەلگەن بىمارلاردىن بەش سومدىن پۇل ئېلىپ، ئاندىن ھويلىغا كىرگۈزۈۋاتىدۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ قاتتىق ئاچچىقىم كەلدى. ئۆزۈمنى باسالماستىن ئۆيى ئىگىسى ساۋۇتنى بىر قامچا سالدىم. بۇ مېنىڭ بۇ يەردىكى يەرلىك كىشىلەرنى تونجى قېتىم ۋە پەقەت بىرلا قېتىم ئۇرۇشۇم ئىدى. مەن ئۇنىڭغا پوپۇزا قىلىپ، لۇكچۇن ۋاڭغا ئېيتىپ جازالىتىمەن دەپ ۋارقىرىدىم. شۇ كۈنى كەچلىكى ئوخلاي دەپ تۇرسام ھوجرامغا ئونىڭ قېرى ئانىسى، ئايالى ۋە قىزى كىرىپ، يىغلىغان پېتى ساۋۇتنىڭ گۇناھىنى تىلىدى. مەن بۇ ھېيلىگەر ئەبلەخنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئۇنداق قىلىق قىلماسلىقىنى شەرت قىلىپ ئۇنى كەچۈردۈم.»[1]

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى پەرەڭلەرنى كېسەل داۋالاش تېخنىكىسىغا ئىگە ئالاھىدە كىشىلەر، يېرىم دوختۇر سالاھىيىتىگە ئىگە شەخسلەر دەپ بىلگەنىدى. بۇ ھال ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى ۋە تېخنىكا بىلىملىرىدىن خەۋەرسىز ئېچىنىشلىق رېئاللىقىنى ئىنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇچىنچى، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تاشقى دۇنيا ھەققىدىكى بىلىملىرى ۋە چۈشەنچىسى ناھايىتى چەكلىك بولغاچقا، غەرب دۇنياسىدىكى، بولۇپمۇ ياۋروپا ئەللىرىدىكى

---

① ئالىبېرت ژون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يېر ئاستى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 53 ـ، 54 ـ بەتلەر.

غايەت زور ئۆزگىرىشلەردىن خەۋەرسىز ئىدى. دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ قايسى يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى، مەدەنىيەتلىك دۇنيادا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمىغانىدى. شۇڭا، ئۇلار تاغ - داۋانلار ئېشىپ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ، دىيارىمىزغا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشكە كەلگەن ئەجنەبىيلەرنىڭ بۇ يەردىكى پائالىيەتلىرىنىڭ تېگى - تەكتىنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. ئەجنەبىيلەرنىڭ قۇملۇقلاردىكى خارابىلەردىن، كۆپۈرلۈق پۈراپ تۇرغان بۇددىزم يادىكارلىقلىرىدىن، تىتلىپ - سارغىيىپ كەتكەن قەدىمكى كىتابلاردىن زادى نېمىلەرنى ئىزدەيدىغانلىقىنى ۋە نېمىگە ئېرىشمەكچى بولغانلىقىنى ئەسلا تەسەۋۋۇر قىلالمايتتى. ئۇلارنىڭ تۆگىلەرگە ئارتىپ ئېلىپ ماڭغان سانـدۇق - ساندۇق «ئەسكى - تۇسكى» لىرىنىڭ زادى قانچىلىك قىممىتى بارلىقىنى، بىر كۈنلەرگە بارغاندا ئۆز تۇپرىقىدىن ئېلىپ كېتىلگەن بۇ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى پۇل خەجلەپمۇ قايتۇرۇۋالالمايدىغانلىقىنى بىلمەيتتى. شۇڭلاشقا ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئەجنەبىيلەرگە پۈتۈنلەي سىرلىق ۋە مۇرەككەپ كەيپىيات ئىچىدە مۇئامىلە قىلغانىدى. يەنە كېلىپ، ئۇلار ئەجنەبىيلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە پۈتۈنلەي پاسسىپ ئورۇندا تۇرغانىدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇيغۇرلار خېلى ۋاقىتلارغىچە ئورۇسلار بىلەن پەرەڭلەرنىڭ پەرقىنى ئايرىيالمىغانىدى ھەمدە كۆك كۆز، قاڭشارلىق، سېرىق چاچ ۋە گەۋدىلىك كەلگەن چەت ئەللىكلەرنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا «ئورۇس» دەپ ئاتىغانىدى. لېكوك تۇرپانغا يېڭى كەلگەن چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنكاسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «يارغول خارابىسىدىن ئايرىلىپ 12 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، تۇرپان كوناشەھەرگە كەلدۇق. شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىلەر بىزگە بىرخىل ھەيرانلىق، قىزىقىش ئىچىدە قاراشقا باشلىدى. ئاياللار بىلەن بالىلار يولنىڭ ئىككى

چېتىمگە ۋە ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە قىستىلىپ چىقىپ، ھايا‌جان، قورقۇنچ ئىلكىدە: «ئورۇس، ئورۇس، ئورۇسلار كەلدى!» دەپ ۋاقىراشقا باشلىدى. لېكىن، ئۇزۇن ئۆتمەي كىشىلەردىكى ئەنسىز كەيپىيات پەسكۆيغا چۈشتى. ئۇلار بىزنىڭ ئورۇس ئەمەس، بەلكى گېرمانىيىلىك ئىكەنلىكىمىزنى ئۇققاندىن كېيىن خاتىرجەم بولدى. چۈنكى بۇ يەردە رۇسلارنىڭ زوراۋانلىقى ئىنتايىن يامان تەسىر پەيدا قىلغان بولۇپ، سالاھىيىتىمىزنىڭ ئېنىق بولۇشى بىزگە پايدىلىق ئىدى.»[1] گۈننار ياررىك ئەپەندىمۇ 1930 ـ يىلى ئاتۇشقا بارغان چاغدىكى ئاتۇشلۇقلارنىڭ بىر ئەجنەبىيگە بولغان ئىنكاسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «بازاردىكى چېغىمىزدىلا كىشىلەر مېنىڭدەك بىر چەت ئەللىكنى بايقۇۋېلىشتى، خېلى چوڭ بولۇپ قالغان بىر توپ بالىلار ھەممە يەرگە يۈگۈرۈپ بېرىپ: «بىر ئورۇس كەپتۇ!» دەپ جار سېلىشتى. ھەش ـ پەش دېگۈچىلا ساراي قورۇسى زادى نېمە گەپتۇ دېگەننى ئۇققىلى كەلگەن كىشىلەر توپى بىلەن توشۇپ كەتتى. ئۇلار ئاشۇ ئورۇسنى كۆرۈپ باقماقچى بولغانلار ئىدى.»[2]

دېمەك، دىيارىمىزغا ھەرخىل سالاھىيەتلەر بىلەن دەسلەپ كەلگەن پەرەڭلەر ئەنە شۇنداق تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى. ئۇيغۇرلار ئۇلارغا نىسبەتەن بىرخىل مۇرەككەپ ۋە زىددىيەتلىك كەيپىياتتا مۇئامىلە قىلغانىدى. شۇنداقلا قارشى تەرەپنى ۋە ئۇلارنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى پۈتۈنلەي چۈشەنمەي تۇرۇپ مۇناسىۋەت قىلىشقانىدى. شۇ چاغلاردا پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىدىغانلىرى ئەڭ يىراق بولغاندىمۇ ئەرەب ئەللىرى بىلەن ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ نېرىقى يېقىغا ئۆتەلمەيتتى. شۇڭلاشقا

---

① ئالبېرت ۋون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يىر ئاستى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 42 ـ بەت.

② گۈننار ياررىك: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، 180 ـ بەت.

ياۋروپادىكى چوڭ ئۆزگىرىشلەر، دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى ھەمدە شەرق ئەللىرىدە كۆتۈرۈلۈۋاتقان مىللىي ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنىڭ زىلزىلىسى بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ چاغدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىشىكنى ئېتىۋېلىش، نادانلىقتا قالدۇرۇشتەك فېئودالليق تۈزۈمىمۇ بۇ يەرنىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىلىقىنى بارغانسېرى يىراقلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. مۇشۇنداق بىكىك مۇھىتتا ئۆز چەمبىرىكىدىن چىقالماي، ئۆز ۇنغۇچە بىرخىل ھالەتنى ساقلاپ كەلگەن ئۇيغۇر جەمئىيىتى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىنىڭ دولقۇنلىرىدا ئۆز قوۋۇقىنى قىيا ئېچىشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇچىنچى بۆلۈم

ئەجنەبىيلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەردىن تۈرلۈك سالاھىيەتلەر بىلەن كۆپلىگەن چەت ئەللىك تەۋەككۇلچىلەر تارىم ئويمانلىقىغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە رۇسىيىلىك پرژېۋالسكىي (1870 — 1873 ـ يىللار؛ 1876 — 1878 ـ يىللار؛ 1879 — 1880 ـ يىللار؛ 1883 — 1885 ـ يىللار)، شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن (1890 — 1891 ـ يىللار؛ 1894 — 1895 ـ يىللار؛ 1899 — 1901 ـ يىللار؛ 1906 — 1907 ـ يىللار؛

1927 — 1930 ـ يىللار؛ 1934 — 1935 ـ يىللار)، ئەنگلىيىلىك ئاۋرىل ستەين (1901 ـ يىل؛ 1906 ـ يىل؛ 1913 ـ يىل)، گېرمانىيىلىك لېكوك ۋە گرۇنۋېدىل (1902 — 1903 ـ يىللار؛ 1904 — 1905 ـ يىللار؛ 1905 — 1907 ـ يىللار؛ 1913 — 1914 ـ يىللار)، فرانسىيىلىك پېللىئوت (1906 — 1909 ـ يىللار) ھەمدە ياپونىيىلىك ئوتانى (1902 — 1903 ـ يىللار) قاتارلىقلار ئەڭ مەشھۇردۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا ئېلىپ بارغان مول سەمەرىلىك ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى داۋامىدا، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەھۋاللىرىنى كۆزەتتى. يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەققىدە تەپسىلىي خاتىرىلەرنى قالدۇردى. بولۇپمۇ Swen Hedin، Albert von Lecoq، Gunnar ،Catheren Macartny ،Nikolay Purzhiwalski ،Tochibana ،Otani Count ،Aurel Stein ،Yarring Gabriel Bonvalot ،Francis Younghusband ،Watabe قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى خاتىرىلىرى ناھايىتى قىممەتلىكتۇر.

ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى داۋامىدا يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن نۇرغۇن كۇنلەرنى بىللە ئۆتكۈزدى. ئۇلارنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا سازاۋەر بولدى. كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئۇلارغا ياللىنىپ، دەشت ـ باياۋانلاردا يول باشلىغۇچى بولدى. مۇشۇ جەريانداً، ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەسىراتلىرى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىشكە باشلىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ كۇندىلىك خاتىرىلىرىدە، ئىلمىي ئەسەرلىرىدە ۋە تەكشۈرۈش دوكلادلىرىدا ئۇيغۇرلار ھەققىدە

تەپسىلىي توختالدى.

بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئەسەرلەر بىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم ماتېرىيال سۈپىتىدە رول ئوينىماقتا. ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى قېدىرىپ تەكشۈرۈش پائالىيىتى داۋامىدا، ھەرقايسى بوستانلىقلاردىكى ئۇيغۇرلار ھاياتىنىڭ ناھايىتى مۇھىم سەھىپىلىرىگە شاھىد بولدى، شۇنداقلا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمغىچە بولغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تېز سۈرئىتىنى سىزىپ چىقتى. مۇشۇ تېز سۈرئەتكە ئاساسەن، ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلاردىن بايان قىلىش مۇمكىن:

1. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى شەھرى جەمئىيىتى

دىيارىمىزغا كەلگەن مۇتلەق كۆپ قىسىم ياۋروپالىقلار تارىم ئويمانلىقىدىكى نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان، گويا توختام سۈرەك بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كەيپىياتىنى ئۆزگەرتمەي ساقلاپ كەلگەن» شەرقتىكى بىر پىنھان كۆزنەك، دەپ تەسۋىرلىگەنىدى.

دەرۋەقە، ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ سىرلىق قوۋۇقىنى چېكىشتىن ئىلگىرى، بۇ جاي ياۋروپالىقلار ئۈچۈن كېلىش ئەڭ تەس بولغان، چەت ئەللىكلەرنىڭ ئايىغى ئەڭ ئاز تەككەن، بېكىك بىر رايون ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدا پارلاق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى قۇم بارخانلىرى ئاستىغا يوشۇرۇنۇپ ياتسىمۇ، لېكىن يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ

يەرنىڭ ئىلگىرىكى قاياق مەنزىرىسى ئەبەدىي يوقالغانلىقىدى. بوستانلىقلاردىكى شەھەر - بازارلار ۋە يېزا - قىشلاقلار ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان قالاق ھالەتتىكى ناتۇرال ئىگىلىككە تايىنىپ، ئىنتايىن تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىقتىسادىي فورماتسىيىنى ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ئەتراپتىكى ئاسىيا ئەللىرى بىلەن بولغان ناھايىتى سۇس ھالەتتىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىدىن باشقا، ئۆزلىرىنى تۈپتىن ھەرىكەتلەندۈرۈپ ماڭىدىغان سىرتقى ئۇچۇر ۋە ئېنىرتسىيىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇ ھال تارىم ئويمانلىقىدا ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ بۇرۇقتۇرمىلىقىنى، جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش پۈرسىتىدىن مەھرۇم بولۇپ، بىر ئىزدا ئۇزاققىچە توختاپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇ چاغدىكى ھەرقانداق بىر شەھەر — مەيلى قەشقەر، مەيلى خوتەن، مەيلى يەكەن، مەيلى تۇرپان بولمىسۇن، ھەممىسىدە بىرخىل تۇرغۇن ھالەت داۋام قىلماقتا ئىدى. گۇننار ياررىڭ 1929 - يىلىدىكى قەشقەرنىڭ شەھەر مەنزىرىسى كەيپىياتىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەنىدى: «1929 - يىلى قەشقەرگە كېلىپ خۇددى ھازىرقى دەۋرىدىن ئوتتۇرا ئەسىرگە — ‹مىڭ بىر كېچە› نى قىلىمغا ئېلىش ئۈچۈن راسلىغان كۆرۈنۈش ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك بولۇپ قالدىم. بۇ يەردە يا ئاپتوموبىل، يا موتسىكلىت يوق ئىدى. ھەتتا ۋېلىسىپىتمۇ كۆزگە چېلىقمايتتى. بازار ئەتراپىدىكى قاراڭغۇ، تارچۇق كوچىلارنى يورۇتىدىغان ئېلېكتر چىراغلار يوق ئىدى. قەشقەردە گېزىت يوق ئىدى، مەتبەئەدە بېسىلغان كىتاب تېخىمۇ يوق ئىدى. مىرزا كاتىپلار چازە قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، قوليازمىلارنى ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن رەتلىك كۆچۈرەتتى. ھەممىلا يەردە لىق سۇ قاچىلانغان تۇلۇم - چايشاپلارنى دۇمبىسىگە ئارتىپ سۇ توشۇۋاتقانلارنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. بويۇقچى ئۇستاملار يىپلارنى ئىشىشتە ئىشلىتىدىغان بادىرلارنى بىر - بىرلەپ ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە تىزىۋاتاتتى. تارچۇق

كوچىلاردا ھەر مىللەت كىشىلىرى مېڭىپ يۈرەتتى. بايلار ۋە ئېسىلزادىلەر چىرايلىق گۈللۈك يوپۇق ـ شالچا سېلىنىپ، ئىگەرلەنگەن پوزۇر ئاتلارغا مىنىپ، مىغىلداپ تۇرغان كىشىلەر توپىنى پېرىپ ئۇياقتىن بۇياققا ئۆتۈپ يۈرەتتى. قول ـ ئىلكىدە پۇل ـ مېلى ئانچە جىق ئەمەسلەر ئېشەككە مىنەتتى. ھالبۇكى، شەھەر ئاھالىسىنىڭ زور كۆپچىلىكى بولغان كەمبەغەللەر پىيادە ماڭاتتى. . . »[1] گۈننار يارىنىڭ سۆزىنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «كىشىلەر شۇ چاغدىكى قەشقەرگە ئوخشاش تازا رونىق تاپقان ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جەمئىيىتىنى بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدىن تاپالمايدۇ. ئىلگىرى ئافغانىستاندا شۇنداق جەمئىيەت خېلى ئۇزاق مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، بىراق بۇنداق جەمئىيەت ھازىرقى زامانىنىڭ زوراۋانلىقى ئالدىدا ئۇ يەردىمۇ ئاللىقاچان بەربات بولۇپ كەتتى. ئېپسۇسلىنارلىقى شۇكى، قەدىمكى قەشقەر ھەققىدە كىشىنى قانائەتلەندۈرگۈدەك ئەسەر يازىدىغان ئادەم چىقمىغانىدى. ئۇ يەردىكى بازارلارنى، ئاشۇ بازارلارنى دەۋر قىلىپ شەكىللەنگەن تۈرمۇشنى تەسۋىرلەيدىغان ئادەم چىقمىغانىدى. »[2]

قەشقەردە 17 يىل تۇرغان ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ خانىمى ماكارتنېي خانىم ئۆز خاتىرىسىگە قەشقەر تەسىراتلىرىنى مۇنداق دەپ يازغانىدى: «قەشقەرگە يېڭى بارغان چېغىمدا، بازاردا چەت ئەل مالىلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى. ئىنتايىن بايلارلا ئېسىل كىيىنگەنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەملەرنىڭ كۆپىنچىسى شۇ جايدا توقۇلغان قىل ماتادىن كىيىم كىيەتتى. ئۇ چاغلاردا رۇسىيىدە ئىشلەنگەن كۇندىلىك بۇيۇملار تېپىلمايتتى. قەنتمۇ كەمچىل ئىدى. شۇڭا، بۇ شەھەرنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيان كونا قېلىپىنى ساقلاپ كەلگەنلىكى، كوچىلىرى، بازارلىرى ۋە

① گۈننار يارىنىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، 110 ـ، 111 ـ، 113 ـ بەتلەر.
② گۈننار يارىنىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، 110 ـ، 113 ـ بەتلەر.

ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ كونا پېتى تۇرغانلىقىنى ئويلىسا، ئادەمگە تولىمۇ قىزىق تۇيۇلىدۇ. بۇ يەردىكى ئادەملەرنىڭ كىيىنىشى، يېمەك ـ ئىچمىكى، تۇرالغۇ ئۆيلىرى ئەجدادلىرىنىڭكىدىن ھېچقانداق پەرق قىلمايتتى. بىزنىڭ بۇ يەرگە كەلگەندىكى ساياھەت شەكلىمىزمۇ ماركوپولونىڭ XIII ئەسىردە قۇبلاي خانىنىڭ ئوردىسىغا كەلگۈچە بۇ جايلاردىن ئۆتكىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ...»①

مانا بۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى يۇرتىمىزنىڭ، تېخىمۇ توغرىراقى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىغا ئىگە قەشقەرنىڭ تېز سىزمىسى ئىدى، بۇ تېز سىزمىغا ياۋروپالىقلارنىڭ سىرلىق شەرق ھەققىدىكى غايىبانە تەسىراتلىرىمۇ سىڭگەنىدى.

2. ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەرنىڭ شەرقتىكى جەننىتى

يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىپ، يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى گەرچە دۇنيادىكى تاشلاندۇق رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن مەركىزىي ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بۇ رايوننىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى مۇھىملىقىنى قايتىدىن تونۇتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ئاسىيانىڭ دەشت ـ باياۋانلىرىغا ئورالغان بۇ رايون بىر توپ ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەرنىڭ جەننىتىگە ئايلاندى. بۇ يەرنىڭ مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى، ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە ئىقلىم ئالاھىدىلىكى، يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ مۇرەككەپ ئىرقىي تەركىبى، شۇنىڭدەك كۆزنى قاماشتۇرىدىغان فولكلور مەدەنىيىتى غەرب تەۋەككۇلچىلىرىنىڭ

① ماكارتنىي كاسىرىن: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، 82 ـ بەت.

دققەتنى جەلپ قىلدى. ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى ئوخشىمىغان ئەللەردىن كەلگەن كۆپلىگەن ئارخېئولوگلار، گېئولوگلار، تاغقا چىققۇچىلار، ئانتروپولوگلار، ئاخبارات توپلىغۇچىلار، تىلشۇناسلار، سەيياھلار، بايلىق ئىزدىگۈچىلەر، دىپلوماتىيە خادىملىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىز بېسىپ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ كىندىكىدىكى بۇ سىرلىق ماكان بىر توپ ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەرنىڭ شەرقتىكى جەننىتىگە ئايلاندى. چارۋىسىيە بىلەن بۇيۇك بېرىتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى ئۆزلىرىنىڭ دىپلوماتىيە ۋە سىياسىي جەھەتتىكى مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرىدىن باشقا، يەنە بۇ يەرنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش جېڭىدىمۇ يەتكۈچە قورساق سوقۇشتۇردى. سۆھبەتدىن، ئاۋرېل ستەين ۋە ئالبېرت ۋون لېكوك قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قىلغان مول سەمەرىلىك ئېكسپېدىتسىيىسى داۋامىدا نام چىقاردى ھەمدە دۇنيادىكى كاتتا شەخسلەر قاتارىدا تونۇلدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە بولغان جەريان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولدى. بۇ جەريانىدا قەلبىدە تەۋەككۈلچىلىكىنىڭ يالقۇنلىرى لاۋۇلداپ تۇرغان بىر توپ ئەجنەبىيلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان كۆرۈۋاتقان شىرىن چۈشلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى بۆلۈكـ ـ پۇچقاقلىرىدا كەڭ كۆلەملىك قېزىش ئېلىپ باردى. بۇنداق قېزىش مەلۇم مەندىن ئېيتقاندا، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەكشۈرۈش بىلەن يۈغۇرۇلۇپ كەتتى. شۇڭلاشقا، تارىم ئويمانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇزۇن مەزگىللىك ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرى ئەمەلىيەتتە ئەجنەبىيلەرنىڭ ئۇيغۇر

جەمئىيەتنىڭ چۈشىنىش ۋە تەلەپ قىلىش جەريانى بولدى.

3. ئوخشىمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەر-نىڭ كۆرگەزمىخانىسى

دىيارىمىزغا كېلىپ تۇرلۇك تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەرنى ھەممىدىن ھەيران قالدۇرغىنى — بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ مۇرەككەپ ئىرقى ۋە ئېتنىك تەركىبى بولغانىدى. چۈنكى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساس قىلغان ئېتنىك تۈركۈمدە ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئوخشىمىغان ئىرقىي تىپلارنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى ئالامەتلىرى مۇجەسسەملەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى ۋە ۋۇجۇدىدا تىپىك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كافكاز ئىرقىنىڭ روشەن ئالامەتلىرىدىن باشقا، يەنە تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭمۇ ئىرقىي ئالامەتلىرى ساقلانغانىدى. قەشقەر ھەققىدە چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ خانىمى ماكارتنېي كاسېرىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قەشقەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تەقى - تۇرقى ۋە چىراي - شەكلى خىلمۇ خىل. ياۋروپالىقلارغا خاس ئالاھىدە بەلگىلەر ئاز - تولا ئۇچرايدۇ. ئەر - ئاياللار قاۋۇل، بەستلىك، كېلىشكەن، چىرايلىق بولۇپ، چىرايىدىن بىرخىل ئېسىل سۈپەتلىكى چىقىپ تۇراتتى. قىرغىزلارنىڭ يۈزى ياپىلاق، مەڭزى قىپقىزىل ئىكەن. ياندىن قاراشقا ئافغانلارنىڭ يۈز كۆپتى سوزۇق ۋە ئېنىق كۆرۈنەتتى. يەنە ھىندى دىنىدىكى ۋە ئىسلام دىنىدىكى ھىندىستانلىقلارمۇ، خەنزۇلارمۇ بار ئىدى. بەزىدە ئالتۇن چاچلىق، دېڭىز سۈيىدەك زەڭگەر كۆزلۈكلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى. ئۇلار ئېھتىمال ئاريان قېنىدىكىلەر بولۇشى مۇمكىن. قەشقەردە كىشىلەر قەشقەرلىكلەرنىڭ زادى قايسى ئىرقتا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاسانلىقچە

دەپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان، ئوخشىمىغان ئىرقتىكى كىشىلەرنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن كىرىشى بىلەن بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ قېنى خېلىلا شالغۇتلاشقان. بۇ يەردىكى قىز - چوكانلار ناھايىتى چىرايلىق، جەزبىلىك، بەزى ئوغۇل بالىلارمۇ بەك كېلىشكەن. بولۇپمۇ ئورا كۆزرەك كەلگەن 12 ياشلاردىكى ئوغۇل - قىزلار ناھايىتى گۈزەل. ئۇلار دوخاۋا، چىت رەختلەردىن كىيىم، يارىشىملىق تۇماق، دوپپىلارنى كىيىسە، ئىتالىيانلارغا ياكى ئىسپانلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.»①

ئالبېرت ژون لېكوك تۇرپان رايونىدىكى قېدىرىپ تەكشۈرۈش داۋامىدا يەرلىك خەلقنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مۇنداق قۇرلارنى يازىدۇ: «شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئاھالىسى بىرخىل ئارىلاشما ھالەتتىكى شالغۇت ئىرقتا مەنسۇپ بولۇپ، نۇرغۇن ساياھەتچىلەر ئۇلارنىڭ چىرايىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەرگە دىققەت قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەزى كىشىلەرنىڭ كۆزى قوڭۇر، ھەتتا بەزىلىرىنىڭ كۆپكۆك بولۇپ، ناۋادا ياۋروپالىقلارنىڭ كىيىم - كېچەكىنى كىيسە، ياۋروپا شەھەرلىرىنى ئايلانسا، ھېچكىم ئۇلارنىڭ غەيرىي ياۋروپائىد ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانمايدۇ.»② پرۇفېسسور خوتەن بوستانلىقى بىلەن كېرىيە بوستانلىقىدىكى ۋە قۇرۇم تاغلىرى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مۇنداق يازغانىدى: «... بۇ خەلقلەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بوستانلىقلار ۋە تاغلىق رايونلاردا ياشايدىكەن. ئۇلار ئۆزلىرىنى ماچىنلىقلار دەپمۇ ئاتايدىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردا ياشايدىغان ماچىنلىقلارنىڭ

---

① ماكارتنېي كاسىرېن: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، 76 - 77 - بەتلەر.
② ئالبېرت ژون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى»، 26 - 27 - بەتلەر.

ئىرقىي ساپلىقى نىسبەتەن يۇقىرى بولۇپ، بوستانلىق ۋە شەھەرلەردىكى ئاھالىلەر نىسبەتەن سىلىق ـ سىپايە كېلىدىكەن. ساپ ماچىنلىقلار موڭغۇل ئىرقى بىلەن ئارىيان ئىرقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان شالغۇت تۈركۈم بولۇپ، ئارىيانلارنىڭ تەركىبىي ئۈستۈنرەك ئورۇندا تۇرىدىكەن. بوستانلىق ۋە شەھەرلەردە ياشايدىغان ماچىنلىقلاردا باشقا نۇرغۇن ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ تەسىرى بولغاچقا، سىرتقى قىياپىتى ئۇنچىلىك گەۋدىلىك ئەمەسكەن. . . »[1] 1886 ـ يىلىدىن 1894 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا كۆپ قېتىم ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئەنگلىيىلىك يازغۇچى قۇمۇلدىكى ئانتروپولوگىيىلىك تەكشۈرۈشى ھەققىدە مۇنداق يازغانىدى: «مەن جۇڭگونىڭ شەرقىي قىسمىدىن يولغا چىقىپ، 2 مىڭ 4 يۈز كىلومېتىر ماڭغاندىن كېيىن، غەربىي دىيارنىڭ بوسۇغىسىدىن ئۆتتۈم، ھەمدە يېڭى تېپتىكى ئىرقىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە كىشىلەرنى ئۇچرىتىشقا باشلىدىم. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بويى نىسبەتەن ئېگىزرەك، بەدەن قۇرۇلمىسى موڭغۇللاردەك كۆچلۈك ئىكەن. يۈز تۈزۈلۈشىي يۇمىلاقراق بولۇپ، موڭغۇللارغا سېلىشتۇرغاندا سەل سوزۇنچاق كېلىدىكەن ۋە راۋۇرۇس كۆرۈنىدىكەن. بىراق قەشقەر ۋە يەكەنلىكلەرگە سېلىشتۇرغاندا، سالاپىتى سۇسراق، پەم ـ پاراسىتى ۋە سەزگۈرلۈكى تۆۋەنرەك، ھەمدە تۈز كېلىدىكەن. . . قۇمۇلنىڭ مۇرغاي دېگەن يېرىدە مەن يەنە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تەقي ـ تۇرقىغا دىققەت قىلدىم. ئۇلار يۈزىگە ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرتۈپ، پۈتىنى بوغدىغان خەنزۇ ئاياللىرىغىمۇ، ياڭاق سۆڭىكى بورتۇپ چىققان مانجۇ ئاياللىرىغىمۇ، شۇنىڭدەك يۈزى يوغان كېلىدىغان، ئەقلى ـ

---

① پرژېۋالسكىي: «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 199 ـ ، 200 ـ بەتلەر.

هوشى قاشاڭراق موڭغۇل قىزلىرىغىمۇ زادىلا ئوخشىمايدىكەن. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئاياللىرى چىرايلىق ۋە چېچەن كېلىدىكەن. گرېتسىيىلىك ياكى ئىسپانىيىلىك ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ چىرايىنى ئۇنچىلىك قارامتۇل دېگىلى بولمايدىكەن. ئوماق رۇخسارى، قاپقارا قوي كۆزلىرى خۇددى رەسىملەردىكى پەرىزاتلاردەك ئادەمنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىكەن. يارىشىملىق كېيىم كىيىپ، ئىككى تال ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇۋالىدىكەن ۋە بېشىغا قىزغۇچ دوپپا كىيىۋالىدىكەن. بۇنداق ياسانغاندا ئۇلار تېخىمۇ نازاكەتلىك كۆرۈنىدىكەن. . . »①

بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئەجنەبىيلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئوخشىمىغان ئىرقىي ۋە ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ چوڭ تۆگمىنىدە يۇغۇرۇلۇپ چىققان، تېخىچە تاكامۇللىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مۇرەككەپ ئېتنىك بىرلىك ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئارىيانلارنىڭ، سىكىف ـ ساكلارنىڭ، ھۇنلارنىڭ، تۈركلەرنىڭ، تۇخرىلارنىڭ، پارسلارنىڭ شۇنداقلا موڭغۇللوئىدلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان نىسبەتتىكى خۇرۇچلىرى بار ئىدى. ئۇلار ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىككى ئىرقىنىڭ — ياۋروپا ئىرقى بىلەن موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇش پاسىلىدا شەكىللەنگەنىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسى ۋە چىراي شەكلىدە ھەر ئىككى ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى تېپىلاتتى. ھەتتا ياۋروپا ئىرقىغا خاس ئالامەتلەر خېلىلا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيتتى. تارىم ئويمانلىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىمۇ قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق سودا نىسبەتەن

---

① ياپونىيەدىكى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 96 ـ، 97 ـ بەتلەر.

جانلانغان شەھەرلەردە ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا ئەللەردىن كەلگەن ئاسىيا مۇھاجىرلىرى (ئەنجانلىقلار، بۇخارالىقلار، ئافغانلار، تاجىكلار، كەشمىرلىكلەر ۋە ھىندىلار) نىڭ جەددىي رەۋىشتە يۇغۇرۇلۇشى داۋاملىشىۋاتاتتى. چوقان ۋەلىخانوفنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قەشقەرىيىنىڭ يەرلىك ئاھالىسى تەخمىنەن 600 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاسىيا مۇھاجىرلىرى بىلەن شالغۇتلار (ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا ئەللەردىن كەلگەن مۇسۇلمانلارنىڭ تويلىشىشىدىن شەكىللەنگەن ئارىلاش قاتلىقلار) 145 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەن. بۇ سان ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەر ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىكەن.① شۇڭلاشقا، ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى تاچىبانا ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنى كۆرۈپ: «قەشقەرگە يېغىلغان مىللەتلەر ۋە ئوخشىمىغان ئىرقىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كىشىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ يەر بەئەينى بىر ئىرقلار بازىرىغا ئوخشايدىكەن. دۆلەت تەۋەلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەردە جۇڭگولۇقلار، رۇسىيىلىكلەر، ئەنگلىيىلىكلەر ۋە ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەنلەر بار ئىكەن. رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئىچىدە رۇسلاردىن باشقا يەنە سەمەرقەنتلىكلەر، ئەنجانلىقلار ۋە تاشكەنتلىكلەر بار ئىكەن. جۇڭگولۇقلار بىلەن ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ئىچىدىمۇ ئوخشىمىغان مىللەتتىكى كىشىلەر بار ئىكەن. ئوخشاش بولمىغان ئېتنىك تۇركۇمدىكى نۇرغۇن ئاھالىلەر بۇ يەرگە توپلىشىپ، مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىرقلار مۇزىيىنى ھاسىل قىلغانىكەن.»②

---

① چوقان ۋەلىخانوف (رۇسىيە): «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 2001 ـ يىللىق 2 ـ، 3 ـ سانلار.

② «تاچىبانانىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1999 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 54 ـ بەت.

4. ئۇنتۇلغان، دۇنيا تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن مىللەت

ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى بەختسىز كەچۈرمىشى ۋە سانسىزلىغان رىيازەتلىرى ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى مەنىۋى ئېنېرگىيىسىدىن مەھرۇم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دۇنيا بىلەن بولغان ئارىلىقىنىمۇ يىراقلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. شۇڭلاشقا، ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈپ، ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەر بۇ يەرگە كېلىشكە باشلىغان ئاشۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ بىچارە ھالەتتە تۇرۇۋاتاتتى. نۇرغۇن ئەجنەبىيلەر بۇ يەرگە كېلىشى بىلەن گويا ئۆزلىرىنى زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىرگە بېرىپ قالغاندەك ھېس قىلىشقانىدى. شۇنداق، بۇ يەردە زامانىۋى تۇرمۇش ئەسلىھەلىرى يوق ئىدى، ماشىنىلاشقان قاتناش قوراللىرىمۇ يوق ئىدى، پۈتكۈل مىللەتنى تەربىيىلەيدىغان مائارىپ سىستېمىسى ۋە مەدەنىي كەيپىيات تېخىمۇ يوق ئىدى! بۇ يەردە پەقەت ئايىغى بېسىقمايدىغان جەدەل ـ يېغىلىقلار، ئوقۇپ تۈگىمەيدىغان تـوۋا ـ ئىستىغپارلار، دەۋر ئۆزگەرسىمۇ قېلىپى ئۆزگەرمەيدىغان ئىجتىمائىي رامكىلار، ئادەمنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان نادانلىقلار ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى...

مانا مۇشۇنداق بىر دەۋردە، ئويغاق ياۋروپا بىلەن غەپلەتتە قالغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى دىئالوگى باشلاندى.

بىر توپ ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەر ئۆز تارىخى ۋە مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىغا نىسبەتەن قىلچىمۇ ھەقدارلىق تۇيغۇسى بولمىغان، ھازىرقى زامان ئېڭى ۋە رىقابەت ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالغان، ئۆز ئەتراپىدىكى مۇھىتقا پاسسىپ ھالدا ماسلىشىپ ياشايدىغان بۇ چېچىلاڭغۇ مىللەتنى سىرتتىن كۆزىتىشكە

كىرىشتى. . .

1887 ـ يىلى دىيارىمىزدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئەنگلىيەلىك ياڭخازبەند يەكەندىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «يەكەن مېنىڭ بۇ قېتىملىق شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىمدىكى ئەڭ ئاخىرقى بازار، شۇنداقلا مەن ئەڭ ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان جايلارنىڭ بىرى. شۇڭا، مەن بۇ جاي ھەققىدە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمنىڭ ھەممىسىنى يېزىپ چىقتىم. . . بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەر ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان تەبىئىي ئىگىلىككە تايىنىپ، بىرخىل تىنچ ۋە توختام سۈرەك ئۆزگىرىمەس تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. قاتمۇ قات تاغلارنىڭ قورشاۋىدىن شەكىللەنگەن تەبىئىي جۇغراپىيىلىك توسۇق ئۇلارنى سىرتقى دۇنيادىن كېلىدىغان رەھىمسىز رىقابەتتىن چەتتە قالدۇرۇپتۇ. سىڭگەن نېنىغا شۈكۈر قىلىپ ياشايدىغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ئۇلارنى ھەممە نەرسىگە پەرۋاسىزلىق بىلەن قارايدىغان، ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇنچىلىك ئۇچراپ كەتمەيدىغان قىلىپ قويۇپتۇ. گەرچە بۇ يەردە نۇرغۇن يېغىلىقلار، ئىنقىلابلار يۈز بېرىپ تۇرسىمۇ، ئەمما بۇ ئىشلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سىرتتىن كەلگۈچىلەرنىڭ ئويۇنى ھېسابلىناتتى. بىر ھۆكۈمراننىڭ ئورنىغا يەنە بىرسى ئولتۇرۇش، سۇلالىلەر ئالمىشىش دېگەنلەر بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ ئۇنچىلىك كارى يوق ئىدى. بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسىگە ئۇلار بىرخىل پەرۋاسىزلارچە ئىنكاس قايتۇراتتى. بۇنىڭدىن ھەرقانداق ئادەم تەبىئىي ھالدا مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ: بۇنداق مىللەت رىقابەتكە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، ئۇلار يەرگە باغلانغان ئۇششاق دېھقان ياكى يىراقنى مۆلچەرلىيەلمەيدىغان ئېلىپساتارلار خالاس. يەر تېرىش ۋە ئۇششاق ئىپتىدائىي تىجارەتتىن باشقا، ئۇلاردىن چوڭ ئىشلارنى كۈتكىلى بولمايدۇ. ئۇلار كىچىككىنە بىر دۇنياغا قامالغان،

سىرتقى ئەللەردىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ چۈشەنمەيدۇ، قاششاق، هاياتىي كۈچى يوق. ئۇلار پەقەت بۇ يەردىكى تار مۇھىتقا پاسسىپ هالدا ماسلىشىپ، ئۆز روزغارىنى ئۆز يېرىدىن ئالسىلا كۈپايە. قانداقلا بولمىسۇن، كۈن كەچۈرۈش ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مىزانى، هەرقانداق بىر ۋەقە ئۇلارنىڭ قوزغىتالمايدۇ، ئۇلارنىڭ سەگىتەلمەيدۇ. . . »①

ئالبېرت ژون لېكوكمۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردە ماڭارىپ ئۇقۇمى ئىنتايىن سۇس، ئەگەر بار دېيىلسە هەجىلەپ ئوقۇش ۋە يېزىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ، خالاس. لېكىن، هەممە كىشى دېگۈدەك بىرقىسىم هېسابلاش بىلىملىرىنى بىلىدۇ. پۈتكۈل ئۇيغۇرلار رايونىدا بىرەرمۇ باسمىخانا ياكىي مەتبەئە ئەسلىمىلىرى يوق. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كاللىسى ئىنتايىن ئۆتكۈر بولۇپ، ئەگەردە ئۇلارغا ياخشى بولغان تەربىيىلىنىش پۈرسىتى يارىتىپ بېرىلسە، چوقۇم چوڭ نەتىجىلەر يارىتالايدۇ. بۇ مىللەتنىڭ تەدرىجىي زەئىپلىشىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى دەل بۇ يەرنىڭ هەممىلا يېرىدە ئۇچرايدىغان بولىدىغان ۋە جەمئىيەتنىڭ هەرقايسى قاتلاملىرىغا سىڭىپ كەتكەن قاششاقلىق، چۈشكۈنلۈك هەمدە ئالدامچىلىقتۇر. . . »② لېكوك يەنە تۇرپاندىكى ئەھۋاللارنى ئەسلەپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىز تۇرپانغا كېلىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى يۇرت كاتتىلىرى بىزنى دائىم يوقلاپ تۇردى. بىر كۈنى بىز چۈشكەن ئۆيگە قازى، ئاخۇن ۋە بىرقانچە يۇرت مۆتىۋەرلىرى كەلدى. بىز ئۇلارنى هۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالدۇق. بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار گەپ تەشتى:

— تەقسىر، ئىككىلىرى يىراق ئەللەردىن بىزنىڭ

---

① يانخازبەند: «پامىردىكى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى»، 138 - 139 - بەتلەر.
② ئالبېرت ژون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يېر ئاستى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 28 - 64 - 65 - بەتلەر.

يۇرتىمىزغا مۇساپىر بولۇپ كېلىشىپتىلا، شۇڭا بۇ يۇرتتا بۇنداق بويتاق پېتى يۇرۇشىسلە قاملاشماس، ئەڭ ياخشىسى ئۆي - ئوچاقلىق بولۇپ، باشلىرىنى ئوڭشۇپلىشىسلا، بىز مۇشۇ ۋەجىدىن كەلدۇق.

— بىز ئاللىقاچان توي قىلىپ بولغان، ئائىلىمىز بار، — دېدۇق ھەيرانلىق ئىچىدە.

— ئۇنىسى بىزگە مەلۇم، ئەپەندىم، بىراق ئىككىلىرىنىڭ مەزلۇملىرى بۇ يەردىن ناھايىتى يىراقتا قالدى، ئەر كىشى سەپەرگە چىقىپ ئۇچ ئايدىن كېيىن خوتۇنسىز يۇرسە شەرئىتكە خىلاپ بولىدۇ. بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭمۇ خاتىرجەملىكى بۇزۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە قايتا نىكاھلانماقلىرى بەرھەقتۇر. ئەگەر خالىسىلا قازى غوجام بىلەن ئاخۇنۇمنىڭ قىزلىرىنى ئەمىرلىرىگە ئېلىشسىلا، — دېيىشتى ئۇلار ساقاللىرىنى سىلىشىپ.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بىز ناھايىتى ئوڭايسىز ئەھۋالدا قالدۇق ھەمدە نېمە دېيىشىمىزنى بىلەلمەي بىر ھازا تۇرۇپ قالدۇق. يۇرت كاتتىلىرىنىڭ بۇ تەكلىپىنى قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتمىغان ھالدا رەت قىلغىلى بولار - ھە!؟

مەن ئالدى بىلەن ئۇلارغا تەشەككۇرۇمنى بىلدۇردۇم، ئاندىن مۇنداق دېدىم:

— ھۆرمەتلىك ئاقساقاللار، سىلەرمۇ بىلىسىلەر، بۇ يەردە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئامبالىرى بار. ئۇلار ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم بىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسىگە بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئەھۋالىمىزنى مەلۇم قىلىپ تۇرىدۇ. باش ئەلچى بولسا بىزنىڭ ئەھۋالىمىزنى بېرلىندىكى گېرمانىيە پادىشاھىغا يەتكۈزىدۇ. بىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنىدا، بىر ئەركەكنىڭ پەقەت بىرلا خوتۇن ئېلىشى بەلگىلەنگەن. ناۋادا گېرمانىيە پادىشاھى بىزنىڭ بۇ يەردە يەنە

خوتۇن ئېلىپ، ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغانلىقىمىزنى ئاڭلاپ قالسا، سىلەر دەپ بېقىڭلار، بىزنى قانداق جازاغا تارتىشى مۇمكىن؟

— ياق، بىلمەيمىز، تەقسىر! — دېيىشتى ئۇلار ساقاللىرىنى يەنە بىر قېتىم سىلاپ.

— ئەمىسە، مەن دەپ بېرەي، ھەربىرىمىزنى يوغان كالتەك بىلەن 25 قېتىم ئۇرىدۇ!

ئۇلار گېپىمىنى ئاڭلاپ، بىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئاتالمىش «جازا» سىدىن چۆچۈپ كېتىشتى ۋە ناھايىتى ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېتىپ قېلىشتى.»①

گۈننار ياررىڭ ئۆزىنىڭ 1929 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قەشقەردىكى ئوردام مازىرىنى زىيارەت قىلغان چاغدىكى كەچۈرمىشلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «... بىز مەپىگە ئولتۇرۇپ دۇشەنبە دېگەن كىچىك بازارغا كەلدۇق. ئاندىن بازارنى پىيادە ئايلاندۇق. كىشىلەر بىزدىن قاتتىق ھەيران بولۇشتى. ئىلگىرى بىر كىمنىڭ Ferangis (فەرەڭ يەنى ياۋروپالىق) نى كۆرگەنلىكى ھېچكىمنىڭ ئېسىدە قالماپتۇ. بىر توپ كىشىلەر ئارقىمىزدىن ئەگىشىپ دەڭگىچە باردى. ئۇلار دەڭگە كىرگەندىن كېيىن، توختاپ بىزنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشلىرىمىزنى كۆزىتىشكە باشلىدى. ئەتىسى بىزنى ئىككى خەنزۇ يوقلاپ كەلدى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ بويى ناھايىتى ئېگىز، ئۆزى ئاۋاق بولۇپ، بەئەينى ئىسكىلىتتەكلا ئىدى. بىرلا كۆزى بار، قۇلىقىمۇ پاك ئىدى. ئۇنىڭ قىياپىتى ئادەمنىڭ ئېسىدىن ئاسانلىقچە چىقمايتتى. ئۇلار ئىككىسى گۆرۈخانا خوجايىنلىرى ئىكەن. بىز قونالغۇدىن يولغا چىقىپ ئىككىنچى كۈنى ئۆتەڭگە بارغاندا، كىشىلەرنىڭ ھېلىقى ئاۋاق ئىسكىلىتنى «پادىشاھ» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى بىلدۇق. چۈنكى ئۇ گۆرۈخانا ئېچىپ بىر قانچە يىلدا ناھايىتى كۆپ مال

① ئالبېرت ۋون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيىتى يادنامىلىرى»، 28 ـ 64 ـ، 65 ـ بەتلەر.

دۇنيا يىغىۋالغانىكەن. . . بىز ئىككىنچى كۇنى ئاچچىق دېگەن جايغا يېتىپ باردۇق. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرمۇ دۇشەنبىدىكىگە ئوخشاش بىزنى كۆرگىلى دەڭگە يىغىلدى. بىز ئۇلاردىن بۇرۇن ياۋروپالىقلارنى كۆرگەن ـ كۆرمىگەنلىكىنى سورىساق:

—كىچىكىمدە بىر پەرەڭنى كۆرگەنىدىم، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇلاردىن بىرەيلەن.

مەن ئوقۇغان كىتابىمغا ئاساسەن، ئاشۇ ياۋروپالىقنىڭ ئەنگلىيە ئارخېئولوگىيە ئاۋرېل ستەين بولسا كېرەك دەپ ئويلىدىم. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 25 يىل بۇرۇن ئۇ بۇ يەرگە كەلگەنىدى. ھەمراھىم تورېنكوست ئۇلاردىن بۇ يەردە يەنە كىملەر بارلىقىنى سورىغاندا، ئۇلاردىن بىرى:

— پەقەت بىرلا خەنزۇ بار، —دەپ جاۋاب بەردى. تورېنكوست يەنە ئۇنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى سورىغاندا، ئۇلار گۆرۇخانا خوجايىنى، دەپ جاۋاب بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن گەپ جازانە بېرىش ۋە ئۆسۈم ـ پايدا ئېلىشقا يۆتكەلدى. ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىدە جازانىخورلۇق قەتئىي مەنئى قىلىناتتى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار بۇ بەلگىلىمىگە قاتتىق ئەمەل قىلىدىكەن. لېكىن، كىشىلەر دائىم قەرز ئېلىشقا توغرا كەلگەچكە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان گۆرۇخانا خوجايىنلىرىدىن قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ يەردىكى جازانىخورلار ھەممىلا يەردە بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يا خەنزۇلار، يا ھىندىلار ئىدى. ئۇلار قىلچە يول قويماستىن جازانىخورلۇق قىلىپ پايدا ئالاتتى. مەن دەڭدىكىلەرگە قاراپ:

— بىز بىر ئىشتىن تولىمۇ ھەيران قالدۇق، ئۇ بولسىمۇ سىلەر مۇسۇلمان تۇرۇپ، ھاجەتمەن بولغاندا بىر ـ بىرىڭلارغا يارەمدە قىلمايدىكەنسىلەر، — دېدىم. كىشىلەر توپى ئىچىدىكى يۇرەكلىك بىرى يۇقىرى ئاۋازدا:

— گۆرۇخانىنىڭ خەنزۇ خوجايىنى بىر مۇسۇلمان يەنە بىر

مۇسۇلمانغا بىر گەزچە كېلىدىغان قوتاز قۇيرۇقىنى بېرىشنىمۇ خالىمايدۇ! دېگەنىدى، — دېدى. ئۇلاردىن قانچىلىك جازانە تۆلەيدىغانلىقىنى سورىغىنىمىزدا، ھېلىقى ئادەم يەنە مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى:

— ئۇ بىر تونغا سەككىز تەڭگە بېرىدۇ. بىر ھەپتىدىن كېيىن 12 پۇل تۆلەيمىز. مۇبادا ئالتە ئايدىن ئېشىپ كەتسە، گۆرۈگە قويغان تۆت تونىنى قايتۇرۇۋالالمايمىز. گۆرۈخانا خوجايىنى تونىنى سېتىۋېتىدۇ!

مەن شۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ دۇشەنبىدىكى ھېلىقى ئاۋاق، بىر كۆزلۈك ئادەمنى «پادىشاھ» دەپ ئاتىشىنىڭ قىلچىلىكمۇ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق ئىكەن، دەپ ئويلىدىم...»[1]

مانا بۇ ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەرنىڭ قەلبىمى ئاستىدىكى ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ كىشىنى تولمۇ ئۆكۈندۈرىدىغان رېئاللىقى ئىدى. ئۇلار دۇنيانى چۈشەنمەيتتى، ئۆزىنىمۇ چۈشەنمەيتتى، دوستىنىمۇ بىلمەيتتى، دۇشمىنىنىمۇ بىلمەيتتى. دۇنيا ھەققىدىكى يېڭى ئۇچۇرلاردىن بولسا تامامەن بىخەۋەر ئىدى. چەكلىك بوستانلىقلاردىكى چەكلىك يەرلەرگە باغلىنىپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۆزگەرمەيدىغان تۇرمۇش مۇھىتى ئىچىدە ياشاپ كەلگەنىدى. شۇڭلاشقا كۆپلىگەن ياۋروپالىقلار ئۇلارنى باشقىلار تەرىپىدىن ئۇنتۇلغان، دۇنيا تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن مىللەت، دەپ بىلگەنىدى.

5. تەۋەججۇپ ئۇيغۇر ھەيرانلىقتا قالغان كىشىلەر

دۇنيادىن ئايرىلىپ قېلىش، سىرتقى ئەللەر بىلەن ئالاقە

① گۈننار يارىلىق: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، 156 ـ، 157 ـ بەتلەر.

قىلماسلىق، تەنها ۋە بىكىنمە مۇھىتتا ياشاش كۆپ ھاللاردا كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى بوغۇپ قويىدۇ. پۈتكۈل مىللەتنى غەپلەتتە قالدۇرىدۇ. ئافرىقا قىتئەسىدىكى نېگىرلار، ئاۋسترالىيە ۋە تىنچ ئوكيان ئاراللىرىدىكى يەرلىك مىللەتلەر ھەمدە ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدىكى ئىندىئانلار دەسلەپ ئاق تەنلىكلەرنى كۆرگەن ۋاقىتىدا، قاتتىق ھەيران قالغان، ھەتتا ئاق تەنلىكلەرنى قانداقتۇر بىر يامان روھنىڭ تەسىرىدە ئاق كېسەلگە گىرىپتار بولغان ئادەملەر بولسا كېرەك دەپ ئويلىغان. ئاق تەنلىكلەر بىلەن بېرىش كېلىش قىلىشتىن قاچقان، ئۆزلىرىگىمۇ بۇنداق خەتەرلىك تېرە كېسىلىنىڭ يۇقۇپ قېلىشىدىن قورققان.

ياپونىيىلىكلەر، ھىندىچىنىلىقلار ۋە جۇڭگونىڭ دېڭىز بويلىرىدىكى ئاھالىلىرىمۇ دەسلەپ ياۋروپالىقلارنى كۆرگەن چېغىدا، كۆك كۆز، سېرىق چاچ، تۈكلۈك كەلگەن بۇ «غەلىتە تەلەتلىك» كىشىلەرنى ئوكياننىڭ ئۇ قېتىمدىن كەلگەن ياۋايى، بەدەۋى قوۋم بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغان.

مانا بۇ ئۇزۇن مەزگىل شەرقچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان، غەرب ھەققىدە ئەڭ ئاددىي ساۋاتقىمۇ ئىگە بولمىغان شەرق مىللەتلىرىنىڭ ياۋروپالىقلار ھەققىدىكى تۇنجى كۆلكىلىك چۈشەنچىسى ئىدى!

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن، دەسلەپكى قەدەمدە ئەجنەبىيلەر بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىمۇ ئۆزىنىڭ ياۋروپالىق ئاشۇ «يات، يوچۇن ۋە غەلىتە» كىشىلەرگە بولغان ھەيرانلىقىنى، كۈچلۈك تەئەججۇپىنى ئىپادىلىدى. شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان ئورۇس ياكى پەرەڭلەرنى ئۇچراتقىنىدا، ئەتراپىغا ئولىشۋالغان، قىزىقىپ قارىغان، ھەتتا ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ قەيەرگە بارسا شۇ يەرگە تەڭ بارغان. ماكارتنېي خانىم XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قەشقەر خەلقىنىڭ ئەجنەبىيلەرگە

بولغان ئىنكاسىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەنىدى: «مەن كونا شەھەر كوچىلىرىنى بىرىنچى قېتىم پىيادە ئارىلىغان چاغدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمنى زادىلا ئۇنتۇمايمەن. . . ئەتراپىمىزغا توپ - توپ ئادەملەر ئولاشتى؛ ئاياللار ۋە بالىلار مېنىڭ كىيىمىمنى تۇتۇپ بېقىشتى ۋە ماڭا قىزىقسىنىش نەزىرى بىلەن قاراشتى، بىردەمدىن كېيىن، نۇرغۇن كىشىلەر بىزنى شۇنداق زىچ ئورۇۋالدىكى، بىر قەدەممۇ ماڭالماي قالدۇق. ئۇلار بىزگە دۇشمەنلىك قىلمايتتى، پەقەت قىزىقاتتى.

شۇ قېتىمقى بازار ئايلىنىشتىن خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، مەن يەنە بىر قېتىم بازار ئايلاندىم. ئەلۋەتتە، مەن قەشقەردىن پۈتۈنلەي ئايرىلىدىغان ۋاقىتتىچە، بازارنى ئۆزۈم يالغۇز ئايلىنىدىغان، كىشىلەر ئارقامغا ئانچە كىرىۋالمايدىغان بولدى. سەۋەبى ئۇلار ئۇنىڭغىچە چەت ئەللىكلەرنى خېلى كۆرۈپ كۆنۈپ قالغانىدى ۋە ئانچە دىققەت قىلىپ كەتمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى.

بىر كۈنى بىز ئېتىز ئارىلاپ سەيلە قىلىۋاتقاندا، ئىككى ئەر كىشى ئارقىمىزغا كىرىۋالدى ۋە مېنىڭ كىملىكىمنى قىياس قىلىپ سۆزلىشىپ كېتىشتى: بىرى، ئۇ بېلىنى باغلىۋاپتۇ، ئايال ئەمەس، دېسە؛ يەنە بىرى، بەلكىم ئۇ ئەر بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ شىمى كۆرۈنمەيدۇ، لېكىن چېچىمۇ يوق تۇرىدۇ، دېدى. ئاخىرىدا ھەر ئىككىسى ئۇنىڭ ساقلى يوق ئىكەن، ئايال كىشىدەك قىلىدۇ دېگەن يەرگە كېلىشتى. دېمەك، ئۇلار مېنىڭ كىيىنىشىمدىن قايمۇقۇپ قالغانىدى.

بىر كۈنى بىر كەپسىز بالا يۈگۈرگەن پېتى ئالدىمغا ئۆتۈپ ماڭا خېلى ئۇزۇنغىچە تىكىلىپ قاراپ تۇردى، ئاندى: «مايمۇنغا ئوخشايدىكەن!»، دەپلا قېچىپ كەتتى.»①

---

① كاسىرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، 83 - 84 - بەتلەر.

گۇننار ياررىخمۇ ئۆزىنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە، 1930 ـ يىلى ئەتىيازدا ئاتۇشقا بارغان چاغدىكى ئەھۋاللىرىنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەن ئاتۇشلۇقلاردەك بىر نەرسىگە بەك قىزىقمىدىغان كىشىلەرنى زادىلا ئۇچراتمىغانمەن. ئۇلار مەن چۈشكەن هوجرىنىڭ ئىشىكىدىكى يوچۇقتىن مېنى ماراشتى، بەزىلىرى تېخى ئۆگزىگە يامىشىپ چىقىپ، مېنىڭ زادى قانداق بىر ئادەملىكىمنى تۈكۈلۈكتىن كۆرمەكچى بولۇشتى. كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئاشۇنداق قوزغاش هەقىقەتەن ئادەمنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرگەچكە، مەن خىزمەتكارىم روزى ئاخۇنۇمنىڭ يارەدەم قىلىشىنى ئۆتۈندۇم. ئەمما، ئۇنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. ئۇ هوجرىدىكى ئوچاقتا ئوت يېقىپ، مىس چۆگۈندە چاي قاينىتىۋاتاتتى. بۇ ئىشتىن ئەتراپتىكىلەر شۇ زامانلا تېخىمۇ هەيران بولۇشتى. يېڭىدىن كەلگەن بۇ ئورۇس رامزان تۈتۈشتىن ئىبارەت بۇ قائىدىنى ئەيمەنمەستىن بۇزۇپ تاشلىغانىدى. بۇ سارايىنىڭ بېقىنىدا ئېگىز بىر ئىمارەت بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى لىڭشىپ تۇرىدىغان ياغاچ پەلەمپەينىڭ يۇقىرىسىدا — ئۆينىڭ سىرتىدا هاجەتخانا بار ئىدى. مەن شۇ كۈنى خېلى كەچ كىرگەندە ئۇ يەرگە چىقتىم. قارىسام ئىككى تەرەپتە ۋە پەستە مېنى كۆزىتىپ تۇرغانلار بار ئىكەن. ئاتۇشلۇقلارنىڭ بىر نەرسىدىن هەيران بولۇشى قەشقەردە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئۇچراتقان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش هەيران بولۇشلاردىن ئېشىپ چۈشكەنىدى. مەن 1978 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدىكى بىر تۇرلۇك ماللار ماگازىنىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغان چېغىمدا ئۇ يەردىكىلەرنىڭ چەت ئەللىكلەرگە بولغان قىزىقىشى يەنىلا ناهايىتى كۈچلۈك ئىكەن. شۇ قېتىم قەشقەردىكى بىر كىتابخانىدىمۇ ئەھۋال ئاشۇنىڭغا ئوخشاش بولدى. ئۇلارنىڭ نېمىشقا شۇنداق قىلىدىغانلىقى ماڭا نامەلۇم. بۇنىڭ ئەڭ ئاددىي جاۋابى بۇ رايوننىڭ سىرتقى دۇنيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ

شۇنچىۋالا ئۇزۇۋۇبتىلگەنلىكى ئىدى. بىراق مۇشۇ جاۋابلا كۇپايە قىلارمۇ؟ . . . »[1]

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك بىكىنمىچىلىكتىن شەكىللەنگەن غەيرىي نورمال پسىخىكىسى شۇنىڭدەك كىچىككىنە ئىشلاردىن ھەيران بولىدىغان، تەئەججۇپلىنىدىغان روھىي ھالىتى ئەجنەبىيلەرگە ناھايىتى قىزىق تۇيۇلغان بولسا كېرەك.

6. ۋاقىت ئۇقۇمى ۋە ئۇزۇلۇك ئېڭى يوق مىللەت

ۋاقىت ئۇقۇمى ۋە زامان چۈشەنچىسىگە بولغان كۆچلۈك تەخىرسىزلىك تۇيغۇسى ھازىرقى زامانىدىكى تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ مۇھىم بەلگىسى. ھالبۇكى، بۇنىڭدىن يۈز يىل ئاۋۋالقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ۋاقىت ئۇقۇمىغا بولغان پەرۋاسىزلىق ئەجنەبىيلەرنى ھەيران قالدۇرغانىدى. ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەر بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ گويا كۈن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ياشاۋاتقاندەك خىرامان يۈرىدىغانلىقىنى، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشى، پەسىللەرنىڭ ئۆزگىرىشى، زامانلارنىڭ ئۆتۈشىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوقتەك بىرخىل زېرىكەرلىك ھايات رېتىمىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدى. ئۇلار يەنە بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ۋاقىت ئۇقۇمى بولمايلا قالماستىن، بەلكى يەنە تارىخقا بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭمۇ كەملىكىنى تەكىتلىگەنىدى. چۈنكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە شۇ زامانلارغا قەدەر ۋاقىت ئارقىلىق تارىخنى ھېسابلاش، ۋاقىت ئارقىلىق زامان ئۆزگىرىشلىرىنى خاتىرىلەش ئەنئەنىسى ئومۇملاشمىغانىدى.

---

① گۈننار يارىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، 180 ـ، 181 ـ بەتلەر.

يېرىم ئەسىر مۇقەددەم يۇز بەرگەن زور تارىخىي ۋەقەلەرگە نىسبەتەنمۇ بۇ يەردىكى كىشىلەردە ناھايىتى ئېنىق بولغان ۋاقىت چۈشەنچىسى يوق ئىدى، بەلكى «جىگدە پىششىقىدا»، «خامان تەپكەندە»، «چېچەك كېسىلى تارقالغان يىللاردا»، «تۈگكان كەلگەندە» دېگەندەك مەۋھۇم ئۇقۇم ئارقىلىق تارىخىي بايان قىلىشقا كۆنۈككەنىدى. شۇڭلاشقا ئۆز دەۋرىدە ھېچكىم ستەين، سۆيۈن ھېدىن، لېكۇك، ئوتانى قاتارلىقلارنىڭ بۇ يەردىكى زور تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدە سورىغان سوئاللىرىغا ئېنىق يىلنامىسى بىلەن جاۋاب بېرەلمىگەنىدى.

ئۇلار ئوخشاشلا ئۆزىگە ۋە ئۆز مەدەنىيەت تارىخىغا بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنمۇ يوقاتقانىدى. بىر توپ ئەجنەبىيلەرنىڭ تاغ ـ داۋانلار ئېشىپ، بۇ يەرگە كېلىپ نېمە ئۈچۈن خارابىلەرنى قازىدىغانلىقىنى، ئىسلىشىپ كەتكەن ھەرخىل يېزىقتىكى قولىيازمىلارنى توپلايدىغانلىقىنى ھەمدە ساندۇق ـ ساندۇق «ئەسكى ـ تۈسكى» لەرنى تۆگىلەرگە ئارتىپ يىراقتىكى ئەللەرگە ئېلىپ كېتىدىغانلىقىنى ئەسلا چۈشەنمەيتتى. ناچار مۇھىت، بۇرۇقتۇرما كەيپىيات، ئۆزگەرمەس تۇرمۇش ئۇلارنىڭ ھايات ئىنتىلىشلىرىگە بولغان قىزىقىشلىرىنى سۇسلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. شۇڭا ئۇلار مىللىي ئاڭدىن، قارىشلىق تۇيغۇسىدىن، ھۆكۈم قىلىش كۈچىدىن، يىراقنى كۆرەرلىكتىن، مىللىي پايدا ـ زىيانىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىدىن ۋە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالغانىدى. خۇددى ماكارتنېي خانىم ئېيتقاندەك: «بۇ ئادەملەرنىڭ قۇلىقى يۇمشاق، باشقۇرۇش ئاسان، ئۇلارنىڭ بىرەر يامان ئىللەتلىرى يوق، ياخشى، ئالاھىدە تەرەپلىرىمۇ يوق» ئىدى.① بىرەر مەسىلىگە يولۇققاندا، ئۆز ئالدىغا قارار قىلالماي، سىرتتىن كەلگەن ئادەمنىڭ چىقىرىپ

① كاسېرىن ماكارتنېي: «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، 67 ـ بەت.

بەرگەن ھۆكۈمىگە ئىشىنەتتى. ياپونىيىلىك سەييا‌ھ تاچىبانا ئۆز دەۋرىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغانىدى: «قەشقەردىن خوتەنگە بېرىش سەپىرىمىزدە بىر تاغلىق كەنتتىن ئۆتتۇق. بىز چۈشكەن قونالغۇغا بىر ئۇيغۇر دېھقان ھال ـ دەرت ئېيتىپ كەلدى ھەمدە بىر پارچە ئەرزنامىنى سۇندى. بۇ ئەسلىدە يەر تالىشىش ماجىراسى بولۇپ، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق جۈڭگونىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى ئاللىقاچان ھۆكۈم چىقىرىپ بولغان ئىش ئىكەن. لېكىن، ھېلىقى دېھقان بۇ ھۆكۈمگە رازى بولماي بىزنىڭ قايتىدىن ھۆكۈم قىلىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىپ كەپتۇ. بۇ گەرچە ناھايىتى ئاددىي بىر ئىش بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن شۇنى ھېس قىلىۋالغىلى بولىدۇكى، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ كىچىككىنە مەنپەئىتىگە ياردەمى بولىدىغانلا بولسا، كىمنىڭ كېلىپ ئۇلارنى باشقۇرۇشى بىلەن پەرۋايى پەلەككەن. تارىختىمۇ شۇنداق بولغان، ھازىرمۇ شۇنداقكەن.»[1] تاچىبانا يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «... بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ناھايىتى ساددا ۋە ياۋاش ئىكەن، كىم كېلىپ باشقۇرسا كارى يوقكەن. جۈڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە ئىنقىلاب پارتلىغاندا (بۇ يەردە شىنخەي ئىنقىلابىنى دېمەكچى — ئا)، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بىر تەرەپتە، يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار يەنە بىر تەرەپتە تۇردى. ئېنىقىنى ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار بۇ قېتىمقى ئىنقىلابقا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش، قايسى تەرەپتە تۇرۇشنى ئۆزلىرىمۇ بىلەلمىگەنىدى. قايسى تەرەپ غەلىبە قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، تىنچلىق ئورنىتىلسىلا شۇنىڭ ئۆزى كۈپايە ئىدى. ئۇلار پەقەت شۇنىلا ئۈمىد قىلاتتى.»[2]

مانا بۇ ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى بولمىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قىياپىتى ئىدى.

---

① تاچىبانا: «تاچىبانانىڭ غەربىي يۈرت خاتىرىسى»، 129 ـ، 133 ـ بەتلەر.
② تاچىبانا: «تاچىبانانىڭ غەربىي يۈرت خاتىرىسى»، 129 ـ، 133 ـ بەتلەر.

شۇڭا قەشقەردە تۇرغان يەنە بىر ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ خانىمى دىئاننا سمىپتون ئۇيغۇرلار ھەققىدە مۇنداق چۈشەنچىگە كەلگەنىدى: «ئۇيغۇرلار پۈتۈنلەي ئۆزلىرىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ياشايدىكەن، ئىبادەت قىلىدىكەن، سودا قىلىدىكەن، ساياھەتكە چىقىدىكەن، ئۆزلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىكەن. شۇنداق قاراشقا كەلدىمكى، ئادەتتىكى ئۇيغۇرلار ھازىر غەربتىكى دېموكراتىك دۆلەتلەردە كىشىلەر ئېرىشىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان سىياسىي ئەركىنلىككە ئىنتىلمەيدىكەن.»① دىئاننا خانىم سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ: «قەشقەرنىڭ ئادەملىرى ھۇرۇن، چېچىلاڭغۇ، ئەمما تىنچ، ئىناق ياشايدىكەن. ئۇلار ئۆزۈن زامانلاردىن بېرى مۇشۇنداق ياشاپ كەلگەنكەن، ھازىرمۇ شۇنداق ياشاۋېتىپتۇ. شۇڭا، ئۇلاردا ئېسكىمۇسلاردەك جاسارەت ۋە قەيسەرلىك يوق؛ پەردانلاردەك ئۇرۇشخۇمار خاراكتېرمۇ يوق؛ تىبەتلىكلەردەك جۇشقۇنلۇق ۋە تېتىكلىك؛ كەشمىرلىكلەردەك قولى گۈل، چېۋەرلىكتىنمۇ ئەسەر يوق ئىدى. ۋاھالەنكى، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر دېھقانلار ھەرقانداق بىر جايدىكى ئاددىي ـ ساددا كىشىلەرگە ئوخشاشلا دوستانە، مېھماندوست. ئۇلار ئاددىيسى بىرەر لەتىپىدىنمۇ سىز بىلەن تەڭ بەھرلىنىشنى خالايتتى. بەزىدە ئۇلارنىڭ يالقاۋلىقى جانغا تېگەتتى. قىلغان ئىشىمۇ كۆڭۈلگە ياقمايتتىى. ۋاھالەنكىى، ئۇلارغا ئارتۇقچە تەلەپ قويمىسىڭىزلا، ئۇلار شۇنچىلىك جەلپكار، ئاقكۆڭۈل ئادەملەر ئىدى.»②

7. بوستانلىق خەلقى ۋە قۇملۇق بېسىخكىسى

ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئەرەب ـ ئىسلام تارىخچىسى فىلىپ

① ②دىئاننا سمىپتون: «قەدىمىي ماكان»، 196 ـ، 197 ـ، 206 ـ بەتلەر.

هىتتى ئۆزىنىڭ «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە: «پۇرسەت تاپسىلا باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئۆزىنى سۇغىرىپ تۇرۇش قۇمۇق خەلقلىرىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرقانچە يۈز يىللىق ئىچكى مەنىۋى جۇغلانمىسى مۇئەييەن غىدىقلىنىشقا ئۇچرىغان ھامان، گويا تۇيۇقسىزلا ئويغانغاندەك ھەممە يەرنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ تاشلايدۇ. . . »① دەپ يازغانىدى.

دەرۋەقە، ئېگىز تاغلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان تارىم ئويمانلىقى بەئەينى دۇنيادىن ئايرىۋېتىلگەن بىر چوڭقۇر ئارالغا ئوخشايدۇ. بۇ چوڭقۇرلۇقتا مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق جەزىرە — تەكلىماكان قۇمۇقى سوزۇلۇپ ياتىدۇ. ئەتراپتىدىكى تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن پەسىللىك دەريا ـ تاراملار ئەنە ئاشۇ زور قۇمۇققا قاراپ تىۋىشسىز ئاقىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىكى كۆپلىگەن قەدىمكى مىللەتلەرنى ئۆزىگە يۇغۇرۇپ، شانلىق بوستانلىق مەدەنىيىتى يارالقان ئۇيغۇر خەلقى مانا مۇشۇ قۇرغاق زېمىندا ئىككى قولىغا تايىنىپ رەھىمسىز تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلدى. ئۇلار ئەلمىساقتىن بۇيان، بوستانلىق بىلەن قۇمۇقلارنىڭ، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىچكى بىرلىكىنى ھەمدە دىئالېكتىك قانۇنىيىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. قۇم ئاستىغا غەرق بولغان سانسىزلىغان شەھەرلەرنىڭ ئورنىغا يېڭى شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ كەلگەنىدى. ئۇلار يەنە تەبىئەتنى قانداق پەيدىلەشنى، قۇمۇقلارنى قانداق ئەيۋەشكە كەلتۈرۈشنى، سۇ مەنبەلىرىدىن قانداق پايدىلىنىشنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭلاشقا ئۇستىدىن ئۇچار قۇشلار، تېگىدىن ئادەمزات ۋە چاھار پايلار ئۆتەلمەيدىغان بۇ جەزىرىنى ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈملۈك ۋەتىنى، ئانا يۇرتى، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن تۇپرىقى قىلىپ كەلگەنىدى.

---

① قىلىچ ھىتتى(ئامېرىكا): «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 31 ـ بەت.

تارىم ئويمانلىقىدىكى شانلىق مەدەنىيەتتىن، بىر پايان چۆل - جەزىرىلەردىكى كىمخاپتەك بوستانلىقلاردىن ھەيران قالغان ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىلەن بولغان دەسلەپكى دىئالوگى داۋامىدا، ۋۇجۇدىغا نۇرغۇن مەنىۋى باكتىرىيىلەرنى يۇقتۇرۇپ كەلگەن بۇ مىللەتنىڭ يەنە باشقا نۇرغۇن خەلقلەردە تېپىلمايدىغان ئېسىل خىسلەتلەرگە ھەم يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنمۇ بايقىغانىدى. شۇ ۋەجىدىن ئەجنەبىيلەر ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن مۇرەككەپ ھەم زىددىيەتلىك چۈشەنچىدە بولغانىدى. تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىدىكى خىلۋەت ھاياتقا كۆنۈككەن بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە چۈشكۈنلىشىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشىنمۇ، يېتەرلىك پۇرسەت، ياخشى شارائىت تۇغۇلغان ھامان بىراقلا چاقنايدىغانلىقىنمۇ چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. شۇڭلاشقا چوقان ۋەلىخانوف ئۆز خاتىرىسىدە، بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان پۈتمەس - تۈگىمەس بەختسىزلىكلەر بۇ يەردە بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك، ھۇرۇنلۇق، يالغانچىلىق، بۇزۇقلۇق دېگەندەك ئىللەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان. لېكىن، بۇ مىللەتتە باشقا مىللەتلەرگە نىسپىي بولمىغان شۇنداق بىر سېھرىي كۈچ باركى، ئەگەر ئۇلارغا يېتەرلىك ئەۋزەل شارائىت يارىتىپ بېرىلسە، بىر دىندىكى باشقا مىللەتلەرنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى، دەپ يازىدۇ. ئالبېرت ۋۇن لېكوكمۇ ئۆز خاتىرىسىدە بۇ نۇقتىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ ۋە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ رايوندىكى ھاياتلىقنىڭ مەبەسى تارىم دەريا سۇ ئۈنۈمىغا يانداش بولغان دەريا - تارىملار بولۇپ، پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىغا ئۆمۈچۈك تورىدەك يېيىلغان. ئەقىل - پاراسەتلىك، ئىشچان يەرلىك خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ پەم - پاراسىتىگە تايىنىپ، سانسىزلىغان پەۋقۇلئاددە سۇغىرىش سىستېمىسىنى بەرپا قىلغان. ھېچنېمە ئۈنمەيدىغان قاقاس

زېمىننى گۈزەل بوستانلىققا ئايلاندۇرغان.»[1] لېكوك يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ھېچقانداق ئۆلچەش ئەسۋابلىرى بولمىغان شارائىتتىمۇ، يەرلەرنىڭ قانچىلىك سۇ ئىچىدىغانلىقىنى، سۇ سىڭىش مىقدارىنىڭ قانچىلىكلىكىنى بىلەلەيدىكەن ھەمدە قولىدىكى كەتمىنى بىلەن ئەقىللىق كاللىسىغا تايىنىپ چەكلىك سۇ مىقدارىدىن تولۇق پايدىلىنالايدىكەن. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدە ئەقىل - پاراسىتى نەچچە مىڭ يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىنىڭ جۇغلانمىسىدۇر. ئۇلار مۇشۇ جەھەتتىكى ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ، يەر ئاستى سۇيىنى قانداق قىلىپ يەر ئۈستىگە باشلاپ چىقىدىغان ئالاھىدە سۇغىرىش سىستېمىسى — كارىزنى كەشپ قىلغانىدى.»[2]

ئەجنەبىي تەۋەككۇلچىلەر يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مىجەز - خاراكتېرىدىن ئالاھىدە جۇلالىنىپ تۇرغان تاشمايىل ئەندىزىنى بايقىغانىدى. بۇ پىسخىك ئەندىزىدە يەنە ئوچۇق - يورۇقلۇق، مېھماندوستلۇق، يۇمۇرلۇق تۇيغۇغا ۋە كۇلكە - چاقچاققا بولغان ھېرىسمەنلىك، ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىغا بولغان ئالاھىدە ئىشتىياقنىمۇ ھېس قىلغانىدى. قول - ئىلكىدىكى بارى يوق تەئەللۇقاتىنىڭ ھەممىسىنى مېھمانغا سۇنىدىغان، ئەتىنى ئويلىمايدىغان، باشقىلارنىڭ خۇشاللىقىنى ئۆزىنىڭ خۇشاللىقى دەپ بىلىدىغان تەرەپلىرىنمۇ بىلگەنىدى. شۇڭلاشقا گۈننار ياررىڭنىڭ: «مېنىڭ سېغىنىدىغىنىم قەشقەر شەھرىنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكى ئاشۇ سېھرىي كۈچى ۋە مېنى قەدىناس دەپ بىلىدىغان ئاشۇ ئۇيغۇرلاردۇر» دېگىنى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك. سۆھبىتىنىڭ تاكى ئۆلۈپ كەتكۈچە لوپنۇرىدىكى ئاشۇ سەممىي، ئاق كۆڭۈل، جاپا - مۇشەققەتكە چىداملىق دوستلىرىنى — ئۆرەك، سادىق، خۇداقۇل، ئابدۇرېھىم

---

① ②ئالبېرت ۋون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيىت يادىكارلىقلىرى»، 23 - 40 - بەتلەر.

قاتارلىقلارنى سېغىنىش ئىچىدە ئەسلىشى شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك!

ئاخىرقى سۆز

قەدىرلىك كىتابخان!

ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى چەت ئەللەر بىلەن، بولۇپمۇ ياۋروپالىقلار بىلەن بولغان دىئالوگىنىڭ كىچىككىنە بىر سەھىپىسىنى دىققىتىڭلارغا سۇندۇم. ئەلۋەتتە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنى ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىدىن باشلانغان بۇ ئۇزاق دىئالوگ تېخى ئاخىرلاشقىنى يوق. بۇ تېمىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا تەتقىق قىلىشقا، چەت ئەللەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالاقە تارىخىمىزنى يەنىمۇ چوڭقۇرلىغان هالدا يورۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. لۇشۇن ئەپەندى ئۆز دەۋرىدە جۇڭگولۇقلارنى قەستەن ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن ئەجنەبىيلەرگە نەزەر ـ گۇزىرىنى سالمىغانىدى، ئەكسىچە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەنىۋى ئاجىزلىقلىرىنى يۇز ـ خاتىرە قىلماي ئېچىپ تاشلاشقا جۇرئەت قىلغان چەت ئەللىك يازغۇچىلارغا يۇقىرى باها بەرگەنىدى. ئەپسۇسكى، ئۇزۇندىن بۇيان بىز غەربلىكلەرگە باها بېرىشتە ئۇلارنىڭ بىزگە قانداق «دوستانە» مۇئامىلىدە بولغانلىقىغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە مىللىتىمىزگە قانداق گۇزەل باهالارنى بەرگەنلىكىگىلا قاراپ كەلدۇق. مەن مەزكۇر ئەسىرىمدە ئەنە ئاشۇ كونا رامكىنى بۆسۈپ چىقىپ، ئەجنەبىيلەرنىڭ تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغان تەنقىدىي تەسىراتلىرىنى ئاشكارىلاشقا تىرىشتىم. بۇ رەھىمسىزلىكىم ۋە تەنتەكلىكىم مىللىتىمىزنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مەنىۋى ئاجىزلىقلىرىنى تونۇپ يېتىپ، ئۆزىنى تېخىمۇ تاكامۇللاشتۇرۇشىغا يارىدەم بېرەلىسە ئەجەب ئەمەس دەپ ئويلايمەن.

2001 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۇگۈنكى تارىخىي قىسمىتى

1. تەكلىماكانىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر كۆتۈرۈلگەن ياۋروپا ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ ئىچكى ئاسىيانى قىدىرىپ تەكشۈرۈش دولقۇنى داۋامىدا يازغان ئەسەرلەرنى ئوقۇساق، ئۇلارنىڭ تەكلىماكان چۆلىنى بەئەينى ئاتەش دوزاخقا ئوخشىتىپ، ئۇنى ئاسىيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق چۆل دەپ قارىغانلىقىنى بىلىمىز. دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا سوزۇلۇپ ياتقان تەكلىماكان قۇملۇقى ھەقىقەتەنمۇ ئىچكى ئاسىيادىكى ئىسمى جىسمىغا لايىق ھالاكەت دېگىزىدۇر. ئىيۇلنىڭ پۈتۈن ئىسسىق كۈنلىرىدە ماشىنىغا چۈشۈپ تەكلىماكاننى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتكەن قۇملۇق تاشيولىدا ماڭسىڭىز ئۆزىڭىزنى خۇددى لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان ئوت دېگىزىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىسىز... سائەت ـ سائەتلەپ ماڭسىڭىز تۆگىمەيدىغان بۇ بارخانلار دۇنياسى ئادەمنى فىزىئولوگىيىلىك قاغجىراشتىن ھالقىتىپ، ھەتتا خىياللىرىڭىزنى ۋە ھېس ـ تۇيغۇلىرىڭىزنىمۇ قۇرغاقلاشتۇرۇۋېتىدۇ، سەھەردە بارخانلار ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشنى قۇغلاپ ماڭسىڭىز، كەچقۇرۇن قۇياش ئۇپۇق سىزىقىغا باش قويغاندا، سىزمۇ قۇملۇق تاشيۇلىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى تۇنجى بوستانلىق — نىيە ناھىيىسىگە يېتىپ بارىسىز. بۇنىڭ بىلەن بۇ يېشىل ئارال سىزنىڭ بىر

كۆنلۈك سەپەر هارغىنلىقىڭىزنى ئاللىقاياقلارغا يوق قىلىۋېتىدۇ. . .

شۇنداق، تەكلىماكان بىزنىڭ دىيارىمىزدىكى غايەت زور جەزىرە، ئۇ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە تالاي بوستانلىقلارنى ۋە ئاۋات شەھەرلەرنى يۇتۇپ كەتتى. ئەمما هارماس خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ئەمگەكچان ئىككى قولىغا تايىنىپ بۇ يەردە كۆپلىگەن بوستانلىقلارنى بەرپا قىلىپ كەلدى. تەكلىماكانىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى خوتەن دىيارىغا قەدەم باسىسىڭىز، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ رەھىمسىز تەبىئەت بىلەن قانداق كۈرەش قىلىپ، قۇملار ئۈچۈپ تۇرغان بۇ دەشت ـ بایاۋاندا دۇنياغا مەشھۇر بوستانلىق مەدەنىيىتى ياراتقانلىقىنى هېس قىلىسىز. تارىختىن بۇيان بىر دەقىقىمۇ توختاپ قالمىغان بۇ تىنىمسىز كۈرەش جەريانىدا ئۇيغۇر دېھقانلىرى پەقەت كۆچلۈك يېشىللىق ئېڭىنىڭ تۇرتكىسىدىلا ئىككى قولىغا تايىنىپ قەدىمكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى بۈگۈنگە ئۇلىغانىدى. نىيە بوستانلىقىدىن تەكلىماكانىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىنى بويلاپ داۋاملىق غەربكە ماڭساق، قۇم بارخانلىرى بىلەن شالاڭ چۆل ئۆسۈملۈكلىرى قاپلاپ تۇرغان بوز رەڭ دالا ئۆزئارا كېسىشكەن بۇ بەلۋاغدا بىز يەنە كېرىيە، چىرا، لوپ، خوتەن ۋە قاراقاش قاتارلىق چوڭ تېپتىكى بوستانلىقلارنى ئۇچرىتىمىز. چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان بۇ بوستانلىقلارنىڭ يېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى كىشىنى هەيران قالدۇرىدۇ. هەتتا خوتەن ناهىيىسىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن جۇڭگودىكى، شۇنداقلا دۇنيادىكى يېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولغان ئورۇنلارنىڭ بىرى بولغانلىقى سىزنى تېخىمۇ تەئەججۇپلەندۇرىدۇ.

يىللىق هۆل ـ يېغىن مىقدارى 50 مىللىمېتىرغىمۇ يەتمەيدىغان، دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن كېلىدىغان نەم هاۋا ئېقىمى يېتىپ كېلەلمەيدىغان، قۇم ـ بورانلارنىڭ هۇجۇمىدىن هەر

ۋاقىت خالىي بولالمايدىغان، كىلىماتى ناچار، ئىقلىمى ئاجايىپ قۇرغاق بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇقتا قانداق قىلىپ دۇنياغا مەشھۇر بوستانلىق مەدەنىيىتى يارىتىلدى؟

شۇنسى ئېنىقكى، بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا بولۇشىنىڭ ئۇزاق جەريانىغا ئۇيغۇر ئېھقانلىرىنىڭ تەبىئەتنى چۈشىنىش ۋە تەبىئەت بىلەن ئىچكى بىرەدىكىلىك ھاسىل قىلىشتەك ئۇلۇغۋار روھىي كەچۈرمىشلىرى سىڭگەنىدى. ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەمگەكچان ئەجدادلىرى رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ ئۆزلىرىنى پەيلىمەيدىغانلىقىنى، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى ھەر ۋاقىت پەيلەپ، ئەيۋەشكە كەلتۈرۈپ تۇرۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنىدى. ئۇلار قۇملۇق، بوستانلىق ۋە يېراقتىكى تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارىماققا ئايرىم دۇنيادەك كۆرۈنىدىغان، ئەمما ئىچكى جەھەتتىن بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان كۆرۈنمەس دىئالېكتىكىلىق بىرلىكنىمۇ خېلى بۇرۇنلا ھېس قىلغانىدى. ئۇلار يەنە بۇ زېمىنىنىڭ يارىلىشىدىنلا بىر خىل ئىچكى تەڭپۇڭلۇق ھالىتىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى، زېمىندىكى بارلىق جانلىقلارنىڭ ھاۋا، سۇ، تۇپراق ۋە ئوتتىن ئىبارەت تۆت ئاناسىرنىڭ ئورگانىك بىرلىكىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، خۇددى جىبران خېلىل جىبران ئېيتقاندەك: «زېمىن نەپەسلەنسە ئادەملەرنىڭ ياشايدىغانلىقى، زېمىن نەپەستىن تۇختىسا ئادەملەرنىڭمۇ گۇمران بولىدىغانلىقى» دەك قانۇنىيەتنى ئوبدان بىلەتتى... شۇڭلاشقا باشقىلار ئۈچۈن قورقۇنچلىق جەزىرە ھېسابلانغان، ئۇستىدىن ئۇچار قانات، ئاستىدىن چاھار پايلارنىڭ ئۆتمىكى تەس بولغان بۇ چۆل ئۇلار ئۈچۈن بۈيۈك ئانا ياكى ئۇلۇغ ۋەتەن ئىدى!

مانا مۇشۇ يەردە — تۆت ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرغان ئىچكى ئاسىيانىڭ پىنھان چوڭقۇرلۇقىدا قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى يارىتىلدى. مەشرىق بىلەن مەغرىبنى تۇتاشتۇرغان

مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ قوۋۇقى ئېچىلدى. خوتەن قەغىزى كەشپ قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى يېڭى دەۋرگە باشلاپ كىردى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بوستانلىق مۇھىتىدا يېتىلدۇرگەن ئۆزگىچە ھېس - تۇيغۇلىرىنى، ھۆللۇككە تەشنا گۈزەللىك قاراشلىرىنى، قۇرغاق ۋۇجۇدىدىن ئېتىلىپ چىقىپ چەكسىز بوشلۇققا سىڭىپ كەتكەن غايىۋى پىكىرلىرىنى ھارماس قوللىرى بىلەن بىر يىپ، بىر يىپتىن ئىشلەپ چىققان يىپەك ۋە يۇڭ توقۇلما مەھسۇلاتلىرىغا سىڭدۇرۇپ تاشلىدى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ رەڭدار جۇلاسى، خىلمۇ خىل نۇسخىسى، قەلبلەرنى گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن تويۇندۇرغۇچى سېھرىي كۈچى بىلەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا خەلقلىرىنى جەلپ قىلىپ كەلگەن خوتەن گېلىمى بىلەن يەرلىك ئەتلىسى ئۆزىدە بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ مول ئىچكى مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۇردى. گىلەم بىلەن ئەتلەسنىڭ ھەربىر سىزىقى، گۈل نۇسخىسى ۋە رەڭ تۈزۈلۈشىگە دىيارىمىزنىڭ قارلىق تاغلىرى، مىڭلىغان دەريا - تاراملىرى، بىپايان قۇملۇقلىرى ۋە يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن كۆپ قىرلىق مۇرەككەپ جۇغراپىيىلىك مۇھىت تەسۋىرى ئىپادە قىلىندى. ئۇلار دۇنيانى يەككە رەڭ، تاق يۆنىلىش ۋە بىر مەركەزچىلىك نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى ھەم شەرق تېرىمچىلىرىغىمۇ، ھەم غەرب تەۋەككۇلچىلىرىگىمۇ ئوخشاشمايدىغان سىممېترىك تۇيغۇ ۋە كېسىشمە نۇقتىدىن كۆزىتىشنى ياقتۇراتتى. ئۇلارنىڭ غايىۋى ئىدىئالى، گۈزەللىك قاراشلىرى ۋە تەپەككۇر ئەندىزىسى مەڭگۈ كېسىشمەيدىغان پاراللېل سىزىقتا ئەمەس، بەلكى كۆپ يۆنىلىشتىن چىقىپ ئورتاق بىر نۇقتىدا قوشۇلۇشتا ئاندىن ئەۋجىگە يېتەتتى.

پايانسىز قۇملۇقتا نىسبەتەن بوستانلىق ماكان جەھەتتىن ناھايىتى چەكلىك دائىرە ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار مۇشۇ چەكلىك

داغره ئىچىده ياشاپ يىراقتىكى چەكسىز غايىۋى مەنزىرىلەرنى خىيال قىلىشقا كۆنۈككەنىدى. ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىرى ماناسقا ئوخشاش كۆك تۇلۇمدىن، گۆر ئوغلىغا ئوخشاش گۆردىن، بۆكۈخانغا ئوخشاش دەرەخ كاۋىكىدىن تۇغۇلاتتى. ئەمما، قىسىلغان داغىردىن بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە بولغان بۇ قەھرىمانلار قىرانلىق مەزگىلىگە يەتكەن ھامان چەكلىك بوستانلىقلاردىن ھالقىپ چىقىپ يىراقلارغا يۈرۈش قىلىشقا، دۇنيانى قۇچاقلاشقا ئاتلىناتتى. سۇر رەڭ قۇملۇقلار ئارىسىدىكى يېشىل مەرۋايىتتەك بوستانلىقلارنى ئوراپ تۇرغان زەڭگەر رەڭ كۆكتە ھامان رىۋايەتلەردىكى سۇمۇرغ قۇشى پەرۋاز قىلىپ تۇراتتى. كۇجۇم مەھەللىلەرنىڭ تومۇز ئايلىرىدىكى دىمىق تۇنلىرىدە يىراقتىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ ئارقىسىدىن چاپچىپ تۇرغان شاش ئارغىماقلارنىڭ كىشنەشلىرى توختىماي ئاڭلىناتتى. ئۇلار مۇشۇ بوستانلىقلاردا توغۇلغان قەلبى ئوتلۇق يىگىتلەرنى يىراق - يىراقلاردىكى گۈزەل مەشۇقلىرىنىڭ قېشىغا ئېلىپ كېتىشكە تەييار تۇراتتى. . .

تەكلىماكانىنىڭ ئۆزى ئەسلىدىنلا بىر رىۋايەت ئىدى. ئۇنىڭ گىرۋىكىدە پەيدا بولغان مىڭلىغان بوستانلىقلارمۇ رىۋايەت ئىدى. بوستانلىقلاردىكى بۇ ئاق كۆڭۈل كىشىلەرمۇ ئەلمىساقتىن بۇيان رىۋايەت ئىچىدە ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئۇچۇن بارخانلارنىڭ كەينىدىن بەزى - بەزىدە ئاڭلىنىپ قالىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى، ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ۋە داقا - دۇمباقلارنىڭ گۈرۈلدىگەن ئاۋازلىرىنىڭ ھېچقانداق ئەجەبلەنگۈچىلىكى يوق ئىدى. چۇنكى تۇنۇگۇنكى بىر ئاۋات شەھەر ياكى بىر كۇجۇم مەھەللە بىر كېچىدىلا قۇم ئاستىغا غەرق بولاتتى - دە، ئۇنىڭ ئورنىغا بۇگۈن يېڭى بىر بوستانلىق بىنا بولاتتى. شۇڭلاشقا چەرچەن خەلقى ئارىسىدا ھېلىھەم تارقىلىپ يۈرگەن

«تاتىراڭدىن ئۆگزىگە چىققان خوراز يەكەندە يەرگە چۈشىدۇ»[1] دېگەن رىۋايەت ئاساسسىز گەپمەس ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسى — خىيالىي چۈشلىرىمۇ ھەم رېئال دۇنياسىمۇ رىۋايەت - قىسسىلەر بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنىدى.

بوستانلىقلاردىكى چەكلىك دائىرە بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرىنى چەكلەپ قويالمىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يىپەك توقۇلما ۋە گىلەملىرىگە ماھىرلىق بىلەن چۈشۈرگەن قاناتلىق پەرىشتىلەر بىلەن ئۇچار ئاتلىرىغا مىنىپ دۇنيانى سايا‌ھەت قىلدى. ھىمالايا تاغلىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى سىرلىق ھىندى تۇپرىقىدا مەيدانغا كەلگەن بۇددىزم ئەقىدىسى ۋە مەدەنىيىتى 2000 يىل ئاۋۋالىلا بۇ يەردە گۈللىنىشكە ئېرىشتى. «بەشنامە» دىكى دېداكتىك مەسەللەر پارس ۋە ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ خۇرۇچلىرى بىلەن بېيىغاندىن كېيىن «كەلىلە ۋە دىمنە» نامى بىلەن بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا ئالقىشقا ئېرىشتى. «مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرى ئۇلارنىڭ چاڭقاق ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىجادىيەت ئىلھامىنىمۇ تىنىمسىز غىدىقلىدى.

ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەر ۋاپات بولۇپ يۈز يىل ئۆتمەيلا بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى قويۇق رىۋايەت تۇسىگە ئىگە شەخسكە ئايلاندۇردى. مەھمۇد قەشقەرىدەك بۇيۇك تىلشۇناسىمۇ ئۇيغۇر، چىگىل قاتارلىق مىللەت - قەبىلە نامىلىرى بىلەن دىيارىمىزدىكى بىرمۇنچىلىغان يەر - جاي نامىلىرىنى ئىسكەندەر زولقەرنەين بىلەن باغلىق بولغان رىۋايەتلەرگە تۇتاشتۇردى. گەك دەسلەپ «ئىنجىل» قىسسىلىرىدىن باشلانغان «ئەسھابۇل كەھف»

---

① بۇ رىۋايەت چەرچەن خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. تاتىراڭ چەرچەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان 30 كىلومېتىر بىراقلىقتىكى يېزا بولۇپ، قەدىمكى زامانداً بۇ يەردىن تاكى يەكەنگىچە تۇتاش بوستانلىق ۋە مەھەللىلەر بولغان دېگەن رىۋايەت بار. ئەمەلىيەتتىمۇ نىيىدىكى ئەندىر خارابىلىرىمۇ بۇ يېزا بىلەن بىر تۈز سىزىق ئۈستىگە توغرا كېلىدۇ.

ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرىدىن تەدرىجىي شەرققە تارقىلىپ «قۇرئان» قىسسىلىرىدە تېخىمۇ بېيىپ، دىيارىمىزغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنى غەربىي ئاسىيادىن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى تۇيۇقتا يۆتكەلدى، تۆتىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئەلى ھايات چېغىدا تەڭرىتېغىنىڭ بۇ يېقىغا ئەسلا ئۆتۈپ باقمىغان بولسىمۇ، لېكىن پارس ئەدەبىياتىنىڭ تۇرتكىسىدە ئۇنىڭ دۇلدۇلغا مىنگەن غايىۋى سىماسى تارىم بويلىرىدا ئۇياقتىن بۇياققا چېپىپ يۈردى.

قىسقىسى، بۇ يەر ئىچكى ئاسىيادىكى بىر پىنھان چوڭقۇرلۇق بولۇشىغا قارىماي، يېپەك يولى ئېلىپ كەلگەن ھەر قايسى ئەللەرنىڭ رەڭگارەڭ مەدەنىيەت خۇرۇچلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالدى ۋە ناھايىتى تېزلا ئۇلارنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇردى. ئۇلار مانا مۇشۇ سۇر رەڭ بارخانلار ئوراپ تۇرغان بوستانلىقلاردا تۇرۇپ سىرتقى دۇنياغا ھارماي تەلپۈندى. سىرتتىن كەلگەن يېڭى ئۇچۇرلارنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ھەمدە شۇ ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىغا چۆكتۈرۈلگەن بىر خىل دۇملەنمە ھالەتتىكى ئىجتىمائىي كەيپىياتنى جانلاندۇرۇشقا تىرىشتى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىدا يۇرەكلەرنى لەرزىگە سالغۇچى گۈزەل ھېكايىلەر ۋە مۇھەببەت قىسسىلىرى ئەۋج ئالدى. خوتەن مۇشكى بىلەن خوتەن گۈزەللىرىنىڭ نامى يېپەك يولىنى بويلاپ يىراق ئەللەرگىچە تارقالدى. شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە خوتەن نامى چىن، ماچىن، تۈركىي چىن دېگەن نامىلار بىلەن بىللە تەكرار - تەكرار تىلغا ئېلىنىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتى ۋە سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى چەكسىز كەڭ ئېچىۋەتتى. شەرق ئىسلام ئەدەبىياتىدىكى ئاجايىپ گۈزەل تېما موتىفلار كەينى - كەينىدىن ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىغا ئۆزلىشىپ، سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى بىر گەۋدىلىنىشنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ

بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار ئۆز قەھرىمانلىرىنىمۇ يىراقتىكى غايىۋى ئەللەرگە سەپەر قىلغۇزدى ھەمدە سەپەر رىيازەتلىرى‌ئار-قىلىق ئۇلارنى قىرانلىق سىناقلىرىدىن ئۆتكۈزدى.

فەرھاد رىۋايەتلەردىكى ساكلارنىڭ قەھرىمانى ئىدى، ئۇنىڭ ئەپسانىۋى پروتوتىپى قۇرۇم تاغلىرىدىكى بىر قەيسەر دىۋانگە تەتبىقلانغانىدى. نۇرغۇن ئەسىرلەر ئۆتكەندىن كېيىن، نەۋائى سېھرىي تۈسى قويۇق بولغان خوتەن بوستانلىقىنى فەرھادنىڭ ۋەتىنى قىلىپ تاللىۋالدى. شاھزادە فەرھاد خوتەن بوستانلىقىدا تۇرۇپ جاھاننامە ئەينىكى ئارقىلىق گۈزەل ئەرمەن مەلىكىسى شېرىننى كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاشىقى بىقارار بولىدۇ. ئاشىق فەرھاد شۇنداق قىلىپ ئۆز ۋەتىنىدىن — خوتەن بوستانلىقىدىن ھالقىپ چىقتى ۋە ئەقلىي تەپەككۇرنىڭ ۋەتىنى بولغان يونانغا قاراپ يول ئالدى. يولدىكى ئۇچ چوڭ توسالغۇنى يېڭىپ ئۆتۈپ جىسمانىي كامىللىققا يەتكەندىن كېيىن، يۇنانىدىكى بىر غاردا بۇيۇك ئالىم سوقرات بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئەقلىي تاكامۇللۇققا ئېرىشتى، شۇنىڭدىن كېيىنلا فەرھاد شېرىنغا مۇھەببەت قويۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتىنى ھازىرلىدى. ئۇ ئاخىر ئارمەنىستانغا باردى. قانال قېزىپ تاغقا سۇ باشلاشتەك ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنى تاماملىدى، ئۇ ئەسلىدە شېرىن بىلەن قوشۇلۇشقا تامامەن ھەقلىق ئىدى. ئەمما، ئويلىمىغان يەردىن تراگېدىيە ئاخىر يۈز بەردى، ئۇ شېرىننىڭ ۋەتىنىدە يىراق خوتەنگە ئۇچقان شامالىلارغا پىچىرلاپ جان بەردى...

مانا بۇ نەۋائىنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى خوتەن شاھزادىسىنىڭ سۆيگۈ قىسسىسى، بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ غايىۋى تەلىپۈنۈشى ئىدى. ئۇلار قاتمۇقات قۇملار بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغان چەكلىك دائىرىدىكى بوستانلىقلاردا چۈش بىلەن رېئاللىق، غايە بىلەن ئەمەلىيەت ئوتتۇرىسىدكى گىرەلەشمە مۇھىتتا ياشاشقا كۆنۈككەنىدى. ئۇلار ئوقچۇپ تۇرغان چەكسىز

هېس ـ هاياجانىمۇ هەم يۈرەكنى لەختە ـ لەختە قىلىۋېتىدىغان تراگېدىك مەنزىرىلەرنىمۇ قۇبۇل قىلىشقا تەييار ئىدى. بۇ ئۇلارنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتى مۇھىتىدا يېتىلدۈرگەن ئالاھىدە ئېستېتىك ئەندىزىسى ئىدى...

ۋاھالەنكى، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ مۇرەسسەسىز خىرىسى ھەممە نەرسىلەرنى ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇ يەرنىڭ تۈرمۇشىغا، كەيپىياتىغا ۋە مەنىۋى تىندۈرمىسىغا سىڭىپ كەتكەن رېۋايەتلىك ھالەت بۈزۈپ تاشلاندى. ئەلمىساقتىن بۇيان تەبىئەت بىلەن بىر خىل ئىچكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ كەلگەن بوستانلىق مەدەنىيىتى ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى ئېلىپ كەلگەن جىددىي ئۆزگىرىشكە تاقابىل تۇرۇشقا ئامالسىز قالدى.

خوتەن قەغىزى بىلەن يەرلىك يىپەك توقۇلمىچىلىقى ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا مەشھۇر بولغا ئىككى چوڭ قول سانائەت تۈرى ئىدى. بۇ مەھسۇلاتلارنى 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قەدەر خوتەن كوچىلىرىدا ئۇچرىتىلى بولاتتى. ئەپسۇس، ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە خوتەننىڭ بۇ ئىككى ئەنئەنىۋى قول سانائىتىنىڭ بازاردىن سىقىپ چىقىرىلغانلىقىنى، زاۋۇتلاردا توپ ـ توپى بىلەن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى ئاستا ـ ئاستا ۋەيران قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز.

تارىختىن قېپقالغان ھېچبىر ماتېرىيالدا، ھەتتا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرى يېزىلغان تەزكىرىلەردىمۇ خوتەن رايوندا توپا يېغىش ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرىنى ئۇچراتقان ئەمەسمىز. ھازىر ھايات بوۋايلارنىڭ ئەسلىمىلىرىگە قارىغاندىمۇ بۈنىڭدىن يېرىم ئەسىر ئىلگىرىلا خوتەن بوستانلىقىدا توپا يېغىش ھادىسىسى ئىنتايىن ئاز ئىكەن. بۈگۈنكى كۈندە خوتەن رايونىغا قاتتىق ئاپەت بولغان توپا يېغىش ھادىسىسى بۇ يەرنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى تەبىئەت بىلەن بولغان ئىچكى مۇۋازىنىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى

ئاشكارىلاپ قويدى.

دەرۋەقە، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى بۇ يەردە ياشىغۇچى ئىنسانلارنىڭ روھىيەت مۇۋازىنىتىنىمۇ خېلى زور دەرىجىدە قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان كۆنۈككەن تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە تەپەككۇر ئەندىزىسىنىڭ كەسكىن تاللاشقا دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى، ھاياتلىق رىقابىتىنىڭ كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار ئەسلىدە ئېكولوگىيە بىلەن بولغان يۇكسەك دەرىجىدىكى ئېچىكى بىرلىكنى ساقلاپ كەلگەنىدى. قۇرۇم ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئاپئاق قارلىق چوققىلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن پەسىللىك دەريا ـ تارامالاردىن قانداق پايدىلىنىشنى، قاغجىراپ تۇرغان تەكلىماكاننى قانداق سۇغىرىشنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇلار يەنە سۇسىز بوزلاردىكى كۆك يانتاقلارنىڭ ھۆل كۆتەكلىرىگە قوغۇن، تاۋۇز تېرىشنى ۋە چاك ـ چاك يېرىلغان چۆنەكلەردىن شېكەر تەملىك مېۋىلەرنى ئېلىشنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئۇلار ئەزەلدىن تەبىئەت بىلەن قارشىلىشىپ باققان ئەمەس ئىدى. بەلكى تەبىئەتنى پەپىلەپ، سىلاپ، ئۇنىڭ چەكسىز ئىمكانىيەتلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ كەلگەنىدى، ئۇلار گەرچە ئەسىر ـ ئەسىرلەردىن بۇيان پايانسىز قۇملۇقلار ئارىسىدىكى چەكلىك بوستانلىقلاردا ياشاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنى يېتىم، تەنھا ھېس قىلمىغانىدى، بەلكى ئۆزلىرىنى تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى، بارخانلارنىڭ ھەمراھى، سانجاق ـ سانجاق قۇملارنىڭ دانچىسى دەپ قاراپ كەلگەنىدى. ئۇلار سىرتتىن قارىماققا خىلۋەت، پىنھان ۋە زېرىكەرلىك كۆرۈنىدىغان بوستانلىق تۇرمۇشىنى ئاجايىپ رەڭدار ئېچىكى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتقانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى ھەر تەرەپلەردىن كېلىدىغان تۆگە كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن يېڭى ئۇچۇرلار بىلەن يېڭىلاپ تۇرۇشقا ئادەتلەنگەنىدى. ئۇلار ئۆز

مۇقام كۆيلىرى بىلەن ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشقا، رىۋايەتلىرى بىلەن رېئاللىقنى بېزەشكە، يېشىللىق تۈيغۇسى بىلەن قۇرغاق مۇھىتنى ھۆلدەشكە كۆنۈككەندى. ئۇلار ئېتىقادىنى ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ يادروسى ھېسابلايتتى. ئاق كۆڭۈللۈك، سادىقلىق، ۋەدىگە ۋاپا قىلىش، ئامانەتكە خىيانەت قىلماسلىق ۋە ئىخلاسمەنلىك ئۇلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندى. ھەتتا ئۇلاردىكى ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن بۇنداق ئىخلاسمەنلىك تۈيغۇسى تارىختا بەزىبىر مەنىۋى پاجىئەلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شاھ مەشرەپ يەكەندىن خوتەنگە بارماقچى بولۇپ يولغا چىققىنىدا، بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خوتەن خەلقى «بىر ئەۋلىيا كېلەرمىش . . .» دەپ مەشرەپنىڭ يولىغا باش قويغان. بۇ مەنزىرىنى كۆرگەن شاھ مەشرەپ قاتتىق غەزەپ بىلەن: «ئېھە، ئازغۇن بەندىلەر، بىر ئاللانى قويۇپ مەندەك بىر بەندىگە باش قويۇپ چوقۇنۇشقا قايسى ئېتىقادىڭلار يول قويدى!؟» دېگىنىچە ئەڭ ئېگىز مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ خوتەنگە قاراپ سىيگەنمىش. . .

شۇنداق، بۇ يەردىكى خەلقەرنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى ۋە ئەقىدە قىزغىنلىقى بەزىدە ئۇلارنىڭ روھ تارىخىدىكى ئاچچىق تراگېدىيىلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى، ئۇلاردا ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىك تەرەققىي قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ تېبابىتى قۇرۇق يىڭنە بىلەن قاينىتىلغان دورىلارنى ئاساس قىلغان يىراق شەرق تېبابىتىگمۇ، نوقۇل فىزىئولوگىيىلىك داۋالاش بىلەن خىمىيىۋى دورىلارنى ئاساس قىلغان غەرب تېبابىتىگمۇ ئوخشىمايتتى. ئۇلار تېبابەتنى تەبىئەت بىلەن ئىنساننىڭ ئىچكى ئورگانىك بىرلىكىدە، تېخىمۇ توغرىسى روھ بىلەن تەننىڭ، مىزاج بىلەن خىلىتلانىڭ تەڭپۇڭلۇقىدا كۆزەتكەنىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆز تېبابىتىگە ئىشىنەتتى. روھنىڭ مەڭگۈلۈكلىكىگە

تېخىمۇ ئىشىنەتتى. ئاجايىپ نەپس قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى بوستانلىق ھاياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرغانىدى.

ئەپسۇسكى، XX ئەسىر ھەممە نەرسىلەرنى ئۆزگەرتىۋەتتى. تەكلىماكاندىكى تەبىئىي فولكلور مۇزېي بۇزۇلۇشقا باشلىدى. قاچانلاردىندۇر بۇيان بۇ يەرنىڭ رېۋايەتلىك ئۆتمۈشى غايىب بولدى. كېرىيىگە تەۋە دەريا بويىي يېزىسىدە تەكلىماكاندىكى غايىۋى ئارال ئىدى. قەدىمكى كېرىيىلىكلەر ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىن مۇستەسنا قالغان بۇ غايىۋى ئارالدا 400 يىللىق رېۋايەتلىك تۇرمۇشنى باشتىن كۆچۈرگەنىدى. ئۇلار ئىچكى ئاسىيانىڭ تارىمغا كۆمۈلگەن تىنىدۇرما مەدەنىيىتىنى ئۆز رېتىمى بىلەن ساقلاپ كەلگەنىدى. تۇيۇقسىز بىر كۈنى مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ ئادەملىرى بۇ ئارالنى بايقاپ قالدى. ئۇلار شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ، چىشلىرىنى بىلەپ بۇ يەرگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى. ئۆزلىرى بىلەن بىللە مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ خىلمۇ خىل باكتېرىيىلىرىنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىشتى، شۇنداق قىلىپ ئون يىل ئۆتمەيلا بۇ يەرنىڭ 400 يىللىق رېۋايەتلىك ھاياتى غايىب بولدى. خۇددى گارسىيە ماركۇسنىڭ «يۈز يىل غېرىبلىق» رومانىدىكى ماكېندو بازىرى بۇ ئالەمدىن ئەبەدىي غايىب بولغاندەك، دەريا بويىنىڭ ئۆتمۈشىمۇ تەكلىماكان باغرىدىن مەڭگۈ غايىب بولدى...

بوستانلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئۆزىگە خاس تاللىشى ئىدى، بۇ خىل تاللاشقا بۇ يەرنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىۋى ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات يولى ئاساس قىلىنغانىدى، بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەر نەچچە مىڭ يىللاردىن بويان تەبىئەت بىلەن ياتلىشىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ھالاكەت يولىغا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بەش قولدەك بىلەتتى. ئۇلار ئۆز ئەۋلادلىرىغا: «زېمىننى سۆيۈڭلار، ئۇ بىزنىڭ ئانىمىز!» دەپ توۋلىغانىدى. مانا بۈگۈن بىز ئاشۇ زېمىننى

دەسسەپ تۇرۇپ ئەجدادلار قالدۇرغان قەدىمكى مەدەنىيەت مۇزېينىنىڭ ئاستا - ئاستا خاراب بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز، كۆندىن كۆنگە قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان تارىم ئويمانلىقى پىچىرلىماقتا:

— ئېھ، ئادەملەر، مېنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىڭلار!

2. شەرق رىۋايەتلىرىگە كۆمۈلگەن دىيار

تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى سېھرىي كۆچىگۆپۇلدەپ تۇرغان بۇ قەدىمكى دىيار ئەسىرلەر بويى ئاجايىپ گۈزەل رىۋايەتلەر قاينىمى ئىچىدە ياشاپ كەلدى. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا جەننەتتىن ھەيدىلىپ زېمىنغا دەسسىگەن ئاشۇ كۆندىن ئېتىبارەن قۇرۇم تېغى ئېتىكىدىكى بۇ سىرلىق بوستانلىقلارنىڭ رىۋايەتلىرىمۇ شەرق ۋە غەربتىكى ئىنسان تۇرمۇشلىرى ئارىسىغا تارقىلىشقا باشلىدى. مىلادىيە سىگنالى چېلىنىشتىن قانچە - قانچە ئەسىرلەر ئىلگىرىلا يىراق شەرق تېرىمچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانلىرىنى يىراقتىكى قارا قۇرۇم تاغلىرىغا تەلپۈندۇردى، ئۇلار ئۆزلىرى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان يىراقتىكى بۇ سىرلىق تاغ تىزمىسىنى زېمىننىڭ ئومۇرتقىسى، ئالەمنىڭ مەركىزى دەپ قاراپ كەلدى ھەمدە ئاشۇ خىل ئۆز مەركەزچىلىك تۇيغۇسىنىڭ تۇرتكىسىدە يىراق شەرق ئۇسلۇبىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانە - يىلنامىلەر سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇلار «كۇا فۇنىڭ قۇياشنى ئېتىشى»، «شى ۋاڭمۇنىڭ تەڭرىكۆلىدە تۇرۇشى»، «خۇاڭدىنىڭ يۇينى ئەسىرگە ئېلىشى»، «چاڭ ئېنىڭ دورا ئوغرىلىشى» قاتارلىق بىر تۇركۇم فانتازىيىلىك تۇسى قويۇق بولغان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدە قۇرۇم تاغلىرىنى ھەدەپ ئىلاھلاشتۇردى. يىراقتىكى قۇرۇم تاغلىرىدا گۈزەل قەسىرلەر،

ئاجايىپ سارايلار، كۆركەم باغۇ ئىرەملەر ۋە كىشىنىڭ قەلبىنى لال قىلىدىغان مەنزىرىلەر بارمىش دەپ قاراشتى. ھەتتا ئۇلار قۇرۇم تاغلىرىدا ھەر خىل غەيرىي قۇۋەت ئۆسۈملۈكلىرى، خۇش پۇراق تەبئىي كۆللىرى ۋە مۇزلۇقلار ئارىسىدا قىش - ياز ئۆزگۈلمەي ئېقىپ تۇرىدىغان سىرلىق بۇلاقلىرى بار بولۇپ، بۇلاردىن ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ياسىغىلى بولارمىش دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇلار ئۆز قەھرىمانلىرىدىن خۇاڭدىنى ئۇچار ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى تېپىش ئۈچۈن قۇرۇم تاغلىرىغا يولغا سالىدۇ. غەربىي بۇزرۇكئار ئانا (شۇاڭمۇ) قۇرۇم تاغلىرىدىكى تەڭرىكۆلدە ماكان تۇتىدۇ...

شۇنداق قىلىپ، يىراق شەرق تۇزلەڭلىكلىرىدىكى تېرىمچىلار ئارىسىدا «قۇرۇم ئەپسانىلىرى» ھادىسىسى يۈز بەردى. قۇرۇم تېغى بىلەن ئۇنىڭ ئېتىكىدىكى سىرلىق بوستانلىق ئۈدۈن ھەققىدىكى رىۋايەتلەرگە قاشتېشىنىڭ ئاجايىپ سېھرىي جۇلاسى قوشۇلۇپ يىراق شەرقنى ھەيرەتتە قالدۇرىدى. ھەتتا بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا تۇزۇلەڭلىكتىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۇلۇغ ئوكيانىدىكى ياپونىيە ئاراللىرىغىچە يېتىپ بارىدى.

يىراق شەرق ئەپسانىلىرى بەخش ئېتىكەن قۇرۇم تاغلىرى ھەققىدىكى ھېكايە مۇتىپلىرى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىگىمۇ كىرىپ كەلدى. شائىر چۇي يۈەن‌ئۆزىنىڭ «جۇدالىق زارى» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

قېقىنۇس قۇشى ھارۋامدۇر،
ئەجدىھانى ئات قىلدىم.
شامال بويلاپ سەيلىگە،
پەلەك ئۆزرە يول سالدىم.

ئەتىگەندە ساڭۇ ۇدىن،
چىققان ئىدىم سەپەرگە.
قۇرۇم تېغىدا تىك تۇرۇپ،
يىراقتا نەزەر سالدىم. . .

تارىخچى سىماچيەن ئۆزىنىڭ «تارىخي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە: «قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2500 چاقىرىم بولۇپ، ئۇ قۇياش ۋە ئاي نۇرىنى توسۇپ تۇرىدۇ، تاغنىڭ ئۇستىدە شەربەت بۇلىقى ۋە قاشتېشى كۆلى بار» دەپ يازىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شائىر لى بەي، دۇ فۇلاردىن تارتىپ تاكى چىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن بىر قىسىم مەشھۇر شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ غەربتىكى قۇرۇم تاغلىرى بىلەن ئۇدۇن ئېلى ھەققىدىكى بايانلار كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىدى ① . . .

بۇنىڭدىن بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپى دېڭىزى ئەتراپىدىكى بىسىپايان يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرۈۋاتقان ئاريانلارنىڭ زور تېپتىكى كۆچۈش ۋەقەلىرى قەدىمكى ئاسىيا تارىخىدا غايەت زور داۋالغۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. توران تۈزلەڭلىكىنىڭ سوغۇق تۈنلىرىدە تۇنجى بولۇپ ئاتنى كۆندۈرگەن ئورا كۆز، قاڭشارلىق، بۇرۇت ـ ساقاللىق بۇ تەمبەل كىشىلەر مەركىزي ئاسىيادىن ھەر تەرەپكە قاراپ سەلدەك ئاقتى. ئۇلارنىڭ زور بىر قىسمى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىككىگە بۆلۈندى ـ دە، غەربىي بۆلىكى ئىرانغا، جەنۇبىي بۆلىكى ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە غەربىي ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىدا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىدى.

---

① «ۋەھەر زېمىن خوتەن»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى، 344 ـ بەت.

ئاريان ـ سكتاي (سكىف ـ ساك) قوۋملىرىنىڭ يەنە بىر بۆلىكى تەڭرىتاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىغا يەرلەشتى. ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، قۇياشقا تېۋىنىدىغان بۇ ئاق جىنىسلىق ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن تاكى قۇمۇلىنىڭ شەرقىدىكى كەڭسۇ دالىلىرىغىچە يېتىپ بارىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ خوتەن بوستانلىقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تىنىدۇرمىسىغا قالدۇرغان ئۆچمەس ئىزلىرى دۇنيا ئىلىم ساھەسىنىڭ كۈچلۈك دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلدى. مىلادىيە V ئەسىردىن ئىتىبارەن، تۈركلەر (قەدىمكى خوتەن ساك تېكىستلىرىدا Druggu دەپ يېزىلغان) نىڭ خوتەن رايونىغا بولغان تەسىرى قەدەممۇ قەدەم چوڭقۇرلىشىپ باردى [1]. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، IX — X ئەسىرلەر ئەتراپىدا خوتەن رايونىدا تۈركىي ـ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمكى خوتەن ساك مەدەنىيىتى قاتلىمى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ قاتلاملىق جەنۇبىي تارىم مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

دەرۋەقە، خوتەن بوستانلىقى ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەرەققىيات تارىخىغا شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنىڭ رەڭگارەڭ خۇرچلىرىنى سىڭدۈرۈپ تاشلىدى. بىز ئۇنىڭ سىرتىدىن قارىماققا جىمجىت، بۇرۇقتۇم كۆرۈنىدىغان، ئەمما ئىچكى دۇنياسى ئويغاق ھالەتتىكى بوستانلىقى گەۋدىسىنى ئىكەنلىكىنى؛ تەكلىماكان قۇملۇقىغا كۆمۈلۈپ تۇرغان يېرىم گەۋدىسى ئىچىدە قەدىمكى مەدەنىيەت چۆكمىلىرىنىڭ يوشۇرۇن ئۆركەشلەۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. خۇددى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «خوتەن ناھايىتى

---

① خ. ۋ. بەيلى: «خوتەن ساك تېكىستلىرى»، 1961 ـ يىلى لوندون، ئېنگلىزچە نەشرى، 4 ـ توم، كىرىش سۆز قىسمى.

ئۇزاق يىللىق ئىپتىدائىي ئىنسان تۇركۈملىرىنىڭ هايات سەھنىسى ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار بىلەن قىياتاش سىزمىلىرى بىزگە هەر خىل تارىخىي قاتلامدىكى يىراق هايات مېلودىيىسىنىڭ غوۋا ئىنفورماتسىيىلىرىنى داۋاملىق يەتكۈزۈپ كەلمەكتە. ئاندىرسىننىڭ چۆچەكلىرىدىكى يېرىم بەدىنى بېلىق بولۇپ قالغان ساهىبجامال قىزدەك يېرىم گەۋدىسى قۇم دېڭىزغا كۆمۈلۈپ قالغان بۇ ماكانىنىڭ يىراق تارىخىي داۋاملىق ئايدىڭلىشىشىنى كۈتمەكتە». ①

بۈگۈنكى كۈندە رىۋايەت تۇسىنى تېخىچە يوقاتمىغان بۇ تەنها هالەتتىكى بوستانلىقلار گەۋدىسىنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ كۆزەتسەك، ئۇلارنىڭ تىنىپ كەتكەن ئىچكى ئېقىنىدىن يىراق ئۆتمۈش بىلەن تۇتۇشۇپ كەتكەن بىر چەكسىز هالەتنى هېس قىلىمىز. چۈنكى ئۇلار مۇشۇ چەكلىك بوستانلىقلاردا ياشاپ، چەكسىز دۇنيانى تەسەۋۋۇر قىلىشقا، قۇرغاق ۋە قاغجىرغان مۇهىتنى هەر ۋاقىت گۈزەل فانتازىيە بىلەن نەمدەشكە، كىچىك ۋە تار دائىرىدىكى ئىمكانىيەتلەرنى تېخىمۇ چوڭراق رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا كۆنۈككەنىدى.

ئۇلارنىڭ تومۇرلىرىدا پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە ئورتاق بولغان قان تېپى، قان هۈجەيرىسى ۋە قان توقۇلمىلىرى بولۇشتىن سىرت، يەنە قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ساكلىرىنىڭ ئاق جىنىسلىق ئىنسان تۇركۈملىرىگە خاس قان هۈجەيرىلىرى ساقلانغانىدى. شۇڭىمۇ شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ «خوتەن ئاهۇلىرى»، «خوتەن زىبالىرى»، «خوتەن سەنەملىرى» ۋە «خوتەن گۈزەللىرى» قاتارلىق قېلىپلاشقان ئىبارىلەرنى ئۆز شېئىرلىرىدا تەكرار ـ تەكرار تىلغا ئېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەستۇر. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئېلىپ

① ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن: «كلاسسىك ئەدەبىياتنا خوتەن تەسۋىرى» ـ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىل، 4 ـ سان.

بېرىلغان ئانتروپولوگىيە ۋە ئىرقشۇناسلىققا ئائىت تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشچە، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسى ۋە باش سۆڭەكلىرىدە سېرىق جىنسىلىق ئىنسان تۈركۈملىرىگە ئوخشاشمىغان ھالدا، روشەن ھالدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا - كافكاز - ئافغان تىپىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بارلىقى ئېنىقلانغان. بۇ ھال بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت تىندۈرمىسىدىكى كۆپ قاتلاملىق، مۇرەككەپ ھالىتىنى يەنمۇ ئوچۇق كۆرسەتتى.

ھىندى - ساك تىلى تەتقىقاتچىلىرى خوتەن رايونىنى بىر دەۋرىك قەدىمكى ئۆلكەن تىل - يېزىقلارنىڭ سىرلىق ماكانى دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە خوتەن دىئالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى بېيىتقان، راۋاجلاندۇرغان مۇھىم بىر شېۋە رايونى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۆلكەن تىللارنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈنمۇ ئاچقۇچلۇق رول ئويناىدىغان رايوندۇر. «تەكلىماكاننى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىر قانچە خىل دىن ۋە بىر قانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىلىرى بولغىنىدەك، بىر قانچە خىل تىل ۋە يېزىقلارنىڭمۇ ئۇچرىشىش ۋە ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى مەلۇم... خوتەن بوستانلىقلىرى مانا شۇنداق ئارىلىشىش قاتلاممۇ قاتلام يۈز بەرگەن جايلارنىڭ گەۋدىلىك مىسالى. بۇگۈنكى كۈندە خوتەن دىئالېكتىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىشىشلارنىڭ ئىزلىرى دېيىشكە بولىدۇ»①.

ئۇنىڭدىن باشقا خوتەن بوستانلىقلىرىدا ئۇچرايدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە يەر - جاي ناملىرى بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر توپونومىيە ئىلمى ئۈچۈن يەنمۇ يېشىلمىگەن سىر ھالىتىدە تۇرماقتا. خوتەن رايونىدا باشقا ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىكى يەر ناملىرى

① مىرسۇلتان ئوسمانۇف: «خوتەن دىئالېكتىكىنىڭ ئالتاي ھون قاتلىمى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى، 1998 - يىل، 4 - سان.

بىلەن ئورتاقلىقى بولغان خېلى بىر قىسىم خاس ناملاردىن تاشقىرى، تۈركولوگىيە ئىلمىغا تايىنىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدىغان زور بىر تۈركۈم يەر - جاي ناملىرى ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ ئىچىدە « a »، « o »، « u »، « i » قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلىشىدىغان خاس يەر ناملىرى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولۇپ، خوتەن رايونىنىڭ كۆپ قاتلاملىق ئېتنىك مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن « a » تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان يەر - جاي ناملىرىدىن گۇما، نىيا، چىرا، بۇيا، ناۋا، جىيا، زاۋا، توخۇلا، كۇيا، گۇلاخما، ياۋا، پىشنا، مۇكۇيلا، پىيالما، رۇكىيا، مۇغاللا، چۇناقلا، تاقايلا، پۇكا، كامپا، يىلۋا، بۇدا، زىۋا، سوپلا، چورۇقلا، كېتىكلا، توساللا، سامپۇلا، دۇۋا، چۇدا، كۇلا، لاكقا، پايكا، چوكلا، سوما، پۇخۇندا، دۇۋۇلا، كاسا، چاقما، ساۋا، پوسكا، چوتلا، گۇرا، گولا، سولۋا، گاپا، شىينا، سالجا، خادا، ئويلا، ساكا، گىجا، كۇۋا، جالا، ھاكگىيا قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق يەر نامى ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھاكگىي، زاكگۇي، لاسگۇي، گادۇي، كۇسۇي قاتارلىق «-uy» بوغۇمى بىلەن ئاخىرلاشقان يەر ناملىرى بىلەن دامىكۇ، سانجۇ، لاكرۇ قاتارلىق «u» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان يەر - جاي ناملىرى خېلىلا سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بۇ ھال خوتەن رايونىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە فولكلورىدىكى ئالاھىدە ئورنى ۋە قاتلىمىنى يەنمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

خوتەن بوستانلىقىنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان ھەيۋەتلىك قۇرۇم تاغلىرى رېۋايەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى رېئاللىقتىمۇ قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلارنىڭ جەننىتى بولۇپ كەلگەنىدى. قۇرۇم تاغلىرىنىڭ خوتەن تەۋەسىدىكى بۆلىكىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ئىپار كېيىك ئۆزىنىڭ كىندىكىدە ساقلايدىغان خۇش پۇراق ئىپارى بىلەن شەرق ئەللىرىگە مەشھۇر ئىدى. ئىپار

ji/e

كىيىك بۇگۈنكى كۈندە تىبەت بۆكسىنى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئەينى چاغدا يىپەك يولىنىڭ تىنىمسىز ئۇچۇرلىرى خۇددى قاشتېشىغا ئوخشاشلا خوتەننىڭ ئىپار كېيىكىنىمۇ سېھرىي تۈسى قۇيۇق بولغان رېۋايەتلىك تىمىغا ئايلاندۇردى. قانچىلىغان شەرق شائىرلىرى «خوتەن مۇشكى» ھەققىدە تالاي مىسرالارنى يازدى. «خوتەن مۇشكى» ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدا «لەئلى بەدەخشان» (بەدەخشاننىڭ قىزىل ياقۇتى) كەبى يارنىڭ گۈزەللىكىنى سۈپەتلەيدىغان ھەممىگە تونۇشلۇق سۆزلىغا ئايلاندى. ھافىز شىرازى:

ياغدى ئېتەكلەردىن گۈلاپ، ھەيران ئېرۇرمەنكى سەبا،
ئۆتكەن يولۇڭ تۈپراقلىرى قىلما نېچۈن مۇشكى خوتەن.

دەپ يازسا، ئاتايى ئۆز غەزەللىرىدە:

كۆزۈمكى سۆيدى يۈزۈڭنى مەڭ ئېتىقادى بىلە،
كۆرەر بۇ مۇشكى خوتەننى ساچىڭ ساۋادى بىلەن.

دەپ خىتاپ قىلدى. بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىمۇ:

تۈركىي خوتەن، ياپتى چۇ زىبا جەمال،
مۇشكى فىشانا بولدى نەسىمى شامال.

دەپ يازدى. نەۋائى يەنە ئۆزىنىڭ «خەزائىنۇل مەئانى» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمىنىڭ كۆپلىگەن مىسرالىرىدا، «خەمسە» تەركىبىدىكى «فەرھاد ـ شېرىن»، «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق داستانلىرىدا «خوتەن تېمىسىغا زور ھۆرمەت ۋە تەڭداشسىز ئىپتىخار بىلەن يېقىنلاشتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە خوتەن

تۇركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمكى قەلئەسى ۋە شەرق سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان قەسىرى ئىدى. ئۇ خوتەننى قۇياشقا، جەننەتتىن ئۈستۈن راھەتلىك دىيارغا، مانى، دانى، قارەن قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتالغان ماھىر رەسسامىلار يۇرتىغا، ئىپار چاچلىق، ئاھۇ كۆزلۈك ساھىبجامال قىزلار بىلەن ئىپار ھىدلىق باغ ـ دالىلار ۋە ئىپار كېيىكى ماكانىغا ئوخشىتىپ تىلغا ئالىدۇ»①.

شۇنداق قىلىپ، خوتەن ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەر يىپەك يولى بويلاپ يىراق ـ يىراقلارغا تارقالدى. ئايىغى ئۈزۈلمەي ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىمۇ بۇ يەرگە شەرق ۋە غەربتىكى ئەللەرنىڭ يېڭى ئۇچۇرلىرىنى توشۇپ تۇردى. بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى بۇ يەرنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى ئوچىقىغا ئايلاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ يەردە ياشىغۇچى بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ سەنئەت تۇيغۇلىرىنىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈردى. بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ئۆركەشلەپ تۇرغان بۇ ماھىر رەسسامىلار تۈرلۈك ـ تۈمەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى بىلەن يۈك توقۇلمىلارغا ئاجايىپ كۆركەم سۈرەتلەرنى چۈشۈردى. خوتەن رەسسامىلىرىدىن ۋىسارا پۇچىنا بىلەن ۋىسارا ئىراسانگانىڭ شۆھرىتى شەرقتىكى كۆپلىگەن بۇددىزم ئەللىرىگە تارقالدى. ھەيكەلتىراشلار ماھىر قوللىرىغا تايىنىپ ئۆزلىرى ياسىغان ئادەم ھەيكەللىرىگە خوتەن كىشىلىرىنىڭ پورتىرىتى ۋە روھىي دۇنياسىنى نەقىشلىدى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا يەنە ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىدىكى قويۇق رومانتىكا بىلەن گرېك سەنئىتىدىكى گارمونىك تۇيغۇنىمۇ جىپسلاشتۇردى.

تالاي ئەسىرلەر ئۆتۈپ كەتتى، قۇرۇم تاغلىرى ئېتىكىدىكى بۇ سىرلىق بوستانلىق تېخى ئۆزىنىڭ رىۋايەتلىك تارىخىدىن

① ئابدۇشۇكۇر بۇھەممەتئىمىن: «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» — بۇلاق ژۇرنىلى، 1992 ـ يىل، 4 ـ سان.

ئادا ـ جۇدا بولالمىدى. ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقى كۆمۈپ تۇرغان يېرىم گەۋدىسى ئىچىدىكى قاينىاق ئۆتمۈشى ھېلىھەم دۇنيا خەلقىنى قىزىقتۇرماقتا. شۇنداق، خوتەن — ئۇزاق ئاسىيا بايا‌ۋانلىرىدىكى تېخى ئاخىرلاشمىغان بىر گۈزەل رىۋايەت! خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يازغىنىدەك: «ئۇ ھەقىقەتەن ئۇلۇغۋار ھېكمەت دىيارى. خوتەن ئۆز بېشىدىن ئەڭ دەھشەتلىك كۈنلەرنى ئۆتكۈزدى. خوتەن دىيارى ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى كلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى بىلەنلا ئىپادىلەپ تاماملىغىلى بولمايدۇ. يېقىنقى زامان يېڭى ئەدەبىياتى قەلەمكەشلىرىمۇ بۇ گۈزەل ماكان ھەققىدە كۆپلەپ ئەمگەك سىڭدۈرۈشتى. ئەمما، خوتەن — ئەبەدىيلىك، پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئۇلۇغۋار تېماتىكا!».①

3. دەريا بويى: قەدىمكى مەدەنىيەت ئارىلىنىڭ بايقىلىشى ۋە بەربات بولۇشى

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 400 يىل ئىلگىرى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرىۋىكىدىكى كېرىيە بوستانلىقىدا ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتى بىلەن بوستانلىقلار سىغىمچانلىقى ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭسىزلىق كۆرۈلگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئاھالىلەر يېڭى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەپ كېرىيە دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا قاراپ سۈرۈلۈشكە باشلايدۇ. قۇرۇم تاغلىرىنىڭ قارلىق چوققىلىرىدىن باشلىنىپ كېرىيە بوستانلىقى ئارقىلىق تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ تىنماي ئاقىدىغان كېرىيە دەريا‌سى بۇ قۇرغاق ماكاننىڭ كېلىماتىنى ھەر ۋاقىت تەڭشەپ تۇراتتى.

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىل، 4 ـ سان.

كېرىيە بوستانلىقى تەكلىماكانىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى بوستانلىقلار بىلەن قۇملۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى دېئالېكتىك بىرلىكنىڭ تىپىك كۆرۈنۈشى ئىدى. كېرىيىلىكلەر ئەلمىساقتىن بۇيان يىراقتىكى قارلىق تاغلاردىن ئېقىپ كېلىدىغان دەريا سۇيىنى قەدىرلەپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ماكاننىڭ بىر خىل ئىچكى تەڭپۇڭلۇق ھالىتىدە ئىكەنلىكىنى، بوستانلىقلار بىلەن قۇملۇقلارنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا دەريا سۇيىنىڭ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنىدى.

ئىمكانىيەت بولسىلا بوستانلىق بەرپا قىلىش ۋە يېڭى ھاياتلىق مۇھىتى يارىتىش قۇملۇق خەلقىنىڭ دائىملىق ئارزۇسى ئىدى. بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتىنى سىغدۇرالمىغان ھامان ئۇلار سىرتقا قاراپ ئاقاتتى ۋە دەريا - تارامىلارنىڭ يۆنىلىشىنى بويلاپ يېڭى بوستانلىقلارنى ئىزدەيتتى. تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى يۇلتۇزلاردەك تارالغان چوڭ - كىچىك بوستانلىقلار مانا مۇشۇنداق پەيدا بولغانىدى.

بۇنىڭدىن 400 يىل بۇرۇن بىر توپ كېرىيىلىكلەر مال - چارۋىلىرىنى ھەيدەپ دەريا يۆنىلىشى بويىچە تەكلىماكانىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ قەلبىدە يېڭى بوستانلىق تېپىشتەك بۇيۇك ئىستەك لاۋۇلداپ تۇراتتى. ئۇلار تەكلىماكان گىرۋىكىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بوستانلىق — جاي كەنتىدىن ئايرىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا دەريا يۆنىلىشىنى يېتتۇرۇپ قويۇشتى. بىر خىلدا لۆمشۇپ ئاقىدىغان كېرىيە دەرياسى بۇ يەرگە كەلگەندە ئەتراپقا تارىلىپ، چەكسىز قۇم باغرىغا سىڭىپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئەمدى نە دەريا، نە توغراق - يولغۇن، نە ئۇچار قوشلار كۆرۈنمەيتتى. بىپايان قۇملۇق، بىر - بىرىگە مىنگىشىپ كەتكەن بارخانلار ۋە يالتىراپ تۇرغان قوياش نۇرىدىن باشقا ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى.

سۇ مەنبەسىدىن ئايرىلىشتەك بىر خىل ۋەھىمە تۇيغۇسى ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىغا ئىچكى خاتىرجەمسىزلىك سالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يولدىن توختاپ قالمىدى. چۈنكى ئۇلار بۇ قورقۇنچلىق سەپەرگە ئاللىقاچان تەۋەككۇل قىلغانىدى. ھامان بىر كۈنى تۇيۇقسىزلا غايىۋى بوستانلىق كۆز ئالدىدا پەيدا بولىدىغاندەك، يېپيېڭى بىر ھاياتلىق ماكانىغا قايتا ئېرىشىدىغاندەك بىر گۈزەل تۇيغۇ ئۇلارنى ئالغا ئۈندەيتتى.

ئۇلار توختىماي ئالغا قاراپ مېڭىشتى، غايەت زور قۇم دېڭىزىنى كېچىپ، بارخانلارنى ئاتلىدى، قەدىمكى خوتەنلىكلەرگە خاس جاھىللىق ۋە ئۆزىنى پىدا قىلىشتەك روھ بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى. تەجرىبىلىك ئاقساقاللىرى بىلەن ماھىر پادىچىلىرىنىڭ قۇمغا سىڭىپ كەتكەن دەريا سۇيى ھامان بىر جايدىن سىرغىپ چىقىدۇ، دېگەن قىياسلىرىغا شەكسىز ئىشەنىدى. شۇنچىلىك ماڭسىمۇ قۇملۇق تۇگىمىدى، ئەكسىچە ئادەملەرنىڭ سەۋر ـ تاقىتى تۇگەشكە باشلىدى. ئۇلار ھاردى، چارچىدى، ئۇسسىدى، ئۆزلىرىنىڭ قانچىلىك يول ماڭغانلىقىنى، نەگە كېلىپ قالغانلىقىنى، ئەمدى قانداق قىلىشى كېرەكلىكىنى ئۇقالمىدى.

تونۇرئوتمەك ئاپتاپ، قۇرغاق ھاۋا، سۇررەك قۇملۇق، پايانسىز چۆل ئۇلارنى جىسمانىي جەھەتتىنلا خورىتىپ قالماستىن، بەلكى يەنە روھىي جەھەتتىمۇ سولدۇردى. ئۇلار ئەزەلدىن بۇنچىلىك ئۇمىدسىزلىنىپ باقمىغانىدى. ئەجەبا، ئۇلارنىڭ قىياسى خاتا بولۇپ قالغانمىدۇ، قۇمغا سىڭىپ كەتكەن كېرىيە دەريانىڭ سۇيى زادى نەگە كەتتى، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تەكلىماكانىنىڭ ئىچكىرىسىدە سۇلۇق كۆلچەكلەر، پايانسىز توغراقلىقلار، كۆز يەتكۈسىز قومۇشلۇقلار بارمىش دېگەن رىۋايەتلىرى قۇرۇق گەپمىدۇ!؟...

ئۇلار — كېرىيىلىك ماھىر چارۋىچىلار تۇنجى قېتىم

ئۆزلىرىنىڭ ھايات ـ ماماتلىق تاللىشىدىن گۇمانلاندى، بىر ئۆمۈر قۇملۇق تۇرمۇشىدىن جۇغلىغان تەجرىبىسىلىرىدىن شۇبھىلەندى. بۇ پايانسىز قۇملۇق ئالەمنىڭ ئۇ چېتىگىچە تۇتۇشۇپ كەتكەنمىدۇ؟ ھەزرىتى مۇسامۇ ئىسرائىل قوۋمىنى باشلاپ كەنئان چۆللۇكىدىن چىقىپ پەلەستىنگە يېتىپ بارالىغانغۇ!؟ تەڭرى ئۇلارغىمۇ بىر چىقىش يولى بەرمەسمۇ؟

سوئاللار چەكسىز، جاۋابلار ئازابلىق ئىدى. ئۇلار رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ ئەڭ قاتتىق سىناقلىرىنى قوبۇل قىلماقتا ئىدى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە — يېلىنجاپ تۇرغان قوياش بارخانلار ئۈستىگە باش قويغان، زېمىن شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن بىر دەقىقىدە — ئۇمىد تۇغۇلدى! بىر قۇش غاقىلدىغىنىچە ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ئۇچۇپ ئالدى تەرەپتىكى بارخانلار كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار خۇشاللىقىدىن ۋارقىرىۋەتتى:

— سۇ، بوستانلىق، ھاياتلىق!!!

نىمجان بولۇپ قۇم دۆۋىلىرىگە يېقىلىپ قالغان كىشىلەرنىڭ پوت ـ قوللىرىغا جان كىردى. ئۇلار ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە قارىماي ھېلىقى قۇش ئۇچۇپ كەتكەن تەرەپكە قاراپ مېڭىشتى. كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش كەلدى. تومۇرلىرىدا قانلىرى قايتا ئۇرغىدى، قەلبىدىكى ئۆلۈم ۋەھىمىسى تاراپ كەتتى. شۇنداق، ئۇچار قۇش سۇدىن، بوستانلىقتىن، ھاياتلىقتىن نىشان بەرمەكتە! قۇش ئۇچۇپ كەتكەن يۆنىلىشكە قاراپ ماڭسىلا ئۇلار چوقۇم ھاياتلىققا ئېرىشىدۇ...

ئۇلار قانچىلىك ماڭغانلىقىنى بىلمىدى، گاھ يۈگۈردى، گاھ ئۆمىلىدى، گاھ دومىلىدى... ئاخىر دېگەندەك يىراقتىن ياپيېشىل بوستانلىق كۆرۈندى!

بۇ جاي تەكلىماكاندىكى بىر سىرلىق مۆجىزە ئىدى. كېرىيە دەرياسى قۇملۇققا سىڭىپ، يەر تېگىدە نەچچە يۈز چاقىرىم

سىرغىپ ئاققاندىن كېيىن، تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىدا يەر يۈزىگە چىققانىدى. بۇ يەردىكى كۆللەردە، ساسلىقلاردا ۋە تەبىئىي بۇلاقلاردا تىنماي سىرغىپ تۇرغان سۇلار بۇك ـ باراقسان يېشىل كاربدور هاسىل قىلغانىدى. توغراقلىقلار نەچچە ئون كېلومېتىر دائىرىگە سوزۇلاتتى. كۆز يەتكۈسىز يۇلغۇنلار بىر خىلدا قىزىرىپ تۇراتتى. كىچىك كۆلچەكلەردە بېلىقلار تىنىمسىز پىلتىڭلايتتى. توغراقلىقلاردا تۇرلۇك ئۇچار قۇشلار سايرىشاتتى، ئوتلاقلاردا كېيىك، جەرەن، ياۋا ئۆچكە ۋە توشقانلار توپ ـ توپى بىلەن خاتىرجەم ئوتلاپ يۈرەتتى...

ئۇلار هايات ـ ماماتلىق سىناقلاردىن ئۆتۈپ، ئاخىر تەكلىماكان قوينىدىكى بۇ يېشىل ئارالنى بايقاشتى، مۇشەققەتلىك ئۇزۇن سەپەر ئاخىرلاشتى. بۇ يەردىكى تىنچ، پىنهان ۋە خاتىرجەم هايات ئۇلارغا قۇچاق ئاچتى. ئۇلار بۇ يەرگە «دەريا بويى» دەپ نام بەردى. ئاسماننى يېپىنچا، يەرنى سېلىنجا قىلىپ تۇرۇپ ئۆزلىرىنىڭ يېڭى ۋەتىنىنى قۇرۇشقا باشلىدى، تەكلىماكاندىكى بۇ سىرلىق ۋەتەندە قەدىمكى خوتەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ گۈزەل ئۇلگىلىرى ناهايىتى تېزلا يىلتىز تارتتى. تەۋەككۈلچىلىك روهىغا ماهىر ئاشۇ پادىچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىشچان ئەۋلادلىرى بۇ يەردە ئادەملەر بىلەن هايۋاناتلارنىڭ ئورگانىك بىرلىكىدىن هاسىل بولغان هاياتلىق چەمبىرىكىنى قۇرۇپ چىقتى. زور كۈچ بىلەن مال ـ چارۋىلارنى كۆپەيتتى، توغراقلارنى كېسىپ يېڭى ئۆيلەرنى سالدى. قۇم بارخانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ بوستانلىقنى قانداق ئاسراشنى، تەبىئىي مۇهىتقا قانداق ماسلىشىشنى تېزلا ئۆگىنىۋالدى.

پۈتۈن دۇنيا ئۇلارنى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ يېڭى جەننىتىنى ئۇنتۇپ كېتىشتى. ئەمما، ئۇلار تەكلىماكاندىكى بۇ تەنها ۋەتەندە تۇرۇپ دۇنيانى ۋە ئالەمدىكى كىشىلەرنى ئېسىدىن چىقارمىدى. ئۇلار ناهايىتى تېزلا ئۆز جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي بىرلىكىنى

قۇرۇپ چىقتى. بۇ ئىجتىمائىي بىرلىكتە ئىنساپ، ئىمان، ئەخلاق ۋە قېرىنداشلىق ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ ئاساسى قىلىنغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي بىرلىكىدىكى ئاقساقالىغا بويسۇناتتى، جەمەت ئاقساقالىمۇ ئۆز جەمەتىدىكى ئەزالارنىڭ ھوقۇقىنى قوغدايتتى. ئۇلار ئۇچۇن ئەمگەك قىلىش، ماددىي بايلىق يارىتىش ۋە ئۆلاد قالدۇرۇشتىنمۇ بۇيۇك بۇرچ يوق ئىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن 400 يىل بۇرۇنقى كېرىيە خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق مىزانلىرىنى بۇ يەرگە ئېلىپ كەلگەنىدى. شۇنداقلا بۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ساددا ۋە ساپ قاراشلىرى ئارقىلىق راۋاجلاندۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي بىرلىكىدە بىر خىل ساپ ھالەتتىكى ئەخلاقىي مىزان ۋە شەرىئەت پرىنسىپلىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلار ئەزەلدىنلا ئوغرىلىق، نەپسانىيەتچىلىك، زالىملىق، يالغانچىلىق، ھەسەتخورلۇق قاتارلىق ناچار قىلمىشلارنى بىلمەيتتى. ئادەملەر ئارا ۋاپادارلىق، راستچىللىق، نومۇس، غۇرۇر ۋە ئۆزئارا يارەدەم بەرىشنى ئەڭ گۈزەل كىشىلىك پەزىلەت دەپ قارايتتى. زامانىۋى جەمئىيەتتىكى باش ـ ئاخىرى يوق زىددىيەتلەر، باش قېتىمچىلىقلار، ئادەملەر ئارا ساختا مۇناسىۋەتلەر بۇ يەردە زادىلا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ئاددىي كەپىلەردە يېتىپ، ئاي دالىلاردا تۇنەپ، جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرگىنى بىلەن ئۆزلىرىنى داۋىم ئەركىن، خۇشال ۋە خاتىرجەم سېزەتتى. تەبىئىي ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنى، دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى، خىمىيىۋى تەركىبى بولمىغان ئىشقارسىز مەھسۇلاتلارنى ئىستېمال قىلغاچقا، ئۇلار ناھايىتى ساغلام ۋە بەستلىك ئىدى. ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەتتى. 100 ياشتىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيتتى. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى گويا تۇغما تېۋىپلاردەك ئادەم بەدىنى ۋە روھى دۇنياسىنىڭ تەبىئەت ئېكولوگىيىسى بىلەن

بولغان ئىچكى بىرلىكىنى ئاجايىپ ئوبدان چۈشەنتتى. كىلىماتنىڭ ئىسسىق - سوغۇقلۇقى، تەبىئەتنىڭ ھالىتى ۋە تەبىئىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شېپالىق رولى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مىزاج - خىلىتلىرىنى قانداق تەڭشەشنى، ئىچكى كېسەللىكلەرگە قانداق تاقابىل تۇرۇشنى، شۇنداقلا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ گارمونىك بىرلىكىنى قانداق ساقلاشنى تېخىمۇ ئوبدان بىلەتتى.

ئۇلارنىڭ جاپالىق پەرۋىش قىلىشى ئارقىسىدا بۇ بوستانلىقتا سان - ساناقسىز مال - چارۋىلار توپى ھاسىل بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىنىڭ زادى قانچىلىك مال - چارۋىسى بارلىقىنى بىلمەيتتى. ئۇلار ئەزەلدىن مال - چارۋىلىرىنى ساناپ كۆرۈشكە ئادەتلەنمىگەنىدى. بۇ يەردە باج - سېلىق، ئالۋاڭ - ھاشار، بۇيرۇق، جەرىمانە دېگەنلەر مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ھېچكىم ھېچنېمىگە مەجبۇرلىمايتتى، بەلكى ئۇلار ھەممە ئىشتا ئاڭلىق، مەسئۇلىيەتچان ئىدى. چوڭلار ھۆرمەتكە، كىچىكلەر ئىززەتكە سازاۋەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە كۆچلۈك جامائەتچىلىك ئېڭى مەۋجۇت ئىدى. ئۆملۈك، ئىتتىپاقلىقنى ۋە ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويااتتى.

ئۇلار زېمىننى سۆيەتتى، تەبىئەتكە ھۆرمەت قىلاتتى، سۇ مەنبەلىرىنى قەدىرلەيتتى. ھەربىر تامچە سۇنىڭ ئۇلار ئۈچۈن قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. ھەر بىر تۇپ توغراقنىڭ قانچىلىك قۇمنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغانلىقىنىمۇ ياخشى بىلەتتى. ئۇلار بۇ زېمىنىنىڭ يارىلىشىدىنلا بىر خىل ئىچكى تەڭپۇڭلۇققا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئالەمدىكى جىمى شەيئىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە تۇرىدىغانلىقىنى، تاغ، دەريا، قوملۇق، بوستانلىق ۋە گۈل - گىياھلارنىڭ ئۆزئارا ئورگانىك بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى چوڭقۇر دەرىجىدە ھېس قىلغانىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆزلىرىنى تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى، زېمىنىنىڭ

قوغدىغۇچىسى، بوستانلىقلارنىڭ خوجايىنى دەپ قارايتتى.

شۇنداق قىلىپ، كۈنلەر ئايلارنى، ئايلار يىللارنى قوغلاپ ئۆتىۋەردى. تەكلىماكان چۆللىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان بۇ تەنها بوستانلىق جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن بىخەۋەر ھالدا ئۆز مۇقامى بويىچە كېتىۋەردى. بۇ يەردىكى ئادەملەرمۇ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ياشاپ كەلدى. دۇنيا ئۇلار ئۈچۈن 400 يىل بۇرۇن قانداق ھالەتتە بولسا، ھازىر شۇنداق ئىدى. چەكلىك دائىرىدىكى بوستانلىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىپايان قوملۇق، ئۇنىڭ ئۈستىنى يېپىپ تۇرغان ئاسمان گۈمبىزى... مانا بۇلار ئۇلارنىڭ دۇنياسى ئىدى.

400 يىلدىن بۇيان، دۇنيادا تالاي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئىنسانىيەت يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتى يارىتىپ، سانائەت دەۋرىگە كىرىپ كەلدى، ئامېرىكا قىتئەسى بايقالدى. مۇستەملىكىچىلىك دەۋرى ئاخىرلىشىپ، شەرقتىكى كۆپلىگەن ئەللەردە مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى غەلبە قىلدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىدى، ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى يۈز بەردى، ئىنسانىيەت مۇڭۇپپەقىيەتلىك ھالدا ئاي شارىغا چىقتى... ئاھالەنكى، تەكلىماكاندىكى بۇ تەنها ئارالدا ياشاپ كەلگەن ئاشۇ كىشىلەر يۇقىرىقى ۋەقەلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئۇقمايتتى. ئۇلار ھەتتا ئۆز ئەتراپىدىكى تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدە نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان قانچىلىغان قىسمەتلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى، بىر قانچىلىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ تەختكە چىقىپ، يەنە بىر قانچىلىرىنىڭ غۇلىغانلىقىنى، ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ خوتەندىكى زورلۇق - زومبۇللۇقلىرىنى، يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى، دېگەن ناملاردىكى دەبدەبىلىك سىياسىي شوئارلانى ئۇقمايتتى...

ئۇلار — تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن ئاشۇ

ئاقكۆڭۈل كىشىلەر تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىدىكى خىلۋەت بوستانلىقتا يېقىنقى زاماننىڭ 400 يىلىنىڭ ئەنە شۇنداق ئۆتكۈزگەنىدى. ئۇلار ئىچكى ئاسىيانىڭ تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن تىندۇرما مەدەنىيىتىنى ئۆز رېتىمى بىلەن ساقلاپ كەلگەنىدى. بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ، تېخىمۇ توغرىسى خوتەن خەلقىنىڭ 400 يىلدىن بۇرۇنقى ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئەقىدە - ئۇدۇملىرى ۋە گۈزەل ئەخلاقلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا، روھىي دۇنياسىدا زامانىۋى جەمئىيەتتىن ئەبەدىي تاپقىلى بولمايدىغان گۈزەل نەرسىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا يىراق ئۆتمۈشكە تۇتۇشۇپ كەتكەن بىر چوڭقۇرلۇق، تىنىق ساماغا تاراپ كەتكەن بىر پاكلىق ھەمدە ھايات گۈزەللىكى بىلەن جىپسىلىشىپ كەتكەن ساپلىق ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىجتىمائىي بىرلىكى، دىنىي قارىشى، تىل ئالاھىدىلىكى پىسخىك دۇنياسى قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ تېخى تامامەن ئۆزگىرىپ كەتمىگەن ئوتتۇرا ئەسىر ھالىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ يەردىن ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ ئەڭ گۈزەل روھ ئەۋرىشكىلىرىنى تاپقىلى بولاتتى.

قىسقىسى، بۇ جاي تەكلىماكاندىكى تەبىئىي فولكلور مۇزېي ئىدى. بۇ يەرگە ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان يالتىراقلىرىمۇ، بازار ئىگىلىكىنىڭ پايدا ۋە مەنپەئەتىنى قوغلىشىدىغان چۇقان - سۇرەنلىرىمۇ ، بۇگۈنكى ئادەملەرنىڭ زىددىيەتكە، رىقابەتكە تولغان سوغۇق مۇناسىۋەتلىرىمۇ يېتىپ بارمىغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىلۋەت جەننىتىدە تەكلىماكاننى قۇچاقلاپ 400 يىل پىنھان ياشىغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ ئارىلىدا تۇرۇپ پۈتۈن دۇنيانى ۋە ئىنسانلارنى ئۆزلىرىگە ئوخشاش دەپ تەسەۋۋۇر قىلغانىدى. دۇنيانىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ياتلىشىپ كەتكەنلىكىنى خىياللىرىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئۇلار دۇنيا غايەت زور

ئۆزگىرىشلەرگە تولغان يېقىنقى زامان تارىخىدا، تەكلىماكاندىكى «ئەسھابۇل كەھف» تە رىۋايەتلىك 400 يىلنىڭ ئەنە شۇنداق ئۆتكۈزگەنىدى.

ئۇلار بۇ يىرده زادى قانچىلىك ياشىغانلىقىنى ئېنىق بىلمەيتتى. پەقەت ئېسىده ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن ئاڭلىغان كېرىيە بوستانلىقى ھەققىدىكى غوۋا خاتىرىلىرىلا ساقلىنىپ قالغانىدى، تۈيۇقسىز بىر كۈنى بۇ يەرنىڭ رىۋايەتلىك تارىخىي بۇزۇپ تاشلاندى. مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ ئاشۇ ئادەملىرى بۇ ئارالنى ئاخىر بايقاپ قالدى. بۇ دەل XX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چارىكى ئىدى!

شۇنداق قىلىپ، تەكلىماكاندىكى تەبىئىي ھاياتلىق ئارىلى — دەريا بويى ئاخىر «بايقالدى». مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتنىڭ ئادەملىرى شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ، چىشلىرىنى بىلەپ، كۆزلىرىنى قىزارتىپ بۇ يەرگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى، دۇنيادا تېخى ئۆزلىرى بىلمەيدىغان بۇنداق ياخشى جايىنىڭ بارلىقىدىن ھەيران بولۇشتى.

دەريا بويىدىكى بۇ ساددا خەلقەرمۇ 400 يىلدىن كېيىن كۆرگەن بۇ تۇنجى ئادەملەردىن چەكسىز ھاياجانلاندى. ئىچ ـ ئىچىدىن خۇشال بولۇشتى، دۇنيانىڭ، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىغانلىقىدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇلار بۇ يېڭى مېھمانلارنى ئەڭ ياخشى نەرسىلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى. ئۇلارغا ئېگىلىپ تۇرۇپ ئېھتىرام بىلدۈردى. ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئادەملەرگە قانچىلىك تەشنا بولغانلىقىنى، ئادەملەرسىز بۇ دۇنيانىڭ جىمى گۈزەللىكىنى يوقىتىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىشتى...

ئەپسۇسكى، بۇ يېڭى مېھمانلارنىڭ ئويلايدىغىنى پۈتۈنلەي باشقا نەرسىلەر ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋالغان بۇ ساھىبخانلارنىڭ ئاجايىپ ساددىلىقىدىن، ئاق

كۆڭۈللۈكىدىن ئىچىدە كۈلۈشمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ تەملىك كاۋاپلىرىنى، قېرىنغا قاچىلاپ قوقاستا پىشۇرغان ئالاھىدە گۆش تائاملىرىنى، ئۆزگىچە كۆمەچلىرىنى ئاچكۆزلۈك بىلەن يەپ تۇرۇپ ئۇلاردىن قانداق پايدىلارنى ئۈندۈرۈۋېلىشنىڭ چوتىنى سوقۇشماقتا ئىدى. . .

ئۇلار بۇ يەردە يەتكۈچە مېھمان بولۇشتى، يېدى، ئىچتى، خۇددى ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغا تۇنجى نۆۋەت يېتىپ بارغان «ماي گۈلى» ناملىق يەلكەنلىك كېمىدىكى ئاق تەنلىكلەر ئاق كۆڭۈل ئىندىئانلارنىڭ نېمەتلىرىنى قانداق ئىشتىھا بىلەن يېگەن بولسا، ئۇلارمۇ دەريا بويىلىقلارنىڭ نەرسىلىرىنى شۇنداق ئىشتىھا بىلەن يېيىشتى، ئەتراپقا تويماي بېقىشتى. بۇ يەرنىڭ ئوتلاقلىرىنى، كۆللىرىنى، توغراق ، يۇلغۇنلىرىنى، قوي پادىلىرىنى، ياۋايى ھايۋانلىرىنى، چىرايلىق قىزلىرىنى قانداق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشنىڭ كويىدا گاراڭ بولۇشتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ يەرنىڭ دەرۋازىسى ئېچىۋېتىلدى، ھېلىقى تۇنجى مېھمانلار تېخىمۇ كۆپ مېھمانلارنىڭ باشلاپ كېلىشتى. تۈركۈم - تۈركۈم يات ئادەملەر قايىقلاردىندۇر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇلار بۇ يەردىكى ئادەملەردىن بىر مۇنچە مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىش كېرەكلىكى» ھەققىدە ئۇلار زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان گەپلەرنى قىلىشتى.

ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ يەرگە گۈركىرەپ ماشىنىلار يېتىپ كېلىشتى. تۆمۈر قالپاق كىيگەن بىر مۇنچىلىغان كىشىلەر نامەلۇم بىر سۇيۇقلۇقنى ئىزدەشكە كىرىشتى. بىر ئوچۇم كىشىلەر يېزىلىق ھۆكۈمەت، ئاشلىق پونكىتى، مەكتەپ، دوختورخانا، مال دوختورلۇق پونكىتى، رادىئو ئۇزىلى، سودا دۇكىنى دېگەندەك غەلىتە نامىلار بىلەن ئاتالغان قۇرۇلۇشلارنى سېلىشقا باشلىدى. ئۇلار ئەزەلدىن پالتا تېگىپ باقمىغان توغراقلارنى كېسىشتى، ئوتلاقلارنى بۇزۇشتى، ئادەملەردىن

زادىلا ئۇركۈپ باقمىغان جەرەن ۋە توشقانلارنى قالايمىقان ئوۋلاشتى. «توشقان زەدىكى» دەپ ئاتالغان قىممەتلىك دورا ئۆسۈملۈكلەرنى بىر - بىرلەپ يۇلۇپ كېتىشتى...

بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى شۇنچىلىك تۇيۇقسىز يۈز بەرگەنىدى. دەريا بويىدىكى بۇ قەدىمكى خەلق كۆز ئالدىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرگە ھاڭ - تاڭ بولغان ھالدا سۈكۈت ئىچىدە قاراپ تۇرۇشتى. ئۇلار قانچە قىلىپمۇ بۇ رەھىمسىز رېئاللىقنى ئۆز تەسەۋۋۇرىغا سىغدۇرالمىدى. ئۆزلىرى بىلەن سىرتقى دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنىڭ شۇنچىلىك چوڭىيىپ كەتكەنلىكىگە ھەيران بولدى. ئۇلار ئەزەلدىن دەريا بويىدىكى ئاھالىلەرنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ساناپ باقمىغانىدى ھەم ساناپ بېقىشنىمۇ ئويلىمىغانىدى. ئەمما بۇ يەرگە كەلگەن كىشىلەر ئۇلارنىڭ 800 دىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىشتى ھەمدە ھەربىر كىشىنىڭ رويخېتىنى تۇرغۇزدى، ئەمدى بۇ يەردە ئۇلار ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان يېغىنلار، يىغىلىشلار، شوئار - چاقىرىقلار، بۇيرۇق - پەتىۋالار، ئالۋاڭ - ھاشارلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ خاتىرجەم، تىنچ ۋە دەخلسىز تۇرمۇشى بۇزۇلدى. ئۇلارنىڭ قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئىجتىمائىي بىرلىكى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى ئاستا - ئاستا خىرىسقا ئۇچرىدى. ئىلگىرى ئۇلارنى پۈتۈن دۇنيادىن ئايرىپ تۇرغان 230 كىلومېتىرلىق چوڭ قۇملۇق ئەمدىلىكتە ھېچقانچە توسالغۇ بولۇپ قالالمىغانىدى.

تەكلىماكان قوينىدىكى بۇ سىرلىق بوستانلىق ئەنە شۇنداق بايقالدى، ھازىرقى زامانىنىڭ مەدەنىيەتلىك ئادەملىرى بۇ تەنھا ئارالنىڭ رېۋايەتلىك ئۆتمۈشىنى ئەنە شۇنداق ئاخىرلاشتۇردى. 400 يىل ئۆز ئالدىغا ياشاپ كەلگەن، دۇنيا تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن بۇ ئادەملەر ئەنە شۇ پىنھان كەچۈرمىشلەر بىلەن ھازىرقى زامانغا قايتىپ كەلدى.

ئاردىن ھەش - پەش دېگۈچە ئون نەچچە يىل ئۆتۈپ كەتتى، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ توختاۋسىز قەدىمى دەريا بويىنىڭ قەدىمى ئەنئەنىلەرگە باي سېھرىي كۈچىنى خورىتىپ باردى، بۇ يەرگە كېلىدىغان ئادەملەر كۆپەيگەنسېرى بېكىك ھالەتتىكى قەدىمكى مەدەنىيەت چەمبىرىكىمۇ بارغانسېرى تارىيىپ باردى. ئادەملەر ئۆزلىرى بىلەن بىللە مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ خىلمۇخىل زامانىۋى باكتىرىيىلىرىنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىشتى...

شۇنداق، قويۇق رېۋايەتلەرگە پۈركەلگەن ئۆتمۈش غايىپ بولدى. خۇددى ئالەم كېمىسىنىڭ ئاي شارىغا قونۇشىنى ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئاي ھەققىدىكى گۈزەل ئەپسانە - رېۋايەتلىرىنىڭ سېھرىي كۈچىنى يوقىتىۋەتكىنىدەك، ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭ دەريا بويىغا يوپۇرۇلۇپ بېرىشى ۋە بۇ يەرنى قايتا قۇرۇشمۇ بۇ جايىنىڭ مەدەنىيەت ساياھىتىدىكى ئالاھىدە تارتىش كۈچىنى بەربات قىلدى. قەدىمكى پارلاق تارىم مەدەنىيىتىنىڭ تەكلىماكاندىكى بۇ جانلىق كۆزنىكى ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك زەربىسى ئاستىدا ئەنە شۇنداق غايىپ بولدى...

ئەمدىلىكتە دەريا بويىدىكى بۇ ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشىدا جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەكلىماكاندىكى جەننىتىنىڭ ئەبەدىي غايىپ بولغانلىقىنى، ئۆز جەمئىيىتىنىڭ بەربات بولغانلىقىنى، شۇنداقلا ئىلگىرى كۆنۈككەن تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ كەلمەسكە كەتكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئادەم، دۇنيا، ھايات، ئەقىدە، ئەخلاق دېگەن ئۇقۇملارنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسىدىن گۇمانلاندى. شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئاشۇ رەھىمسىز توقۇنۇشتا قانداق تراگېدىيىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقانلىقىنى باشقىدىن چۈشەندى.

دەريا بويى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تەبىئىي ھالىتىدىن مەھرۇم

بولدى. تەكلىماكاندىكى تەبىئىي ئېتنوگرافىيە مۇزېي بۇزۇلۇشقا باشلىدى. 400 يىلدىن بۇيان قۇلۇپ سېلىنمىغان ئۆيلەرگە قۇلۇپ سېلىنمىدىغان بولدى. ئادەملەر بىر - بىرىگە گۇمان بىلەن قارايدىغان، ئىش - ھەرىكەتتە ئېھتىياتچانلىق قىلىدىغان، كىشىلىك مۇناسىۋەتتە شەخسىي مەنپەئىتىنى ئويلايدىغان بولۇشتى. 400 يىلدىن بېرى ئادەم دىدارىنى سېغىنىپ كەلگەن بۇ كىشىلەر ئەمدىلىكتە ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىۋاتقان ئادەملەردىن بىزار بولۇشقا باشلىدى. سىرتتىن كەلگەن ئادەملەر ئۆزلىرى بىلەن بىللە تاماكا، نەشە ، ھاراق ۋە باشقا غىدىقلىغۇچى ئېچىملىكلەرنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىدىغان بولدى. بايلىق ئىزدىگۈچىلەرنىڭ ئاياغ ئىزلىرى تەگمىگەن جايلار ئاز قالدى، ئۆسۈملۈكلەر، ئورمانلار، ياۋايى ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار، قۇي - پادىلار خوراشقا باشلىدى. مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ تۇرمۇش رىقابىتى ۋە ئېچكى ۋەھىمىسى ئاستا - ئاستا بۇ يەرگىمۇ يېتىپ كەلدى. . .

شۇنداق قىلىپ، تەكلىماكاندىكى بۇ مەدەنىيەت كۆزنىكى قانداق تۇيۇقسىز بايقالغان بولسا، شۇنداق تۇيۇقسىزلا بەربات بولۇشقا باشلىدى. قەدىمكى كېرىيىلىكلەرنىڭ دەريا بويىدىكى 400 يىللىق رىۋايەتلىك ھاياتى مەڭگۈ بىر چۈش بولۇپ قالدى. تەكلىماكاندىكى قانچىلىغان بوستانلىقلار ۋە قەدىمكى شەھەر - قەلئەلەر قانداقلارچە قۇم دېڭىزى ئاستىدا قالدى؟ بوستانلىقلار كۆلىمى قانداق قىلىپ بارغانسېرى تارىيىپ كەتتى؟ دەريا سۈلىرى نېمە ئۈچۈن ئازىيىپ، كۆللەر قۇرۇپ كەتتى؟ كېلىمات نېمىشقا قۇرغاقلىشىپ نەچچە يۈز كىلومېتىرلىق تەبىئىي توغراقلىقلار ۋەيران قىلىندى! ؟ . . . ئايتماتوف توغرا ئېيتىدۇ: بۇگۈنكى كۈندە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان قىيامەت ۋە ئېكولوگىيە تراگېدىيىلىرى دىنىي كىتابلاردا ئېيتىلغاندەك خۇدانىڭ غەزىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئادەملەرنىڭ ئۆزلىرى

تەرىپىدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىلىدۇ! زېمىن ئەسلىدىنلا بىر خىل ئىچكى تەڭپۇڭلۇقتا يارىتىلغان، تەبىئەت ئەزەلدىنلا جىمىي مەۋجۇداتلار بىلەن گارمۇنىك بىرلىك ھاسىل قىلغان، مانا مۇشۇ تەڭپۇڭلۇقنى مەدەنىيەت ئۇقۇمىنىڭ ئىگىسى بولغان ئىنسانلار ئۆز قولى بىلەن بۇزدى، قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ بىر كۆزىنىكى بولغان دەريا بويىنىڭ بايقىلىشى ۋە ناھايىتى تېز ۋاقىت ئىچىدە مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىنىڭ بۇزۇلۇشى بىزگە يېڭىدىن يېڭى ۋەھىمىلەرنى ھېس قىلدۇرماقتا. شۇنداق، تارىم بىزنىڭ ئانىمىز، بىز بۇ مېھرىبان ئانىدىن توغۇلغان، ئۇنىڭ كۆكسىدىن ئاق سۈت ئېمىپ چوڭ بولغان، ئۇنىڭ ئەللەي ناخشىسىنى ئاڭلاپ ھايات گۈزەللىكىنى ھېس قىلغان، ئۇنىڭ باغرىغا تىنىپ كەتكەن مەدەنىيەت تېندۇرمىسىدىن ئۇزۇق ئالغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇ مېھرىبان ئانا زامان رېيازەتلىرىدىن چارچىدى، جىسمى خورىدى، چاچلىرىغا ئاق كىردى، ئىچكى ئېنېرگىيىسى خورىدى، ئۇ ھەقىقەتەنمۇ كۆپ مۇشەققەتلەر چەكتى. ئۇ يېڭى ھاياتىي كۈچكە موھتاج! بىز ئۇنى پەرزەنتلىك مۇھەببىتىمىز بىلەن ئاسرايلى ۋە مەڭگۈ سۆيەيلى! . . .

4. چۆكمە مەدەنىيەت ۋە قۇملۇقتىكى «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر»

قۇملۇقلاردىكى پايانسىزلىق بىلەن بوستانلىقلاردىكى چەكلىمىلىك ھامان كىشىلەردە بىر خىل قېچىپ قوتۇلغىلى بولمايدىغان زىددىيەتلىك كەيپىياتنى ھاسىل قىلىدۇ، تەكلىماكاننى چۆرىدەپ، بىر - بىرىدىن مۇئەييەن ئارىلىقتا ئايرىلىپ تۇرغان بوستانلىقلار گويا بارخانلار ئارىسىغا مەڭگۈ بەنت قىلىۋېتىلگەندەك كىشىگە يېتىملىك، غېرىبلىق ۋە دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغانلىقتەك خامۇش ھېسسىياتنى بەخشەندە قىلىدۇ.

ژاهالەنكى، بۇ يەردە ياشىغۇچى بوستانلىق خەلقلىرى ئاشۇ چەكلىك دائىرە ئىچىدە ياشاپ، چەكسىز دۇنيانى خيال قىلىشقا، ئۆزلىرىنىڭ قۇرغاق كەيپىياتىنى رومانتىك ھېس - تۇيغۇلار بىلەن ھۆلدەشكە، زېرىكەرلىك ھايات چەمبىرىكىنى ئىلاھىي، سېھرىي ۋە غايىۋى مەزمۇنلار بىلەن كېڭەيتىشكە كۆنۈكۈپ كەتكەن. شۇڭلاشقا، ئۇلار ئۇچۇن يوللارنىڭ ئۇزاقلىقى، تۇرمۇشنىڭ بىر خىللىقى، قۇملۇقلارنىڭ جىمجىتلىقى ھېچ گەپ ئەمەس، ئۇلارغا نىسبەتەن بىر تال قۇم دانچىسىدا، سۇررەڭ قۇم بارخانلىرىدا، توپىلىق يوللاردا، جاھاننى مالىمان قىلىدىغان قۇم - بورانلىرىدا ۋە توغراقلارنىڭ قاغجىرىغان شاخلىرىدىمۇ ئۆزگە خاس مەنە، ھاياتىي مەزمۇن بار، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان تونۇشى ئوتتۇرىسىدا ئاجايىپ ئوخشىماسلىقلار شەكىللەنگەن. ئۇتكەن ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا ېېرىتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىدا دىپلوماتىيە ئەمەلدارىنىڭ خانىمى بولۇپ تۇرغان دىئانا سىمپتون ئۆز ئەسلىمىسىدە مۇنداق يازغانىدى: «ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىشتىن بۇرۇن، مەندىكى قۇملۇق ئۇقۇمى كىشىلەردىكى ئادەت بولۇپ كەتكەن قاراشقا ئوخشاش ئىدى، كۆز يەتكۇسىز پايانسىز قۇملۇق، تەبىئەتنىڭ شەپقەتسىزلىكىنى نامايەن قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بىرخىل (رومانتىك) كەيپىيات ئاتا قىلاتتى. ھەممىلا جاي بەئەينى بىر غايىبانە مەنزىرە، قۇملۇقتىكى قەبىلە باشلىقى، قاتارلىشىپ كېتىۋاتقان تۆگىلەر... مانا بۇلار قۇملۇقتىكى رومانتىك كەيپىياتنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ... لېكىن مەن شىنجاڭدا باشقىچە بىر قۇملۇق مەنزىرىسىنى كۆردۇم. بۇ يەردىكى قۇملۇق تېخىمۇ شەپقەتسىز، سۇرلۇك، تىمتاس، زېرىكەرلىك ئىدى، كۇل رەڭ شېغىل پۇتۇن يەر يۈزىنى قاپلىغانىدى. بەزىدە دەل - دەرەخ، گىياھ توسۇۋالغان تاشلارمۇ

ئۇلاردىن قۇتۇلۇپ ئۇيۇق سىزىقىغچە يېيىلغاندەك كۆرۈنەتتى. يىراقتىن ئەينەكتەك يالتىرىغان مەنزىرىلەر كۆزگە چۈشەتتى، بۇ مەنزىرىلەر رومانلاردا تەسۋىرلەنگەن سەھرايى كەبىر چۆللۈكىدە دائىم كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان، ئادەمنى كولدۇرلىتىدىغان دەرەخلەرنىڭ ئەكس سايىسىغمۇ، ئادەمنى خۇشاللىققا چۆمدۈرۈپ، ئارقىدىنلا مەيۈسلەندۈرىدىغان خىيالىي مەنزىرىلەرگىمۇ ئوخشاشمايدۇ. شىنجاڭدىكى قۇملۇقلارنىڭمۇ ئادەمنى مەپتۇن قىلىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدە تەرەپلىرى بار، چەكسىز كەڭلىكى، ئۆلۈك ۋە زېرىكەرلىكىدىن باشقا، قۇملۇقتىكى جىمجىتلىق ۋە ئۇنىڭ كۆلىمى ئادەمدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ ھەمدە ئىختىيارسىز ھۆرمەت ۋە ئىلھامنى قوزغايدۇ. . . »①

مانا مۇشۇنداق ناچار تەبىئىي مۇھىتتا، تىمتاس ۋە زېرىكەرلىك كەيپىياتتا ھەمدە «گويا بىر مەھبۇسقا ئوخشاش، ئۆز ئەتراپىدىكى جۇغراپىيەۋى مۇھىت تەرىپىدىن قامال قىلىنغان»② — دۇملەنمە شارائىتتا مەشھۇر تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق مەدەنىيىتى يارىتىلدى.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى، قۇم بورانلىرىنىڭ زەربىسى، دەريالارنىڭ ئۆز ئېقىنىنى يۆتكىشى نەتىجىسىدە كۆپلىگەن مۇنبەت بوستانلىقلار ۋە قەدىمكى شەھەرلەر قۇم ئاستىغا غەرق بولدى. بۇ يەردىكى كىشىلەر گويا قۇم ۋە قۇرغاقچىلىق بىلەن ئېلىشىشقا يارالغاندەكلا نەدە سۇ بولسا، شۇ يەرگە سۈرۈلۈپ يېڭى بوستانلىقلارنى بەرپا قىلىپ كەلدى. تاغ، بوستانلىق ۋە قۇملۇقنىڭ گىرەلەشمە ھالەتتىكى بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدىغان

---

① دىئانا سىمپتون (ئەنگلىيە): «قەدىمىي ماكان — دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمنىڭ ئەسلىمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل نەشرى، 97 ـ بەت.

② كاسپېرىن ماكارتنېي (ئەنگلىيە): «قەشقەرنى ئەسلەيمەن — دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمنىڭ ئەسلىمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، پېتېر خوبكركنىڭ كىرىش سۆزى، 1 ـ بەت.

مۇناسىۋىتى بۇ رايوننىڭ تارىختىن بۇيانقى مەڭگۈلۈك تەبىئەت دىئالېكتىكىسىنى ھاسىل قىلدى.

تالاي يىللار، ئاجايىپ قىسمەتلەر ئۆتۈپ كەتتى. تەكلىماكاندىكى قانچىلىغان قەدىمكى شەھەرلەر خارابىگە ئايلىنىپ، ئۇلارنىڭ پۈتۈن ياكى يېرىم گەۋدىسىنى قۇم بېسىپ كەتتى. يېڭى بوستانلىقلارغا كۆچۈپ كەتكەن كىشىلەر ئەمدىلىكتە ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن قەدىمكى شەھەرلەردىكى تارىخىنى ۋە ئاجايىپ كەچۈرمىشلىرىنى پاك - پاكىز ئۇنتۇپ كېتىشتى. تېخىمۇ ئېچىنارلىق يېرى شۇكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئەجدادلىرى ياشىغان ئاشۇ تاشلاندۇق خارابىلەرنى «قالماق شەھىرى» دەپ ئاتاشتى. ئۆزلىرىنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ مۇشۇ جايلاردا ياشىغانلىقىنى، قۇم ئاستىغا غەرق بولغان قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزلىرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنكار قىلىشتى.

تەبىئەتنىڭ تىنىمسىز زەربىسى ۋە بوستانلىقلاردىكى ھاياتنىڭ چەكلىملىكى بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ تارىخ تۇيغۇسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. قەدىمكى تارىخ بىلەن ئۇلارنىڭ بۈگۈنى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق ئۇزارغانسېرى ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشكە بولغان ھەقدارلىق ھېسسىياتى بارغانسېرى سۇسلىشىپ كەتتى. ئىسلامىيەتنىڭ X ئەسىردىن باشلاپ تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا كەڭ كۆلەمدە ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە، ئىلگىرىكى پارلاق بوددىزم مەدەنىيىتى بىلەن قاتتىق چەك - چېگرا ھاسىل قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قۇمغا كۆمۈلگەن قەدىمكى خارابىلەرگە ۋە ئۇنىڭغا دۇملەنگەن مەدەنىيەتكە نىسبەتەن ئۇلاردا بىر خىل ئىنكارچىلىق خاھىشى شەكىللىنىشكە باشلىدى. قۇم ئاستىدىكى ئاشۇ رەڭدارلىقى جۇلالىنىپ تۇرغان مەدەنىيەت جۇغلانمىلىرىنى ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ يارىتقانلىقىغا، يەنە كېلىپ ئاشۇ قەدىمكى مەدەنىيەت بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى مەدەنىيىتى

ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بارلىقىغا زادىلا ئىشەنگۈسى كەلمىدى.

زامان پاراۋۇزى توختىماستىن ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ۋاقىت نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۇنتۇلدۇرۇۋەتتى. بوستانلىقلاردىكى ئەلمىساقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل تىمتاس ۋە تىندۇرما ھايات ئۆز رىتمى بويىچە داۋام قىلماقتا ئىدى. ئەمدىلىكتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇرلۇقلىرىغا تىنىپ كەتكەن قەدىمكى مەدەنىيەت جاۋاھىراتلىرىدىن پەقەتلا كىشىنى ھەم جەلپ قىلمىدىغان، ھەم ۋەھىمىگە سالمىدىغان ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانە - رىۋايەتلەرلا قالغانىدى.

قۇملۇق خەلقلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، قەدىمكى يوقالغان شەھەرلەر، ئالتۇن - كۈمۈش قاچىلانغان سىرلىق ساندۇقلار ۋە ئىشكىلىرى ئەپسۇن - جادۇ بىلەن ئېتىۋېتىلگەن خەزىنىلەر ھەققىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر مىسلىسىز تارتىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلغاندىن كېيىن، خۇددى ياۋروپالىق دېڭىز تەۋەككۈلچىلىرى شەرقتىكى ئالتۇن - كۈمۈش ۋە خۇش پوراق ماتېرىياللار بىلەن تولغان سىرلىق ئاراللار ھەققىدىكى كىشىنى مەپتۇن قىلمىدىغان رىۋايەتلەرگە ئىشىنىپ، تۈركۈم - تۈركۈملەپ دېڭىز سەپىرىگە ئاتلانغىنىدەك، مەركىزىي ئاسىيادىكى پىنھان بوستانلىقلاردا ياشاپ كەلگەن بۇ ساددا كىشىلەرمۇ تاسادىپى كېلىپ قالمىدىغان سىرلىق ئامەتلەرگە ۋە دىنىي رىۋايەتلەردىكى «شۇڭا قەدىر كېچىسى»گە شەكسىز ئىشىنەتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئالتۇن تېزەكلەيدىغان ئېشەك، گۆھەر توغىدىغان توخۇ، تۇرلۇك نازۇ نېمەتلەرنى پەيدا قىلالايدىغان سۇپرا، پادىشاھلىق تەختىنى ئاتا قىلالايدىغان سۇمۇرغ قۇش ۋە كىشىنىڭ ئەقلىنى لال قىلمىدىغان ھۆر - پەرىلەر ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەرنىڭ كەڭ تۇرده ئەۋج ئالغانلىقىنىڭ ھېچقانچە ئەجەپلىنەرلىك يېرى يوق ئىدى. ئۇلار ھەتتا ئەرەبلەر، پارسلار، ھىندىلار ۋە قەدىمكى يۇنان - رۇملۇقلار ئارىسىدا

تارقىلىپ يۈرگەن ئىسكەندەر پادىشاھ، سىندىباد سايلاھەتچى، ئەسھابۇل كەھف، ئەلى بابا ھەققىدىكى مەشھۇر رىۋايەتلەرنىمۇ ناھايىتى تېزلا ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇۋېتىلەيتتى.

ھالبۇكى، تاسادىپىيلىق ئىچىدە ئامەتكە ئېرىشىش، تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ بىراقلا بېيىپ كېتىش ھەمدە تەۋەككۇلچىلىك قىلىپ تەقدىرنى ئۆزگەرتىش پىسخىكىسى بوستانلىق خەلقىنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي قاتلام — قۇملۇقتىكى «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» نى شەكىللەندۈردى.

«گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» — قۇمغا كۆمۈلگەن قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى، چوڭ تېپىتكى قەبرىستانلىقلار ۋە مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نۇقتىلىرىنى تىمسىقلاپ ئاختۇرۇپ بايلىققا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان «تەلەي سىنىغۇچىلار» گۇرۇھى ئىدى. ئۇلار خەلق ئىچىدە «كېپەن ئوغرىلىرى» دېگەن قورقۇنچلۇق نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرلىق پائالىيەتلىرى دەسلەپتە كونا قەبرىلەر ۋە خارابىلەرنى قېزىپ ئالتۇن ـ كۈمۈش ھەمدە پۇلغا يارىغۇدەك بۇيۇملارنى ئىزدەش بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. ئەمما XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن باشلاپ ياۋروپالىق تەۋەككۇلچىلەر، ئېكسپېدىتسىيىچى خادىملار ئارقا ـ ئارقىدىن تارىم ئويمانلىقىغا يېتىپ كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇ جايدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىنى باشلىۋەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى مەخسۇس ئاسارئەتىقە، قەدىمكى قوليازمىلار، ھەر خىل تىلاردىكى ھۆججەتلەر، لاي پۈتۈكلەر ۋە نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى يىغىپ ياۋروپادىكى ھەر قايسى مۇزېيلارغا يولغا سالدى. بۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپ خوتەن بوستانلىقلىرىدا «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر»، «كېپەن ئوغرىلىرى» ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي كۈچ سۈپىتىدە شەكىللىنىپ ئۇلگۈردى. ئۇلارنىڭ

قارا قولى چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىدىن ئىلگىرىلا كونا خارابىلارغا تېگىپ بولغانىدى» .①

ئۇلار خوتەن بوستانلىقىدا ئالاھىدە ئىجتىمائىي كۈچ سۈپىتىدە ئۇيۇشۇۋاتقان بىر پەيتتە، يەكەن، قەشقەر، كۇچا ۋە تۇرپان بوستانلىقلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» قوشۇنى جىددىي رەۋىشتە مەيدانغا چىقتى. چۈشىدىمۇ پۇل ۋە بايلىق چۈشەيدىغان بۇ تەۋەككۈلچىلەر ھاياتىنى دوغا تىكىپ قەبرىمۇ قەبرە، خارابىمۇ خارابە ئايلىنىپ يۈردى. قولغا چۈشۈرگەن ئولجىلىرىنى بىر قانچە تەڭگىگە سېتىۋېلىش ئۈچۈن كۆك كۆز، سېرىق چاچ پەرەڭلەرنىڭ يولىغا كۆزلىرى تېشىلگۈچە قاراپ تۇرۇشتى. تۇيۇقسىز بىر كۈنى قاياقتىندۇر بىر ئەجنەبىي پەرەڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ ئۇلار ئۇۋۇسى بۇزۇلغان چۈمۈلىدەك تەرەپ ـ تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئۆزلىرىنىڭ «ئولجا» لىرىنى ئۇنىڭغا كۆز ـ كۆز قىلاتتى، چىڭقىلىپ تۇرۇپ باھا تالىشاتتى. ئاخىردا بىر قانچە تەڭگىگە ئېرىشكەندىن كېيىن «خۇداغا شۈكۈر، ئەسكى ـ تۈسكى، جۇلدۇر كېپەننى شاراقلاپ تۇرىدىغان تەڭگىگە ئالمىدىغان ئەخمەق پەرەڭنى ئەجەپ بابلىدىم!» دېگىنىچە ئۆز يولىغا راۋان بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر قىسىم پىشقانلىرى ھەتتا ئۆيىمۇ ئۆي يۈرۈپ تېپىلمىلارنى ئەرزان باھادا يىغقاندىن كېيىن، ئەجنەبىي پەرەڭلەرنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىنى كۆتۈپ تۇرماي، ئۇزاق دەشت ـ بايا‌ۋانلارنى كېزىپ قەشقەرگە باراتتى ھەمدە ئەنگلىيە، چارروسىيە، شۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرىغا سېتىپ بېرەتتى. چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ ئەسلىمىلىرىگە قارىغاندا، XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چارىكىدە، خوتەن ۋە يەكەن بوستانلىقىدىن

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاشكېمبر سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى، 416 ـ بەت.

بىر قىسىم كەسىپىي «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ ئۆز «ئولجا» لىرىنى ئات - ئېشەككە ئارتىپ، قارا قۇرۇمدىكى شەيدۇللا ئېغىزى ئارقىلىق ھىندىستاننىڭ كەشمىر رايونىدىكى گىلگىت، سېرىناگار، خۇنزا قاتارلىق شەھەرلىرىدىكى ئەنگلىيىلىك ئاسار - ئەتىقە سودىگەرلىرى بىلەن بىۋاستە سودىلاشقانلىقى مەلۇم.

ئاۋرېل ستېين ئۆزىنىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «‹گۆھەر ئىزدەش› دېگىنىمىز، ئىلگىرى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان، ھازىر تاشلىنىپ قالغان جايلارغا بېرىپ، قىممەتلىك مېتاللارنى ئىزدەش ئىدى. بۇ ئىش ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈن خوتەن بوستانلىقىدا بىر خىل ئادەت بولۇپ قالغان. مەسىلەن، ئالتۇن چايقاش، قاشتېشى قېزىش... قاتارلىقلار. ئامەت كېلىپ قالاردەپ ‹گۆھەر ئىزدەش› ئەمەلىي تىرىكچىلىك يولىنى تاپالمايدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن مۆلچەرلىگۈسىز بىر خىل ئېزىقتۇرۇش كۈچىگە ئىگە ئىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، قەشقەر ھەم باشقا جايلاردىن كەلگەن ياۋروپالىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يېغىپ ساقلىغۇچىلارنىڭ تەلىپى بىلەن يېرىم كەسىپلىشىپ كەتكەن بۇ ‹گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر› بەلگىلىك مۇددەتتە قەدىمكى خارابىلەرنى زىيارەت قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىپ، قەدىمكى يادىكارلىقلارنى ئىزدەشنى پۇل تېپىشنىڭ ئىككىنچى كەسپى قىلىۋالغانىدى»[1]. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خوتەن بوستانلىقىدا تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ، تەلەي سىناپ باقىدىغان «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» قوشۇنىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، تەكلىماكاندىكى مەدەنىيەت ئەتكەسچىلىكى ئەجنەبىيلەرنىڭ بىر قانچە تەڭگىسىنىڭ قىزىقتۇرۇشى بىلەن

① مارك ئاۋرېل ستېين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل نەشرى، 196 - بەت.

ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ ئادەملەر — قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنى قۇرغۇچىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى، ئۆز قوللىرى بىلەن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ، كېپەنلىرىنى بۇزدى. قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى ئاختۇرۇپ، قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى سانتى. قەدىمكى خارابىلەردىن يېغىۋېلىنغان زور مىقداردىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە ئۆلگەن تىللاردىكى ۋەسىقە ھۆججەتلەر توپ - توپى بىلەن رۇسىيىنىڭ پېتېربۇرگ شەھىرىگە، گېرمانىيىنىڭ بېرلىن، ھامبۇرگ شەھەرلىرىگە، ئەنگلىيىنىڭ لوندون، شۋېتسىيىنىڭ ستوكھولىم قاتارلىق شەھەرلىرىدىكى مۇزېيلارغا ئېلىپ بېرىلدى. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ياپونىيە، فرانسىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىمۇ بۇ قىممەتلىك «ئولجىلار» دىن قۇرۇق قىلمىشنى خالىمىدى. ئامېرىكىلىق ۋالنا 1923 - يىلى تۇرپان بېزەكلىكتىكى 12 پارچە تام رەسىمنى خىمىيىۋى ئېرىتمە بىلەن قۇمۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن: «20 يىلغا قالمايلا بۇ يەرنىڭ ھېچبىر كۆرگۈچىلىكى قالمايدۇ!» دېگەنىدى.

«گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» ئۆزلىرى يىغىۋالغان تۇرلۇك بۇيۇملارنى ئەجنەبىيلەرگە سېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ يەرگە يوپۇرۇلۇپ كەلگەن «گۆھەر يىغقۇچى» پەرەڭلەرگە يول باشلىغۇچى بولدى. ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سۈېن ھېدىن، ئاۋرېل ستەين، گرونۋېردىل، فون لېكوك، پېللىئوت ۋە ئوتانى قاتارلىقلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىگە يالىنىپ، ئۆزلىرى بىلىدىغان قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئەجنەبىيلەرنى باشلاپ باردى، ئۇلارنىڭ قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن مەدەنىيەت جاۋاھىرلىرىنى كولاپ ئېلىپ كېتىشىگە قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇردى، ئەجنەبىي پەرەڭلەرنىڭ نېمىلەرگە

قىزىقىدىغانلىقىنى، قانداق نەرسىلەر پۇلغا يارايدىغانلىقىنى بىلىۋېلىشقا تىرىشتى.

بۇنىڭ بىلەن «كېپەن ئوغرىلاش»نى كەسىپ قىلغان بۇ «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» ئۇچۇن تېپىلغۇسىز پۇرسەتلەر يېتىپ كەلدى. ئۇلار ئۆز قوللىرى بىلەن ئۆز ئەجدادلىرى قالدۇرغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئەجنەبىيلەرنىڭ ئەرزىمەس تەڭگىلىرىگە تېگىشىشكە خۇشاللىق بىلەن رازى بولۇشتى. ئۇلار ئۆزلىرى سېتىۋاتقان ئاشۇ «ئەسكى - توسكى» لەرنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ دۇنيانىڭ قەيەرلىرىگە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا بىر كۇنلەر كېلىپ، ئۆز ئەۋلادلىرىنىڭ ھامان بىر كۇنى ئاشۇ نەرسىلەرگە ھاجەتمەن بولىدىغانلىقىنى خىيالىغمۇ كەلتۇرۇپ باقمىدى. پۈتۇن دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۇلگەن، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى زامان مەنسىدىكى مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى شەكىللەندۇرۇۋاتقان، مىللىي ئاڭ ۋە دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تارىم ئويمانلىقىدا يۈز بېرىۋاتقان مەدەنىيەت بۇزغۇنچىلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئازابلايتتى. ئۆزىنى ۋە ئۆزىنىڭ كىملىكىنى بىلمەسلىك، ئۆز ئۆتمۈشىنى پاك - پاكىز ئۇنتۇپ كېتىش، ئۆز قولى بىلەن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىسىنى كولاپ، كېپەنلىرىنى باشقىلارغا سېتىش ھەممە تارىخقا، ئۆتمۈشكە، مەدەنىيەت مىراسلىرىغا نىسبەتەن قىلچىمۇ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولماسلىق... مانا بۇ بىر مىللەتنىڭ ھەقىقىي تراگېدىيىسى ئىدى!

ستەين ئۆزىنىڭ خوتەندىكى «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ قولىدىن قانداق قىلىپ بىر مۇنچىلىغان يادىكارلىقلارنى يىغىۋالغانلىقى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «خوتەندە تۇرۇپ قالغان قىسقىغىنا بىر نەچچە كۇن ۋاقتىنىڭ كۆپ قىسمى

دېگۈدەك يەرلىك دېھقانلار ۋە «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» ئېلىپ كەلگەن قەدىمكى پۇل، ساپال ھەيكەل ۋە باشقا قەدىمكى بۇيۇملارنى تەكشۈرۈشكە كەتتى. تاغارغا لىق قاچىلانغانلارنىڭ كۆپ قىسمى سۇنۇپ كەتكەن ساپال پارچىلىرى، مېتال پۇللار بولۇپ، ئۇلار يوتقان خارابىسىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇرۇنقى يىغىپ ساقلانغان قەدىمكى بۇيۇملار ئارىسىدىمۇ ناھايىتى داڭلىق بۇيۇملار بار ئىدى. بىرىنچى قېتىملىق تەكشۈرۈش مەن ئۇچۇن بەكمۇ ياخشى بىر چېنىقىش بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەن كەسپىي «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ قىزىقىشىنى قوزغاش ئۇچۇن، دەسلەپىدىلا كۆپ مىقداردا سېتىۋېلىشىم كېرەك دەپ ھېس قىلغانىدىم. تەبىئىيكى، مەنمۇ ئاشۇ ناتونۇش يېزىقتا يېزىلغان ياكى «ئويما باسما» دىكى «قەدىمكى كىتاب» لارنى سۇرۈشتە قىلىشقا دىققەت قىلدىم. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەشقەردىكى ياۋروپالىق يىغىپ ساقلىغۇچىلارنىڭ قولىدا خوتەندىن سېتىۋېلىنغان مۇنداق قەدىمكى كىتابلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى». ①

«گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» قۇملۇقلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىنى بەش قولدەك پىششىق بىلەتتى. قانداق ۋاقىتلاردا قۇملۇقلاردىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنىڭ ئېچىلىپ قالىدىغانلىقىنى، قانداق جايىنى كولىسا نېمىلەر چىقىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇلاردا ئاجايىپ بىر خىل پەرق ئېتىش ئىقتىدارى ۋە ئالدىن سېزىش تۇيغۇسى مەۋجۇت ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىدىكى بۇ تەبىئىي ئىقتىدارغا تايىنىپ، باشقىلارغا دېڭىزدىن يېڭىنە ئىزدىگەندەك قىيىن تۇيۇلىدىغان قۇملۇقتىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى ئاسانلا تېپىۋالاتتى. چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر بۇ يەرلەرگە قەدەم بېسىشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا «گۆھەر

① مارك ئاۋرېل ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، 198 ـ بەت.

ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ ئاياغ ئىزلىرى ھەر قايسى خارابىلەرگە بېرىپ ئۇلگۈرگەن ۋە ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى بىر قۇر قىدىرىپ بولغانىدى. تەكلىماكانغا دەسلەپ قەدەم باسقان چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىدىن سۇئىن ھېدىن، «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرلىق بايلىق ئىزدەش يۈرۈشلىرى بولمىغىنىدا، بەزى مۇھىم مەدەنىيەت ئىزلىرىنى بىر قەدەر ئەسلى قىياپىتى بىلەن ساقلىغىلى بولىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ نوقۇل ئالتۇن - كۈمۈشتىن باشقا بارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئەرزىمەس نەرسىلەر دەپ بۇزۇپ - چاچىدىغانلىقىنى، ھەتتا بەزىدە بۇتلارنىڭ ئىچىدىن گۆھەر چىقىدۇ، دەپ بۇتلارنى چاقىدىغانلىقىنى يازىدۇ.① سېۋېن ھېدىن يەنە بۇ كىشىلەرنىڭ قۇملۇقنىڭ ھاۋا رايىغا ناھايىتى سەزگۈر ئىكەنلىكىنى، كېرىيىنىڭ بۇراسان دېگەن يېرىدىكى بۇ كەسپىي «كېپەن ئوغرىلىرى» نىڭ يىلدا بىر كېلىدىغان چوڭ بوراندىن كېيىنكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنىڭ ئېچىلىپ قېلىش پەيتىنى زادى قولدىن بەرمەيدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.②

خوتەن بوستانلىقىدىن باشقا، يەكەن، قەشقەر، كوچا، تۇرپان قاتارلىق يۇرتلاردىمۇ زور بىر تۇركۈم «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» قۇشۇنى ھەربىر كەت قىلىۋاتاتتى، ئۇلارنىڭ تىنىمسىز تۇردىكى تەۋەككۈلچىلىك خاراكتېرلىق قىدىرىشلىرى ۋە «تەلەي سىناش» لىرى نەتىجىسىدە قەدىمكى خارابىلەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، سان - ساناقسىز يادىكارلىقلار ناتونۇش گەنجەبىيلەر تەرىپىدىن ئاللىقاياقلارغا ئېلىپ كېتىلدى. ئالتۇن - كۈمۈش ۋەسۋەسىسى بۇ كىشىلەرنىڭ كاللىسىنى قىزدۇرۇپ، ھەتتا ئەسەبىيلىك دەرىجىسىگە ئېلىپ بارىدى. ستەين بىرىنچى قېتىم خوتەنگە كېلىپ تەكشۈرۈش جەريانىدا

① ② پېتېر خوپكرك (گېرمانىيە): «پېپىك يولىدىكى گەنجەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 89 - بەت.

تەكلماكاندىكى بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن ئاجايىپ نەپىس ياسالغان بىر مۇنچە بۇتلارنى بايقىغان بولۇپ، ئېلىپ كېتىشكە ئېغىر ھەم قولايسىز بولۇپ قايتىدىن قۇمغا كۆمۈپ قويىدۇ. بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ خوتەنگە ئىككىنچى قېتىم كەلگىنىدە ھېلىقى خارابىگە بېرىپ ئىلگىرى كۆمۈپ قويغان بۇتلارنى ئېلىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ۋاھالەنكى، بايلىق تەمەسىدە ئەسەبىيلەشكەن «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» بۇ بۇتلارنى ئاللىقاچان كولاپ چىقىرىپ، ئىچىدە ئالتۇن - كۈمۈش بارمىكىن دەپ چېقىپ پارە - پارە قىلىۋەتكەنىدى. ستېين بۇ ئېچىنىشلىق مەنزىرىنى كۆرۈپ يىغلاپ تاشلىغانلىقىنى يازىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا شۇ يىللاردا يەنە ھەر قايسى بوستانلىقلاردا كونا خارابىلەرنى بۇزۇپ، ياغاچ - تاشلىرىنى ئىشلىتىش «ئوغۇت قىلىش» مەقسىتىدە كونا ئىمارەتلەرنى ئۆرۈش، توپىلىرىنى ئېلىپ كېتىش ئىشلىرى خېلىى ئەۋج ئالغانىدى. غەرب سەييياھلىرى يازغان بەزى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپانلىق بىر دېھقاننىڭ كونا ئىدىقۇت خارابىسى توپىسىنى كەتمەندە چوقۇۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن بۇ توپىنى چوقۇۋاتقانلىقى سورىغاندا ئۇنىڭ بۇ توپىنىڭ يەرگە ناھايىتى ياخشى ئوغۇت بولىدىغانلىقىنى ئېيتقانلىقى مەلۇم①. ھەتتا بەزى دېھقانلارنىڭ كونا خارابىلەرنى كولاپ توپىسىنى ئېلىش جەريانىدا ئۇچرىغان قەدىمكى قوليازما ۋە ھۆججەتلەرنى ئاتالمىش موللىلارنىڭ «يامان بولىدۇ»، «دىنسىزلارنىڭ كۈپرىلىق يازمىلىرى» دېگەن پەتۋالىرى بىلەن نابۇت قىلىۋەتكەنلىكى كىشىنى تېخىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. گېرمانىيىلىك فون لېكوك ئۆزىنىڭ «جۇڭگو تۇركىستانىدا ساقلىنىۋاتقان گۆھەرلەر» ناملىق كىتابىدا تۇرپان ئاستانىلىق بىر دېھقاننىڭ ئىدىقۇت خارابىسىدىكى

---

① پېتېر خوبكرك: «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار». 9 - بەت.

بىر تام ئارىسىدىن بىر ھارۋا توشقۇدەك كونا قوليازمىلارنى تېپىۋالغانلىقىنى، بىراق موللامنىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، سۇغا ئاققۇزۇۋەتكەنلىكىنى ئېيتقانلىقىنى يازىدۇ.① بۇ دېھقانىنىڭ ئېيتىشچە بۇ قوليازمىلارنىڭ سەھىپىلىرى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن، ھەر خىل رەڭدار رەسىملەر بىلەن بېزەلگەنكەن. تۇرپان، كۇچا تاشكېسىرلىرىدە ئاتايىن سامانغا ئوت يېقىپ ئىسلاپ غەيرىي دىنىنىڭ تام رەسىملىرىنى قارايتىۋېتىش ھادىسىلىرى يۈز بەرگەن②.

«گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» كونا خارابىلەردىكى پۇلغا يارىغۇدەك مېتال بۇيۇملارنى، ساپال قاچىلار، لاي بۇتلار ۋە باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بىر قۇر سېتىپ بولغاندىن كېيىن، ئەدىلىكتە ئەجنەبىيلەرنىڭ قەدىمكى كىتابلارغا، كونا قوليازمىلارغا بەكمۇ قىزىقىدىغانلىقىنى بىلمۇالغانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كەڭ كۆلەمدىكى كونا قوليازمىلار ۋە قەدىمكى يازما ۋەسىقىلەرنى يېغىپ سېتىش پائالىيىتىنى باشلىۋەتتى. بۇنداق قوليازما ۋە قەدىمكى ھۆججەتلەرنى سانقۇچى بېدىكلەر ھەممىلا يۇرتلاردا بار بولۇپ، خوتەندە ئىسلام ئاخۇن، نىياز موللام ۋە تۇردى ئاخۇنلار خېلىلا مەشھۇر ئىدى. بولۇپمۇ ئىسلام ئاخۇنىڭ ساختا قوليازما ياساپ سېتىشتەك قىلمىشلىرى يىراقتىكى ياۋروپالىقلارنىمۇ چۆچۈتۈۋەتكەنىدى. كونا كىتاب ۋە قوليازمىلار سودىسى ئەينى چاغدىكى چەت ئەللىكلەر كۆپ كېلىدىغان قەشقەردە خېلىلا كەسىپلەشكەنىدى. گۇننار يارىڭ ئۆزىنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق ئەسلىمىسىدە 1929 ـ يىلى قەشقەرگە تۇنجى قېتىم بارغان چېغىدا، بۇ شەھەردە كونا قوليازمىلارنى سانقۇچى بېدىكلەرنىڭ خېلىلا كۆپلۈكىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ روزى ئاخۇن دەيدىغان بىر قوليازما تىجارەتچىسى بىلەن تۇنجى قېتىملىق

① ② پېتىر خوپكرك، «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، 8 ـ، 199 ـ بەتلەر.

ئۇچرىشىشنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: « روزى ئاخۇن بىر كۈنى بالىخانىدىكى ئۆيۈمگە مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى. «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپلا پەگادا ئولتۇرۇپ، دۇمبىسىدىكى خۇرجۇندىن ساتىدىغان نەرسىلىرىنى چىقاردى. ئۇ باشتا ماڭا نەپىس گۈللەر چېكىلگەن خوتەننىڭ مىس چۆگۈننى كۆرسەتتى. كەينىدىن قەشقەردە سوقۇلغان كۈمۈش زىرىنى تەڭلىدى. بۇ ئىككى نەرسىنى شۇ ئانلا ياقتۇرۇپ قالدىم. ئۇ خۇرجۇنىدىن يەنە جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىنىڭ مەلۇم يېرىدە ئىشلەنگەن كۇرۇشكا، سىر بېرىلگەن قاچا، بىر نەچچە كەشتە ۋە باشقا نۇرغۇن نەرسىلەرنى چىقاردى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر ھازاغىچە سودىلىشىپ يۈرۈپ مىس چۆگۈن بىلەن كۈمۈش زىرىنى ئالدىم. قالغان نەرسىلەر ئۆزىگە قالدى. مانا بۇ روزى ئاخۇن بىلەن ئىككىمىز ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ سېتىقنىڭ باشلىنىشى، شۇنداقلا ئۆزئارا تونۇشۇشىمىزنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى. كېيىنچە بۇ خىل تونۇشۇش دوستلۇققا ئايلاندى. روزى ئاخۇن نېمىگە بەك قىزىقىدىغانلىقىمنى سورىدى. مەن ئۇنىڭغا كىتاب ۋە قوليازمىلارغا قىزىقىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئۇ كېلەركى نۆۋەتتە ئەكىلىشكە لەۋزى قىلدى»①.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، قەدىمكى قوليازما ۋە ھۆججەتلەرنى ئاساس قىلغان «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» قاتلىمىنى خوتەن بوستانلىقىدا باشقا ھەر قانداق رايونلارغا قارىغاندىمۇ خېلىلا كەسىپلەشكەنىدى. ئىسلام ئاخۇننى مەركەز قىلغان «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» گۇرۇھى ئەجنەبىيلەرنىڭ كىتاب ۋە قەدىمكى قوليازمىلارغا بەكرەك قىزىقىدىغانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، تۇنجى تۇركۈمدىكى «ئولجا» لىرىنى بىۋاستە قەشقەرگە ئاپىرىپ سېتىپ خېلىلا پايدىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نەپسى

① گۈلنار ياررىڭ (شۆبتىسىيە): «قەشقەرگە قايتا سەپەر». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى، 146 ـ بەت.

تېخىمۇ يوغىناپ كەتتى. ئادەملەرنىڭ ئاللىقاچان ئاياغلىرى تېگىپ بولغان قەدىمكى خارابىلەردىن قېممەتلىك يازما ۋەسىقىلەرنى ئىزدەپ تېپىش تولىمۇ مۇشكۈل ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭى «ئولجا» لارغا داۋاملىق ئېرىشىش ئۈچۈن چۆل - جەزىرىلەردە ئايلاپ تەۋەككۈلچىلىك قىلىشقا، باشقىلار بېرىپ باقمىغان يېڭى خارابىلارنى ئىزدەپ تېپىشقا توغرا كېلەتتى.

خاراكتېرى خوتەن كىشىلىرىگە زادىلا ئوخشاشمايدىغان قۇۋلۇق - شۇملۇقتا خېلى يېتىلگەن ئىسلام ئاخۇن چۆل - جەزىرىلەردىكى هاياتىنى دوغا تىكىپ «گۆھەر ئىزدەش» جاپاسىنى قايتا تارتىشنى خالىمىدى. خۇددى ستەين ئېيتقاندەك: «بۇنداق زېرىكىشلىك قۇم بارخانلىرىنى ئاختۇرۇش هەقىقەتەنمۇ ناهايىتى جاپالىق، شۇنداقلا قەدىمكى نەرسىلەرنى تېپىش ئۇنىڭدىنمۇ ناهايىتى ئاز ئىدى. بۇ ئىسلام ئاخۇندەك ئەقىللىق ئادەم ئۇچۇن هېچقانداق ئەهمىيىتى يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قەدىمكى كىتابلارنى ياساش ئۈسۈلى ئارقىلىق مۆتىۋەرلەرنىڭ ئېهتىياجىنى قاندۇرۇشنى ئويلاپ چىققان»①.

شۇنداق قىلىپ، ئىسلام ئاخۇن ئىبراهىم موللا باشچىلىقىدىكى بىر قانچە شېرىكلىرى بىلەن ساختا قولىيازمىلارنى ياساشقا رەسمىي كىرىشكەن. ئىبراهىم موللا رۇسچىنى ئازراق بىلگەچكە رۇسىيىلىك «قەدىمىي كىتاب» ئىزدىگۈچىلەرنىڭ ئېهتىياجىنى قاندۇرۇشقا، ئىسلام ئاخۇن ئاساسلىقى ئەنگلىيىدىن كەلگەن كىشىلەرنى ۋە باشقا يېغىپ ساقلىغۇچىلارنى تەمىنلەشكە مەسئۇل بولغان.②

ئۇلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ياسىشى بىلەن پۈتكەن تۇنجى تۇركۈمدىكى «قەدىمكى كىتابلار» 1895 - يىلىدىن باشلاپ،

---

① مارك ئاۋرېل ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، 450 - بەت.
② مارك ئاۋرېل ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، 445 - بەت.

ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىلىرىغا مۇۋاپىقىيەتلىك ھالدا سېتىلغان. بولۇپمۇ 1895 ـ، 1898 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ نامىدا سېتىۋېلىنغان تۈرلۈك ھۆججەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى خوتەندىكى ئاتاقلىق «گۆھەر ئىزدىگۈچى» ئىسلام ئاخۇندىن سېتىۋېلىنغان[1]. خوتەندىن كەلتۈرۈلگەن بۇ ساختا قوليازمىلار ھەتتا كالكوتتا، لوندون، پارىژ ۋە سان ـ پېتېربۇرگ مۇزېيلىرىغچە يەتكۈزۈلگەن. ستەين ئىككىنچى قېتىم خوتەنگە كەلگىنىدە ئىسلام ئاخۇننى تۈتۈپ سوراق قىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ ئىقرارىغا ئاساسەن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، دەسلەپتە ياسالغان ساختا قوليازمىلار دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىۋېلىنغان ھەقىقىي قوليازمىلارنىڭ پارچە بەتلىرىدىكى ئۇلاپ يېزىلغان براخمى يېزىقى نۇسخىلىرىغا تەقلىد قىلىنغان. گەرچە بۇ ساختىپەزلەر باشتىن ـ ئاخىر ئۆزلىرى بىلىدىغان بىرەر يېزىقتا مەزمۇنلىرى باغلىشىدىغان بىرەر كىتابنىمۇ ياسىيالمىغان بولسىمۇ، لېكىن دەسلەپكى ساختا مالىلىرى ناھايىتى نەپس، ياخشى ياسىلىپ، بىر مەزگىل ياۋروپا ئىلىم ئەھلىلىرىنى ئالداپ كېتەلىگەن... بۇ مەھسۇلاتلار قەشقەردە ناھايىتى يۇقىرى باھادا سېتىلىپلا قالماي، بەلكى لاداق بىلەن كەشمىردىمۇ ناھايىتى يۇقىرى باھادا سېتىلغان. بۇ ساختا مال ياسىغۇچىلار ئۈچۈن زور رىغبەت بولغان. ئىسلام ئاخۇن ئۆزلىرى ياسىغان كىتابلارنىڭ ناھايىتى يۇقىرى باھادا سېتىلىۋاتقانلىقىنى ھەم بىرەر ياۋروپالىقنىڭ بۇ يېزىقنى بىلمەيدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇلارنى پەرقلەندۈرەلمەيدىغانلىقىنى ناھايىتى ئاسانلا بايقىۋالغان. شۇڭا، ئۇلار قەدىمكى ۋەسقىلەردىكى ھەقىقىي خەت نۇسخىلىرىنى ئۇنچىلىك ئىنچىكە

① مارك ئاۋرېل ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، 450 ـ بەت.

دورىمىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى بىلگەن - دە، ئۆزى خالىغانچە «ناتونۇش يېزىق» لاردىكى ھۆججەتلەرنى ياساۋەرگەن»[1].

ستەيىنىڭ ئىسلام ئاخۇننى سوراق قىلغان خاتىرىسىدىن مەلۇم بولۇشچە، ساختا قوليازمىلارنى قولدا ياسىغاندا ئىش ئۇنۇمى ناھايىتى ئاستا بولغان. شۇڭلاشقا ئىسلام ئاخۇن كىچىك تېپتىكى زاۋۇت قۇرۇپ، ياغاچ تاختىلارغا خەت ئويۇش ئارقىلىق كۆپ مىقداردىكى خوتەن قەغىزىگە ھەر خىل خەتلەرنى باسقان، ئۇلار ئاندىن خەت بېسىلغان قەغەزلەرنى توغراق يېلىمى بىلەن سېرىق ياكى سۇس قوڭۇر رەڭگە بويىغان. بويالغان قەغەزلەرنى ئوتقا قاقلاپ ئىسلاش ئارقىلىق ئالاھىدە قەدىمكى قەغەزلەرنىڭ رەڭگىگە ماسلاشتۇرغان. بەزى قەغەزلەر ئوتقا قاقلاپ ئىسلاش جەريانىدا ئېھتىياتسىزلىقتىن چۆرىلىرى كۆيۈپمۇ كەتكەن. ئەڭ ئاخىردا ئۇلار تەييار بولغان قەغەزلەرنى يىپ ياكى شوينا بىلەن تىكىپ تۇپلىگەن. ئەمما تۇپلەش تېخنىكىسى جەھەتتىن ھازىرقى زامان كىتابچىلىقىنىڭ ئۇسۇلىنى قوللانغاچقا خېلىلا چاندۇرۇپ قۇيغان.

ئىسلام ئاخۇننىڭ شەيتانىنى ئۇسسۇلغا سالالىغۇدەك بۇ ھىيلىگەر كاللىسى ياۋروپالىق يېغىپ ساقلىغۇچىلارنى ۋە قەدىمكى ئۆلگەن تىللاردىكى قوليازمىلارنى تەتقىق قىلغۇچى مۇتەخەسسىسلەرنى بىر مەھەل تازا كولدۇرلاتتى. ھەتتا بەزى مەشھۇر ئالىملار تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى خوتەن بازىرىدا تۇزۇك خەت ساۋاتىمۇ يوق بىر كىشى تەرىپىدىن ياسالغان ساختا قوليازمىلاردىكى «ناتونۇش خەت» لەرنىڭ سىرىنى يېشىش ئۈچۈن قانچە يىللىغان ۋاقتىنى زايا قىلدى. ئەنگلىيىلىك پېتېر خوبكىرك ئىسلام ئاخۇننىڭ ساختا كىتابلىرى ھەققىدە غەزەبلەنگەن ھالدا مۇنداق دەپ يازدى: ماكارتنېي (ئەنگلىيىنىڭ

① مارك ئاۋرېل ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، 451 - بەت.

ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى) بىلەن پېتروۋسكىي (چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى) غا بىرلا ۋاقىتتا قەدىمكى ھۆججەتلەرنى بېرىپ تۇرغان يەرلىك ئاساسلىق ھۆججەت ساقلۇچى ئىسلام ئاخۇن دېگەن ئادەم بولۇپ، ئۇ بۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن بولۇۋاتقان سۈركىلىشلەردىن پايدىلىنىش قارارىغا كەلگەنىدى. ئىسلام ئاخۇنىڭ باشتا بەرگەنلىرى ھەقىقىي بۇيۇم ئىدى. ئەمما كېيىنچە، ئۇ بۇ ئىككىيلەنگە «ئۆزى قاتتىق مېڭە ئىشلىتىپ ياساپ چىققان، قەدىمكى ھۆججەتلەرنى ئۆزۈلدۈرمەي بېرىپ تۇردى. شۇنداق قىلىپ ئۇ خەۋپ ـ خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىپ، ئۆزۈن يوللارنى بېسىپ تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىگە كىرىپ بۇ نەرسىلەرنى ئىزدىمەيدىغان بولدى. ئاقىۋەت ئاۋرىل ستەين ئىسلام ئاخۇنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. ستەين بۇ ئادەم تەمىنلىگەن ھۆججەتلەردىن گۇمانلىنىپ، بىر قىلتاق قۇردى ـ دە، بۇ ھۆججەت ساقلۇچى بىدىككە قەدىمكى ھۆججەتلەرنى ياساپ چىقىش جەريانىنى تولۇق ئىقرار قىلدۇردى. ئىسلام ئاخۇن ياساپ چىققان ھۆججەتلەر بىلەن پېتروۋسكىينى ئالدىغان. بۇ بەلكىم ماكارتىيغا ئازراق تەسەللىي بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئىسلام ئاخۇن ئەنگلىيىلىك نام ئابرۇيى ناھايىتى يۇقىرى بىر ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتچىسى سىر رۇدلۇف خورنلىنى كولدۇرلاتقانىدى. چۈنكى ئۇ ئېلىپنىڭ سۈنۇقىنى بىلمەيدىغان بۇ ساختا ھۆججەت ياسىغۇچى ياساپ چىققان «يېزىق» نى ئوقۇپ مەنىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بىكاردىن بىكارغا بەش يىل ۋاقىتىنى سەرپ قىلغان ئىدى.»[1]

---

① كاسىبرىن ماكارتنېي (ئەنگلىيە): «قەشقەرنى ئەسلەيمەن — دىپلوماتىيە ئەمەلدارى خانىمىنىڭ ئەسلىمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، پېتىر خوبكركىنىڭ كىرىش سۆزى، 8 ـ بەت.

شۇنداق قىلىپ، ئاۋرىل ستەين 1901 ـ يىلى خوتەندىكى «گۆھەر ئىزدەش» دولقۇنى تازا ئەۋجىگە چىققان بىر پەيتتە ئىسلام ئاخۇنىنىڭ ساختا قوليازمىلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. بۇ ئىش «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ پائالىيەتلىرىگە ئەجەللىك زەربە بەردى. ستەين ئۆز قىلمىشلىرىغا ئىقرار قىلغاندىن كېيىنكى ئىسلام ئاخۇنىنىڭ بىچارە ھالىتىنى مۇنداق تەسۋىرلىدى: «ئۆز ۇنغا سۇز ۇلغان سۆھبەت داۋامىدا مەن ئىسلام ئاخۇنىنىڭ يەرلىكلەر ئارىسىدا ئەڭ ئەقىللىق ئادەم ئىكەنىكىنى تولۇق تونۇپ يەتتىم. ئىسلام ئاخۇن ھېيلىگەر ھەم خىيالپەرەس ئادەم بولۇپ، ئادەتتىكى خوتەن كىشىلىرىگە ئوخشىمايتتى. ئۇنىڭ بوي ـ تۇرقى كېلىشكەن بولۇپ، چىرايىدىن ۋە كۆزلىرىدىن زېرەك، قۇۋ ھەمدە ئاچ كۆزلۈكى چىقىپ تۇراتتى. بىر قاراشتا ئۇ كەشمىرلىكلەرگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. . . مۇبادا ئۇ ماڭا ئوخشاش بىر قانچە ئايدىن كېيىن ئۆزى ياساپ چىققان تارىخا پۇتۇكلەرنىڭ ياۋروپادىكى ھەر قايسى چوڭ كۇتۇپخانىلاردا ماراكەش مۇقاۋىسىدەك مۇقاۋا بىلەن كۆركەم تاشلىنىپ، ساقلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسە ئىدى، بەلكىم ئۆزىدىن تېخىمۇ بەكرەك پەخىرلەنگەن بولاتتى. . . مەن ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىپ: ‹سەن بەكمۇ ئەقىللىق ئادەم ئىكەنسەن، خوتەندەك بۇنداق ئەخمەقلەر دىيارىدا ياشىماسلىقىڭ كېرەك ئىدى› دېگەنىدىم. ئۇ مېنىڭ بۇ سۆزۈمگە راستىنلا چىنپۇتۇپ قالغان چېغى، مەن خوتەندىن ئايرىلىش ئالدىدا مېنىڭ ئۆزىنى بىرگە ياۋروپاغا ئا چىقىپ كېتىشىمنى ئۆتۈندى. بىراق مەن قىلچە ئىككىلەنمەستىن رەھىمسىزلىك بىلەن ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدىم»①.

مانا بۇ «گۆھەر ئىزدەش»، «ئامىتى كېلىپ بىراقلا بېيىپ كېتىش» ۋەسۋەسىسىدە كاللىسى قىزىپ ئەسەبىيلەشكەن بىر

① مارك ئاۋرىل ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، 455 ـ، 456 ـ بەتلەر.

خىيالىمىزسىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئىدى. ئىسلام ئاخۇنىنىڭ كۆڭۈلسىز ئاقىۋىتىدىن كېيىن خوتەن بوستانلىقىدىكى «گۈھەر ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ پائالىيەتلىرى خېلىلا پەسكويغا چۈشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇددى ئامېرىكىلىق لاندون ۋالنانىڭ ئېيتقىنىدەك ئاردىدىن 20 — 30 يىل ئۆتمەيلا بىر مەھەل يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنى ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى دولقۇنى ئۆتۈپ كەتتى. رۇسلار بىلەن ئىنگلىزلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قەشقەر رايونىدىكى كۈچ سىنىشىشى ئاخىرلاشتى. ياۋروپالىقلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىنىڭ يوللىرىمۇ ئېتىلدى. بۇنىڭ بىلەن «گۈھەر ئىزدىگۈچىلەر» نىڭ بازىرى بارغانسېرى كاساتلاشتى. قايتا ـ قايتا ئاختۇرۇلۇپ، كۆزگە چېلىققۇدەك ھېچنېمىسى قالمىغان قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىمۇ مەھسۇلاتسىز ئېتىزدەك چۆلدەرەپ قالدى.

ھالبۇكى، ئالاھىدە ئىجتىمائىي كۈچ سوپېتىدە يېرىم كەسىپلەشكەن «گۈھەر ئىزدىگۈچىلەر» قوشۇنى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا يەنىلا غەيرىي رەسمىي ھالەتتە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا قەدىمكى خارابىلەرنى ئەرۋاھلاردەك ئايلىنىپ چىقاتتى. بەزىدە يىغىش ـ سېتىش ئوبيېكتىنى خەلق ئىچىگە قارىتىپ، كونا گىلەم، تەۋەررۈك قاچا ـ قۇچا، قەدىمكى قوليازما ـ ھۆججەتلەر ۋە باشقا نەرسىلەرنى يىغاتتى ۋە پۇرسەت تېپىپ يۇقىرى باھادا سېتىشقا ئۇرۇناتتى. بۇنداق ئۇزاققا سوزۇلغان، بەزىدە ئاشكارا بەزىدە يوشۇرۇن ئېلىپ بېرىلىدىغان، بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى «يونۇپ يېيىش» ھادىسىسى تارىم ئويمانلىقىغا چۆكتۈرۈلگەن قەدىمىي مەدەنىيەت چۆكمىلىرىنى زور دەرىجىدە خانىۋەيران قىلدى. نۇرغۇن زامانلار ئۆتۈپ تاريخنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرى ئۆز ئۆتمۈشىنى سېتىپ يېيىشكە ئۆگەنگەن بۇ بىپەرۋا

كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ كىملىكىنى قايتا ئويلاشقا مەجبۇر قىلغان چاغدا، ئۇلار ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ تولدۇرۇۋالغۇسىز كۆپ نەرسىلەرنى يوقاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

5. كۆچمە كۆل ۋە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ھايات شەجەرىسى

بۇ يەر ئەزەلدىنلا بىر سىرلىق ماكان بولۇپ، بۇ يەردە قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ شانلىق سەھىپىلىرى يارىتىلغانىدى. ھەيۋەتلىك قارا قۇرۇم ۋە تەڭرىتاغلىرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سانسىزلىغان ئېقىنلار تارىم دەرياسىغا يىغىلاتتى. يېرىم چەمبەر ھاسىل قىلىپ، كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ لۆمۈلدەپ - لىقشىپ ئاقىدىغان تارىم دەرياسى بولسا ئەڭ ئاخىرى سىرلىق لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلاتتى.

تىنىمسىز ئورۇن يۆتكەپ، داۋاملىق كۆچۈپ تۇرىدىغان لوپنۇر كۆلى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىدە ئالاھىدە بىر جۇغراپىيىلىك رايونىنى ھاسىل قىلغانىدى. بۇ رايون بۈگۈنكى كۈندە سۇ مەنبەسىنىڭ كەملىكى، ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئازلىقى، ئىقلىمىنىڭ قۇرغاقلىقى، بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ كىچىكلىكى ۋە ئادەم ئايىغىنىڭ ئاز تەگكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنمەكتە. ۋاھالەنكى، قەدىمكى دەۋرلەردە بۇ رايون تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ ئەڭ جانلىق كارتىنىسىنى تەشكىل قىلغانىدى. ئۇ زامانلاردا بۇ يەرنىڭ ئىقلىم شارائىتى ھازىرقىدىن ئاسمان - زېمىن پەرق قىلاتتى. كۆمۈش لېنتىسىدەك سوزۇلۇپ ئاقىدىغان تارىم دەرياسى كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، مول سۇ سىستېمىسىنى ھاسىل قىلاتتى - دە، لوپنۇر كۆلىنى غايەت زور سۇ مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيتتى. تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى كۆز يەتكۈسىز توغراقلىقلار، يىراقتىن

قىزىرىپ كۆرۈنىدىغان يۇلغۇنلۇقلار, شۇنىڭدەك لوپنۇر كۆلىنى ئوراپ تۇرغان چەكسىز قومۇشلۇقلار بۇ يەردىكى ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ جەننىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىنسان تۇرمۇشىنىڭمۇ كۆڭۈلدىكىدەك پائالىيەت ماكانى ئىدى.

مانا مۇشۇ يەردە، مۇقەددەس لوپنۇر كۆلى نەمدەپ تۇرغان مۇشۇ ماكاندا، قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ پارلاق بىر قىسمى يارىتىلدى. ھەممىگە مەشھۇر بولغان كروران دۆلىتى دۇنياغا كەلدى. كروران شەھىرىنى ئاساس قىلغان بۇ ئەلدە قەدىمكى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ تىنىمسىز ئۇچۇرلىرى ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. ئورا كۆز، قاڭشارلىق، ساقال ـ بۇرۇتلىرى قويۇق ۋە بەستلىك كەلگەن قەدىمكى كرورانلىقلار چەكلىك بوستانلىقلار بىلەن چەكسىز قۇملۇقلارنىڭ ئۆزئارا تىركىشىشىدە، پەسىللىك دەريا ـ ئېقىنلار بىلەن يىراقتىكى قارلىق تاغلارنىڭ ئۇلانما مۇناسىۋىتىدە، ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىي مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى پىشامشان، ئۇدۇن، كۇسەن قاتارلىق قەدىمكى ئەللەرنىڭ پارلاق مەدەنىيەتلىرىمۇ كرورانلىقلارنى مول بولغان سىرتقى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى.

لوپنۇر كۆلى ۋە ئۇنىڭ مول سۇ زاپىسى قەدىمكى كروران ئېلىنىڭ مۇھىم كاپالىتى ئىدى. تارىم، كۆنچى، چەرچەن، مىرەن دەريالىرىدىن ئېقىپ كەلگەن سۇ تارامىلىرى ئۇ زامانلاردا قۇملۇقلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلاتتى. شۇڭا، بۇ ۋادىدا كروران مەركىزىي شەھىرىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن بوستانلىقلار بار ئىدى. ئاھالىلەرنىڭ زىچلىقىمۇ خېلىلا يۇقىرى ئىدى. تېرىقچىلىق، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق قاتارلىق تۇرلۇك ئىگىلىك شەكىللىرى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغانىدى. ئالتۇن كولدۇرمىلىرىنى ياڭرىتىپ، يىراقتىكى

ئۇيۇق چەمبىرىكى ئىچىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرى ئاستا ـ ئاستا كېرىلىپ شەھەر سىپىلىغا يېقىنلاشقاندا، تولۇن ئاي ئۆزىنىڭ سۈتتەك ئاپئاق نۇرىنى ئۇزاقلاردىكى قۇم بارخانلىرىغا سەپكىنىدە، لوپنۇر كۆلىدىكى قويۇق قومۇشلار ئارىسىدىن ئۇزۇپ ئۆتكەن تەنها قېيىقتا بېلىقچى بوۋاينىڭ ئۇزۇك ـ ئۇزۇك ناخشىسى ئاڭلانغىنىدا، تەكلىماكاننىڭ شەرقىي بۇرجىكىدىكى بۇ قەدىمكى بوستانلىقلار هايات گۈزەللىكىگە ئەسىر بولاتتى...

ئارىدىن تالاي يىللار ئۆتۈپ كەتتى، لوپنۇر كۆلى نۇرغۇن قېتىملار ئورۇن يۆتكىدى، دەريا ـ تارمالار ئېقىنلىرىنى ئۆزگەرتتى، ئىلگىرىكى ئاۋات بوستانلىقلار قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتتى. بۇ يەردىكى ئادەملەر سۇ مەنبەلىرىنىڭ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ يىراقلارغا كۆچۈپ كەتتى. كروران شەھىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن تاشلىنىپ قالدى ۋە ئاستا ـ ئاستا قۇم بارخانلىرى ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتتى. كرورانلىقلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يادىدا پەقەت بۇ غايىۋى شەھەر هەققىدىكى غۇۋا ئەسلىمىلەرلا ساقلىنىپ قالدى. دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاشۇ خىرە ـ شىرە ئەسلىمىلەرمۇ ئونتۇلۇپ كەتتى...

ئارىدىن قانچىلىك ۋاقىت ئۆتكەنلىكىنى هېچكىمۇ دەپ بېرەلمەيتتى. ۋاقىت تارىم ئويمانلىقىنىڭ يىراق ئۆتمۈشىگە نىسبەتەن بىرخىل چەكسىزلىك ئىدى. بۇ يەردە كۈنلەر ئايلارنى، ئايلار يىللارنى، يىللار ئەسىرلەرنى قوغلاپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. بۇ يەرنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشىدە دەريالارنىڭ ئېقىن يۆتكىشى، كونا بوستانلىقلارنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرىنىڭ بەرپا قىلىنىشى، شەھەر ـ بازارلارنىڭ كۆچۈشى دائىملىق هادىسە ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ يەردە هەقىقىي رېئاللىق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، بەلكى رېۋايەتلا مەۋجۇت ئىدى. بۇ يەرنىڭ رېئاللىقىنى ئەسىرلەر بويى بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگەن سېھىرلىك رېۋايەتلەر

يوشۇرۇپ كەلگەنىدى. رىۋايەت — ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشى، تارىخى، ئەسلىمىسى، بەدىئىي ئەدەبىياتى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلى ئىدى.

ئەنە ئاشۇ رىۋايەتلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قەدىمكى كروران شەھەر خارابىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايلاردا بىرلەپ - ئىككىلەپ يەنە ئادەملەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. كىچىك تېپىنكى بوستانلىقلار ئاستا - ئاستا بەرپا قىلىنىدى. لوپنۇر كۆلى گەرچە بۇرۇنقىدەك ھالىتىگە قايتالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك ئورۇن يۆتكەش جەريانىدا يەنىلا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا، چەرچەن، مىرەن، چارقىلىق دەريالىرىنىڭ ھاۋزىلىرىدا، لوپنۇرنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىي مەۋجۇتلۇقىنى قايتىدىن ئىپادىلەشكە باشلىغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قاچاندىن باشلاپ بۇ تاشلاندۇق ماكانغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى، ئاتا - بوۋىلىرىدىن نېمىلەرنى ئۆگەنگەنلىكىنى ھەقىقىي ئەسلىيەلمەيتتى، بەلكى رىۋايەتلىك بىر خاتىرىنىڭ ئۇزۇك - ئۇزۇك كۆرۈنۈشلىرىنى رىۋايەتلىك ھايات رىتىمى ئىچىدە ئېسىگە ئالاتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ يەرنىڭ رىۋايەتلىك ھايات تارىخى قايتا باشلاندى.

قەدىمكى كرورانلىقلارنىڭ قاياقلارغىدۇر چېچىلىپ - توزۇپ كەتكەن ئەۋلادلىرى ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ يەرگە قايتىدىن جەم بولۇشتى. ئاشۇ ئۇزاق جەريانىدا، ئۇلار قانچىلىغان مىللەتلەر ۋە ئېتنىك تۈركۈملەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئىرقىي خۇسۇسىيەتنى ھەمدە مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرىگە خاس قان تىپىنى ھاسىل قىلغانىدى. ھالبۇكى، ئۇلار قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ قان ھۇجەيرىلىنىي قانچىلىك دەرىجىدە ساقلاپ قالغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، كروران ۋە لوپنۇر مەدەنىيىتىگە بولغان كۈچلۈك ۋارىسچانلىق ۋە ھەقدارلىق تۇيغۇسىغا ئىگە ئىدى. ئۇلار لوپنۇر رايونىغا ھەمدە

تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ئۆزلىرىنىڭ يېڭى جەنىتىنى قۇرۇپ چىقماقچى بولدى. ئەمما، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي بۇرجىكىنىڭ ئىقلىمى قەدىمكى دەۋرلەردىن خېلىلا ناچارلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تارىم دەرياسىنىڭ لوپنۇر رايونىغا ئېقىپ بارىدىغان سۇ مىقدارى ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن خېلىلا ئازىيىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ يەرنىڭ هاياتلىق چەمبىرىكى بارغانسېرى تارىيىپ كەتكەنىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، لوپنۇرلۇقلار بۇ يەردىكى بېلىقچىلىق ئىگىلىكىگە تايىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ بېكىك ۋە جاهاندىن خالىي هاياتىنى داۋاملاشتۇردى.

لوپنۇرلۇقلارنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردىكى هاياتلىق مۇساپىسى بىلەن پاراللېل هالدا، ئۇنىڭغا قوشنا بولغان چارقىلىق، مىرەن ۋە چەرچەن بوستانلىقلىرىدىمۇ بىرخىل تۇرغۇن هايات داۋاملاشماقتا ئىدى. دەرۋەقە، بۇ يەردىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئاللىقاچان قۇم ئاستىغا غەرق بولغان بولۇپ، ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خارابىسى ئۈستىگە يېڭى هاياتلىق ماكانى بەرپا قىلىنغانىدى. ئۇنداقتا، بۇ رايوندىكى يېڭى هاياتلىق چەمبىرىكىنى قۇرۇپ چىققۇچىلار زادى كىملەر؟ ئۇلار قەيەردىن پەيدا بولدى؟ ئۇلارنىڭ لوپنۇرلۇقلار بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟...

بۇ يەردە تارىخ رىۋايەتلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەنىدى. شۇڭلاشقا گەپنى قەدىمكى كرورانلىقلارنىڭ رىۋايەتلىك ئۆتمۈشىدىن باشلاشقا توغرا كېلەتتى. كروران ئېلى خاراب بولغاندىن كېيىن، ئاهالىلەر تەرەپ - تەرەپلەرگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ، مىرەن، چارقىلىق ۋە چەرچەن تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېتىشتى. هالبۇكى، بۇ يەرلەردىمۇ دەريا - ئېقىنلار قانچە قېتىملار يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، كونا - يېڭى

بوستانلىقلار قانچە قېتىملار ئالمىشىپ، ئاھالىلەر تىنىمسىز كۆچۈپ يۈردى. ھاياتلىق ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر توختاپ قالمىدى. بولۇپمۇ ناچار شارائىت ۋە سۇ مەنبەلىرىنىڭ گاھ ئۇلغىيىپ، گاھ ئازىيىشى سەۋەبىدىن بۇ يەردىكى بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمىنى يەنمۇ كېڭەيتىش ئىمكانىيىتى بولمىدى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىمۇ ناھايىتى ئاستا بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئەسىردىن يېقىنقى زامانغىچە بولغان ئارىلىقتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدىكى بۇ كەڭ رايون ئەڭ قاقاس، ئاھالىلەر ئەڭ شالاڭ ھەمدە بېرىش ئەڭ تەس بولغان تاشلاندۇق ماكانغا ئايلىنىپ قالدى.

تارىخ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، بۇ يەرنىڭ ھاياتىدىكى ئۆزۈن مەزگىللىك جىمجىتلىق بۇزۇپ تاشلاندى. بۇ يەردە ئىنسانلارنىڭ ھايات رېتىمى قايتىدىن جانلىنىشقا باشلىدى. خوتەن بوستانلىقلىرىدا، تېخىمۇ ئېنىقراقى، كېرىيە بوستانلىقىدا نوپۇسنىڭ پارتلىشى ئاھالىلەرنى يېڭى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەشكە مەجبۇر قىلدى. كېرىيىلىك بىر توپ ماھىر ئۇۋچىلار ئوۋ ئوۋلاش جەريانىدا تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىنى بويلاپ داۋاملىق كۇنچىقىش تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، جەزىرىلەر ئاتلاپ ئاخىر ئالتۇن تاغدىن ئېقىپ كەلگەن بىر ئەزىم دەريا ۋادىسىدىكى بوستانلىققا كېلىپ قالدى. بۇ جاي دەل چەرچەن دەرياسى ۋە چەرچەن بوستانلىقى ئىدى!

بۇ يېڭى بوستانلىقتا ئەسلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇلار قەدىمكى لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدا قۇرۇلغان بىرقانچىلىغان ئەللەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. قەدىمكى ئۇدۇن ۋە كېرىيە ئەللىرىدىن ھاياتلىق ئىمكانىيىتى ئىزدەپ بۇ يەرگە كەلگەن ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، بۇ بوستانلىقتا ياشاپ كەلگەنىدى. ئەپسۇسكى، زامان رىيازەتلىرى ۋە ئېكولوگىيىلىك

بۇزۇلۇش تۈپەيلىدىن بۇ جاينىڭ خوتەن بوستانلىقلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈن زامانلارغىچە ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. خەيرىيەت، كېرىيىلىك ئوۋچىلار بۇ جاينى قايتىدىن بايقىدى، خوتەن رايونى بىلەن چەرچەن بوستانلىقىنىڭ ئالاقە يولى ئاخىرى تۈتاشتۇرۇلدى.

كېرىيىلىك ئوۋچىلار قەلبىگە گۈزەل ئۈمىدلەرنى پۈكۈپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىشتى ھەمدە كۈنچىقىش تەرەپتىكى يېڭى بوستانلىقنىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىشتى. بۇنىڭ بىلەن تۈنجى تۈركۈمدىكى كېرىيە ئاھالىلىرى ئۆي ماكانلىرىدىن خوشلىشىپ يىراق سەپەرگە ئاتلاندى. ئۇلار قانچە ئايلار جاپالىق سەپەر قىلىپ ئاخىر چەرچەن بوستانلىقىغا يېتىپ كېلىشتى ۋە بۇ يەرنىڭ ئۈزۈن زامانلار بىر ئىزدا توختاپ قالغان تۈرغۇن كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇۋەتتى. شۇنىڭدىن بۇيان، بۇ يەرگە نۇرغۇن كېرىيىلىكلەر كۆچۈپ كەلدى، ئاھالىلەرنىڭ سانىمۇ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ باردى، بۇ يەردىكى ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالە (قەدىمكى لوپنۇرلۇقلار — كرورانلىقلار بىلەن پىشامشانلىقلار- نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇشى مۇمكىن؟) لەر بىلەن كېرىيىلىك كۆچمەنلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ، يېڭى چەرچەنلىكلەرنى شەكىللەندۈردى. ۋاھالەنكى، بۇنداق قوشۇلۇشنىڭ نەتىجىسى مۇقەررەر ھالدا كېرىيىلىكلەر ئېلىپ كەلگەن خوتەن دىئالېكتى ۋە خوتەن مەدەنىيىتىنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشى بىلەن خاراكتېرلەندى. ئەمما، قەدىمكى لوپنۇر مەدەنىيىتىنىڭ سۇس ھالەتتىكى خۇرۇچلىرىمۇ ساقلىنىپ قالمۇقتا.

چەرچەن بوستانلىقىنىڭ قايتا گۈللىنىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدىكى ئۇنتۇلغان رايونلارغا يېڭى پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. ئۇزاق ئۆتمەي كېرىيىلىك ئوۋچىلار يەنمۇ شەرققە قاراپ مېڭىپ تۇيۇقسىز چاقىلىق بوستانلىقىنى بايقاپ قالمىدۇ ۋە بۇ يەردە ياشاش ئىمكانىيىتىنىڭ كەڭلىكىنى

هېس قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چەرچەن بوستانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەن كىرىيىلىكلەرنىڭ بىر قىسمى چاقىلىققا سۈرۈلۈشكە باشلايدۇ. رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن پرژېۋالسكىي XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە لوپنۇر رايونىغا بىر قانچە قېتىم ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشكە كېلىدۇ ھەمدە چاقىلىق، چەرچەن ۋە خوتەن بوستانلىقلىرىغچە يېتىپ بارىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «لوپنۇرغا سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە چاقىلىق ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «چاقىلىق بىر كەنت بولۇپ، قىشلاق دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ئۇيغۇر تىلىدا قىشلاق «قىشلىق ياياق» دېگەنلىكنى بىلدۈرىدىكەن. مەن 1876 - يىلى بۇ يەرگە تۇنجى قېتىم كەلگەنىدىم. بۇ كەنت چاقىلىق دەرياسى بويىغا جايلاشقان بولۇپ، دەريا سۈيى ئانچە يىراق بولمىغان ئالتۇن تاغدىن ئېقىپ كېلىپ، ئاخىر چەرچەن دەرياسىغا قوشۇلاتتى. چاقىلىق كەنتى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بىر تۈركۈم كىرىيىلىك كۆچمەنلەر تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانىكەن. يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ دېيىشىگە قارىغاندا، شۇ زامانلاردا بىر توپ كىرىيىلىك ئوۋچىلار چەرچەندىن چىڭخەيىنىڭ گاس دېگەن يېرىگە بېرىپ ئوۋ ئوۋلىغان. ئۇلار قايتىشىدا ئالتۇن تېغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تۈيۇقسىزلا بۇ جايغا كېلىپ قالغان ھەمدە بۇ يەردىكى ئۆرۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى شەھەر سېپىللىرىنى، قۇمغا كۆمۈلۈپ تۇرغان ئۆيلەرنىڭ ياغاچلىرىنى، يار يار ھارۋىلارنىڭ يوغان چاقلىرىنى ۋە يېپ ئىگىرىدىغان چاقلارنى كۆرگەن. بۇنىڭ بىلەن بۇ يەرنى «چاقىلىق» («چاقلىق») دەپ ئاتىغان. ئۇ زامانلاردا بۇ يەردە ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەر بولمىغان، پەقەت چەرچەنگە بارغاندىلا ئاندىن ئاھالىلەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. شۇڭلاشقا لوپنۇر كۆلى ۋادىسىدىكى ئاھالىلەر گويا تەنھا ئارالدا ياشاۋاتقاندەك ئۆز ئەتراپىدىكى ئۇزاق چۆل - چەزىرىلەر تەرىپىدىن قامال قىلىنىپ،

ئىپتىدائىي ھالەتتىكى بىكىك ھايانىي داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى.»[1]

چاقىلىقنىڭ بايقىلىشى مۇشۇ ئەتراپتىكى لوپ، مىرەن، ئارغان قاتارلىق يۇرتلارنىڭ قايتىدىن بىنا بولۇشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەسلىدە ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بۇ يەردىكى ئاز ساندىكى يەرلىك ئاھالە ناھايىتى تېزلا كېرىيىلىك كۆچمەنلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. شۇنداقلا كېرىيىلىكلەرنىڭ نىسبەتەن ئىلغار بولغان دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، كىچىك دائىرىدىكى تېرىم ئىگىلىكىنى بەرپا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي گىرۋىكىدىكى كەڭ كەتكەن ئۇچ بۇرجەك رايون ئۇزۇن مەزگىللىك جىمجىتلىقتىن كېيىن قايتىدىن جانلىنىشقا باشلىدى. لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر رايونى، جۈملىدىن ئابدال، ئويدۆڭ، قارا قۇرچىن، دۆڭقوتان قاتارلىق چوڭراق كەنتلەردە ياشىغۇچى ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئادىتى، ئىگىلىك شەكلى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغاندىن سىرت، يەنە خوتەن رايونىدىن چىقىش يولى ئىزدەپ كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭ نىسبەتەن يۇقىرىراق بولغان تېرىم مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەييەن تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. شۇڭلاشقا پۈتكۈل لوپنۇر رايونى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان چەرچەن، چاقىلىق بوستانلىقلىرىنىڭ يېقىنقى زامانداۋى شەكىللەنگەن مەدەنىيىتىنى قەدىمكى لوپنۇر مەدەنىيىتى بىلەن خوتەن مەدەنىيىتىنىڭ ئورگانىك قوشۇلمىسى دېيىشكە بولاتتى. ئەمما لوپنۇر رايونىنىڭ ئوخشىمىغان جايلىرىدا، بولۇپمۇ چەرچەن، چاقىلىق دەريالىرى بويلىرىدا بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ تەسىر دائىرىسى ۋە نىسبىتى ئوخشاش ئەمەس ئىدى.

---

① نىكولاي پرژېۋالسكىي: «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 160 ـ بەت.

قەدىمكى لوپنۇر ۋە كروران مەدەنىيىتىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە يېڭى ھاياتلىق چەمبىرىكى قۇرۇلۇپ چىقىلدى. يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بۇ تىمتاس ماكانغا ھېچقانچە يېڭىلىقلار ئېلىپ كېلەلمىدى. بىرخىل دۇملەنمە ھالەتتىكى تۇرغۇن كەيپىيات ئۇزلۇكسىز داۋاملاشتى. پۈتۈن دۇنيا گويا قەدىمكى كروران ئېلىنىڭ خاراب بولۇشىغا ئەگىشىپ بۇ جايىنى مەڭگۈگە ئۇنتۇپ كەتكەندەك، بۇ رايوننىڭ جاھان ئۆزگىرىشلىرى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوقتەك بىرخىل زېرىكەرلىك، غېرىبلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى.

قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى قەدىمكى دۇنيا ئۇچۇر بەلبېغىنىڭ ئۈتتۈرا قانىلىنى چۆلدەرتىپ قويدى. قەدىمكى لوپنۇر ۋادىسىدىكى كروران دۆلىتى خارابلاشقاندىن كېيىن، مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ بۇ يەر ھەققىدىكى بىلىدىغانلىرى بارغانسېرى ئازىيىپ باردى. ھەتتا داۋاملىق ئورۇن يۆتكەپ، دەريا يۆنىلىشىگە قاراپ ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەپ كەلگەن لوپنۇر كۆلىمۇ ئاستا ـ ئاستا سىرتقى دۇنيا تەرىپىدىن ئۇنتۇلۇپ كېتىلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئۈتتۈرىلىرىدىن كېيىن ئۈتتۈرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، تۇنجى تۇركۇمدىكى ياۋروپالىقلار لوپنۇر رايونىغا تەكشۈرۈشكە كەلگەنگە قەدەر، دۇنيا خەرىتىسىدە لوپنۇر كۆلىنىڭ ئورنى بەلگىلەنمىگەنىدى. ھەتتا شۇ چاغدىكى جۇڭگو خەرىتىلىرىدىمۇ تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق ئىدى. دۇنيا جۇغراپىيىسى لوپنۇر رايونىغا نىسبەتەن پۈتۈنلەي ساۋاتسىز ئىدى.

رۇس شەرقشۇناسى نىكولاي پرژېۋالسكىي (1839 — 1888) نىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە لوپنۇر رايونىغا قىلغان ئېكسپېدىتسىيىسى دۇنيا ئىلىم ساھەسىنى سىرلىق

لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى تۇنجى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلىدى. پرژىۋالسكىي ئۆز خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا، تارىم دەرياسى، لوپنۇر كۆلى ۋە ئالتۇن تېغى ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسى ئەڭ سۇس بولغان جۇغراپىيىلىك رايون دەپ قارالغانىدى. جۇڭگو يىلنامىلىرىدىكى خاتىرىلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىم دەرياسى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ناھايىتى غۇۋا ئىدى، ئۇلار تارىم ئويمانلىقىدىكى كۆپلىگەن دەريا - ئېقىنلارنىڭ تارىم دەرياسىغا جۇغلىنىپ، ئەڭ ئاخىر لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمغا ئىگە ئەمەس ئىدى. جۇڭگولۇقلار سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە ھەمدە ياۋروپالىقلارنىڭ مۇشۇ ئاساستا سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە، لوپنۇر كۆلىنىڭ ئورنى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ لوپنۇر كۆلىگە ئېقىپ كىرىدىغان جايى ھەققىدىكى خەرىتىلىك تەسۋىرىدە ناھايىتى چوڭ خاتالىقلار مەۋجۇت ئىدى. لوپنۇر كۆلىدىن باشقا يەنە ئالتۇن تاغنىڭ ئورنى مەسىلىسىدىمۇ خېلى چوڭ ئېنىقسىزلىق بار ئىدى. تارىختىن بۇيان، قانچىلىغان تۆگە كارۋانلىرى ئالتۇن تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ تاغ تىزمىسى ھەققىدىكى بىلىدىغانلىرى ۋە يازما ئۇچۇرلىرى كەمچىل ئىدى. بۇ رايوننىڭ تەبىئىي ھالىتى، كىشىلىك ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلىرى، تۇپراق ئالاھىدىلىكى ھەققىدە ھېچكىم تېخى مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىغانىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، تەلىيىمىز ئوڭدىن كېلىپ بۇ پۇرسەتكە ئېرىشتۇق، شۇنداقلا ۋېنتسىيىلىك سەيياھ ماركوپولودىن كېيىن بۇ رايوننى دەسسىگەن تۇنجى ياۋروپالىق بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، سىرلىق لوپنۇر كۆلىگە،

تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنغا ۋە ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ تاكى خوتەن بوستانلىقلىرىغىچە بولغان جايلارغا قەدەم باستۇق. بۇ دەل 1876 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1877 ـ يىلىنىڭ باھار پەسلىگىچە بولغان مەزگىل بولۇپ، ئاسىياغا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرىم ئىدى.»①

بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، پرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇر سەپىرىدىن ئىلگىرى، ياۋروپالىقلارنىڭ بۇ جاي ھەققىدىكى چۈشەنچىسى پەقەت ماركوپولونىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسىدىكى قۇمغا كۆمۈلگەن لوپ شەھىرى توغرىسىدىكى غەلىتە رىۋايەتلەر ۋە جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدىكى مۇجمەل بايانلار بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. شۇڭلاشقا پرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلىرى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. شۇ ۋاقىتقا قەدەر دۇنيادىكى نۇرغۇن كىشىلەر لوپنۇر كۆلى ئاللىقاچان قۇرۇپ كەتكەن، مۇشۇ ئەتراپتىكى ئاھالىلەرمۇ باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن، بۇ جايدا مىڭ نەچچە يىللاردىن بۇيان ھاياتلىق ئۆچكەن، دەپ قاراپ كەلگەنىدى. ۋاھالەنكى، پرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇرغا قىلغان سەپىرى يۇقىرىقى قاراشلارنىڭ بىرخىل خاتا تۇيغۇ ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتىپ بەردى. پرژېۋالسكىي بۇ رايونغا كېلىشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا بۇ يەردە بىرقانچىلىغان ئاھالىلەر كەنتلىرى قايتا شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى. لوپنۇر كۆلى ئۆز ھاۋزىسىدىكى ھاياتلىق چەمبىرىكىنى زۆرۈر بولغان ئىمكانىيەتلەر بىلەن تەمىنلەپ كەلگەنىدى.

پرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى ياۋروپادا بىر مەيدان كەسكىن بەس ـ مۇنازىرىنىڭ قانات يېيىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇزاق يىللاردىن بۇيان، مەيلى ياۋروپالىقلار

---

① نىكولاي پرژېۋالسكي: «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 116 ـ بەت.

بولسۇن، ياكى جۇڭگولۇقلار بولسۇن، لوپنۇر كۆلىگە نسبەتەن بىرخىل سىرلىق تۇيغۇدا بولۇپ كەلگەنىدى. شۇنداق، لوپنۇر كۆلى ئەزەلدىنلا بىر يېشىلمەس سىر ئىدى! پرژىۋالسكىينىڭ بۇ تۇڭقۇننى يېشىشكە ئۇرۇنۇشى تەبئىي ھالدا جۇغراپىيە ئالىملىرى ئارىسىدا مۇنازىرە قوزغىدى. ھەممىدىن بۇرۇن ياۋروپا جۇغراپىيە ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ئەرباب، بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى فېردىناند ۋون رىچخوۋېن (1833 — 1905) ئۆزىنىڭ پرژىۋالسكىينىڭ لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى بايقىشىغا بولغان گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويىدى: جۇڭگو يىلناملىرى ۋە خەرىتىلىرىدە لوپنۇر كۆلىنىڭ ئورنى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ، تارىم دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا دەپ كۆرسىتىلگەن، ئەمما پرژىۋالسكىي لوپنۇر كۆلى تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا دەيدۇ، بۇ تارىختىكى ھەقىقىي لوپنۇر كۆلىنىڭ ئورنى بىلەن ماس كەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا لوپنۇر كۆلى ئىزچىل ھالدا كىشىلەر تەرىپىدىن تۆزلۇق سۇ كۆلى دەپ قارالغان، لېكىن پرژىۋالسكىي ئۇنى تاتلىق سۇلۇق كۆل دەپ جاكارلىدى، بۇ تەرىپىمۇ ئىشىنەرلىك ئەمەس، دەپ كۆرسەتتى. ھالبۇكى، بۇ ھەقتە قانچىلىك بەس ـ مۇنازىرىلەر ئېلىپ بېرىلمىسۇن، پرژىۋالسكىينىڭ ئۆز دەۋرىدىكى لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى ھەقىقەتنمۇ رېئاللىققا ئۇيغۇن ئىدى. يېقىنقىي زامانغا كەلگەندە تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىدا دېھقانچىلىقنىڭ نسبەتەن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، لوپنۇر كۆلىگە ئېقىپ بارىدىغان سۇ مىقدارىمۇ تەدرىجىي ئازايغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدىمكى لوپنۇر كۆلى بىلەن يېقىنقى زامانىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ ئورنىدا خېلى چوڭ ئارىلىق ھاسىل بولغان بولۇپ، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئۆز ئېقىنىنى يۆتكىشى بىلەن لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان دەريا ـ تارىملار ئازايغانىدى. شۇڭلاشقا پرژىۋالسكىي لوپنۇر

ۋادىسىغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن ۋاقىتلاردا، لوپنۇر كۆلى ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئورنىدىن خېلىلا يۆتكەلگەن بولۇپ، تارىم دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا توغرا كېلەتتى. ئەمما، كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە، تارىم دەريا‌سىنىڭ سۇ مىقدارى تەدرىجىي ئازىيىپ، لوپنۇر كۆلىگە بارمايلا قۇملۇقلارغا سىڭىپ كېتىدىغان بولۇپ قالغان.

پرژېۋالسكىي ئۆز خاتىرىسىدە، لوپنۇر كۆلىنىڭ سۇ مىقدارىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئازىيىۋاتقانلىقى، كۆلنىڭ دائىر بىسىنىڭ بارغانسېرى كىچىكلەۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئەمما لوپنۇر كۆلىنىڭ ھازىرقى قۇرۇغان ھالىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، شۇ چاغدىكى لوپنۇر كۆلى يەنىلا تارىم ۋادىسىدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلى ھېسابلىناتتى. پرژېۋالسكىي بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ھازىرقى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىكەن. كۆلنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى 20 كىلومېتىر كېلىدىكەن. تارىم دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى لوپنۇر كۆلىدە ئاخىرلىشىدىكەن. لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا چەكسىز كەتكەن شورتاڭ ساھىل بولۇپ، ئۇ يەر كۆز يەتكۈسىز قومۇشلۇق بىلەن قاپلانغانكەن. . . پۈتكۈل لوپنۇر كۆلىنىڭ سۇ يۈزى خېلىلا تېيىز بولۇپ، ئادەتتىكى چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا ئىكەن، بەزى جايلىرىنىڭ ئىككى مېتىر، ئايرىم جايلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ھەتتا بەش مېتىرمۇ كېلىدىكەن. بىزنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تەسىراتىمىز لوپنۇر كۆلىنىڭ سۇ مىقدارىنىڭ يىلدىن - يىلغا ئازىيىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىش بولدى. چۈنكى تارىم دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ قۇيۇلىدىغان سۇ زاپىسى كۆرۈنەرلىك ئازىيىۋېتىپتۇ. لوپنۇر كۆلىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ

مەزگىلسىز ھالدا كۆپىيىدىغانلىقى ۋە ئازىيىدىغانلىقى توغرىسىدا يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدىكى ياشانغان كىشىلەرمۇ گۇۋاھلىق بېرىشتى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، لوپنۇر كۆلى ئاستا - ئاستا ۋە تىنىمسىز رەۋىشتە تارىيىۋېتىپتۇ. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيىتقاندا، قۇرۇپ كېتىشتىن ئىبارەت ئېچىنىشلىق تەقدىرگە قاراپ يۈزلىنىۋېتىپتۇ. بىز بۇ نۇقتىنى لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى گويا قىسمانقا ئوخشايدىغان پايانسىز شورتاقلىقنىڭ بارغانسېرى كۆل يۈزىنى تارايتىپ بېرىۋاتقانلىقىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلدۇق.»①

پرژېۋالسكىي ۋاپات بولۇپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1889 - يىلى 9 - ئايدا، فرانسىيىلىك گابرىل بونۋالوت (1853 — 1933) بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ، لوپنۇر رايونىغا تەكشۈرۈشكە كېلىدۇ. ئەمما، لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئىلگىرىكى پرژېۋالسكىي كۆرگەن چاغدىكىدىن خېلىلا ناچارلىشىشقا باشلىغانىدى. بونۋالوت ئۆز خاتىرىسىگە ئېچىنىش ئىچىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «لوپنۇر رايونىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تەقدىرى تامامەن تارىم دەرياسى بىلەن باغلانغان بولۇپ، دەريا سۇيىنىڭ تەدرىجىي ئازىيىشىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىكىمۇ بارغانسېرى تارىيىۋېتىپتۇ. ئادەملەر بۇ يەردىن ئايرىلىشى بىلەنلا ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ كەتتىلەر غايىپ بولىدىكەن، مەھەللىلەرنىڭ ئورنىنى قومۇشلۇقلار ئىگىلەيدىكەن، قومۇشلۇقلارمۇ ھامان بىر كۈنى ئۆزىگە زۆرۈر بولغان سۇ مىقدارىنىڭ كېمىيىشى بىلەن ئاستا - ئاستا قۇرۇپ كېتىكەن. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئاقما قۇملار شىددەت بىلەن بۆسۈپ كىرىپ بارلىق شەھەر خارابىلىرىنى، كەنتلەرنىڭ ئىزلىرىنى، ياغاچتىن ياسالغان ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىنى،

① نىكولاي پرژېۋالسكىي: «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 118 - 119 - بەتلەر.

قۇرۇغان قومۇشلۇقلارنى، ئىشقىلىپ ھەممە نەرسىنى كۆمۈپ تاشلايدىكەن. ھېچقانداق بىر كۈچ ئاقما قۇملارنىڭ زەربىسىنى توسۇپ قالالمايدىكەن. رەھىمسىز قۇملۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە پۈتكۈل لوپنۇر رايونىغا شىددەت بىلەن بېسىپ كىرىپ، ئىنسانلارنى تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى بۇ ئەڭ ئاخىرقى كۆلنى مەڭگۈگە ئۇنتۇپ كېتىشكە مەجبۇر قىلارمۇ!؟ ۋاقىتنىڭ ئۇچقاندەك ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، تەبىئەتتىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەنىدى. بىز ھازىر كۆرۈۋاتقان لوپنۇر كۆلى ئۆز ۋاقتىدا پرژىۋالسكىي كۆرگەن لوپنۇر كۆلى بىلەن تامامەن ئوخشىمايدۇ قالغانىدى. كۆل سۇيى بارغانسېرى ئازلاپ، كۆلنىڭ دائىرىسىمۇ تارىيىشقا باشلىغانىدى. يەرلىك ئاھالىلەر ھەسرەت بىلەن: دەريا سۇيى كۇندىن - كۈنگە ئازىيىۋاتىدۇ، كۆلمۇ بارغانسېرى تارىيىۋاتىدۇ، شورتاڭلىقلار ۋە قومۇشلۇقلارنىڭ دائىرىسى چوڭىيىۋاتىدۇ!... دەپ دەرت تۆكۈشمەكتە ئىدى.»①

شۇنىڭدىن كېيىن يەنە شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن (1865 — 1952)، ياپونىيىلىك ئوتانى (1876 — 1948) قاتارلىق مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تەكشۈرۈش - قىدىرىش ئەترەتلىرىنى باشلاپ، پرژىۋالسكىينىڭ ئىزىدىن لوپنۇر رايونىغا كەلدى. داڭلىق جۇغرافىيە ئالىمى رىچخوۋېننىڭ ئوقۇغۇچىسى بولغان سۋېن ھېدىن ئۆز قەلبىگە لوپنۇر كۆلىنىڭ سىرىنى ئېچىش ۋە بۇ ھەقتىكى ئۇزاققا سوزۇلغان بەس - مۇنازىرىگە خاتىمە بېرىش ئارزۇسىنى پۈككەنىدى. دېگەندەك سۋېن ھېدىن لوپنۇر كۆلى توغرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى خۇلاسىنى چىقاردى: لوپنۇر كۆلى تەخمىنەن 1600 يىلنى دەۋر قىلىپ ئورۇن يۆتكىگەن، ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئېچكى ئاسىيا رايونىدىكى بىر كۆچمە كۆل، خالاس!

---

① گابرىل بونۋالوت (فرانسىيە): «ئادەمسىز جەزىرىنى كېسىپ ئۆتۈش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل، خەترۇچە نەشرى، 99 -، 100 - بەتلەر.

لوپنۇرلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەمگەكچان ئەۋلادلىرى تەبىئەت بىلەن بولغان تىنىمسىز كۈرەش ئىچىدە تارىخنىڭ ئۇزۇن تۇنلىرىنى ھازىرقى زامانغا ئۇلىدى. مۇقەددەس لوپنۇر كۆلى بەخش ئەتكەن ھاياتلىق ئىمكانىيىتىدىن ئەڭ ئاخىرقى چەككىچە پايدىلاندى. بۇ يەردىكى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن «جەننەت» نى قانداق قىلىپ ساقلاپ قېلىش ئۈستىدە جاپالىق ئىزدەندى. ۋاھالەنكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ بارغانسېرى يامانلىشىۋاتقان ئېكولوگىيە كرىزىسى لوپنۇر كۆلىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىدەك تراگېدىيە تەقدىرىنى خېلى بۇرۇنلا بەلگىلەپ قويغانىدى.

شۇنداق، لوپنۇرلۇقلارنىڭ قەدىمكى لوپنۇر ۋادىسىدىكى جەننىتى بەربات بولدى. ئۇلار ھەرقانچە قىلىپمۇ بۇ رېئاللىقنى كەينىگە قايتۇرالمىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىگە دۇملەنگەن قەدىمكى مەدەنىيەت لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تىنىقى بىلەن تەڭ قۇم بارخانلىرى ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتتى. ئەمما، لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئۆز يۇرتىنى ساقلاپ قېلىش يولىدىكى ئاداققىچە داۋاملاشقان كۈرەشلىرى ۋە قايتماس روھى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك دىئالوگىنىڭ ئەڭ تەسىرلىك بىر بۆلىكىنى تەشكىل قىلدى. ئۇلار تىرىشتى، تىرماشتى... لوپنۇر كۆلى ۋە ئۇنىڭ باغرىدىكى ھاياتلىق چەمبىرىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن بەدەللەرنى تۆلىدى. ئەمما، كۈنسانىاپ زورىيىۋاتقان ئاقما قۇملارنىڭ زەربىسىنى توسۇپ قېلىشقا، بارغانسېرى ئاجىزلاۋاتقان لوپنۇر كۆلىنىڭ تىنىقىنى قوتقۇزۇۋېلىشقا قۇربى يەتمىدى. رەھىمسىز تەبىئەت ئۇزاق يىللاردىن بۇيانقى قىساسىنى بىراقلا ئالماقچى بولغاندەك بۇ يەردىكى ئادەملەرگە قىلچىمۇ رەھىم قىلمىدى.

تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، لوپنۇر

كۆللىنىڭ تەدرىجىي تارىيىشىغا ئەگىشىپ، بۇ يەردىكى ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىجتىمائىي بىرلىكلىرىمۇ پارچىلىنىشقا باشلىدى. پرۇفېسسور ئىنىڭ لوپنۇرلۇقلار ھەققىدىكى ئېتنوگرافىيىلىك خاتىرىلىرى بىزگە تېخى ئۆزىنى تامامەن ئېچىۋەتمىگەن بىر جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۈزەل ئەخلاقىي تۈزۈلمىنى، تەبىئەت بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ساپ ھالەتتىكى جىمجىت ھايات رېتىمىنى، شۇنداقلا زامانىۋى مەدەنىيەتلەرنىڭ غىدىقلىشىدىن مۇستەسنا قەدىمكى ئۇدۇم ـ ئەنئەنىلىرىنى تەسۋىرلەپ بەردى.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئەينى چاغدىكى لوپنۇرلۇقلار تەبىئىي مۇھىتنىڭ قىستىشى بىلەن ئاستا ـ ئاستا تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جايلارغا يۆتكىلىۋاتاتتى. چۈنكى لوپنۇر رايونى بارغانسېرى ئىنسانلارنىڭ ياشاش ئىمكانىيىتىدىن يىراقلىشىۋاتاتتى. پرۇفېسسور ئىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ چاغدىكى لوپنۇر رايونىدا، يەنى قارا قۇرچىن دېگەن مەۋرىي بىرلىككە تەۋە بولغان لوپنۇر كۆلى بويىدىكى 11 كەنتتە جەمئىي 70 ئائىلە بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇس 300 كىشىدىن ئاشىدىكەن. ئەنە ئاشۇ 300 كىشى لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چىرىغىنى ياندۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

دەرۋەقە، بۇنىڭدىن ئانچە ئۇزاق بولمىغان ئۆتمۈشتە، لوپنۇر رايونىدىكى ئاھالىلەر نوپۇسى ھازىرقىدىن خېلىلا كۆپ ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا بۇ يەردە جەمئىي 550 تۇتۇن ئائىلە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇچتىن ئىككى قىسىم ئاھالە لوپنۇر كۆلىدە بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئەمما، 20 يىل ئىلگىرى بۇ رايوندا ئېغىر ۋابا تارقىلىپ، ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆلۈپ كەتكەن، ھايات قالغانلىرى يىراق جايلارغا قېچىپ بېرىپ جان ساقلىغان. شۇنىڭ بىلەن لوپنۇر كۆلى بويىدىكى ئاھالىلەر نۇقتىلىرى تەدرىجىي ئازىيىپ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن

ئېقىنىدىكى كەنتلەر بارغانسېرى كۆپەيگەن. ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ئاساسىمۇ شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى.

لوپنۇرلۇقلار بىلەن تارىم دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ چىراي ـ شەكلى ۋە بەدەن تۈزۈلۈشىدە ئوخشاشمىغان ئىرقلارنىڭ ئالامەتلىرى مەۋجۇت ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمىدا موڭغۇللوئىدلارنىڭ قان تەركىبلىرى بار ئىدى، مۇتلەق كۆپ قىسمىدا ئاريان ئىرقىنىڭ سۇس ھالەتتىكى يۈز شەكلى ساقلانغان بولۇپ، ساپ ئاريان ئىرقىدىنمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. لوپنۇر ۋادىسىدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن لوپنۇرلۇقلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بوستانلىقلاردىن كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەر يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، كېيىنكى لوپنۇرلۇقلارنى شەكىللەندۈرگەنىدى. شۇڭلاشقا لوپنۇرلۇقلار بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكىدە روشەن ھالدىكى شالغۇت تېپىنىڭ ئالامەتلىرى مەۋجۇت ئىدى.①

ئۇلار قىيىن شارائىتقا، جاپالىق تۇرمۇشقا، ماددىي بۇيۇملارنىڭ كەملىكىگە كۆنۈك ئىدى. رەھىمسىز تەبىئەتلا ئەمەس، بەلكى مۇشەققەتلىك تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىمۇ ئۇلارنى قاتتىق تاۋلىغانىدى. ئۇلارنىڭ چىرايى، چىڭ بەدەنلىرى قۇياش نۇرى بىلەن كۆل يۈزىدىن كېلىدىغان ئاچچىق شامالدا قارايغانىدى. داۋاملىق قېيىق بىلەن ھەپىلەشكەچكىمۇ ئۇلارنىڭ كۆكرەك، مۆرىلىرى كەڭ، بېلەكلىرى كۈچلۈك ئىدى. لوپنۇر ماتاسىدىن تىكىلگەن ئاددىي كىيىملىرى ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ۋۇجۇددا تەبىئەت بىلەن تۈتۈشۇپ كەتكەن بىرخىل ئىچكى

① نىكولاي پرژىۋالسكىي «لوپنۇرغا سەپەر»، 123 ـ بەت.

چوڭقۇرلۇق، يىراق ئۆتمۈشكە سوزۇلغان مەنىۋى كەڭلىك زاھىر بولۇپ تۇراتتى.

كۆل، قومۇش، قېيىق، قارماق، ساتما ۋە بېلىق پۈرىقى... مانا بۇلار ئۇلارنىڭ ھايات مەنبەسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىدى. ئۇلار دىماقنى يارغۇدەك ئاچچىق بېلىق پۈرىقى ئىچىدە بۇ دۇنياغا تۇغۇلاتتى، يەنە ئاشۇ بېلىق پۈرىقى ئىچىدە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشاتتى. ئۇلارنىڭ ژۇجۇدىدىن، كىيىم - كېچەكلىرىدىن، تىنىقلىرىدىن بېلىق پۈرىقى كېلەتتى، كەنت - مەھەللىلەردىن، كۆل بويىدىن، ھەتتا پۈتكۈل لوپنۇر رايونىدىن خام بېلىقنىڭ گۈپۈلدەپ تۇرغان پۈرىقى كېلەتتى. شۇنداق، ئۇلار بېلىقچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. بېلىق گۆشىدىن، قىلتىرىقىدىن، مېيىدىن قانداق پايدىلىنىشنى ياخشى بىلەتتى. بېلىق پۈرىقىنى تېخىمۇ ياخشى كۆرەتتى.

ئۇلار قومۇشتىن ياسالغان ساتمىلاردا ئولتۇراتتى. ياغاچ ماتېرىياللىرى كەمچىل بولغانلىقتىن ھەممە نەرسىلەرنى قومۇشتىن ياسايتتى. قومۇش ساتمىلاردىن تەركىب تاپقان غۇجمەك مەھەللىلەر لوپنۇر كۆلى بويىدىكى ھاياتلىق چەمبىرىكىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بولغان نەرسىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى تەبىئەتتىن ئالاتتى. تىنىمسىزلىق، قانائەتچانلىق، ئاق كۆڭۈللۈك، سادىدىلىق ۋە راستچىللىق ئۇلارنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى غورىگۈل، ئاددىي - سادىدا ۋە جاپالىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار دۇنيادىكى ئەڭ خۇشال كىشىلەر ئىدى. ئۇلار ئۆز كۆڭلىنى قانداق ئاۋۇندۇرۇشنى، زېرىكەرلىك ھايات رىتىمىنى قانداق ېىزەشنى، تۇرمۇش گۈزەللىكىنى قانداق ھېس قىلىشنى ئوبدان بىلەتتى.

قېيىق، تور، قارماق ۋە بېلىق ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىم تەئەللۇقاتلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىدىن زىيادە

مال - مۇلكى بولمايتتى. قىز - يىگىتلەر توي قىلغاندا، يىگىت تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن بىر قېيىق، تور ۋە مەلۇم مىقداردا بېلىق تەييارلايتتى، بۇ قىز - يىگىتنىڭ يېڭى تۇتقان ئۆيىنىڭ مال - مۇلكى ھېسابلىناتتى. بېلىقچىلىق سايمانلىرىنىڭ ئۆزى يەنە ئۇلارنىڭ ئاخىرەتلىكى ھېسابلىناتتى. ھەر كىشى قازا قىلسا ئۆلگۈچىنى يۇيۇپ - تاراپ بولغاندىن كېيىن، قېيىققا سېلىپ ئۇستىنى يەنە بىر قېيىق بىلەن دۇم كۆمتۇرۇپ يېپىپ قويىاتتى. ئاندىن ئىككىنچى كۇنى دەپنە قىلاتتى. ئۆلگۈچى ھايات چېغىدا ئىشلەتكەن قارماق، تور قاتارلىق تەۋەرۈك بۇيۇملىرىنى مىيىت بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلاتتى.①

گەرچە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ناھايىتى قىيىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ساغلام، تەمبەل ۋە كېسەللەرگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى يۇقىرى ئىدى. بۇ يەردە مۇتلەق كۆپ قىسىم كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۇر كۆرەتتى. 100 ياشتىن ئارتقانلارمۇ ئەمگەك قىلالايتتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئەنسىرەيدىغىنى چېچەك، كۆز كېسەللىكلىرى، قىيىن تۇغۇت ۋە باشقا ۋابا كېسەللىكلىرى ئىدى. غەربنىڭ تېز ئۇنۇم بېرىدىغان خىمىيىۋى دورىلىرى بولمىغان شارائىتتا چېچەككە ئوخشاش تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولمايتتى.

لوپنۇرلۇقلار تۇرمۇشقا كېرەكلىك بولغان ھەممە نەرسىلەرنى تەبىئەتتىن ئالاتتى. ئۇلار ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ قىممەت نەرسىلىرىنى ئۆيدە ساقلىمايتتى، بەلكى ئوت ئاپىتىدىن ۋە باشقا كېلىشمەسلىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن باشقىلار بىلمەيدىغان بىر جايىنى كولاپ مەخپىي ساقلايتتى. ھەممە ئائىلىنىڭ پەقەت ئۆزلىرىلا بىلىدىغان مەخپىي جايلىرى بولاتتى. پرژىۋالسكىي لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئاقساقىلى كۇنچىققانبەگكە سوۋغا سۇپىتىدە بىر

① نىكولاي پرژىۋالسكىي «لوپنۇرغا سەپەر»، 262 ـ، 263 ـ بەتلەر.

يانچۇق سائىتى بىلەن ستېرېئولۇق ئەينەق تەقدىم قىلغىنىدا، كۇنچىققانبەگنىڭ تولمۇ خۇشال بولغانلىقىنى ھەمدە ئۆزى پالغۇز قېيىققا چۈشۈپ بۇ نەرسىلەرنى تارىم دەرياسى بويىدىكى باشقىلار بىلمەيدىغان بىر جايغا يوشۇرۇپ قويغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

لوپنۇر رايونىدا شۇ چاغقا قەدەر ئادەم ئۆلتۈرۈشتەك چوڭراق جىنايى قىلمىشلار ئەزەلدىن يۈز بېرىپ باقمىغانىدى، ئوغرىلىق ۋە جېدەل - ماجىرا ئىشلىرىمۇ كەمدىن - كەم ئۇچرايتتى. كىشىلەر ئىناق، ئۆم ۋە تىنچ ياشاپ كەلگەنىدى. پرژېۋالسكىي بۇنداق بىر ۋەقەنى ئۆز خاتىرىسىگە يازىدۇ: «لوپنۇرلۇقلار بىز بىلەن تولمۇ ئىناق ۋە دوستانە بېرىش - كېلىش قىلدى. ئەمما، ئويلىمىغان يەردىن بىر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر ياش يىگىت بىزنىڭ چېدىر تىكىدىغان زەنجىرىمىزنى ئوغرىلاۋاتقاندا، كازاك قاراۋۇللىرىمىز تەرىپىدىن نەق مەيداندا تۇتۇلۇپ قالدى. بۇ ئىش كۇنچىققانبەگ بىلەن كەنتتىكىلەرنى تولمۇ بىئارام قىلدى. كۇنچىققانبەگ دەرھال يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى يىغىپ، بۇ ۋەقەنى جىددىي مۇزاكىرە قىلدى، نەتىجىدە گۇناھكارغا بىر دەك ئۆلۈم جازاسى بېرىش قارار قىلىندى. بىز ئارىغا كىرىپ جازانىڭ ئېغىر بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتۇق. ئۇلار شۇندىلا يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ، ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلىپ، گۇناھكارنى دەررىگە تارتىشنى ۋە يىراقتا سۈرگۈن قىلىشنى قارار قىلدى».①

لوپنۇرلۇقلار ناھايىتى كۇچلۇك ئىجتىمائىي بىرلىككە ئۇيۇشقان بولۇپ، بۇ بىرلىكتە يۇرت ئاقساقىلى ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي ئەمەلدار ھېسابلىناتتى. كۇنچىققانبەگ شۇ ۋاقىتتىكى لوپنۇر رايونىنىڭ يۇرت ئاقساقىلى بولۇپ، ئۇ بۇ يەرنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق بىر

① نىكولاي پرژېۋالسكىي: «لوپنۇرغا سەپەر». 145 - بەت.

تەرەپ قىلاتتى. ئۆز دەۋرىدىكى چىڭ ھۆكۈمىتىنى كۈنچىققانبەگنىڭ لوپنۇردىكى ئورنىنى ئېتىراپ قىلغانىدى. پرژىۋالسكىينىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، كۈنچىققانبەگ ئېسىل پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ، 1885 ـ يىلى 73 ياشقا كىرگەنىكەن. ئەمما ئۇ ناھايىتى ساغلام بولۇپ، ئۆز پۇقرالىرىغا خۇددى ئاتا بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنىدىكەن. قولىدا بار نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ھاجەتمەنلەردىن ئايىمايدىكەن. شۇڭا، ئۇ گەرچە ئاقساقال بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى غورىگەل تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. كۈنچىققانبەگ شەھەر تۇرمۇشىدىن بىزار بولۇپ، يامۇلنىڭ تۇرلۇك ئالۋاڭلىرىدىن تولىمۇ باش قېتىمچىلىق ھېس قىلىدىكەن. شۇڭا، ئۇ ھاياتىدا كورلىغا ئۈچ قېتىم، چاقىلىققا بىر قېتىملا بارغانىكەن، ئۇنىڭدىن باشقا جايلارغا ئەزەلدىن بېرىپ باقماپتۇ. پرژىۋالسكىي خاتىرىسىدە ئۆز دەۋرىدىكى لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا كۈنچىققانبەگكە بېغىشلانغان بىر گۈزەل داستانىنىڭ تارقىلىپ يۈرگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ ھەمدە داستاندىن ئارىيەلەر كەلتۈرىدۇ.①

لوپنۇردا شۇ چاغلارغا نىسبەتەن ئابدال كەنتى ئەڭ باي ۋە كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسى كەڭرەك جاي ھېسابلىناتتى. بۇ يەرگە خوتەن بوستانلىقلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن، نىسبەتەن ئىلغار بولغان تېرىقچىلىق تېخنىكىلىرىدىن خەۋەردار ئاھالىلەر كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىدە يەرلىك لوپنۇرلۇقلارمۇ يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلىغانىدى. پرژىۋالسكىي ھەتتا ئابدال كەنتىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ تۆمۈرىول، تېلېگراف، ھاۋا شارى دېگەندەك يېڭىلىقلارنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ يەنە ئابدال كەنتىدىكى ئاھالىلەرنىڭ بۇغداي ئۇنى ۋە قوي گۆشىدىن

① نىكولاي پرژىۋالسكي: «لوپنۇرغا سەپەر»، 137 ـ، 138 ـ بەتلەر.

قىلغان تاماقلارنى يېيىشكە تەدرىجىي ئادەتلەنگەنلىكىنى، قاراقۇرچىن، ئويدۆڭ قاتارلىق كەنتلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ يەنىلا بېلىقنى ئاساسلىق يېمەكلىك قىلىدىغانلىقىنى، قوي گۆشى ۋە ئۇنىڭدىن قىلىنغان تاماقلارنى يېسە كۆڭلى ئاينىيدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە لوپنۇرلۇقلار يەنىلا بېلىقچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق تىرىكچىلىكى قىلغانىدى. شۇڭلاشقا دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان، ئۆزىنى تېخى ئېچىۋەتمىگەن بۇ خىلۋەت جەمئىيەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەسىرلەر بويى قۇمغا بەخشەندە بولۇپ كەلگەن ئانتىك مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ كۆرۈنمەس روھ چەشمىلىرى ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

شۇنداق قىلىپ، لوپنۇر ۋادىسىدىكى ھاياتلىق چەمبىرىكى ئېغىر تىنىقلار ئىچىدە XX ئەسىرگە كىرىپ كەلدى. لوپنۇر كۆلىنىڭ كۇنساناپ تارىيىشى، تارىم دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ ئازىيىشى نەتىجىسىدە بۇ يەردىكى ئاھالىلەر تەدرىجىي ھالدا ھاياتلىق ئىمكانىيىتى ئىزدەپ، ئەسلىدىكى لوپنۇر كۆلى ۋادىسىدىكى ئىككى يۆنىلىشكە — غەربىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە سىلجىشقا مەجبۇر بولدى. غەربىي شىمال يۆنىلىشىگە قاراپ سۈرۈلگەن لوپنۇرلۇقلار تارىم دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە كۆنچى دەريالىرى بويىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارغا ئولتۇراقلاشتى ھەمدە ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسىنى تەشكىل قىلدى. غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىگە قاراپ سۈرۈلگەن لوپنۇرلۇقلار چاقىلىق، مىرەن، ئارغان، ۋاششەررى قاتارلىق يۇرتلاردىكى تېرىم ئاھالىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. تارىم دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا سۈرۈلگەن لوپنۇرلۇقلار شارائىتىنىڭ قىستىشى ۋە بۇ يەردىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تەسىرىدە ئاستا - ئاستا تېرىم ئىگىلىكىگە كۆچكەن بولسىمۇ، ئەمما يېقىنقى مەزگىللەرگىچىلا

كىچىك دائىرىدىكى بېلىقچىلىق ئىگىلىكىنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. شۇڭا، بۇگۈنكى لوپنۇر دېڭالىكتىدا بېلىقچىلىققا ئائىت سۆزلەر باشقا دېڭالىكت - شېۋىلەرگە قارىغاندا كۆپ ئۇچرايدۇ.

پرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇر سەپىرىدىن 20 يىل كېيىن، يەنى 1896 - يىلى 4 - ئايدا، يەنە بىر مەشھۇر ئەجنەبىي تەۋەككۇلچى، شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ، قېيىق بىلەن لوپنۇر رايونىنىڭ مەركىزى بولغان ئابدال كەنتىگە يېتىپ بارىدۇ. سۋېن ھېدىن ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن پرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇر خاتىرىلىرىنى قانچە قېتىملار ئوقۇغان ھەم ئۆزى رۇسچىدىن شۋېتچىگە تەرجىمە قىلغان بولغاچقا، قېيىق ئابدال كەنتىگە يېتىپ كەلگەندە چەكسىز ھاياجانغا چۆمىدۇ. گويا ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى بارغان بىر تونۇش جايغا باشقىدىن قايتىپ كەلگەندەك ئىللىق تۇيغۇ ئۇنى ئۆز ئىلكىگە ئالىدۇ. ئابدال كەنتىدىكى ھەممە كىشى — ئەڭ ئاخىرقى ئالتە ئۆيلۈك ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممىسى قىرغاقتا كېلىپ سۋېن ھېدىننى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. سۋېن ھېدىنمۇ ئۆزى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان، قېرىپ مۇكچىيىپ كەتكەن كۈنچىققانبەگنى يىراقتىنلا تونۇۋالىدۇ. سۋېن ھېدىننىڭ بۇ يەرگە كېلىشى لوپنۇرلۇقلار ئۈچۈن پرژېۋالسكىيدىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ ۋەقە ئىدى. ئەڭ ئاخىرقى لوپنۇرلۇقلار ئۆز دەۋرىدە پرژېۋالسكىينى «چوڭ تۆرەم» دەپ ئاتىغان بولسا، سۋېن ھېدىننى «ھېدىن تۆرەم» دەپ ئاتايدۇ ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى تېزلا چىقىشىپ كېتىدۇ. چۈنكى سۋېن ھېدىننىڭ ئۇيغۇرچىنى راۋان سۆزلىيەلىشى ئولارنىڭ ئارىسىدىكى ئارىلىقنى پرژېۋالسكىيغا قارىغاندا خېلىلا قىسقارتقانىدى.

سۋېن ھېدىن لوپنۇر رايونىدا ئۆز تەسەۋۋۇرىدىنمۇ كۆپرەك تەسىراتلارغا ئېرىشىدۇ. «كروراننىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى»،

لوپنۇر ۋادىسىنىڭ تىرىك تارىخچىسى بولغان كۇنچىققانبەگ سۆبەن ھەققىدە قالدۇرىدۇ. كۇنچىققانبەگ پۈتكۈل لوپنۇر رايونىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشىنىڭ يېگانە گۇۋاھچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئابدال كەنتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ئالتە ئۆيلۈك لوپنۇرلۇقلارنىڭمۇ روھىي تۇۋرۈكى ئىدى. لوپنۇر رايونىنىڭ بىر ئەسىردىن بۇيانقى ئۆزگىرىشلىرىنى ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك بىلمەيتتى. كۇنچىققانبەگ بولغانلىقى ئۈچۈن سۆبەن ھەققىدىكى لوپنۇرغا قىلغان تۇنجى سەپىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ياۋروپالىق بۇ مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچىنىڭ لوپنۇر كۆلى ۋە لوپنۇرلۇقلار بىلەن بولغان 40 يىللىق تارىخىي رىشتىسى باغلىنىدۇ.

1899 - يىلى، يەنى XIX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر ئېيىدا سۆبەن ھەققىدىكى ئىككىنچى قېتىم لوپنۇر ۋادىسىغا قەدەم باسىدۇ ۋە لوپنۇر كۆلى ھەققىدە كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ چاغدا لوپنۇرلۇقلارنىڭ مەنىۋى تۇۋرۇكى بولغان كۇنچىققانبەگ ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. دەل شۇ يىلى، يەنى كۇنچىققانبەگ ئالەمدىن ئۆتكەن مىلادىيە 1898 - يىلى لوپنۇر كۆلى بويىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ھاياتلىق چىرىغى ئۆچىدۇ. لوپنۇر ۋادىسىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى بولغان ئابدال كەنتى قۇم - بورانلارنىڭ دەھشەتلىك ھۇجۇمى ئارقىسىدا ۋەيران بولىدۇ. بۇ يەردىكى ئەڭ ئاخىرقى ئالتە ئائىلىلىك يەرلىك لوپنۇرلۇقلار كەنتىنى تاشلاپ باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. كۇنچىققانبەگنىڭ مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلالمىغان ئوغلى توختىئاخۇن سۆبەن ھەققىدىكى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئەترىتىگە يول باشلىغۇچى بولىدۇ.

سۆبەن ھەققىدىكى لوپنۇر ۋادىسىغا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرى ۋە بۇ جەريانىدا ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇنى دۇنياۋى مەشھۇر شەخسكە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ

مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا، تارىختىكى ھەقىقىي لوپنۇر كۆللىنىڭ ئەسلىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە ئىكەنلىكىنى، كېيىنچە بۇ سىرلىق كۆلنىڭ بۇنىڭدىن 1600 يىل ئىلگىرى سۇ مەنبەسىنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىشى بىلەن قۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، يېڭى لوپنۇر كۆلىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىسمىدا قايتىدىن پەيدا بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ، شۇنداقلا «لوپنۇر كۆلى مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمە كۆل» دېگەن ئاخىرقى خۇلاسىنى چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدە ئۇزۇن مەزگىل بەس - مۇنازىرە قوزغىغان لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى تالاش - تارتىشلار ئاخىرلىشىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، سۈبن ھېدىنىنىڭ بۇ قېتىمقى بۈيۈك بايقىشىنىڭ ئارقىسىغا قەدىمكى كرورانلىقلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئۇچ نەپەر لوپنۇرلۇق يول باشلىغۇچىنىڭ تەڭداشسىز تۆھپىلىرى يوشۇرۇنغانىدى. ئۇلار كۈنچىققانىبەگنىڭ ئوغلى توختىئاخۇن، ئۆردەك ۋە ئابدۇرېھىم قاتارلىق لوپنۇرلۇق يولباشلىغۇچىلار ئىدى. بولۇپمۇ، ئۆردەك بىلەن سۈبن ھېدىنىنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ دوستلۇقى ئۇزۇن يىللار داۋاملاشقانىدى. ئەڭ ئاخىرقى تېپىك لوپنۇرلۇقلارنىڭ بىرى بولغان ئۆردەك ئېكسپېدىتسىيە داۋامىدىكى بىر بورانلىق كېچىدە يىتتىرىپ قويغان تۆمۈر گۈرجەكنى تېپىپ كېلىمەن دەپ قارىيىپ ياتقان بىر شەھەر خارابىسىنى بايقايدۇ. بۇ دەل تەكلىماكان قۇملۇقى ئاستىدا ئون نەچچە ئەسىرلەپ ئۇخلىغان قەدىمكى كرورلار شەھىرى ئىدى! قەدىمكى كرورلار شەھىرىنىڭ قايتا بايقىلىشى تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيىسىنى مىسلىسىز ئۇلۇغ دەۋرگە باشلاپ كىردى. ئۆردەك — لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولغان قۇملۇقتىكى بۇ يول باشلىغۇچى ئاشۇ قەدىمكى شەھەرنى بايقىغان چاغدا، دۇنيانىڭ يەنە

بىر تەرىپىدىكى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىنىڭ زىلزىلىگە كېلىدىغانلىقىنى ئەسلا بىلمەيتتى.

سۇبن ھېدىن بۇ قېتىمقى تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيىسىنى مول نەتىجىلەر بىلەن تاماملاپ، قەشقەردە ئاخىرقى قېتىم ئۆرەڭ بىلەن كۆڭلى قېيمىغان ھالدا خۇشلىشىدۇ ۋە ياۋروپاغا قايتىدۇ. ئۆرەكىنىڭ قەدىمكى كوران شەھەر خارابىسىنى بايقىشى سۇبن ھېدىنغا ئويلاپ باقمىغان شان - شەرەپلەر ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇ بىراقلا ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدىكى چولپانغا ئايلىنىدۇ.

1928 - يىلى سۇبن ھېدىن ئۇچىنچى قېتىم چوڭ بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى باشلاپ شىنجاڭغا كېلىدۇ. ئۇ تۇرپاندا لوپنۇرلۇق سودىگەر توختىئاخۇندىن كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇرۇق دەريا ئىزىغا سۇ كەلگەنلىكىنى ۋە قۇم دەرياسى دەپ ئاتىلىشقا باشلىغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق ھاياجانلىنىدۇ. چۈنكى ئەسلىدىكى قەدىمكى قۇرۇق ئېقىنىنىڭ ئورنىغا يېڭى دەريانىڭ پەيدا بولۇشى لوپنۇر كۆلىنىڭ يەنە ئەسلىدىكى ئورنىغا كۆچكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى! سۇبن ھېدىن دەرھال لوپنۇر ۋادىسىغا ئاتلانماقچى بولىدۇ، ئەمما ئۇرۇمچىگە يېتىپ بارغان ۋاقتىدا ياۋروپاغا قايتىش ھەققىدە جىددىي تېلېگراممىا تاپشۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئامالسىز قول ئاستىدىكى كىشىلەرنى لوپنۇر ۋادىسىغا بېرىپ تەپسىلىي تەكشۈرۈشكە قالدۇرۇپ، ئۆزى ياۋروپاغا قايتىدۇ.

1934 - يىلى سۇبن ھېدىن تۆتىنچى قېتىم، يەنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم لوپنۇرغا سەپەر قىلىدۇ. لېكىن، بۇ چاغدا شىنجاڭ ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئىچىدە قالغانىدى. سۇبن ھېدىن باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى خېيىم - خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىپ، لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشنى باشلايدۇ، بۇ ۋاقىتتا ئۇ 70 ياشقا

يېقىنلىشىپ قالغاندى. بۇ قېتىملىق سەپىرىدە ئاللىقاچان قېرىپ بوۋاي بولۇپ قالغان ئۆردەك يەنە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولىدۇ! سۆھبەتدىن ئۆزىنىڭ «كۆچمە كۆل» ناملىق كىتابىدا بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «قۇياش ئۇپۇق سىزىقىغا باش قويدى، دەريا يۈزىدىن قايتقان قىزغۇچ نۇرلار قۇمغاق ساھىلدىكى توغراق ۋە چاتقاللارنىڭ ياپراقلىرىدا ئەكس ئەتمەكتە ئىدى. قېيىقنىڭ باش تەرىپىدە ئولتۇرۇپ پالاق ئۇرۇۋاتقان سادىق تۇيۇقسىز توۋلىۋەتتى:

— ئۆردەك كەلدى!

مەن بېشىمنى كۆتۈرۈپ، ياۋا ئۆردەكنىڭ قايسى تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرمەكچى بولدۇم. ئەمما، كۆز ئالدىمدا ياۋا ئۆردەك ئەمەس، بەلكى قىرغاقتا ئىككى ئاتلىق كىشى ماڭا قاراپ تۇراتتى. مەن دەرھال ئايرىلغىلى 30 نەچچە يىل بولغان لوپنۇرلۇق دوستۇم ئۆردەكنى تونۇدۇم. توۋا، ئۇ راستتىنلا ئۆردەك ئىدى! ئۇنىڭ چاچ ساقاللىرى ئاقىرىپ، بوي بەستى مۇكچەيگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ساغلام ۋە تىمەن ئىدى.

مەن قېيىقنى قىرغاققا ھەيدەشنىڭ بۇيرۇدۇم. ئۆردەك ئاتتىن چۈشۈپ، كېمىگە چىقتى ۋە كۆزلىرىگە لىق ياش ئالغان پېتى مېنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى.

ئوتتۇز يىل بۇرۇنقى ياش، تەمبەل ئۆردەك ئەمدىلىكتە قېرىغاندى. يىللار ئۇنىڭ قاتاڭغۇر جىسمىغا ئۆزىنىڭ رەھىمسىز ئىزلىرىنى سالغاندى. يۈزلىرىگە قورۇق چۈشكەن بولۇپ، ئاپئاق ساقاللىرى مەيدىسىگىچە ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇستىگە كونىراپ رېڭى ئۆڭگەن چاپان كىيگەن، بېلىنى بەلۋاغ بىلەن باغلىغان، بېشىغا تېرە مالخاي كىيگەن ئۆردەك ماڭا ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرىكى لوپنۇرلۇقلارنى ئەسلەتتى.

— ئۆردەك، بۇنىڭدىن 32 يىل بۇرۇن بىز خۇشلاشقاندىن كېيىن، سەن كۈنلىرىڭنى قانداق ئۆتكۈزدۈڭ؟

— ئۆزلىرىگە خىزمەت قىلغان كۈندىن باشلاپ، ماڭا خۇدايىم رىزقىمنى بېرىپ كەلدى. يامان ئەمەس كۈن ئۆتكۈزدۇم، لېكىن ئۆزلىرىنى قايتا كۆرەرمەن دېگەن خىيالدىن ئۈمىد ئۈزگەنىدىم.

— بىزنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكىمىزنى قانداق ئۇقتۇڭ؟

— بىر ئاينىڭ ئالدىدا يېڭى كۆل تەرەپتىن كەلگەن بىرسى ماڭا ئۆزلىرىنىڭ كورلىغا كەلگەنلىكلىرىنى ئېيتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ مەن ئۆزلىرىنى ئىزدەدىم. 32 يىل ئىلگىرى بىز قەشقەردە ئايرىلىدىغان چاغدا، ئۆزلىرى ماڭا ھامان بىر كۈنى قايتىپ كېلىدىغانلىقلىرىنى ئېيتقان ئىدىلە، مەن ئۆزلىرىنى كۈتتۈم، ساقلىدىم، لېكىن قايتىپ كەلمىدىلە، ئىلگىرى ئۆزلىرىگە ئىشلىگەن نۇرغۇن كىشىلەر ئۆلۈپ كەتتى. بۇگۈن دىدار كۆرۈشتۈق، مېنىڭ كۆڭلۈم ئاخىر ئەمىن تاپتى!

ئۆردەك 1899 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن باشلاپ ماڭا يول باشلىغۇچى بولۇپ ئىشلىگەنىدى. ئۇ ماڭا ئەگىشىپ، يېڭى كۆلدىن چەرچەن تاتىراڭغىچە بولغان تەكلىماكانىنى كېسىپ ئۆتۈش سەپىرىگە قاتناشقانىدى. 1900 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۆردەك تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ، توساتتىن قەدىمكى كوروان شەھەر خارابىسىنى بايقىغانىدى ۋە مېنى ئويلاپ باقمىغان مۇڭەپپەقىيەتلەر بىلەن تەمىنلىگەنىدى، 1901 ـ يىلى تىبەت ئېگىزلىكىدىكى لاساغا قىلغان سەپىرىمگىمۇ يول باشلاپ ماڭغانىدى. تىبەت ئېگىزلىكىدىكى بىر بورانلىق كېچىدە كۆزەتچىلىك قىلىۋاتقان ئۆردەكنىڭ چېدىرىمغا ئوسۇپ كىرىپ، مېنى ئۇيقۇدىن ئويغىتىپ «بىر ئادەم كەلدى» دېگىنى ھېلىمۇ ئېسىمدە.

مەن 1901 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى قەشقەردە يول باشلىغۇچۇم ئۆردەك بىلەن خۇشلاشقانىدىم. ئۇ مېنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قىلغان ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىمدىكى ئەڭ سادىق

بۇرادىرىم ئىدى.

مانا بۇگۈن قەيسىقچى سادىقنىڭ «ئۆردەك كەلدى» دېگەن سۆزىنى ئاڭلاپ، ئالدىمدا ماڭا قاراپ تۇرغان كونا ھەمراھىم ئۆردەكنى كۆرگىنىمدە ئۇنىڭ بىر زامانلاردا تىبەت ئېگىزلىكىدە قۇلىقىمغا ھۇدۇقۇش ئىچىدە پىچىرلىغان «بىر ئادەم كەلدى» دېگەن سۆزى ئېسىمگە كەلدى. يىللار بىزنى قېرىتقانىدى. بىز ئۇزاققىچە بىر ـ بىرىمىزدىن كۆز ئۇزمەي قاراپ كېتىشتۇق.

ئۆردەكنىڭ قېشىدىكى يەنە بىر ئاتلىق يىگىت ئۇنىڭ ئوغلى سادىق ئىكەن. بىز قەشقەردە ئۇنىڭ ئاخىرقى قېتىم ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۆردەك لوپنۇرغا قايتىپ كېلىپ توي قىپتۇ. يېڭىكۆلنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى چارا دېگەن جايدا قومۇش ساتما تىكىپ، بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىققا تايىنىپ ياشاپ كەپتۇ.»①

سۆھبەتداش يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۆردەك بۇ قېتىم يەنە بىزنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىمىزگە قوشۇلدى. ئۇ بىزگە ئۆزىنىڭ بىر قانچە يىللار ئىلگىرى بىرمۇنچە شەھەر خارابىلىرىنى كۆرگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئۆيلەر ۋە بۇتخانىلارنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى. بىز قىزىقىپ دەرھال ئۆردەكنىڭ ئارقىسىدىن ئاتلاندۇق. لېكىن، شۇنچە ئىزدەپمۇ ھېلىقى نامەلۇم شەھەر خارابىسىنى تاپالمىدۇق. ئۆردەك يەنە نۇرغۇن خارابىلەرنىڭ بارلىقى ھەققىدە سۆزلەيتتىيۇ، ئەمما زادى قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئۆزىمۇ دەپ بېرەلمەيتتى. بىز شۇ چاغدىلا ئۆردەكنىڭ روھىي كەيپىياتىنىڭ بىرخىل خاتا تۇيغۇ ۋە بىنورمالىلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقىنى بىلدۇق. ئۆردەك راستىنلا قېرىغانىدى! ئۇنىڭ 1900 ـ يىلىدىكى جاسارىتى ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى. خاتىرىسى خېلىلا چېكىنگەن بولۇپ، خىيالىي تۇيغۇ بىلەن رېئاللىقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدىغان

① سۆھبەتداش: «كۆچمە كۆل»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ، 20 ـ بەتلەر.

بولۇپ قالغاندى.

مەن شۇنداق قىلىپ، ئۆزەڭ بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم خۇشلاشتىم، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنى قايتا كۆرمىدىم. كېيىن بېگماندىن ئاڭلىسام ئۇنىڭ كېيىنكى كۈنلىرى تولىمۇ ئېچىنىشلىق بولۇپتۇ. مەن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىن ئايرىلىپ ئۇرۇمچىگە كەتكەندە، ئۆزەڭكىمۇ ئەترەتتىن ئايرىلىپتۇ.

بىر كۈنى ئۇ تىكەنلىكتىكى بىر بەگنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە ئۇن - گۈرۈچ لازىملىقىنى، پۇلىنى كېيىن بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بەگ ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، بىرمۇنچە ئۇن - گۈرۈچ بېرىپتۇ. لېكىن، ئۆزەڭ بۇ نەرسىلەرنى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە بەرمەي ئۆيىگە ئېلىپ كېتىپتۇ. كېيىن بۇ ئىش ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، ھېلىقى بەگ قاتتىق غەزەپلىنىپ ئۆزەڭكىنى قولغا ئالدۇرۇۋېتىپتۇ.

بېچارە ئۆزەڭ! ئەسلىدە مەن ئۇنىڭ بىلەن قايتا يۈز كۆرۈشمىگەن بولسام ياخشى بولاركەن. چۈنكى ئۇنىڭ بۇ قېتىم ماڭا بەرگەن تەسىراتى بۇرۇنقىغا زادىلا ئوخشىمىدى، بۇنى پەقەت بىزنىڭ دوستلىقىمىز جەريانىدىكى كىچىككىنە بىر كېلىشمەسلىك دېيىشكىلا بولاتتى، خالاس. مەن مۇشۇ ئىش تۈپەيلى 1900 - يىلىدىكى تەكلىماكاندا ئۆزەڭكىنىڭ ماڭا قالدۇرغان گۈزەل خاتىرىلىرىنى ھەرگىز، ھەرگىزمۇ ئۇنتۇپ كېتىشنى خالىمايمەن! . . . »①

شۇنىڭدىن بۇيان، سىرلىق لوپنۇر ژادىسىغا ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەر قايتا كەلمىدى. بىر مەھەل قاينام - تاشقىنلىقلا چۆمگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى ئاخىرلاشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىنىڭ تىنچسىز سىياسىي ۋەزىيىتىمۇ بۇ دولقۇننى

---

① سۆزنى مېدىن: «كۆچمە كۆل»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل، خەترۇچە نەشرى، 52 - 54 - بەتلەر.

توسۇپ قويدى.

لوپنۇر كۆلى ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىلەر شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. لوپنۇرلۇقلارمۇ ئانا كۆلىنىڭ تەدرىجىي قۇرۇپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، تارىم ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېتىشتى ۋە تېرىم ئىگىلىكىنىڭ قوينىغا سىڭىپ كەتتى.

ئەمدىلىكتە لوپنۇر كۆلى ۋە بۇ يەردە ياشاپ كەلگەن قەدىمكى لوپنۇرلۇقلار رېۋايەتكە ئايلاندى. ئابدال، قاراقۇرچىن قاتارلىق سىرلىق كەنتلەر، قومۇش ساتمىلار، دىماققا گۇپۇلدەپ ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بېلىق پۇراقلىرى ھەم رېۋايەتكە ئايلاندى. كۆنچىققانىبەگ، توختىئاخۇن ۋە ئۆردەك قاتارلىق ۋۇجۇدى تارىم ئويمانلىقىنىڭ يىراق ئۆتمۈشىگە تۇتۇشۇپ كەتكەن ئەڭ ئاخىرقى لوپنۇرلۇقلارمۇ رېۋايەتكە ئايلاندى...

لوپنۇر كۆلىنىڭ قۇرۇپ كېتىشى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدىكى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭسىلىقنىڭ بۇزۇلۇشى بۇ يەردىكى ئىنسانلارنى چۆچۈتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق پاجىئەنىڭ ئالدىنى ئالمىدىغان چارە - تەدبىرلەر ئۇزاققىچە ئەملىيلەشمىدى. تارىم دەرياسىنىڭ بويلاپ، ھەسسىلەپ ئۆزلەشتۇرۇلۇۋاتقان بوز يەرلەر بۇ ئەزىم دەريانىڭ ئەسىرلەر بويى ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان تىنىقىنى بارغانسېرى سۇسلاشتۇرۇپ باردى. ئۇنىڭ تۆۋەن ئېقىنى لوپنۇر كۆلى تۇرماق، كېيىن بىنا بولغان تېكەنلىك يېزىسىنىڭ نېرىقى يېقىنچىمۇ ئېقىپ بارالمايدىغان بولدى.

يەر ئىسلاھاتى، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، بوز ئېچىش دولقۇنلىرى داۋامىدا، تارىم دەرياسىنىڭ لوپنۇرغىچە ئېقىپ باردىغان بۆلىكى ۋە مۇشۇ ئەتراپتىكى پايانسىز توغراقلىق ئاستا - ئاستا ۋەيران بولدى. قۇم بورانلىرى يىلدىن - يىلغا كۈچىيىپ بوستانلىقلارغا بېسىپ كىردى ۋە كىشىلەرنى

بارغانسېرى ئويمانلىقنىڭ گىرۋىكىگە سۇرۇلۇشكە مەجبۇر قىلدى. 1980-يىللاردىن بۇيانقى ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش دولقۇنلىرى بۇ يەرگە ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ مۇرەسسەسىز ئېقىمىنى ئېلىپ كىردى. لوپنۇرلۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئەسرلەر بويى تارقىلىپ كەلگەن بېلىق پۇرىقىنى ئۇنتۇپ كېتىشكە كۆزى قېيمىغان ھالدا، ئۆز ئۆتمۈشىگە ئەلۋىدا دېيىشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئۇلار لوپنۇر كۆلى ئۈستىدە ئۆتكۈزگەن تەبىئىي ھاياتىنى مەڭگۈ كۆرەلمەيدۇ، قومۇش ساتمىلاردا چۈشىگەن كروران چۈشىنى مەڭگۈ ئەسلىيەلمەيدۇ. خۇددى سۈبەن ھېدىن لوپنۇردىكى ئاخىرقى كۈنلىرىدە يازغان خاتىرىسىدە يازغىنىدەك: «ئەمدى بۇ يەردە كارۋانلار قايتا كۆرۈنمەيدۇ. قاتار تىزىلىپ بارخانلار ئۈستىدە ماڭىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرىمۇ ياڭرىمايدۇ. پوچتا ھارۋىلىرى بىلەن ئاتلىق يولۇچىلارنىڭ ئاياغ تۈۋىشلىرىمۇ ئاڭلانمايدۇ. ئىلگىرىكى ھەممە كۆرۈنۈشلەر بىر-بىرلەپ غايىپ بولىدۇ. شۇنداق، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ سۇر-ھەيۋىسى بىلەن ماشىنا، تېخنىكىلارنىڭ سۇرەن-چۇقانلىرى يېقىن كەلگۈسىدە بۇ يەردىن تارىخنىڭ سېھرىي كۈچىنى ۋە شېئىرىي تۇيغۇسىنى كەلمەسكە ئېلىپ كېتىدۇ!...»[1]

مانا بۇ لوپنۇر كۆلىنىڭ سىرلىق تەزكىرىسى، لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ھېكايىسى، كۆچمە كۆلنىڭ رىۋايىتى... بۈگۈنكى ۋە كەلگۈسىدىكى تارىملىقلار مانا مۇشۇ كۆزنەكتىن ئۆزىنى تونۇيدۇ ھەمدە كېلەچەكنىڭ شولىسىنى كۆرىدۇ!

---

① سۈبەن ھېدىن: «كۆچمە كۆل». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 122 - بەت.

نەۋائى دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى*

— ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رېنېسسانسلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات

1. شەرققە قايتىش

بۇيۇك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر نەۋائى ۋاپاتىنىڭ 500 يىللىقى خاتىرىلىنىش ئالدىدا تۇرغان دەقىقىلەردە ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى بىلەن بولغان سېلىشتۇرمىدىن قانائەتلانغان خىيالىرىمىز بىزنى شەرققە قايتۇرۇپ كەلدى!

بۇنىڭدىن بەش ئەسىر مۇقەددەم، يەنى مىلادىيە ھېسابى بويىچە يېڭى بىر ئەسىر باشلانغان يېڭى يىلنىڭ تۇنجى كۈنى بۇيۇك شائىر نەۋائى بىر توپ جامائەتنىڭ ھەمراھلىقىدا ھىراتنىڭ شەھىرىنىڭ ھەيۋەتلىك دەرۋازىسىدىن چىقىپ، ئاستراباد يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئىستىقبالىغا چىقىدۇ. يىراقتىن داقا ـ دۇمباقلار ساداسى ياڭراپ سۇلتاننىڭ مەپىسى كۆرۈنۈشى بىلەن نەۋائى ئالدىراش ئاتتىن چۈشىدۇ يۇ، بېشى قېيىپ، پۈت ـ قوللىرىدا ماغدۇر قالمىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. شائىر ئالدىغا بىر قانچە قەدەم ماڭمايلا يەرگە يېقىلىدۇ، شۇ يېقىلغىنىچە سۆزدىن قالىدۇ ۋە

---

* بۇ ماقالە ئەلىشىر نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 560 يىللىقى، ۋاپاتىنىڭ 500 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلدى.

قايتا هوشىغا كېلەلمەيدۇ ھەمدە سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھمايىسىدە ھىرات شەھىرىگە ئېلىنىپ، ئۇچ كۈندىن كېيىن بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىدۇ. بۇ دەل ھىجرىيە 906 ـ يىلى 12 ـ جۈمادىيەل ئاخىر، يەنى مىلادىيە ھېسابى بويىچە 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئىدى.

ھىرات شەھىرى ماتەم قايغۇسىغا چۆمدى.

پۈتكۈل خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر شائىرى ۋە سۆيۈملۈك ئوغلىدىن ئايرىلدى.

نەۋائىنىڭ ئاخىرقى تىنىقلىرىغچە باشتىن ئاخىر ئۇنىڭدىن ئايرىلمىغان تارىخچى خاندەمىر قاتتىق قايغۇ ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى: «مەھشەر كۈنى غەۋغاسى ۋە توپىلىڭى پۈتۈن يەر يۈزىنى چۈلغاپ ئالدى، ئەمىر ۋە ۋەزىرلەرنىڭ يىغا ـ زارى، كاتتايۇ كىچىكلەرنىڭ فەريادۇ فىغانى ئاسمانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئەۋجىدىنمۇ ئۆتۈپ كەتتى. سۇلتانى ساھىبقىران ۋە پادىشاھ خانىدانىنىڭ بەزى ئەزالىرى تۇشمۇ تۇشتىن ئۇل ھەززەت (نەۋائى) خانىدانىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئىززەت تەختىدىن ماتەم قايغۇسىغا چۆمۈپ، نالەيۇ زار ۋە يىغىغا چۈشتى. پەيغەمبەر سۈننىتىگە مۇۋاپىق مىيىتنى يۇيۇش، كېپەنلەش مۇراسىملىرىنى ئادا قىلىشتى. زەپەر قۇچقۇچى ساھىبقىران، ئابرويلۇق ئەمىرلەر، ئىسلام مەشايىخلىرى، بۇيۇك سەئىدلەر، ئالىم ۋە فازىللار ۋە جەمى خەلق رەھمەت ئېگىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا خىيابانغا قاراپ يول ئالدى... شۇ پەيتتە ھاۋا جەۋھىرى شاھۇ گەداغا قوشۇلۇپ، چەكسىز ياش قەترىلىرىنى ياغدۇردى، بەلكى روھۇ رەيھان بۇلۇتلىرى ئۆز تامچىلىرىنى ئۇنىڭ ئەرشتەك مۇئەززەم تاۋۇتى ئۈستىگە تۆكتى. ھىرات ھېيتگاھىدا جىنازا نامىزى ئوقۇلدى. كېيىن ئەلىشىرنىڭ ئۆزى سالغان مەسجىتى جامە يېنىدىكى، ئىلگىرى شۇ ھادىسە ئۈچۈن ياساپ قويۇلغان گۈمبەز ئىچىگە ئېلىپ كىرىلىپ دەپنە قىلىندى. «ئەي تۇپراق،

باغرىڭدا نېمە بارلىقىنى ئەدىن بىلىسەن؟» — ئاشۇ كىچىسى بۇيۇك سەئىدلەر ۋە ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشۇ قەبرە تۆپىسىدە تۇنەپ چىقتى. قاريلار تاڭ ئاتقۇچە تىلاۋەت قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى. . . سۇلتان ساھىبقىران ئۇچ كۈنگىچە ئۇ ئەھلى دىللار باشلىقى (ئەلشىر) نىڭ ئۆيىدە ماتەم تۇتۇپ ئولتۇردى. . .»[1]

نەۋائى ئاران 60 يىللا ياشىدى، ئەمما ئۇ ئاجايىپ زور بەدئىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى. نەۋائىنىڭ ۋاپاتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا بۇيۇك بىر دەۋرنىڭ — شەرق ئەدەبىي ئۇيغىنىشىنىڭ — ئاستا ـ ئاستا ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بەردى.

نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى ئۆز زامانىدىشى ۋە ئۇستازى بولغان بۇيۇك پارس ـ تاجىك مۇتەپەككۇرى ئابدۇراھمان جامىنىڭ ئەدەبىي ۋە پەلسەپىۋى مىراسلىرى بىلەن بىللە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ XV ئەسىردىكى ئاخىرقى مەدەنىيەت ئۇيغىنىش دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلدى.

نەۋائى ئاجايىپ داۋالغۇپ تۇرغان بىر تارىخىي دەۋردە ياشىدى. بۇ ئىسلام شەرقىدە كۆتۈرۈلگەن بىرىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت ئۇيغىنىش ھەرىكىتى ئاخىرلاشقان، شەرقتىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن چىڭگىز ئىستىلاچىلىرى بىلەن غەربتە قۇتراۋاتقان ئەھلىسلىپ قوشۇنلىرى باغداد خەلىپىلىرىنى زەئىپلەشتۈرگەن، مەدەنىيەت مەركەزلىرى غەربىي ئاسىيادىن خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈلگەن دەۋر ئىدى. ۋاھالەنكى، تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا نىسبىي مۇقىملىقنىڭ ئورنىتىلىشى مۇسۇلمان شەرقىدە ئاخىرقى بىر قېتىملىق مەدەنىيەت ئۇيغىنىش دەۋرىنىڭ

---

① خاندەمىر (1475 — 1534) : «مۇكەررىمۇل ئەخلاق» ـ بۆرىباي ئەھمىدوۋ تۈزگەن: «نەۋائى زاماندىشلىرىنىڭ خاتىرىسىدە» ناملىق توپلام، ناشكەنت، 1985 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 108 ـ، 109 ـ بەتلەر.

پەردىسىنى ئاچتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆتۈرۈلگەن ئاخىرقى مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئۇلۇغبېگ دەۋرىدىكى سەمەرقەنت (XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى) بىلەن ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدىكى ھېرات (XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى)نى مەركەز قىلىپ راۋاجلاندى. بۇ دەل ياۋروپانىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئىتالىيە شەھەرلىرىدە ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان دەۋرلەر ئىدى. ئەمما، ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بەرگەن بۇ قېتىمقى مەدەنىيەت ئويغىنىشى بىر مەھەل ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى. ئۇ ياۋروپا ئويغىنىشىدەك ئىزچىللىققا ۋە دەۋر بۆلگۈچ تەپەككۇر ئىنقىلابىغا ئايلىنالمىدى ھەمدە ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى، سەمەرقەنتتە ئۇلۇغبېگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، ھىراتتا جامى ۋە نەۋائىلارنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى، شۇنداقلا كامالىددىن بېھزاد قاتارلىق مەشھۇر رەسساملارنىڭ ھىراتتىن كېتىشى بىلەن بۇ يەردە بىر مەھەل گۈللەپ ياشنىغان ئەدەبىي ئويغىنىش مەنزىرىسى ئاستا ـ ئاستا غايىپ بولدى.

ئارىدىن 500 يىل ئۆتۈپ كەتتى. بۇ جەريانداا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت پەرقى بارغانسېرى يىراقلاپ كەتتى. شۇنىڭدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ تېمۇرىيلەر دەۋرىدىكى گۈللىنىش ھالىتىنى زادىلا ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ زىلزىلىسى يېپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى شەرق زاۋاللىقىنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن چاغدا، ياۋروپادا كەسكىن پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلىپ، يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى پارلىدى. ئاخىرقى

مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە ياپونىيە ئالىمى خاندا تورو مۇنداق دەپ يازدى: «شۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جايلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان، راۋاج تاپمىغان مۇسۇلمان پادىشاھلارنىڭ تەسىر دائىرە تالىشىش سەھنىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوننىڭ ھەممىلا يېرىدە توختاپ قېلىپ ئالغا باسماسلىق ھالىتى شەكىللىنىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىش پۇرسىتى قولدىن كېتىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەزگىلدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەككە - يېگانە ھالىتىنى كۈچەيتىۋەتتى». ①

نەۋائى دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىش ھادىسىسى مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ پارلاق سەھىپىلىرىدىن ئورۇن ئالدى. ھالبۇكى، بۇ دەۋر ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تېخى ئىلىم ساھەسىدە يېتەرلىك دەرىجىدە تەتقىق قىلىنمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇگۈنگە قەدەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى بىلەن ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تۈپ مەزمۇنى، ماھىيىتى، مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى، تەرەققىيات جەريانى ۋە ئاخىرقى نەتىجىسى ھەققىدە ئەتراپلىق سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇ ھال بىزگە نەۋائى دەۋرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ساھەسىدىكى بىر بوشلۇقنى ھېس قىلدۇردى.

بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر نەۋائى ۋاپاتىنىڭ 500 يىللىقى خاتىرىلىنىش ئالدىدا تۇرغان دەقىقىلەردە ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى بىلەن بولغان سېلىشتۇرمىدىن قانائەتلانغان خىياللىرىمىز بىزنى شەرققە قايتۇرۇپ كەلدى!

كۆز ئالدىمىزدا سەمەرقەنت بىلەن ھىراتنىڭ ئەينى چاغدىكى گۈللەنگەن مەنزىرىسى ۋە شەرقچە مەزمۇنغا باي مەدەنىي ھاياتى

---

① خاندا تورو (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 187 - ، 188 - بەتلەر.

نامايان بولدى. شۇنداق، ياۋروپانىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئىقلىمى ئىللىق، مەنزىرىسى گۈزەل دۆلەت ئىتالىيىدە ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىلىرى بىخلىنىۋاتقان چاغدا، ئەمىر تېمۇر ئىستېلاھ قىلغان كۆپلىگەن ئەللەردىكى ئالىم - ئۆلىما ۋە ھۇنەرۋەن - كاسىپلار ئۈزاق ئاسىيانىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى قەدىمكى شەھەر — سەمەرقەنتكە توپلىنىۋاتاتتى؛ ئىتالىيىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدىكى فىلورېنسىيە، گىنويا، مىلان، پىسا، ۋېنېتسىيە قاتارلىق شەھەرلەردە سودا - سانائەت راۋاجلىنىپ، يېڭىچە مەدەنىي ھايات گۈللەپ ياشناشقا باشلىغان دەۋرلەردە، سەمەرقەنت، ھىرات قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى پۈتكۈل ئىسلام شەرقىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئايلانغانىدى؛ ئىتالىيىدە مىدىچى (midici) جەمەتىدىن چىققان ھۆكۈمرانلار فىلورېنسىيە قاتارلىق شەھەرلەردە كۆپلىگەن ئالىم ۋە سەنئەتكارلارغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يار - يۆلەكتە بولغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەمىر تېمۇر نەسلىدىن بولغان شاھرۇھ، ئۇلۇغبېگ، ھۈسەيىن بايقارا ۋە زوھۇرىددىن مۇھەممەد بابۇر قاتارلىق پادىشاھلار سەمەرقەنت، ھىرات، دېھلى ۋە ئاگرا قاتارلىق شەھەرلەردە نۇرغۇنلىغان ئىلىم ئەھلىلىرىگە ھامىيلىق قىلغانىدى؛ ئىتالىيىدە دانتى (Dante)، پېترارکا (Petrarca)، بوككاچچىئو (Boccaccio) قاتارلىق بۈيۈك ئەدىبلەر ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق ياۋروپا گۈمانىزم ئەدەبىياتىنىڭ تۇنجى پەردىسىنى قايرىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا نەۋائى، جامى، سەككاكى، لۇتفى قاتارلىق شائىر ۋە مۇتەپەككۇرلار پارس ۋە تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ئالتۇن دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈرگەنىدى؛ ئىتالىيىدە مىكېلانجېلو (Michelangelo)، رافائېل (Rafael)، تىتسىئان (Titian)، لېئوناردو داۋىنچى (Leonardo da vinci) قاتارلىق سەنئەتكارلار ئۆزلىرىنىڭ ئىنسان قىممىتىگە بولغان چەكسىز ئىزدىنىشى ئىپادىلەنگەن

ھەيكەل ۋە ماي بويىاق رەسىملىرى ئارقىلىق ياۋروپا سەنئىتىدە يېڭى دەۋر ئاچقان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا كامالىددىن بېھزاد، مەۋلانە مىرەك نەققاش، شاھ مۇزەپپەر، شەيخزادە مەھمۇد، قاسىم ئەلى چېھىرىكەش، دەرۋىش مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد مۇمىن قاتارلىق بىر تۈركۈم رەسسام ۋە نەققاشلار شەرق مىنياتۈرا سەنئىتىنى ئەۋجىگە كۆتۈرگەنىدى؛ ياۋروپادا كوپېرنىك (Kopernic)، برۇنو (Bruno)، گالىلېي (Galilei) قاتارلىق ماتېماتىك ۋە ئاستىرونۇملار ئاسمان جىسىملىرىنى ئىلمىي كۆزىتىش ئارقىلىق «يەر مەركەز تەلىماتى»نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، غايەت زور ئاستىرونومىيىلىك بايقاشلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن چاغدا، ئۇلۇغبېگنىڭ سەمەرقەنت قېشىدىكى رەسەتخانىسىدا كائىناتتىكى 1008 يۇلتۇزنىڭ ھالىتى ۋە ھەرىكىتى تەتقىق قىلىنىپ، شەرق ئاستىرونومىيىسىدىكى مەشھۇر ئەسەر «زىجى جەدىدى كورەگانى» (يېڭى ئاستىرونومىيىلىك جەدۋەل) يېزىلىپ چىققانىدى؛ ئىتالىيىدە مەشھۇر ئىستراتېگىيىچى نىككولو ماكياۋللى (Niccolo Machiavelli) نىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» ناملىق ئەسىرى مەيدانغا كېلىپ، ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەل سىياسىئونلىرىنىڭ زۆرۈر ئوقۇشلۇقىغا ئايلانغان چاغدا، شەرقتە نىزامۇل مۇلكنىڭ «سىياسەتنامە»سى، ئەمىر تېمۇرنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە ئۇرۇش تەجرىبىلىرى جەملەنگەن «تېمۇر تۈزۈكلىرى»، شۇنداقلا زوھۇرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق تەرجىمھال ئەسىرى بارلىققا كېلىپ، شەرق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سىياسىي دەستۇرى سۈپىتىدە رول ئوينىدى؛ ياۋروپادا كامپانىلانىڭ «قۇياش شەھىرى»، توماس مورنىڭ «ئوتوپىيە» ناملىق ئەسەرلىرى بارلىققا كېلىپ، غەرب خىيالىي سوتسىيالىزمىنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا «قۇتادغۇ بىلىك»تىن باشلانغان «غايىۋى جەمئىيەت»

ئىدىئالى نىزامى گەنجۇىنىڭ «خەمسە»سى ئارقىلىق نەۋائى دەۋرىگە يېتىپ كەلدى ھەمدە شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ يۇكسەك تەسەۋۋۇرى نەۋائىنىڭ قەلبىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر سېپىلىدا ئىپادىلەندى. . .

دەرۋەقە، بۇنداق سېلىشتۇرمىلار سان ـ ساناقسىز ئىدى. نەۋائى دەۋرى ئۆزبېكنىڭ كۆپلىگەن ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى بىلەن پاراللېللىق ھاسىل قىلغانىدى. خۇددى نەۋائىشۇناسلاردىن ئىززەت سۇلتان كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «نەۋائى — ئۆز پائالىيىتى ۋە ئىجادى بىلەن ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە تارىخىي شەخسلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭ ئامىتى بىلەن كەلدى. ئۇ ياۋروپا تارىخىدا «رېنېسسانس» (ئويغىنىش) دەۋرى دەپ ئاتالغان دەۋرگە بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر دەۋرنى ماۋەرائۇننەھر (ئوتتۇرا ئاسىيا) ۋە خۇراسان خەلقلىرى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان زاماندا ياشىدى ھەمدە ئۆزى ھەم شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ يارقىن ۋەكىللىرىدىن بىرى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى». ①

ئەپسۇسكى، ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ پارلاق نەتىجىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئەكس ساداسى يېقىن دېگۈدەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىنكى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ چۈشكۈنلۈك كەيپىياتى ئىچىگە غەرق بولۇپ كەتتى.

2. پەرەخلەرنىڭ يەلكەنلىك كېمىسى ۋە ئەمىر تېمۇرنىڭ ياقۇتى

ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تاڭ نۇرى ئىتالىيىدە

① ئىززەت سۇلتان (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «نەۋائى ۋە زامانىمىز» — «نەۋائى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى» ناملىق توپلام، تاشكەنت، 1968 ـ يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 39 ـ بەت.

پارلىدى. كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ۋە بازار ئىگىلىكى تەدرىجىي بىخلىنىپ چىقتى. سودا - سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى ياۋروپانى مىسلىسىز ئۇلۇغ دەۋرگە باشلاپ كىردى، ۋاھالەنكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاخىرقى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىگە مۇئەييەن ئاساس ياراتتى.

ياۋروپادا تەخمىنەن مىلادىيە XIV ئەسىر زۇلمەتتىدىن كېيىن، ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىتالىيە يېرىم ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدىكى شەھەرلەردە يېڭىچە بىر مەدەنىي كەيپىيات بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. ئىتالىيە ھەقىقەتەنمۇ جەنۇبىي ياۋروپادىكى جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىككە ئىگە دۆلەت ئىدى. خۇددى ئۆتۈككە ئوخشايدىغان بۇ يېرىم ئارالنىڭ ئۇچ تەرىپى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ دولقۇنلىرى بىلەن ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇراتتى. شىمالىي قىسمى قىش - ياز قار - مۇز قاپلاپ تۇرغان ھەيۋەتلىك ئالپس تاغلىرى ئارقىلىق ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ ئىللىق ئىقلىمى، قويۇق نۇرى پارلاپ تۇرغان دېڭىز ساھىللىرى، ئورمان بىلەن قاپلانغان تاغ - ئېدىرلىرى، سەنئەت ۋە رومانتىكىغا تويۇنغان شەھەرلىرى، شۇنداقلا قەدىمكى پارلاق مەدەنىيەتنى ئەسلىتىدىغان خارابىلىرى ھەر قانداق كىشىنىڭ ھېسسىياتىنى قانات‌لاندۇراتتى. . .

شۇنداق، بۇ يەردە دۇنياغا مەشھۇر رۇم ئىمپېرىيىسى مەيدانغا كەلگەن، يۇنان مەدەنىيىتىدىن ئۇزۇق ئالغان پارلاق رۇم

مەدەنىيەتنى بەرپا بولغان، دۇنيا تارىخىدىكى تۇنجى جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى بۇ يەردە ئورنىتىلغان، ئىمپېراتور قەيسەر، گۈزەل خانىش كلوپاترا ۋە سەركەردە ئانتونىئو، ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ھىكايىلىرى بۇ يەردە يۈز بەرگەن، سېھرو، لۇكرېتسىئۇس، ئاۋگۇستىن، ۋىرگىل قاتارلىق شائىر ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بۇيۇك ئەسەرلىرىنى بۇ يەردە يازغان. . .

ئەپسۇس، قەدىمكى رۇم دەۋرىنىڭ ئالەمشۇمۇل شان - شەۋكىتى تارىخىنىڭ چاڭ - توزانلىرى ئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتتى. ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ۋە خرىستىئان چېركاۋ پەلسەپىسى پۈتكۈل ياۋروپانى مەڭ يىللارغا يېقىن غەپلەت ئۇيقۇسىغا ئەسىر قىلدى. ئارىدىن ناھايىتى ئۇزۇن ئەسىرلەر ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر نۇرلۇق سەھەردە يېڭى دەۋرنىڭ گۈدۈك ساداسى يەنە بۇ يەردە ياڭرىدى.

دەسلەپ ئىتالىيىدىن باشلىنىپ، كېيىنچە پۈتكۈل ياۋروپاغا كېڭەيگەن ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش بار ئىدى. XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا ۋېنېتسىيە، فىلورېنسىيە، مىلان، رۇم (رىم) ۋە ناپلىس قاتارلىق چوڭراق بەش شەھەر دۆلىتىدىن باشقا، يەنە بىر قانچىلىغان ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرى مەۋجۇت ئىدى. ئۇلار سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە نىسبەتەن چوڭراق ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە فېدېراتسىيە دۆلەتلىرى ئىدى. 1454 - يىلى ئىتالىيىدىكى ھەر قايسى فېدېراتسىيىلەر ئوتتۇرىسىدا لوت شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن، تاكى XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا بىر خىل تىنچ ۋەزىيەت ھۆكۈم سۈردى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر ياۋروپادىكى بىر قانچە كۈچلۈك ئەللەر ئىتالىيىدىكى ئۇششاق فېدېراتسىيىلەرگە توختاۋسىز مۇداخىلە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما

بۇ شەھەر فېدېراتسىيىلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل ئاپتونومىيە ھوقۇقلىرىنى بىكار قىلىۋېتەلمىدى. بۇ ھال ھەر قايسى شەھەر فېدېراتسىيىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت رىقابىتىنى يەنمۇ كۈچەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدىكى بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلىرىنىڭ پورت شەھىرى بولۇشتەك جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، دېڭىز سودىسىنى خېلى دەرىجىدە راۋاجلاندۇرغانىدى. بولۇپمۇ ۋېنىتسىيە بىلەن فىلورېنسىيە XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىغا كەلگەندە ياۋروپا دېڭىز سودىسى ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلىرىنىڭ بۆشۈكىگە ئايلاندى. ئەزەلدىنلا سەنئەت روھىغا باي ئىتالىيانلار يېڭىدىن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ غىدىقلىشى بىلەن فىلورېنسىيىدە گۈمانىزم ئېقىمىنىڭ تۇنجى مەشئىلىنى ياقتى.

شۇنداق قىلىپ، ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تاڭ نۇرى ئىتالىيىدە پارلىدى. كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ۋە يېڭى تىپتىكى بازار ئىگىلىكى تەدرىجىي بىخلىنىپ چىقتى. سودا ـ سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى ياۋروپانى مىسلىسىز ئۇلۇغ دەۋرگە باشلاپ كىردى. ئىتالىيىدىكى كۆپلىگەن شەھەر فېدېراتسىيىلىرى، جۈملىدىن ۋېنىتسىيە، گېنوىيا ۋە فىلورېنسىيە قاتارلىق شەھەرلەر سىياسىي تۈزۈلمە جەھەتتىن قەدىمكى رۇمنىڭ جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ياقلىغان بولۇپ، ھۆكۈمەت شەھەر ئاھالىلىرى بىلەن ئىجتىمائىي ئەھدىنامە شەكلىدىكى فېدېراتسىيە بىرلىكىگە ئۇيۇشقانىدى. بۇ ھال يېقىنقى زامان ياۋروپاسىدا دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمە ۋە كىشىلىك ھوقۇق ئېڭىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور تۈرتكە بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىگە بولغان مىسلىسىز قىزغىنلىقىنى قوزغىغانىدى. پېترارکا (Petrarca) 1337 ـ يىلى تۇنجى قېتىم رۇم شەھىرىنى

زىيارەت قىلغان چېغىدا، قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىلىرىنىڭ كۆپلىگەن ئىزلىرىنى كۆرۈپ ھاياجانلانغىنىدىن ئۇنى سۈپەتلەشكە يېتەرلىك سۆز تاپالماي قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارى دەپ قارالغان پېترارکىنىڭ تارىخ قارىشى تۈپتىن ئۆزگىرىدۇ. ئۇ قەدىمكى رۇم جۇمھۇرىيىتى بىلەن رۇم ئىمپېرىيىسى ۋەكىللىك قىلغان پارلاق دەۋر بىلەن خرىستىئان چېركاۋ پەلسەپىسى رۇمغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر ئوتتۇرىسىدىكى روشەن مەدەنىيەت سىلىشتۇرمىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ ھەمدە «قەدىمكىگە قايتىش»، «تەبىئەتكە قايتىش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قەدىمكى دۇنياغا بولغان قىزغىنلىقى نېمە ئۈچۈن ئىتالىيىدە ئەڭ ئاۋۋال باشلىنىپ، بىر ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن ياۋروپانىڭ باشقا جايلىرىغا ئومۇملىشىدۇ؟ بۇ ھەقتە ئەنگلىيە ئالىمى ئالان بۇللۇك (Alan Bullock) مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇنى ئىككى نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرى، قەدىمكى زامان تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقەلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىتالىيىدىن ئىبارەت بۇ سېھىرلىك تۈپراقتا يۈز بەرگەن. قارالغان، رۇم شەھىرىدىكى ھەيۋەتلىك مەيدان، گېلادىئاتورلار كۈلۈبى ۋە ئاممىۋى مۇنچىخانىنىڭ خارابە ئىزلىرى ئۆز دەۋرىدىكى رۇم مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق مەنزىرىسىنى ئۇنسىز نامايان قىلىپ تۇرماقتا... يەنە بىرى، XIV ئەسىردىن كېيىنكى ئىتالىيە شەھەرلىرىدە سودا - سانائەت ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىپ، مەدەنىي ھاياتنىڭ يېڭىچە مەنزىرىسىنى يارىتتى ھەمدە ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پەردىسىنى قايرىدى». ①

ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىگە تامامەن ئوخشاشمىغان

① ئالان بۇللۇك (ئەنگلىيە): «غەربتە گۈمانىزم ئەنئەنىسى»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1997 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 15 - بەت.

هالدا ئالاهىده تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتا مەيدانغا كەلدى. ئۆز مەنىسىدىن ئىيتقاندا ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر ئاسىيادا تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاخىرقى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىگە ئاساس ياراتتى.

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە بىرلىككە كېلىشى نەتىجىسىدە يۈز بەردى. خەلىپىلىكنىڭ ئاساسى مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، تەخمىنەن VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ داغدۇغىلىق شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى باشلاندى. خەلىپىلىك تېررىتورىيىسىدە دەمەشق، قاھىرە، ئىسكەندىرىيە، باغداد، بەسرە، تەسۇىن، بۇخارا، ئىسپاھان، سەمەرقەنت، غەزنە قاتارلىق نەچچە ئونلىغان مەدەنىيەت ئوچاقلىرى مەيدانغا كەلدى. باغداد، كوردوۋا قاتارلىق ئىككى چوڭ مەدەنىيەت مەركىزىدە جاھانغا مەشھۇر ئىككى بۇيۇك تەرجىمە مەكتىپى دۇنياغا كەلدى. «ئۇنىڭ بىرى، قەدىمكى گرېك - يۇنان ئالىملىرى يارالقان كلاسسىك ئىلىم - پەن ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىدىغان، شەرھلەيدىغان ۋە كۆچۈرۈش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان باغداد تەرجىمە مەكتىپى؛ ئىككىنچىسى، ئەرەب تىلىدا يارىتىلغان باي ئىلمىي مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى ياۋروپا تىللىرى (ئاساسلىقى لاتىن تىلى) غا تەرجىمە قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان تولدا - كوردوۋا (بۇ شەھەرلەر ئىسپانىيىدە) تەرجىمە مەكتىپى. ھەر ئىككى تەرجىمە مەكتىپى جاھان ئىلىم - پەن تەرەققىياتىدا مىسلى

كۆرۈلمىگەن بۇيۇك روللارنى ئوينىدى». ①

خەلىپىلىك تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان «يۇز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتى» (مىلادىيە 750 — 850) ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىنى بۇيۇك بىر دەۋرگە — شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. باغدادنى مەركەز قىلغان شەرق دۇنياسىدا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشى يۈز بەردى. قەدىمكى ئىبرانىي ـ مىسىر مەدەنىيىتى، يۇنان ـ رۇم مەدەنىيىتى، پارس مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدىن ئوزۇق ئالغان ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتى مۇشۇ دەۋردىكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلدى. ئەل كىندى، ئەل فارابى، ئەلى تەبەرى، ئەل رازى، ئىبن سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، ئەبۇ ئابباس ئەھمەد فەرغانى، ئۆمەر ھەييام، مۇھەممەد خارەزمى، غەززالى، فىردەۋسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجەۋى، جالالىددىن رۇمى، ناسىر خىسراۋ، ئىبن رۇشىد قاتارلىق بىر تۈركۈم ئالىم ـ پەيلاسوپلار شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلدى. شەرق ئويغىنىش دەۋرى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان ئاكادېمىك ن. پ. كونراد بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئويغىنىش دەۋرى يالغۇز ئىتالىيە خەلقىنىڭ تارىخىغىلا مەنسۇپ بولمىسا كېرەك ياكى باشقىچە ئېيتقاندا ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىي ھاياتىنىڭ ‹خۇسۇسىي ھالىتى› بولمىسا كېرەك. . . ئويغىنىش دەۋرى شەرقتە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر بىلەن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرگىچە بولغان مەخسۇس تارىخىي دەۋرنى، يەنى فېئودالىزم دەۋرىنىڭ باسقۇچلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. جۇڭگو تارىخىدا Ⅷ — XV

① شېرىپىددىن ئۆمەر: «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىل 1 ـ سان، 154 ـ بەت.

ئەسرلەرنى، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي ـ غەربىي ھىندىستان تارىخىدا IX — XIII ئەسرلەرنى، ياۋروپا تارىخىدا XIV — XVI ئەسرلەرنىڭ مۇشۇنداق دەۋر دەپ ھېسابلاش مۇمكىن». ①

XIII ئەسرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە چىڭگىز ئىستېلاچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسياغا قىلغان شىددەتلىك يۈرۈشلىرى بىلەن خرىستىئان ياۋروپاسىدىكى ئەھلىسلىپچىلەرنىڭ شەرققە قىلغان كۆپ قېتىملىق ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئۈزۈل ـ كېسل يىمىرىلدى. بولۇپمۇ X ئەسرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، خەلىپىلىك تەۋەسىدە بىر قانچىلىغان ئۇششاق بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنىڭ تەدرىجىي ئايرىلىپ چىقىشى بىلەن قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىنىڭ ئۈلى تەۋرەشكە باشلىغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەدەنىيەت مەركەزلىرى ئۆز دەۋرىدىكى باغدات، دەمەشق قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەردىن تەدرىجىي شەرققە سۇرۇلۇپ، سامانىيلار، سالجۇقىيلار ۋە قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسيا شەھەرلىرىگە يۆتكەلدى. قاراقىتانلار بىلەن موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىنى ئىستېلا قىلىشى مۇسۇلمان شەرقىدە بىرىنچى قېتىملىق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى.

خەلىپىلىكنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىسلام دۇنياسىدا كۆرۈلگەن بىر مەھەللىك چۈشكۈنلۈكتىن كېيىن، XIV ئەسرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراساندا شەرق ئويغىنىشىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى يېتىپ كەلدى. مىلادىيە 1369 ـ يىلى تۈركلەشكەن چىڭگىز نەسلىدىن كېلىپ چىققان تېمۇر ئوتتۇرا ئاسيانىڭ سىياسي سەھنىسىدە باش

① ن. پ. كونراد (ساۋىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «غەرب ۋە شەرق»، مۇسكوۋا «پەن» نەشرىياتى، 1966 ـ يىل، رۇسچە نەشرى، 507 ـ بەت.

كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇ 1405 ـ يىلى شەرقە يۈرۈش قىلىش سەپىرىدە ئوتراردا قازا قىلغانغا قەدەر بولغان 36 يىل جەريانىدا، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان، كافكاز، كىچىك ئاسىيا، دەمەشق قاتارلىق جايلارنى ئىستىلاھ قىلىپ، شەرقتە جۇڭگو چېگرىسىدىن تاكى سۇرىيىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ناھايىتى كاتتا ئىمپېرىيە «تېمۇرىيلەر دۆلىتى»نى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئەمىر تېمۇر ئۆزىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى داۋامىدا ئىشغال قىلىنغان مەملىكەتلەردىن كۆپلىگەن ئالىم ـ ئۆلىما، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ ۋە يېتىشكەن بىلىم ئىگىلىرىنى سەمەرقەنتكە يالاپ ئەكەلدى. قارام قىلىنغان ئەللەرنىڭ خەزىنىلىرىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە تۇرلۈك بايلىقلارنى سەمەرقەنتتىكى ئوردا خەزىنىسىگە توپلىدى. ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقلىرى ئېلىپ كەلگەن ئىقتىسادىي كرىزىسنى توگىتىش ئۈچۈن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا كەڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشى ئۈچۈن ئاساس ياراتتى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى سەمەرقەنت دۇنياسىدىكى ئەڭ گۈزەل شەھەرگە ئايلاندى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت، سودا مەركىزى بولۇپ قالدى.

ئىتالىيە شەھەرلىرىدىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ناھايىتى كۆپ ھامىيلىق قىلغان مىدىچى جەمەتىگە سېلىشتۇرغاندا، تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىدا ئوينىغان سىياسىي رولى تېخىمۇ زور ئىدى. تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 150 يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا تۈركىي ـ پارس مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىلىم ـ پەن ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆپ جەھەتلەردە ھامىيلىق قىلدى. ماركس ئەمىر تېمۇرنىڭ ھاياتىغا يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇ ئۆزىنىڭ يېڭى

سەلتەنىتىگە شۇنداق دۆلەت تۈزۈمى ۋە قانۇنلىرىنى بېكىتتىكى، بۇلار ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن تاتار (موڭغۇل) باسمىچىلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ۋەھشىيلىكلەر ۋە ياۋايىلارچە ۋەيرانچىلىقلاردىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنەتتى». ①

تارىخچىلارنىڭ ئەمىر تېمۇرنى يېقىنقى زامان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەڭ بۇيۇك شەخس دەپ قارىشى ئەجەللىنەرلىك ئەمەس ئىدى. خۇددى خانىدا تورو ئېيتقاندەك: «چوڭقۇر تەرىبىيىگە ۋە مۇستەھكەم ئېتىقادقا ئىگە تېمۇر ئۆزىنىڭ تۇغما باتۇرلۇقى ۋە زېرەكلىكى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئۇلۇغۋار ئىشنى ئورۇندىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مەدەنىيەت ئويغىنىشى ھەرىكىتىگىمۇ يول ئاچتى. ئۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تېخنىك ـ ھۇنەرۋەنلەرنى توپلاپ سەمەرقەنتكە خان سارىيى، مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنى سالدۇردى، قانال قازدۇردى. شۇ ئارقىلىق بۇ شەھەرنىڭ ئۇرۇش جەريانىدىكى ۋەيرانچىلىقلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنى ھەيران قالدۇردى. خىلمۇ خىل مەدەنىيەت ئەسلىمىلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، دىنىي جەھەتتىكى يېڭى سۇلۇك ـ تەرىقەتچىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تۈركىي ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشنىڭ ئەۋج ئېلىشى مۇشۇ دەۋردىن باشلاندى». ② شۇڭلاشقا تارىخچىلارنىڭ «چىڭگىزخان بۇزغان، تېمۇر تۈزگەن»③ دېگەن باھاسى خېلىلا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىدى.

شۇ سەۋەبتىن تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن بۇ تېررىتورىيىدە تۈركىي ـ موڭغۇل ۋە ئىران ـ ئىسلام مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مەدەنىي ھايات ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پەردىسىنى

---

① كارل ماركس: «خرونولوگىيىلىك يىلناملار»، «ماركس ـ ئېنگېلس ئارخىپلىرى»، موسكۋا، 1939 ـ يىل، رۇسچە نەشرى، 6 ـ توم، 184 ـ بەت.

② خاندا تورو: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىت تارىخى»، 178 ـ، 179 ـ، 182 ـ بەتلەر.

كۆتۈردى. خۇددى ئامېرىكا ئالىمى گاۋېن ھامبىلى ئېيتقاندەك: «مەدەنىيەت ساھەسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆھپىسى تەڭداشسىز ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغۋار دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە شارائىت ھازىرلىدى. ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلار كەڭ كۆلەمدە مەبلەغ ئاجرىتىپ، ھىرات، مەشھەد، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردە ھەيۋەتلىك مەسچىتلەر بىلەن ئىسلام مەدرىسلىرىنى بىنا قىلدۇردى. ئۇلارنىڭ ئاقىلانىلىك بىلەن رەسسام ۋە خەتتاتلارنى ھىمايە قىلىشى ئارقىسىدا ھەممىگە مەشھۇر بولغان پارس ئۇسلۇبىدىكى مىنىياتۇرا رەسىملىرى ۋە قولىيازمىلار دۇنياغا كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا باشقا ھېچقانداق بىر سۇلالە ئۇلارغا ئوخشاش بۇنداق كۆپ مىراسلارنى قالدۇرالمىدى». ①. تېمۇر ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم ئىلىمگە ھامىيلىق قىلغۇچى ئەۋلادلىرى — شاھرۇھ، بايسۇنغۇر، ئۇلۇغبېگ، ھۈسەيىن بايقارا ۋە زوھۇرىددىن مۇھەممەد بابۇر قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭىچە مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىنى بەرپا قىلىشتا مۇھىم سىياسىي روللارنى ئوينىدى. شۇڭلاشقا، «تارىخچىلارنىڭ كۆچىنىڭ بارىچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىنى مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىنى يورۇتۇپ تۇرغان مەرتىۋىلىك جەمەت دەپ مەدھىيىلىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك» ②.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىلى بولغان ئەلىشىر نەۋائىمۇ «تېمۇرنى ناھايىتى ئىجابىي باھالىغانىدى، نەۋائى ئۇچۇن ئۇ «جاھاننى بويسۇندۇرغۇچى بۈيۈك

① گاۋېن ھامبىلى (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تىزىملىرى»، سودا نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 208 ـ بەت.

② كوچىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 284 ـ بەت.

پادىشاھ، — تەخت ئىگىسى — تېمۇر كۆرەگان ئىدى. «تېمۇربېگ نەسلىدىن، دېگەن ئىبارە نەۋائى تىلىدا ئۆز زامانىدىشى ئۇچۇن ئەڭ كاتتا ماختاش سۆزى ئىدى. . . نەۋائىنىڭ پىكرىچە تېمۇر ۋە تېمۇرىيلەرنىڭ، يەنى مەھەللىۋى - يەرلىك تۇرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىگە چىقىشى ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراساندا تۇركىي ئەدەبىياتىنىڭ كەڭ راۋاجلىنىشىغا ئىمكانىيەت ياراتقانىدى»[1].

شۇنداق قىلىپ، تېمۇرىيلەر سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرىقى باسقۇچى مەيدانغا كەلدى. بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىدا ئىپادىلەندى. بۇ دەۋرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە تېمۇرىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ دۆلىتىنىڭ ئوينىغان رولى ناھايىتى زور بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى (IX — XIII ئەسىرلەر) نىڭ ئەڭ مەلىي تەسىرى ئاساسلىق مەنبە بولغانىدى. خۇددى ئۆزبېك ئالىملىرىدىن مۇزەپپەر خەيرۇللايېف تەكىتلىگەندەك: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەۋائى ئەسىرىنى پۈتۈن ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەم IX ئەسىردىن باشلانغان ئومۇمىي رېنېسسانس (ئويغىنىش) دەۋرىنىڭ داۋامى دېيىشكە بولاتتى. بۇ رېنېسسانس ئەرەب خەلىپىلىكى دەۋرىدە باشلانغان بولۇپ، كېيىنچە خەلىپىلىكنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ۋە مىللىي فېئودال دۆلەتلەرنىڭ تەشكىل تېپىشى بىلەن ھەرقايسى رايون ۋە تۇرلۇك مەملىكەتلەردە داۋام قىلدى.[2]

---

① ئىززەت سۇلتان: «نەۋائىنىڭ قەلب دەپتىرى»، تاشكەنت، 1969 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 23 - بەت.

② مۇزەپپەر خەيرۇللايېف: «نەۋائى دۇنيا قارىشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىنى ئۆگىنىش ھەققىدە» — «نەۋائى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى» نامىلىق توپلامغا قارالغا، تاشكەنت، 1968 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 148 - بەت.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئەرەب خەلىپىلىكى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى (IX — XIII ئەسىرلەر) دە يارىتىلغان مول ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت نەتىجىلىرى تېمۇرىيلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاخىرقى مەدەنىيەت ئويغىنىشىغا مەنبە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە XIV — XV ئەسىرلەردە ئىتالىيىدىن باشلانغان ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

3. غەربتە فىلورېنسىيە ۋە رۇم، شەرقتە سەمەرقەنت ۋە ھىرات

شەھەر ھاياتىنىڭ گۈللىنىشى ياۋروپا بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تۇپ بەلگىسى بولۇپ قالدى. «غايىۋى شەھەر» پرىنسىپى ۋە «خىيالىي جەمئىيەت» ئوتوپىيىسى مۇشۇ دەۋر مۇتەپەككۇرلىرى ۋە سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي نىشانى ھېسابلاندى. سودا - سانائەت، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ پارتلىشى مەركىزىي شەھەرلەرنى گۈمانىزم ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەرنىڭ بۆشۈكىگە ئايلاندۇردى. ئىتالىيىدە فىلورېنسىيە، گېنوىيا، ۋېنتسىيە، مىلان، نابلىس قاتارلىق شەھەرلەر يېڭىچە مەدەنىي كەيپىياتقا چۆمۈلگەن چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا سەمەرقەنت بىلەن ھىرات يېپەك يولىدىكى ئەڭ ئاخىرقى غايىۋى شەھەرگە ئايلاندى.

شەھەر — مەدەنىيەتنىڭ بالىياتقۇسى. ئەرەب تىلىدىن كېلىپ چىققان «مەدەنىي» ، «مەدەنىيەت» دېگەن ئاتالغۇلار ئەڭ دەسلەپ «شەھەرلىشىش» مەنىسىدىن كېڭەيگەن. ئىنسانىيەتنىڭ

ئەڭ بۈيۈك مەدەنىيەتلىرى شەھەرلەردە يارىتىلغان. مەيلى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى بولسۇن ياكى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى بولسۇن ھەممىسى شەھەر ھاياتىنىڭ گۈللىنىشىنى ئۆزىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى قىلغان. شۇڭىمۇ ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى ھەققىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان پېتېر بۇركې (Peter Burke) «شەھەرلەر بولمىغان بولسا، ئەدەبىي ئويغىنىشمۇ بولمىغان بولاتتى»[1] دەيدۇ.

XIV — XV ئەسىرلەردە ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدا سودا ـ سانائەتنىڭ كۈنسايىن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەر ھاياتىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە جانلىنىش كەيپىياتى بارلىققا كەلدى. فېلورېنسىيە، گېنوىيا، ۋېنېتسىيە قاتارلىق شەھەرلەر ياۋروپا ئىقتىسادىنىڭ ئومۇرتقىسىغا ئايلاندى. مىلادىيە 1300 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئىتالىيەنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى 23 شەھەرنىڭ نوپۇسى 28 مىڭدىن ئارتقان بولسا، XV ئەسىرگە كەلگەندە ۋېنېتسىيە، مىلان، نابلېس قاتارلىق ئۇچ شەھەرنىڭ نوپۇسى 100 مىڭغا، فېلورېنسىيە ۋە بولونىيە شەھەرلىرىنىڭ نوپۇسى 50 مىڭدىن 60مىڭغىچە يېتىپ بارىدى.[2] بولۇپمۇ، فېلورېنسىيە ۋە ۋېنېتسىيە قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ئاھالىلىرى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان ئاپتونومىيىدىن بەھرىمەن بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىدە ئەركىن ھاياتقا ۋە سىياسىي پائالىيەتلەرگە بولغان بىرخىل قىزغىنلىقنى ئىپادە قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سودا ـ سانائەت جەھەتتىكى ئەركىن رىقابەت ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ قانات يېيىشى شەھەر ئاھالىسى ئىچىدىكى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەركىنلىك تەلىپىنى بارغانسېرى كۈچەيتىپ بېرىۋاتاتتى.

ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى قەدىمىي شەھەر رۇم

---

① ئالان بۇللوك: «غەربتە گۈمانىزم ئەنئەنىسى»، 16 ـ بەت.
② ئالان بۇللوك: «غەربتە گۈمانىزم ئەنئەنىسى»، 15 ـ، 16 ـ بەتلەر.

گەرچە ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنىڭ باش ئورگىنى ۋە پاپانىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىتالىيىنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە بىخ سۇرۇۋاتقان ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ سۇرەن - چۇقانلىرى بۇ يەرگىمۇ تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى. مىسلىسىز زور مەمۇرىي ۋە دىنىي ھوقۇققا ئىگە رۇم پاپاسى دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي نىزاملىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا، كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان ئىتالىيە رېنېسسانسىنىڭ بەزى تەلەپلىرىگە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىتالىيىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى. بۇ ھال ئىتالىيە ئويغىنىشىنىڭ بۆشۈكى بولغان فىلورېنسىيىدە روشەن ئىپادىلەندى.

ئۆز دەۋرىدىكى فىلورېنسىيە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى ئىدى. ئۇنىڭ ھەربىر پۇقراسى يېڭى دەۋر ئىلىم كەلگەن مەدەنىي ھاياتنىڭ تۇرتكىسىدە ئۆزىنىڭ شەخسىي ئىنتىلىشلىرىنى پۈتكۈل دۆلەتنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشىگە بىرلەشتۇرگەنىدى. فىلورېنسىيىگە ئۇزاق ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەشھۇر مېدىچى جەمەتىدىن كوسىمو مېدىچى (Cosimo de Medici) ۋە لورېنزو مېدىچى (Lorenzo de Medici) لار بۇ دەۋردىكى فىلورېنسىيىنىڭ ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىغا ناھايىتى زور ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ دەۋرلەردە فىلورېنسىيە ھۆكۈمىتىگە باش كاتىپ بولغان سالۇتاتى (Coluccio Salutati, 1331 — 1406) ، لېئوناردو برونى (Leonardo Bruni ، 1369 — 1444) قاتارلىق شەخسلەرنىڭ ئۆزلىرىمۇ مەشھۇر گۇمانىزمچىلاردىن ئىدى. شۇڭلاشقا فىلورېنسىيىدە دۆلەت بىلەن مەدەنىيەت ئۇقۇمى بىر گەۋدە

قىلىنغانىدى. شەھەر ئاھالىلىرىگە نىسبەتەن مەدەنىيەت دەل ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان مەنىۋى كۆزنىكى ئىدى. فىلورېنسىيە تىنچلىققا، ئەركىنلىككە ۋە سەنئەتكە تويۇنۇشنى ئىزدەيتتى. شەھەر خەلقى، مەيلى قول ھۈنەرۋەن، سودىگەر، بانكىر ۋە سەنئەتكار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى بىر دەك جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىكىنى قوغداپ، مۇستەبىتلىككە ۋە جاھالەتكە قارشى تۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ھېسابلايتتى. مانا بۇ نېمە ئۈچۈن ئىتالىيىدىكى كۆپلىگەن سەنئەتكار ۋە ئالىملارنىڭ بۇ شەھەرگە ئىنتىلگەنلىكى ۋە توپلانغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئىدى.

ئىتالىيە ئالىمى ساندرا سۇئاتونى (Sandra Suatoni) ئۆزىنىڭ «رېنېسسانس — ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۆز دەۋرىدىكى فىلورېنسىيە دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. ئەركىنلىك ۋە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشنىڭ قىممىتىنى كۈچەپ تەشۋىق قىلدى. ئۆزىنىڭ قەدىمكى رۇم جۇمھۇرىيىتىنىڭ دېموكراتىك تۈزۈمىگە ۋە قەدىمكى رۇم مەدەنىيىتىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە ۋارىسلىق قىلىدىغانلىقىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا ئېلان قىلدى. شەھەر ئاھالىلىرى كۆپ تەرەپلەردىن ئورتاق مەنپەئەت زەنجىرىگە باغلانغاچقا، ئۇلار سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە شەھەر قۇرۇلۇشى جەھەتلەردە بىر دەك تەشكىللىنىپ، ئۆز شەھىرىنىڭ قىياپىتىنى يېڭىلاشقا ھەر قاچان تەييار تۇراتتى. مۇشۇ ئورتاق نىشانغا يېتىش ئۈچۈن فىلورېنسىيە قەدىمكى رۇم مەدەنىيىتىنىڭ روھىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئارىستوتېل ۋە پلاتوننىڭ ئەخلاقىي، سىياسىي تەلىماتلىرىنى قايتىدىن تەتقىق قىلدى. پلاتوننىڭ «جۇمھۇرىيەت ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدىن غايىۋى شەھەر بەرپا قىلىشنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قوبۇل قىلدى. يەنە مۇشۇنداق مەقسەت ئۈچۈن، فىلورېنسىيە

سەنئەت ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تېخنىكىلارنى راۋاجلاندۇرۇشقا قاتتىق كۆڭۈل بۆلدى. بۇ دەۋرلەردىكى گۈمانىزمچىلارنىڭ قارىشىچە، بىر شەھەرنىڭ شان - شۆھرىتى دەل مۇشۇ شەھەردە مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ھەيكەللىرى، ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەر، گۈزەل سەنئەت ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر، شۇنىڭدەك راۋاجلانغان سودا - سانائەتنىڭ بار - يوقلۇقىدا گەۋدىلىنەتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى غايىۋى شەھەر ئاھالىسىنىڭ گۈزەل پەزىلىتىنى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ دەللىلى بولالايتتى. . . »①.

گۈمانىزم روھىدىن قاناتلانغان گۈزەل غايىنىڭ تۇرتكىسىدە XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر، فىلورېنسىيەدە كۆپلىگەن ئاممىۋى پائالىيەت ئەسلىھەلىرى — چېركاۋ، تېياتىرخانا، قوتۇقخانا، مۇنار ۋە ھۆكۈمەت بىنالىرى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ جەريانداا سەنئەتكارلار بىلەن قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى زىچ ھەمكارلاشتى. ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلار ئۆزلىرىدە ئارخېتېكتورا پرىنسىپى بىلەن سەنئەت گۈزەللىكىنى جىپسىلاشتۇرۇپ، ياۋروپا قۇرۇلۇشلىرىغا خاس ستېرېئولۇق كۆرۈنۈش بىلەن گۈمانىزم ئېقىمىغا خاس تاشمايىل ئەندىزىنى ئىپادە قىلدى.

«بىر شەھەربىر چوڭ تېپتىكى تۇرالغۇ جايغا ئوخشايدۇ. بىر تۇرالغۇ جايمۇ بىر شەھەرگە ئوخشايدۇ. ئەگەر بۇ ئىككىسىنى بىر جانلىققا ئوخشاتساق، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ئورگانىزمىنىڭ ھەربىر بۆلىكى ئۆزئارا بىر - بىرىگە باغلىنىشى ۋە بىردەك ماسلىشىشى كېرەك»②. مانا بۇ ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە قۇرۇلۇش ئىنژېنېرى ئالبېرتى (Leon Battista Alberti) نىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىدىكى غايىسى ئىدى. ئۇ شەھەرنى

① ساندرا سۇئاتونى: «رېنېسسانس — ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە»، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 12 - بەت.
② ساندرا سۇئاتونى: «رېنېسسانس — ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە»، 37 - بەت.

جانلىق ئورگانىزم سۇپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلغانىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە شەھەر قۇرۇلۇشى خۇددى ئادەملەرگە ئوخشاش ھەر قايسى بۆلەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە گارمونىيىلىك بىرلىكنى ئىپادە قىلىشى زۆرۈر ئىدى. بۇ نۇقتىدا ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرى ئادەم مەركەزچىلىكىدىن ئىبارەت گۇمانىزملىق روھنى ئىپادە قىلغانىدى. يەنە بىر مەشھۇر قۇرۇلۇش ئۇستىسى فرانسىسكو دې گىئورگىئو مالتىنى (Fransisco de Giorgio Maltini) مۇ مۇنداق دەپ قارايتتى: «شەھەر قۇرۇلمىسى ئەڭ مۇكەممەل، شەكلى ئەڭ گۈزەل بولغان ئادەم بەدىنىگە ئوخشايدۇ. شۇڭا ئۇ ئادەم بەدىنىگە خاس بولغان بىر يۇرۇش، ئۇزۇنلۇق، كەڭلىك ۋە ماسلىق نىسبىتىنى ۋە گارمونىك شەكىلنى ھازىرلىشى كېرەك»①.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى بىناكارلىق ئۇستىلىرى بىلەن سەنئەتكارلار قۇرۇلۇش ئىدىيىسى ۋە شەھەر بىناكارچىلىقى جەھەتتىلا كلاسسىك دەۋردىكى ۋىتروۋىئو (Vitrowio) ۋە پلاتونلارنىڭ ئادەم بەدىنى نەزەرىيىسىنى مۇھىم مەنبە قىلدى. ئۇلار بىردەك ئادەم بەدىنىنى خۇدا يارالتقان مەۋجۇداتلار ئىچىدىكى ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ گۈزەل شەكىللەرنىڭ ئۇلگىسى، شەھەر قىياپىتىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى يارىتىشتا چوقۇم مۇشۇ ئۇلگىدىن ئۆگىنىش كېرەك، غايىۋى شەھەر بەرپا قىلىشتا ئۇنىڭ تاشقى شەكلىنى تەڭ نىسبەت بىلەن ئەركىنلىكنىڭ بىرلىكىدىن ھاسىل بولغان ستېرېئولۇق سىستېمىغا ئىگە قىلىش كېرەك، دەپ قارىدى. مانا مۇشۇ خىل ئىدىيىنىڭ تۇرتكىسىدە شۇ دەۋرلەردە سېلىنغان فىلورېنسىيىدىكى سان ـ ماريىە چېركاۋى، رۇم ۋاتىكانىدىكى سائىنت ـ پېتېر چېركاۋى، بىر قىسىم ئاممىۋى پائالىيەت بىنالىرى، ھۆكۈمەت تۇرۇلغۇلىرى قاتارلىق

① ساندرا سۇئاتونى: «رېنېسسانس ـ ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە»، 37 ـ بەت.

قۇرۇلۇشلار ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ روھىنى ئىپادىلىدى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى گۈمانىزمچىلارنىڭ غايىۋى جەمئىيەت ئىدىئالى ناھايىتى زور دەرىجىدە شەھەر ھاياتىنى بىرلىك قىلغانىدى. بولۇپمۇ شەھەرلىك ھۆكۈمەت ۋە باشقا سىياسىي، ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈنۈمۈك مۇھاكىمە مەركىزىگە ئايلاندى. ئابېرتى، ئانتونىئو فىلارىتاي، فرانسىسكو مالتىنى ۋە لېئوناردو داۋېنچى قاتارلىق مەشھۇر قۇرۇلۇش سەنئەتكارلىرىنىڭ غايىۋى شەھەر قۇرۇلۇشى مۇنداق ئۈچ ئاساسىي ئۆلچەمنى شەرت قىلاتتى؛ مۇھىت تازىلىقى، ئىچكى بىخەتەرلىك ۋە تاشقى مۇداپىئە سىستېمىسى.

شۇنداق قىلىپ، ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە شەھەرلىرى شەخسنىڭ قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىنى نامايان قىلىدىغان سەھنىگە ئايلاندى. گۈمانىزمچىلار بەس - بەس بىلەن ئىنسانىي قەدىر - قىممەت ۋە ئەقىل - ئىدراكنىڭ يەككە - يېگانە ھالەتتە ئەمەس، بەلكى مۇكەممەل ئىجتىمائىي كوللېكتىپ قوينىدا ئەملگە ئېشىشىنى، شەھەرلەرنىڭ ئىنسان ماھىيەتلىك كۆچىنى نامايان قىلىشنىڭ مەيدانىغا ئايلىنىشىنى تەشەببۇس قىلدى. لېئوناردو برونى كەسكىن ھالدا مۇنداق خىتاب قىلدى: «ئادەم ناھايىتى ئاجىز مەخلۇق، ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ شەخسىي كۆچىگە تايىنىپلا ئۆزىدىكى يېتىشسىزلىكلەرنى تولۇقلىيالمايدۇ، بەلكى مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتكە قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆزىنى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. شۇڭا، ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، نېمىنىڭ ھەقىقىي شەھەر، نېمىنىڭ جۇمھۇرىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشتىنمۇ مۇھىم ئىش بولمىسا كېرەك...»[1]

مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا شەھەر ھاياتىنىڭ رولى ئېھتىمال مەيلى شەرقتە بولسۇن ياكى غەربتە بولسۇن، ئەدەبىي ئويغىنىش

---

① ۋۇگىنبىئو گارىن (ئىتالىيە): «ئىتالىيە گۈمانىزمى» . ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 40 - بەت.

دەۋرىدىكىدەك بۇنچىلىك مۇھىم بولۇپ باقمىغان بولسا كېرەك. بىر توپ گۇمانىزم غايىسىگە ئىگە قەلبى ئويغاق كىشىلەر تەرەپ - تەرەپتىن جەمئىيەت ۋە تەبىئەت ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىتالىيە شەھەرلىرىنىڭ مەدەنىي كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ تاشلىدى. دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچۇرلىرى قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزلاردىن ھالقىپ، ئادرىئاتىك دېڭىزى بويىدىكى يېڭى دەۋرنىڭ رومانتىك كۆيىگە ئورالغان شەھەرلەرگە يېتىپ كەلدى. شەھەر — سەنئەت، پەلسەپە، شېئىرىيەت ۋە ئىنسان پەنلىرىنىڭ ئوچىقىغا ئايلاندى. شەھەر — ئارخېتېكتورا، مەدەنىسىنا، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا ۋە باشقا تەبىئەت پەنلىرىنىڭ پارتلاش مەركىزى بولدى. شەھەر ھاياتىنىڭ گۈللىنىشى ياۋروپا بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تۇپ بەلگىسى بولۇپ قالدى. «غايىۋى شەھەر» پرىنسىپى ۋە «خىيالىي جەمئىيەت ئوتوپىيىسى» مۇشۇ دەۋر مۇتەپەككۇرلىرى ۋە سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي نىشانى ھېسابلاندى. سودا - سانائەت، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى مەركىزىي شەھەرلەرنى گۇمانىزم ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەرنىڭ بۆشۈكىگە ئايلاندۇردى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، شەھەر ھاياتىنىڭ ياۋروپا تارىخىدىكى ئورنى كۈنسايىن ئېشىپ باردى. چوڭ شەھەرلەردىكى مەدەنىي كەيپىيات بىر تۈركۈم تالانت ئىگىلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئۇلار يارانقان مول مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋە ئالەمشۇمۇل پىكىر تەلقىنلىرى كېيىنكى دەۋر ياۋروپاسىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا زور تۈرتكە بولدى. پېتېر بۇركېنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، 1420 - يىلدىن 1540 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىتالىيىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە يېڭىلىق يارانقان سەرخىللار — گۇمانىزمچىلار، يازغۇچىلار، سەنئەتكارلار،

مۇزىكانتلار، ئالىملار ۋە ئارخېتېكتورلاردىن جەمئىي 600 دىن ئارتۇق كىشى مەيدانغا كەلگەن .[1] بۇ ھال ئىتالىيىنى يېقىنقى زامان ياۋروپاسىنىڭ مەنىۋى تۇۋرۇكىگە ئايلاندۇردى. ئېنگېلس ئېيتقان «گىگانت شەخسلەرنىڭ گىگانت دەۋرى» بولغان ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى ئەنە شۇنداق مەيدانغا كەلدى.

دەل شۇ دەۋرلەردە ئۇزاق ئاسىيانىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى قەدىمكى شەھەر — سەمەرقەنت بىلەن ھىراتتا شەرق ئويغىنىش دەۋرىگە خاس مەدەنىي كەيپىيات جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئەمىر تېمۇر ئۆز يۇرۇشلىرى داۋامىدا ھەر قايسى ئەللەردىن ئېلىپ كەلگەن مەشھۇر ئالىملار، سەنئەتكارلار ۋە ھۈنەرۋەن ئۇستىلار سەمەرقەنت ۋە ھىراتقا توپلاندى. قارام قىلىنغان رايونلاردىن يىغىۋېلىنغان سان ـ ساناقسىز مال ـ مۇلۇك ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر سەمەرقەنت خەزىنىسىگە تولۇپ تاشتى. تەرەپ ـ تەرەپتىن كولدۇرمىلىرىنى جارانگلىتىپ كېلىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرى، ھەر خىل ئىرقتىكى كۆچمەنلەر توپى، تۈرلۈك مەملىكەتلەرنىڭ ئەلچىلەر ئۆمەكلىرى سەمەرقەنتكە سەلدەك ئاقتى. شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ تاڭ نۇرى سەمەرقەنت ۋە ھىراتتا پارلىدى. ئىتالىيىدە فىلورېنسىيە، گېنويا، ۋېنېتسىيە، مىلان، نابلىس قاتارلىق شەھەرلەر يېڭىچە مەدەنىي كەيپىياتقا چۆمۈلگەن چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا سەمەرقەنت بىلەن ھىرات يېپەك يولىدىكى ئەڭ ئاخىرقى غايىۋى شەھەرگە ئايلاندى.

سەمەرقەنت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەتكە ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر ئىدى. ئۇنىڭ ئىسلام شەرقىدە «دۇنيانىڭ كۆزىنكى، روھ بېغى، ئالەمنىڭ كىندىكى، ئىسلام ياقۇتى ۋە شەرق مەرۋايىتى»[2]قاتارلىق گۈزەل ناملىرى بار. ئۇ

---

① ئالان بۇللۇك: «غەربتە گۈمانىزم ئەنئەنىسى»، 16 ـ بەت.

② «ئۆزبېگىستان — سەمەرقەنتكە بارىدىغان ئالتۇن يول»، شياڭگاڭ، ئودېسسا ئەشرىياتى چەكلىك شىركىتى، 1999 ـ يىل، ئېنگلىزچە ئەشرى، 149 ـ بەت.

ماۋەرائۇننەھر (Transoxiania) دىكى ئەڭ مەشھۇر شەھەر بولۇش سۇپىتى بىلەن كۆپلىگەن ھۆكۈمرانلارنىڭ، جۈملىدىن ئالىكساندر ماكىدونىسكى، دارا، چىڭگىزخان ۋە ئەمىر تېمۇر قاتارلىقلارنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك نىشانى بولغان. ئۇمۇر بويى سەمەرقەنتكە ھۆكۈمران بولۇشنى ئارزۇ قىلغان، ئەمما بۇ خىيالىنى ئەملگە ئاشۇرالمىغان بابۇر ئۆزىنىڭ «بابۇرنامە» نامىلىق تەرجىمىھال ئەسىرىدە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق قۇرلارنى يازىدۇ: «يەر يۈزىدە سەمەرقەنتتەك گۈزەل شەھەر ئاز، ئورنى بەشىنچى ئىقلىمدا، مېرىدىئان سىزىقى 99، يۇلتۇز بەلگىسى 56 گرادۇس ۋە مىنۇت، پاراللېل سىزىقى 30 گرادۇس ۋە مىنۇت. شەھىرى سەمەرقەنت، ۋىلايىتى ماۋەرائۇننەھر دېيىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ ھېچقانداق دۇشمەن قولغا كىرگۈزۈشكە مۇۋاپىق بولالمىغانلىقى ئۈچۈن (بەلدەئى مەھفۇز) (بىخەتەر شەھەر) دەپ ئاتالغان. سەمەرقەنت ئاھالىسى ئەمىر ۋەلمۇئمىنىن ھەزرەتلىرى زامانىدا مۇسۇلمان بولغان... سەمەرقەنتنى ئىسكەندەر بىنا قىلغان. موغۇل ۋە تۈرك ئۇلۇسى (سېمىزكەنت) دەيدۇ. تېمۇربەگ بۇ يەرنى پايتەخت قىلغان. تېمۇربەگدىن بۇرۇن بۇ يەرنى تېمۇربەگدەك ئۇلۇغ پادىشاھ پايتەخت قىلىپ باققان ئەمەس. قورغىنىنى سېپىل ئۇستىدىن قەدەملەپ كۆرۈشنى بۇيرۇغانىدىم، ئون مىڭ ئالتە يۈز قەدەم چىقتى. خەلقى تامامەن سۇننىي بولۇپ، پاك مەزھەپلىك، شەرئىەتچىل، دىندار خەلقتۇر...»①

ئەمىر تېمۇر قۇرغان ئىمپېرىيە مىسلىسىز دەرىجىدە كۆچىيىپ XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە غەربتە تاكى سۇرىيە ۋە كىچىك ئاسىياغىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىگە سوزۇلىدۇ. شەرقتە مەيدانغا كەلگەن بۇ ئىمپېرىيىنىڭ خەۋەرلىرى ياۋروپا

① زوھۇرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىل نەشرى، 85 ـ، 86 ـ بەتلەر.

ئەللىرىنى ۋەھىمىگە سالىدۇ. قاتتىق چۆچۈگەن ئىسپانىيە پادىشاھى 1403 - يىلى ماي ئېيىدا كلاۋىيو (Kilaviyo) باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئۇقۇپ كېلىشكە سەمەرقەنتكە ئەۋەتىدۇ. كلاۋىيو ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ مىڭبىر جاپالار بىلەن پايتەخت سەمەرقەنتكە كېلىدۇ ۋە ئەمىر تېمۇر بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، سەمەرقەنتتە ئالتە ئاي تۇرىدۇ. ئۇ 1405 - يىلى ئاران ئىسپانىيىگە قايتىپ بارىدۇ. ئۇ بۇ جەريانىدا يازغان ئەلچىلىك خاتىرىسىدە سەمەرقەنت ھەققىدە ئاجايىپ تەپسىلىي مەلۇماتلارنى قالدۇرىدۇ: «سەمەرقەنت ئۆزىنىڭ بايلىقى ۋە ھەرخىل مەھسۇلاتلىرىنىڭ موللۇقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر ئىكەن. شۇڭا ئۇ تۇركىي تىلىدا «سېمىزكەنت» دېيىلىپ، شۇ نامدىن تەرجىمە «سەمەرقەنت» كە ئۆزگەرگەنكەن. بۇ شەھەر يەنە قول ھۈنەر سانائىتى بىلەنمۇ مەشھۇر ئىكەن. شەھەردە بىر قانچىلىغان يېپەك زاۋۇتلىرى بولۇپ، ھەرخىل رەڭدىكى يېپەك رەختلەر ئىشلەپچىقىرىلىپ، باشقا شەھەرلەرگە توشۇلىدىكەن. تېمۇر سەمەرقەنتنى دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل ۋە مۇھىم پايتەختكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، تۇرلۇك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، سودىگەرلەرنى جەلپ قىلغان ۋە شەھەر سودىسىنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇ ئۆزى ئىستېلاھ قىلغان شەھەرلەردىن ئەڭ ماھىر، ئەڭ ئىقتىدارلىق ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنى بۇ يەرگە توپلىغانىكەن. ئۇ دەمەشقنى ئىستېلاھ قىلغان چاغدا بۇ يەردىن ئۈنچە - مەرۋايىت سودىگەرلىرى، يېپەك ئۇستىلىرى، جەڭ ھارۋىسى ياسىغۇچىلار، ئەينەك ۋە ساپال ياسىغۇچى ئۇستىلارنى ئۆزى بىلەن بىرگە سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەلگەنىكەن.

ئۇ تاللاپ كەلگەن ئۇستىلارنىڭ ھەممىسى ھۈنەر- تېخنىكىدا كامالەتكە يەتكەن كىشىلەر ئىدى. تېمۇر تۈركىيىنى بويسۇندۇرغان چاغدىمۇ بىر مۇنچىلىغان مېتال ئېرىتكۈچى، پۇل ياسىغۇچى،

مىسكەر، ئارخېتېكتور ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن. ھەرقايسى ئەل ۋە شەھەرلەردىن تاللاپ كېلىنگەن ئۇستىلار سەمەرقەنتكە توپلانغاندىن كېيىن، بۇ يەرنىڭ تەرەققىياتىدا ئاجايىپ جانلىنىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. تېمۇر دەۋردە سەمەرقەنتكە توپلانغان ھۈنەرۋەن - ئۇستىلارنىڭ سانى 150 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. سەمەرقەنت ئاھالىلىرى تەركىبىدە تۈركلەر، ئەرەبلەر ۋە پارسلار بار ئىدى. ئۇلار تۈرلۈك مەزھەپلەرگە بۆلۈنگەنىدى. بۇ يەردە ئىسلام مۇخلىسلىرىدىن باشقا يەنە ئەرمەنلەر، گرېكلار، خرىستىئان دىنىنىڭ ياكۇبى ئېقىمىدىكىلەر، نىستۇرىي مەزھىپىدىكىلەر، زەردۈشت دىنىغا ئىشىنىدىغانلار ۋە ھىندىلار بار ئىدى.

شەھەر ئىچى ئاۋات سودا بازارلىرى بىلەن تولغانىدى. بۇ يەردىن دۇنيانىڭ ئەڭ يىراق جايلىرىدىن ئېلىپ كېلىنگەن مەھسۇلاتلارنىمۇ تاپقىلى بولاتتى. ئاق ئورۇس ۋە تاتار چېگرىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن كۆن - خۇرۇم مەھسۇلاتلىرى، جۇڭگودىن كەلتۈرۈلگەن دۇنيادىكى ئەڭ نەپس يىپەك رەختلەر بار ئىدى. بولۇپمۇ، خوتەن دىيارىدىن كەلتۈرۈلگەن قاشتېشى، كەھرىۋا، ئۇنچە - مارجان ۋە زىننەت بۇيۇملىرى ئالاھىدە بازارلىق بولۇپ، سەمەرقەنت بازارلىرىنى قاپلىغانىدى. خوتەن قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار ناھايىتى گۈزەل ۋە نەپس بولۇپ، دۇنيادىكى باشقا ھەرقانداق مەھسۇلاتنى ئۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. ھىندىستانلىق سودىگەرلەر سەمەرقەنتتە مەخسۇس خۇشپۇراق ماتېرىياللارنى ساتاتتى. بۇنداق قىممەتلىك بۇيۇملارنى ئىسكەندىرىيە بازارلىرىدىنمۇ تاپقىلى بولمايتتى. . . »[1].

---

① كىلاۋىيو (ئىسپانىيە): «كلاۋىيونىڭ شەرققە ئەلچىلىككە يېرىش خاتىرىسى»، سودا نەشرىياتى، 1997 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 156 -، 157 - بەتلەر.

كلاۋىيونىڭ بايانلىرىدىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمىر تېمۇر دەۋرىدىكى سەمەرقەنت ئۆزىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلەردىكى ئەۋزەللىكى بىلەن شەرقتىكى ئەڭ مەشھۇر شەھەر بولۇپ قالغانىدى. بۇ دەۋردە سەمەرقەنت شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ، جۈملىدىن جۇڭگو، ھىندىستان، ئەرەب ـ پارس ۋە ياۋروپا مەدەنىيەتلىرىنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئەڭ ئاخىرقى زور قوشۇلۇش قانىلى بولغانىدى. بۇنداق چوڭ تېپتىكى قوشۇلۇشنىڭ نەتىجىسى مۇقەررەر ھالدا سەمەرقەنتتە مەدەنىي ھاياتنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بىرلىككە كەلگەن بۇيۇك ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختىدە تەرەققىيات ۋە ئالغا بېسىشقا ئىنتىلىش، ئىلىم ـ پەن ۋە تۇرلۇك ھۈنەر ـ سانائەتنىڭ راۋاجلاندۇرۇش، ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە ھېرىسمەنلىك، سودا ۋە ئىقتىسادىي پايدىنى قوغلىشىش، ئىنسانىنىڭ ئەركىنلىكى، ھوقۇقى ۋە مەنسۇى تاكامۇللۇقى ئۈچۈن ئىزدىنىش شەھەر ھاياتىنىڭ باش مىلودىيىسىگە ئايلانغانىدى.

تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە شەرق ئۇسلۇبىغا خاس چوڭ تېپتىكى قۇرۇلۇشلار ئېلىپ بېرىلىپ، سەمەرقەنتنىڭ شەھەر قىياپىتىدە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. تېمۇرنىڭ خان ساريىيىدىن باشقا بىر مۇنچىلىغان، مەسچىت، مەدرىس، ھاممام، دوختۇرخانا، ئانسامبىل قاتارلىق ئامما ئۈچۈن ئىشلەتكىلى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ، فارابىچە «پەزىلەتلىك شەھەر» غايىسىنىڭ مەلۇم شارائىتلىرى ئورۇندالدى. ھەتتا ئۇلۇغبېگ دەۋردە سەمەرقەنتتە شەيخۇلئىسلام مەنسىپىنى ئۆتەۋاتقان بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە زىياپەت سورۇنلىرىغا ئىشتىراك ئېتىشىنى ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ ئەمەس دەپ قاراشقان. «ئۇلۇغبېگ زامانىدا شەيخۇلئىسلام مەنسىپىنى ھېسامىدىن دېگەن كىشى تۇتقان. بۇ

ئادەم ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى مەشھۇر بولغان «ھىدايە» ناملىق دىنىي ـ مىستىك ئەسەر ئاپتورىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، يۇقىرى مەلۇماتلىق شەخس ئىدى. ئۇ ئۇلۇغبېگنىڭ ناھايىتى يېقىن كىشىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئىشلىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن. ھېسابىدىن مەملىكەتتە ئالىي روھانىيلىق مەنسىپىنى ئىگىلىگەن بولۇشىغا قارىماي، ئۇلۇغبېگنىڭ ئەيش ـ ئىشرەت بەزمىلىرىگە ۋە زىياپەتلىرىگە قاتنىشىشىنى گۇناھ دەپ ھېسابلاش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ھەرخىل بەزمە ۋە زىياپەتلەر ئۆتكۈزىدىغان بولغان. بارتولدنىڭ «ئۇلۇغبېگ ۋە ئۇنىڭ زامانى» دېگەن ئەسىرىدە قىزىق بىر ھېكايە كەلتۇرۇلىدۇ: كۈنلەردىن بىر كۈنى يېڭى ھاممالار قۇرۇلۇشى پۈتۈش شەرىپىگە شەيخۇلئىسلام زىياپەت بېرىپ، بۇ زىياپەتكە ناخشىچى خوتۇن ـ قىزلارنىمۇ چاقىرىدۇ. ئۇلۇغبېگ تەرىپىدىن مۇھتەسىپلىك خىزمىتىگە تەينىلەنگەن سەئىد ئاشۇق شەيخۇلئىسلامغا ئاچچىق كىنايە قىلىپ: «شەيخۇلئىسلام، ئەركەكلەرنىڭ خوتۇن ـ قىزلار بىلەن بىرگە ئولتۇرۇشى ۋە ناخشا ئېيتىشى قايسى مەزھەپتە بار؟» دېگەن.»①

سەمەرقەنتتىكى تەنچ ۋە خاتىرجەملىككە تولغان، باي مەزمۇنغا ئىگە شەھەر ھاياتى ئەمىر تېمۇرنىڭ بىر يۈرۈش مۇكەممەل قانۇن ـ تۈزۈملىرى بىلەن كاپالەتكە ئىگە قىلىنغانىدى. قانۇن — ئەدەبىي ئۇيغۇنلىش دەۋرىدىكى گۈمانىزمچىلار تەسەۋۋۇر قىلغان «غايىۋى شەھەر» نىڭ تۈپ بەلگىسى ئىدى. ئەركىنلىككە، ئىنسان ھوقۇقىغا ۋە تەنچ ـ خاتىرجەملىككە تويۇنغان شەھەر ئۆزىنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلاتتى. بىز كلاۋىيونىڭ سەمەرقەنت ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدىن تېمۇرىيلەر قانۇنىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئەمەلىيلەشكەنلىكىنى

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، تاشكەنت، 1970 ـ يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 2 توم، 376 ـ بەت.

هېس قىلالايمىز: «سەمەرقەنت شەھىرىدە ئاھالە ناھايىتى كۆپ بولۇپ، نوپۇسنىڭ زىچلىق دەرىجىسى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ... ئەمما شەھەرنىڭ بىخەتەرلىك تۈزۈمى چىڭ، ئىچكى تەرتىپى ناھايىتى ياخشى ئىكەن. تېخىمۇ كەسكىن يېرى شۇكى، شەھەر خەلقى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، تىللىشىشقا، قوشنىلار ئۆزئارا جېدەل - ماجىرا قىلىشقا ۋە بىر - بىرىنى خورلاشقا ئەسلا يول قويۇلمايدىكەن...»[1].

كلاۋىيو يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تېمۇر ھەر قېتىم ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغاندا، قوشۇندا بىر مۇنچە قازى - سودىگەرنى بىللە ئېلىپ ماڭىدىكەن. قوشۇن ئىچىدە ۋەقە تۇغۇلغان ھامان ھەربىي سود ھۆكۈم ئېلان قىلىپ مەسىلىنى ھەل قىلىدىكەن. تېمۇرنىڭ خەلق ئىشلىرى، جىنايى ئىشلار ۋە مەمۇرىي ئىشلار دېلولىرىنى ۋە ئەرز - شىكايەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان تارماقلىرى ئېنىق ئايرىلغان، بىر بۆلەك قازى - سوداگەر مەخسۇس جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى ئىشلەيدىكەن. چەت ئەل ئەلچىلىرى، خەلق ئىچىدىكى بېرىش - كېلىش ئىشلىرى قاتارلىقلارغىمۇ مەخسۇس باشقۇرۇش ئورگانلىرى تەسىس قىلىنغانىكەن. شۇڭلاشقا تېمۇرىيلەر دۆلىتى تەۋەسىدە قانۇن - تۈزۈملەر مۇكەممەل، ئەدلىيە ئىشلىرى تەرتىپكە چۈشكەن. ھەر قايسى ئاپپاراتلارنىڭ مەسئۇلىيىتى ئېنىق ئايرىلغان ھالەتتە ئىكەن».[2]

تېمۇرىيلەر دەۋرىدە سەمەرقەنتتىن باشقا ھىرات شەھىرىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ مەشھۇر سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغانىدى. ئەگەر ئەمىر تېمۇر ۋە ئۇلۇغبېگ دەۋرىدىكى سەمەرقەنت (XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا قەدەر) نى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ مەركىزى شەھىرى

① «كىلاۋىيونىڭ شەرقە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 159 - 160 - بەتلەر.
② «كىلاۋىيونىڭ شەرقە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 159 - 160 - بەتلەر.

دەيدىغان بولساق، ئۇ چاغدا نەۋائى ۋە ھۈسەيىن بايقارا دەۋرىدىكى ھىرات (XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى) نى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ ئاخىرقى پەللىسى دېيىشكە بولىدۇ. رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن ۋ. م. ژىرمۇنسكىي بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيا XV ئەسىردە، يەنى تېمۇرىيلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر راۋاجى جەھەتتىن ئىتالىيىدىكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغان ۋە ماس كېلىدىغان دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. . . دېسەك تارىخىي مۇبالىغە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇلۇغبېگ زامانىدىكى سەمەرقەنت (XV ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى) ۋە ئەلىشىر نەۋائى زامانىدىكى ھىرات (XV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى) كۆپ جەھەتلەردىن XIV ئەسىردىكى دەسلەپكى ئىتالىيە ئويغىنىشى دەۋرىنىڭ شەھەرلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ بوكاچچىئو ۋە پېترارکا دەۋرى، يەنى دەسلەپكى گۈمانىستلار ۋە رېنېسسانسنىڭ بىرىنچى رەسساملىرى دەۋرىدۇر. بۇ يەردە — سەمەرقەنت ۋە ھىراتنا يېڭى دۇنياۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىندى. پەلسەپىۋى ھۆر پىكىر ۋە ھاياتتىن ئەك چوڭقۇر دەرىجىدە لەززەتلىنىش خاھىشى قانات يايدى. ئىلىم ۋە سەنئەت ئالىي مەقسەت بولۇپ قالدى. شەھەر مەدەنىيىتى تەرەققىياتى شارائىتىدا شەخسنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىدىن كەسپكە، سېخقا باغلىنىپ قېلىشتىن ئازاد بولۇشى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي دۇنيا قارىشىنىڭ دوگماتىزمىدىن قۇتۇلۇشى رويابقا چىقتى. . . » .①

ھىرات ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەك قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇشقا قارىماي، تېمۇرىيلەر دەۋرىدە ئاجايىپ گۈللىنىش

① ۋ. م. ژىرمۇنسكى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «ئەلىشىر نەۋائى ۋە شەرق ئەدەبىياتىدا رېنېسسانس مەسىلىسى» — «نەۋائى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى» ناملىق توپلامدا 'كەلتۈرگەن نەقىلگە قارالىك، 39 — 40 — بەتلەر.

مەنزىرىسى ھاسىل قىلغانىدى. شۇنداقلا مەدەنىي مۇھىت ۋە ئىلىم - پەن تەرەققىياتى جەھەتلەردىن سەمەرقەنت بىلەن بەسلەشكەنىدى. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە قاتناش تۈگۈنى بولغانلىقى ھەققىدە فرىدرىخ ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇ غەربىي - شىمالدا ئىران ئېگىزلىكى، كاسپى دېڭىزى ۋە سىر دەريالىرى بىلەن شەرقتە ھىندى دەريالىرى ئارىلىقىدىكى ھەممە جايلار ئۇچۇن ئىستراتېگىيىلىك مەركەز ھېسابلىناتتى. كاسپى دېڭىزىدىن ھىندى دەريالىرىغىچە، ئىران ئېگىزلىكىدىن ئامۇ دەريالىرىغىچە سوزۇلغان يوللارنىڭ ھەممىسى شۇ شەھەردە بىر - بىرى بىلەن كېسىشەتتى»[1]. مانا بۇ مۇشۇنداق ئەۋزەل شارائىت ھەمدە تېمۇرىيلەر دۆلىتى ئېلىپ كەلگەن تارىخىي پۇرسەت ھىراتنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ ئىككىنچى ئوچىقىغا ئايلاندۇردى. يېپەك يولى خاراپلىشىشتىن سەل ئىلگىرىكى قۇرۇقلۇق ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان دۇنيا مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى ھىراتتا ئۇچراشتى. شائىرلار، ئەدىبلەر، سەنئەتكارلار، رەسسامىلار، خەتتاتلار، مۇزىكانتلار ھىراتقا توپلاندى. سەنئەت بۇ شەھەرنىڭ ئەڭ ئالىي مۇقامىغا ئايلاندى. خۇددى بابۇر ھىراتنى تاماشا قىلىۋېتىپ، ھاياجان ئىلكىدە يازغىنىدەك: «رۇبائى مەسكۇندا(يەر يۈزىنىڭ ئادەملەر ياشايدىغان تۆتتىن بىرقىسمىدا» ھىرىيەدەك شەھەر يوق ئىدى...»[2]

ئۆز دەۋرىدىكى شەھەر ئاھالىلىرى خۇددى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە شەھەر ئاھالىلىرىگە ئوخشاشلا مۇئەييەن كەسىپ، ھۈنەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئالغا ئىنتىلەتتى، رېئال تۇرمۇشنى، سەنئەتنى سۆيەتتى. «ئەھلى فەزلى بىنەزىر ئەلدىن خۇراسان، بەتەخسىس ھىرى شەھىرى

---

① كارل ماركس، فرىدرىخ ئېنگېلس: «ئەسەرلەر»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، I توم، 1 - قىسىم 133 -، 134 - بەتلەر.

② بابۇر: «بابۇرنامە»، تاشكەنت، 1960 - يىل نەشرى، 239 -، 240 - بەتلەر.

مەملۇ ئىدى. ھەر كىشىنىڭكىم بىر ئىشقا مەشغۇللۇقى بارئىدى. ھىممىتى ۋە غەرىزى ئۇل ئەردىكىم، ئۇل ئىشنى كامالغا يەتكۈزگەي. . . »[1].

ئەمىر تېمۇر ئۆز ئەۋلادلىرىغا بۇيۇك بىرئىمپېرىيىنى ئەمەس، بەلكى يەنە دۇنيانىڭ ھەر قايسى ئەللىرىدىن ئېلىپ كېلىنگەن بىباھا بايلىق ـ ئىلىم ۋە ھۈنەر ئىگىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن شاھرۇھ، بايسۇنغۇر، ئۇلۇغبېگ، ھۈسەيىن بايقارا، بابۇر قاتارلىقلار ئۆز ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ ساناقسىز بايلىقلىرى، يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ، سەمەرقەنت، ھىرات، مەشھەد، دېھلى ۋە ئاگرا قاتارلىق شەھەرلەردە تېمۇرنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمىگەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدىكى ھىرات ئۆزىنىڭ ھەر جەھەتتىكى يۈكسەك تەرەققىياتى بىلەن ئىسلام شەرقىنىڭ ئەڭ يىرىك مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. «ھىراتتا ئەدەبىيات، ئارخېتېكتورا، مىنىئاتورا، خەتتاتلىق، مۇزىكا، قىسقىسى، سەنئەتنىڭ پۈتۈن تۈرلىرى ئاجايىپ گۈللىنىشكە ئېرىشتىكى، بۇ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ ئەڭ نادىر سەھىپىلىرىنى تەشكىل قىلدى».[3]

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، پۈتكۈل ھىرات شەھىرىدە بىرخىل قويۇق ئەدەبىي كەيپىيات ۋە سەنئەت سېزىمى ھۆكۈم سۈرگەن. ئوردىدا سۇلتاندىن تارتىپ، شەھەر كوچىلىرىدىكى ئاۋام خەلقىچە مۇشائىرە سۈرۈنلىرىغا ئىشتىراك قىلىش، شېئىر يېزىشقا، شېئىر يادلاشقا مەپتۇن بولۇش ھالىتى شەكىللەنگەن. نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە زاماناداشلىرىدىن 458 نەپەر ئەدىب،

---

① بابۇر: «بابۇرنامە»، تاشكەنت، 1960 ـ يىل نەشرى، 252 ـ بەت.
③ «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، تاشكەنت، 1977 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، I توم، 18 ـ بەت.

ئالىم ۋە شائىرلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. نەۋائى بىلەن كۆپ قېتىم پۇت تېپىشكەن ھىرات شائىرلىرىدىن بىنائى بىلەن نەۋائى ئوتتۇرىسىدىكى بىر قېتىملىق چاقچاق بىزنىڭ ھىراتنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئەدەبىي مۇھىتنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ: «بىر شاھمات ئولتۇرۇشىدا ئەلىشىر بەگ پۇتىنى ئۇزاتقانىكەن، بىنائىنىڭ ساغرىسىغا تېگىپ كېتىپتۇ. ئەلىشىر بەگ چاقچاق قىلىپ: «بۇ نېمە بالا، ھىراتتا پۇتۇڭنى ئۇزاتساڭلا، چوقۇم بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدىغان بولدى» دەپتۇ. بىنائى جاۋابەن: «ئەگەر يىغساڭ، يەنە بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدۇ» دەپتۇ».①

خۇددى ئىززەت سۇلتان كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك: «ئەلىشىرنىڭ كۆز ئېچىپ كۆرگەن شەھىرى، دىيارى — ھىرات بولدى. نەۋائى تا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ھىرىي ھەققىدە ئەڭ ياخشى، ئەڭ ئاتاقلىق خاتىرىلەرنى ئۆز قەلبىدە ساقلىدى. نەۋائىنىڭ پىكرىچە، يەر يۈزىنىڭ تۆتىنچى ئىقلىمىدا، ئەڭ ياخشى جايدىن ئورۇن ئالغان ھىرىينىڭ «تەلىيىگە، بەختىگە قۇياش رەھنامىلىق قىلار»، خۇددى ئاسمان يەتتە قەۋەتكە بۆلىنىپ، ئۇنىڭ مەركىزىدە قۇياش تۇرغىنىدەك، يەر يۈزىمۇ يەتتە ئىقلىمغا بۆلىنىپ، ئۇنىڭ مەركىزىدە خۇراسان تۇرىدۇ. ھىرىي بولسا خۇراسانىڭ جېنىدۇر».②

نەۋائى ئۆزىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىدا ھىرات ھەققىدە مۇنداق قۇرلارنى يازىدۇ:

چۇ تۆرتىنچى ئىقلىم ئىدى مەۋقەئى،
بەس ئولدى قۇياش ساھىبى تەلىيى،
كەۋاكىبىفەكىم يەتتە تەقسىم ئېرۇر،

---

① «بابۇرنامە»: مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1992 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 338 ـ بەت.

② ئىززەت سۇلتان: «نەۋائىنىڭ قەلب دەپتىرى»، 35 ـ بەت.

جاهان مۇلكى هەم يەتتە ئىقلىم ئىرور.
ئاڭا كىم ۋەسەت مېهرى رەخشان كېلىپ،
مۇڭا لېك مۇلكى خۇراسان كېلىپ.
خۇراسان بەدەندۇر، ھىرىي جان ئاڭا،
ھىرىي جان. بەدەندۇر خۇراسان ئاڭا.

دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھىرات نەۋائىنىڭ قەلبىدە، شەرقتىكى بۇيۇك شەھەر ھەم ئالەمنىڭ مەركىزى ئىدى. مانا مۇشۇ مەركەزدە شائىر دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ ئىجاد كەپتىرى مۇشۇ يەردە قاناتلىنىپ، چىن دىيارىدىن خۇراسانغىچە بولغان تېررىتورىيىدە ياشايدىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى يورۇتتى. نەۋائىنىڭ يېتەكچىلىكىدە دەل مۇشۇ شەھەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. نەۋائى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان سەنئەت يۇكسەكلىكىنىڭ نۇر قانىلىدا ئۆزىنىڭ غەربتىكى مەسلەكداشلىرى — دانتې، پېترارکا، بوككاچچىئو ۋە شېكسپىرلار بىلەن ئۇچراشتى. فىلورېنسىيە ۋە گېنوياداً يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىنى پارلاتقان رېنېسسانس قۇياشى ئوخشاشلا سەمەرقەنت بىلەن ھىرات شەھىرىنىمۇ يورۇتتى...

4. پىسادىكى قىيىسق مۇنار ۋە سەمەرقەنتتىكى رېگىستان

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە ئارخېتېكتورلىرى شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە بىناكارلىق سەنئىتىنى قويۇق گۈمانىزملىق روھ بىلەن سۇغۇردى. تېمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزى شەھەرلىرىدە شەرق ئۇسلۇبىغا خاس مىمارچىلىق سەنئىتى

پارتلاپ، ئاممىۋى ئەسلىھەلەر قوزغۇلۇشى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلدى.

بىناكارلىق سەنئىتى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى گۈمانىزمچىلارنىڭ يېڭىچە روھىي دۇنياسى ئىپادىلەيدىغان كۆزنىكى بولغانىدى. گۈمانىزمچىلارنىڭ قارىشىچە، زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىرنى بۆسۈپ چىقىپ، يېڭى ۋە ئەركىن دۇنيا بەرپا قىلىشتا، ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتلىق قىممىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش زۆرۈر ئىدى. بۇنداق‌گۈزەل غايىنىڭ رېئال نىشانى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى ئىچىدىكى شەھەربىرلىكىدە ئىشقا ئاشاتتى. شەھەر تارىختىن بۇيانقى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ دائىرىدىكى رېئال فورمىسى ئىدى. بۇ فورمىنىڭ ئىچكى تۈزۈلمىسى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى ئاجرالماس بىرلىكىدە ئىپادىلەنسە، تاشقى پوستى ماددا ھالىتىدىكى شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ ماكرولۇق كۆرۈنۈش بىرلىكىدە ھاسىل بولاتتى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە گۈمانىزمچىلىرى نېمە سەۋەبتىن «ئەسلىگە ۋە قەدىمكىگە قايتىش» تىن ئىبارەت كلاسسىزم شوئارىنى كۆتۈرۈپ چىقتى؟

شۇنىسى ئېنىقكى، قەدىمكى يۇنان ۋە رۇم مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق روھى جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىنىڭ ۋۇجۇدىدىن تامامەن ئۆچۈپ كەتمىگەنىدى. دەسلەپكى ئىتالىيە گۈمانىزمچىلىرى ئافىنا ۋە رۇم شەھەرلىرىنىڭ خارابلىرى ئىچىدىن ئۆتمۈش كېپەنلىرىگە كۆمۈلۈپ كەتكەن ياۋروپا روھىنى قايتا تېپىۋالدى! 1337 ـ يىلى باھاردا پېترارکا رۇم شەھىرىگە باردى. ئۇ قەدىمكى رۇم جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىن قېلىپ قالغان شەھەر خارابىسى ئۈستىدە ئايلىنىپ يۈرۈپ چەكسىز ھاياجانغا چۆمدى. خىيال كەپتىرى ئۆركەشلەپ تۇرغان ۋۇجۇدىدىن ئۆچۈپ چىقىپ، ئۆتمۈشتىكى پارلاق رۇم دەۋرىگە كېتىپ قالدى. ئۇ

ئەنە شۇ ئۇلۇغۋار دەقىقدە رۇم خارابىسى ئىچىدىن ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىنى كۆردى!

پېترارکىنىڭ ھاياجىنى كلاسسىزم ئېقىمىنى ئويغاتتى. بىر توپ گۇمانىزمچى ئارخېئېكتورلار تەرەپ - تەرەپتىن رۇمغا بېرىپ قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى. پارلاق رۇم دەۋرىدىن قېلىپ قالغان شەھەر قۇرۇلۇشلىرىنىڭ لايىھىسى، تېخنىكىلىق پرىنسىپى، ئۇسلۇبى ۋە سىرتقى گۈزەللىك ئۇنۇمى قاتارلىق مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگەندى. بۇنىڭ بىلەن فىلورېنسىيە، گېنوياء، ۋېنېتسىيە قاتارلىق بىر قىسىم شەھەر جۇمھۇرىيەتلىرىدە گۇمانىزم روھىغا باي يېڭىچە بىناكارلىق سەنئىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئىتالىيىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىر - بىرى بىلەن بولغان كەسكىن سىياسىي رىقابەتتە، ئۆز شەھەرلىرىنىڭ قۇرۇلۇش تەرەققىياتى ۋە مەدەنىي مۇھىتىنى مۇھىم كوزىر قىلدى. بۇ ھال ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيىدە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە ئارخېئېكتورلىرى شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە بىناكارلىق سەنئىتىنى قويۇق گۇمانىزم روھى بىلەن سۇغۇردى. ئۇلار ئۆزلىرى لايىھىلىگەن كۆپلىگەن چوڭ تېپتىكى قۇرۇلۇشلارنى قەدىمكى يۇنان - رۇم سەنئىتى روھىغا ماسلاشتۇرۇپ، غەرب بىناكارلىقىنىڭ ئەركىن، سىمېترىك ۋە كۆپ قىرلىق ئۇسلۇبىنى ئىپادىلىدى. ئۇلار بۇ جەھەتتە ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى قېلىپلاشقان بىناكارلىق سەنئىتىدىن خېلىلا پەرقلەندى. خۇددى تارىخشۇناس گارىن (Garin) ئېيتقاندەك: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەھەر قۇرۇلۇشى قالايمىقان، تەرتىپسىز ھالەتنى ئىپادە قىلغان بولۇپ، تار ھەم ئەگرى - بۈگرى كوچىلارنىڭ ئىككى قاسىنىدا

دۆۋە - دۆۋە كۆرۈمسىز بىنالار توپى قىستىلىپ تۇراتتى. گۈمانىزمچى ئالىرخىتېكتورلار بولسا ئۆلچەملىك شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدىيىسى بويىچە شەھەر قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تەرتىپلىك، پىلانلىق ئىمارەتلەر توپىدىن شەكىللەنگەن يېڭى تىپتىكى شەھەرلەر قالايمىقان كونا شەھەرلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى»[1].

ئالبېرتى، فىلارېتاي، مالتىنى ۋە داۋېنچى قاتارلىق مەشھۇر قۇرۇلۇش لايىھىلىگۈچى ئۇستىلار ئۆزلىرىنىڭ گۈمانىزم روھىغا باي بىناكارلىق ئىدىيىسى بويىچە فىلورېنسىيە، گېنوۋيا، پىسا، ۋېنىتسىيە ۋە رۇم شەھەرلىرىدە كۆپلىگەن مەشھۇر قۇرۇلۇشلارنى لايىھىلىدى. برۇنېلىسچى (Filippo Brunelleschi) لايىھىلىگەن فىلورېنسىيىدىكى سان مارىئان چېركاۋى مۇشۇ دەۋر ياۋروپا بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتىنى نامايان قىلدى. ئۇ قەدىمكى رۇم بىناكارلىقىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ئۆگىنىپ، فىزىكىلىق نۇر چۈشۈرۈش ۋە ماتېماتىكىلىق سىزىش ئۇسۇلى ئارقىلىق يېڭىلىق روھىغا ئىگە بۇ زور قۇرۇلۇشنى لايىھىلەپ چىقتى. بۇ ھەيۋەتلىك چېركاۋ قۇرۇلۇشى ياۋروپا بىناكارلىق تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى.

XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىتالىيە بىناكارلىق سەنئىتىنى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن كىشى گېنوۋالىق لېئون باتتىستا ئالبېرتى (Leon Battista Alberti) ئىدى. ئۇ ئۆزى قول سېلىپ بىر قانچىلىغان چېركاۋ ۋە ئىمارەتلەرنى لايىھىلىگەندىن باشقا بىر قاتار ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ ياۋروپا بىناكارلىق سەنئىتىنى نەزەرىيە جەھەتتىن يېتەكلىدى. ئۇنىڭ «گۈزەل سەنئەت ھەققىدە» (1428)، «قەدىمكى رۇم بىناكارلىقى ھەققىدە بايان» (1445)، «بىناكارلىق پادىشاھى»

---

① ساندرا سۇئاتونى: «رېنېسسانس: — ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە»، 38 - بەت.

(1472) قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ياۋروپا قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرىنىڭ ئىدىيىسىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە ئارخېتېكتورا سەنئىتى ئۆزىدە خېلى كۈچلۈك دەرىجىدە گۈمانىزم روھىنى ئىپادە قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئىتالىيە يېرىم ئارىلىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ۋە تەبىئىي مۇھىتىنىڭ تەسىرىنىمۇ ئۆزىگە سىڭدۈرگەنىدى. مۇشۇ دەۋردە سېلىنغان كۆپلىگەن چىركاۋ، تېياتىر خانا ۋە ئاممىۋى ئەسلىھەلەر قۇرۇلۇشى شۇنىڭدەك پىسادىكى قىيىسىق مۇنار قۇرۇلۇشى ئۆزىدە غەرب بىناكارچىلىقىنىڭ ستېرېئولۇق سېزىمغا، گارمونىيىلىك بىرلىككە، كۆپ قىرلىق شەكىلگە، ئوچۇق سىستېمىغا ئىگە خۇسۇسىيەتلىرىنى روشەن ئىپادە قىلدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىتالىيە ياۋروپانىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى غايىۋى تۈسى قويۇق بولغان سەيلىگاھقا ئايلاندى. سەنئەت ئىتالىيانلار تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە سىڭىپ كەتتى. مەشھۇر سۇ ئۈستى شەھىرى ۋېنېتسىيە، ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ بۆشۈكى بولغان فىلورېنسىيە، پارلاق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى بىلەن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسى بولغان رىم، رومانتىك تۇيغۇلارغا ئورالغان گېنوىيا... مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ دولقۇنلىرى بىلەن ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرغان بۇ يېرىم ئارال دۆلىتىنى يېقىنقى زامان ياۋروپاسىنىڭ ئىلھام بۇلىقىغا ئايلاندۇردى.

دەل مۇشۇ دەۋردە، XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە شەرق ئىسلام بىناكارچىلىقىنىڭ ئەڭ نادىر ئۈلگىلىرى بارلىققا كەلدى. بىر زامانلاردىكى باغداد، دەمەشق، ئىسكەندىرىيە ۋە كونيا

شەھەرلىرىنىڭ ئالەمشۇمۇل شان - شۆھرىتى ئەمدىلىكتە سەمەرقەنت ۋە ھىرات شەھەرلىرىگە يۆتكەلدى. تېمۇرىيلەر ھۆكۈمرانلىرى ئىستېلاھ قىلىنغان مەملىكەتلەردىن ئەڭ ماھىر ئۇستىلار ۋە مىمارلارنى ئۆز قېشىغا توپلاپ، سەمەرقەنت بىلەن ھىراتنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقتى.

مەلۇمكى، بۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىناكارلىق سەنئىتى ئەڭ ئالدى بىلەن مەسچىت، مەدرىس، خانىقا ۋە مەقبەرە قاتارلىق دىنىي پائالىيەت ئەسلىھەلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا يۇقىرى ئۇتۇقلارغا ئېرىشتى شۇنداقلا ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ ئەڭ نەپس ئۇلگىلىرىنى ياراتتى. ئېھتىمال، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ سۇرلۇك كۆرۈنۈشىگە سەنئەت گۈزەللىكى بېغىشلاش ئارقىلىق مەدەنىي كەيپىيات يارىتىش ھادىسىسى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى شەرق ۋە غەربنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولسا كېرەك. چۈنكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە ئارخىتېكتورلىرى بىناكارلىق سەنئىتىدىكى گۈمانىزملىق روھىنى ئەڭ دەسلەپ چېركاۋ ۋە كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنىڭ تۇرالغۇ بىنالىرى قۇرۇلۇشىدا مەركەزلىك ئىپادە قىلغان ئەمەسمىدى! ؟

ئەمىر تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئۇلۇغبېگ، ئەبۇ سەئىد زامانىدا سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ قىياپىتىدە يېڭىدىن - يېڭى ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. چوڭ تىپتىكى قۇرۇلۇشلار ئېلىپ بېرىلىپ، بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۇقىرى ئۇتۇقلىرى قولغا كەلدى. «بۇ دەۋردە ھەشەمەتلىك بىنالار قۇرۇش بىر ئەنئەنگە ئايلانغانىدى. ئەمىر تېمۇر تەرىپىدىن ھەر قايسى شەھەر ۋە جايلاردا قۇرۇلغان تۇرلۇك بىنا - ئىمارەتلەر ئۇنىڭ ۋارىسلىرىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلارمۇ ئۆز دەۋرلىرىدە مەسچىت، مەدرىس، خانىغا، رابات، مەقبەرىلەر قۇرۇشقا كاتتا ئېتىبار بەردى. بىناكارلىق ئەنئەنىسى شاھرۇھ ۋە ئۇلۇغبېگ

دەۋردە كەڭ ئەۋج ئالغان بولسا، ئەبۇ سەئىد ۋە سۇلتان ھۈسەيىن زامانىدا يەنە بىر پەللە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بۇ دەۋردىكى بىنالار پۈختا ئويلاپ تۈزۈلگەن پىلان ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى باشقا بىنالار، باغلار، گۈلزارلار يېگانە ئانسامبىلنى تەشكىل قىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ جايىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ. . . »[1]. بابۇر سەمەرقەنتتە تۇرغان چاغلىرىدا بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرىدىن ھەيران قالىدۇ؛ «سەمەرقەنت شەھىرى ئىنتايىن رەتلىك شەھەر[2] — دەپ يازغانىدى بابۇر — سەمەرقەنتنىڭ شەھەر ۋە مەھەللىلىرىدە تېمۇربەگ بىلەن ئۇلۇغبېگ مىرزا سالدۇرغان ئىمارەت ۋە باغلار كۆپ. تېمۇربەگ سەمەرقەنت ئەركىدە تۆت قەۋەتلىك بىر چوڭ كۆشك (داچا) سالدۇرغان بولۇپ، كۆك ساراي دەپ ئاتىلىدۇ، ئىنتايىن ئالىي ئىمارەتتۇر. يەنە ئاھەنىن دەرۋازىسىغا يېقىن قەلئەنىڭ ئىچىگە بىر جۈمە مەسچىتى سالدۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ تاشچىلىق ئىشلىرىنى ئاساسەن ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن تاشچىلار ئىشلىگەنىكەن، بۈمۇ ئىنتايىن ئالىي ئىمارەتتۇر. . . تېمۇربەگنىڭ نەۋرىسى جاھانگىر مىرزىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان مىرزا سەمەرقەنتنىڭ تاش قورغىنىدا بىر مەدرىس سالدۇرغان بولۇپ، تېمۇربەگنىڭ قەبرىسى ۋە تېمۇربەگ ئەۋلادىدىن سەمەرقەنتتە پادىشاھ بولۇپ تۇرغانلىرىنىڭ قەبرىسى شۇ مەدرىستە، سەمەرقەنت قەلئەسىنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغبېگ مىرزا سالدۇرغان مەدرىس ۋە خانىقا بار، خانىقانىڭ گۈمبىزى شۇنداق چوڭكى، مۇنداق چوڭ گۈمبەز دۇنيادا يوق بولسا كېرەك. بۇ مەدرىس بىلەن خانىقانىڭ يېنىغا مىرزا ھاممامى ناملىق ياخشى بىر ھاممام سالدۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ تاپسىسى ھەر خىل تاشلاردىن ياسلىپتۇ. خۇراسان ۋە سەمەرقەنتتە مۇنچىلىق بىر ھاممامنىڭ

---

① «ئۇزبېك ئەدەبىيات تارىخى»، I توم، 16- بەت.
② «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 92 - بەت.

بارلىقى مەلۇم ئەمەس. . . »①

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تېمۇرىيلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدە شەرق ئۇسلۇبىغا خاس مىمارچىلىق سەنئىتى پارتلاپ، ئاممىۋى ئەسلىمىلەر قۇرۇلۇشى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلغان. بولۇپمۇ مەدەنىيەتلىك شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا زۆرۈر بولغان ھاممام، ئىستىراھەت باغلىرى، كارۋان ـ سارايى، كۇتۇپخانا ۋە ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى قۇرۇلۇشى نۇقتىلىق ئىشلەنگەن. بۇ نۇقتىدا تېمۇرىيلار دەۋرىدىكى سەمەرقەنت بىلەن ھېرات فارابىچە «پەزىلەتلىك شەھەر» غايىسىگە خىلىلا يېقىنلاشقانىدى. فارابىنىڭ قارىشىچە، «بىر مۇكەممەل شەھەر ئادەم بەدىنىدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي ئورگانىزمغا ئوخشايتتى.»② بۇنداق تەبىئىي ئورگانىزمدا ھەممە ئەزالار بىر ـ بىرى بىلەن ماسلىق، گارمۇنىك ۋە ئىچكى باغلىنىش مۇناسىۋىتىدە بولاتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدىلا بۇ شەھەر تۇزۇلۇش جەھەتتىن غايىۋى شەھەر ئۆلچىمىگە يېتەتتى.

سەمەرقەنتتە بىنا قىلىنغان قۇرۇلۇشلار ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى رېگىستاندىكى مەدرىسلەردۇر. رېگىستاندىكى چوڭ مەيدانلىقىدىكى ئۇچ تەرىپىگە ئۇلۇغبېگ مەدرىسى، تىللىيا ـ قارى مەدرىسى ۋە شىردار مەدرىسلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك بىنالىرى سېلىنغان بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىكى ئىسلام شەرقىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىدىكى ئەڭ نەپس ئۇسلۇبلار گەۋدىلەنگەن. ياۋروپا سەييياھلىرىدىن گېئورگى كۇرزۇن (George Curzon) ئۆزىنىڭ 1899 ـ يىلى نەشر قىلغان «رۇسىيە ئوتتۇرا ئاسىياسى» ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە بۇنداق

---

① «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 88 ـ، 89 ـ بەتلەر.

② قىلىپ ھىنتى (ئامېرىكا): «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ كىتاب، 436 ـ بەت.

قۇرلارنى يازغانىدى: «سەمەرقەنتتىكى رېگستان مەيدانى ئۆزىنىڭ قۇرۇلغان كۈنىدىن تارتىپ ھازىرقى ئاستا - ئاستا كونىراۋاتقان ھالىتىگىچە يەنىلا دۇنيادىكى ئەڭ ھەيۋەتلىك خەلق مەيدانى بولۇپ قالغۇسى. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە ھەم شەرقتىمۇ، ھەم ياۋروپادىمۇ ھېچقانداق بىر قۇرۇلۇش كۆلەم ۋە سەنئەت گۈزەللىكى جەھەتتە ئۇنىڭغا تەڭلىشەلمەيدۇ»[1].
سەمەرقەنت شەھىرى ئۇلۇغبېگ زامانىدا ئۆز تەرەققىياتىنىڭ، بولۇپمۇ شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىنى ياراتقانىدى. رېگستاندىكى شىردار مەدرىسى قۇرۇلۇشى (گەرچە بۇ قۇرۇلۇش 1619 - يىلدىن 1636 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قايتىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ) ئۆزىگە كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن. مەدرىسىنىڭ پەشتىقى ئۈستىگە ماھىرلىق بىلەن چۈشۈرۈلگەن بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرغان شىر - يولۋاس ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە سىزىلغان نۇر تۆكۈپ تۇرغان ئادەم باشلىق قۇياش . . . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۇكسەك تەرەققىياتىنى نامايەن قىلىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن چۈشۈرۈلگەن ئادەم بېشى سۈرىتى ئىسلام سەنئىتىدىكى ئادەم ئوبرازىنى سىزىشنى چەكلەشتەك چەكلىمىنى بۆسۈپ تاشلىغان بولۇپ، كىشىگە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى زەردۈشتلۇق ئەقىدىسىنىڭ قۇياش سىمۋولىزمىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ دەۋردە يەنە «يېڭى مونۇمېنتال بىنالار قۇرۇلدى، يېرىك ئارخېتېكتورلۇق ئانسامبۇللارنى، مەسىلەن، ‹شاھى زىندە›، ‹گۆرى مىر› قەبرىستانلىقلىرىنى يېڭى بىنالار بىلەن چىرايلىق قىلىپ بېزىدى. رېگستاندا كاتتا خانغا، مەسچىت پەيدا بولدى، رېگستانىڭ

---

① «ئۆزبېكىستان - سەمەرقەنتكە باردىغان ئالتۇن يول»، 156 - بەت.

جەنۇبىدا كاتتا ھاممام سېلىندى. . . »[1]

خۇددى سەمەرقەنت شەھرىگە ئوخشاشلا ھىرات شەھرىمۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ يىرىك مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شاھرۇھ مىرزا دەۋرىدە، بولۇپمۇ سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا زامانىدا ھىرات شەھرى ئۆزىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. شۇ چاغلاردا ھىرات شەھرىنىڭ كۆلىمى 3 — 4km² كېلىدىغان بولۇپ، شەھەرنى مۇستەھكەم سېپىل ئوراپ تۇرغان ھەمدە مۇئەييەن ئارىلىقتا چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان 149 مۇنار سېلىنغان. شەھەر سېپىلىنىڭ تېگىگە چوڭقۇر ۋە كەڭ خەندەك قېزىلغان بولۇپ، خەندەك ئۇستىگە بەش جايدا تۆمۈردىن كۆتۈرمە كۆۋرۈك سېلىنغان. ئاھالىلەر مۇشۇ كۆۋرۈكلەردىن ئۆتۈپ، تۆمۈر دەرۋازىلار ئارقىلىق شەھەرگە كىرىپ - چىققان. شەھەرنىڭ مالىك، قىپچاق، ھۇش، فېرۇزئاباد ۋە ئىراق دەپ ئاتىلىدىغان بەش چوڭ دەرۋازىسى بولغان. شۇ دەۋرلەردە ھىراتتا ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر خېلىلا كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ دېرىزىلىرىگە ئەينەك سېلىنغان. شەھەرنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش سىستېمىسىمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلغان. شەھەرنىڭ شەرقىي - شىمالىي بۆلىكىدە مۇسەل دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بىنالار كومپلېكسى قۇرۇلغان بولۇپ، پۈتۈن ھىرات شەھرىگە ئۆزگىچە تۈس بېغىشلىغان. بۇلاردىن بەزىلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.[2]

ھىرات شەھرى مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ يۇقىرى دولقۇنىدا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ رولى ناھايىتى زور بولدى. نەۋائى بىر مەشھۇر شائىر، مۇتەپپەككۇر بولۇپلا قالماستىن، يەنە تونۇلغان جامائەت ئەربابى ۋە كۆپلىگەن

---

① «ئۆزبېكستان س س ر تارىخى»، 376 - بەت.
② «ئۆزبېكستان س س ر تارىخى»، 399 - 400 - بەتلەر.

ئاممىۋى ئەسلىھەلەر قۇرۇلۇشىنىڭ مەبلەغ سالغۇچىسى ئىدى. نەۋائى 1487 - يىلى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سوغۇقلاشقانغا قەدەر، ئۆزىنىڭ شەخسىي مال - مۈلكى ۋە ئورنىغا تايىنىپ كۆپلىگەن قۇرۇلۇشلارنى سالدۇردى. ھىراتتىكى ئاجايىپ سارايلار، مەسچىتلەر، مەدرىسلەر، مەقبەرلەر بىلەن بىر قاتاردا، جەمئىيەتكە پايدىلىق بولغان بىرمۇنچىلىغان ئىنشائاتلار — ھاممام، كېسەلخانا، كۆۋرۈك ۋە رابات قاتارلىقلارمۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نامى بىلەن بىۋاستە باغلانغان.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، بۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا ئىتالىيە شەھەرلىرىگە ئوخشىمايدىغان ئاممىۋى ئەسلىھەلەر قۇرۇلۇشى ئاساسلىق ئورۇندا تۇردى. بۇ ھال ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. چۈنكى، «غايىۋى شەھەر» ئوتوپىيىسىنى ھازىرلىغان ھەر قانداق بىر مەدەنىيەتلىك شەھەردە كىشىلەرنىڭ جۇشقۇن كەيپىياتقا، گۈزەل تىلغا، سىلىق - سىپايە يۈرۈش - تۇرۇشقا، يۇقىرى سەنئەت سېزىمىگە ۋە يېتەرلىك ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا ئېرىشىشى زۆرۈر ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى ھىرات شەھىرىدە مانا مۇشۇنداق مەدەنىي كەيپىيات ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. خۇددى بابۇر تەكىتلىگەندەك، ھەربىر كىشى بىر ئىشقا تۇتۇش قىلسا، ئاخىرىغا يەتكۈزمىگىچە بولدى قىلمايتتى.

«ھىراتنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئىنجىل قانىلى بويىدا ئەلىشىر نەۋائى تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان بىر گۈرۈپپا بىنالار شەھەردىكى بىنالارنىڭ ئاجايىپ كومپلېكسىنى ھاسىل قىلغانىدى. بۇ يەردە ئەلىشىر نەۋائى مەدرىس، خانىقا ۋە باشقا بىر يۈرۈش بىنالارنى سالدۇردى. بۇ بىنالارنىڭ ھەممىسى خالاسىيە ياكى ئىخلاسىيە دەپ ئاتالدى. خانەمىر ئۆزىنىڭ

«مۇكەررىمۇل ئەخلاق، ناملىق ئەسىرىدە، 70 يىل ئىچىدە، يەنى بىنالارنى قۇرۇپ پۈتتۈرۈش بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، بۇ بىنالاردا بىر نەچچە مىڭ كىشى ئىستىقامەت قىلىپ، پەن، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت يولىغا ئۆز ھاياتىنى بېغىشلىدى، دەپ يازىدۇ. خالاسىيە خانىقالىرىدا، — دەپ يازغانىدى‌خاندەمىر، — ھەر يىلى مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئىستىقامەت قىلىپ، شۇ يەردە تاماقلىناتتى. خالاسىيە خانىقاسىدىن سەل نېرىراقتا شىفائىيە دېگەن ئىككىنچى بىر خانىقا بولۇپ، بۇ خانىقامۇ ئەلىشىر نەۋائىيىنىڭ نامى بىلەن باغلانغانىدى. بۇ خانىقادا ئاشۇ زامانىنىڭ مەشھۇر ھەكىمى (تېۋىپى) غىياسىدىن مۇھەممەد رەھبەرلىكىدە مېدىتسىنا ئىلمى ئوقۇتۇلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ھىراتتا تېمۇرىيلار پايتەختىنىڭ ئاھالىسىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان يىگىرمىگە يېقىن سۇ ئامبىرى ۋە ئون بەشكە يېقىن كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى شائىرنىڭ نامى بىلەن باغلانغانىدى. ئەلىشىر ھاممامىلارنى قۇرۇشقا زور مەبلەغلەر ئاجراتتى. ھىراتلىقلار ئازادە ھاممامىلارغا بېرىپ، راھەتلىنىپ يۇيۇناتتى. بۇنداق ھاممامىلار توققۇز جايغا سېلىنغانىدى. نەۋائى ئۆز ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ھىرات مەسچىت جامەسىنى قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى». ①

شۇنداق قىلىپ، خۇددى ئىتالىيە شەھەرلىرىگە ئوخشاشلا سەمەرقەنت، ھىرات، بۇخارا ۋە مەشھەد قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدىمۇ ئەدەبىي ئۇيغىنىش دەۋرىگە خاس مەدەنىيەت پارتلىشى يۈز بەردى. بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، شەرق ئۇسلۇبىنى يوقاتمىغان ھالدا دۇنياۋى روھنى ئىپادە قىلىشقا باشلىدى. شەھەر خەلقلىرى رېئال تۇرمۇش لەززىتىدىن بەھرىمان بولۇش، سەنئەتنى سۆيۈش، پەلسەپىۋى —

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، 401 - بەت.

لوگىكىلىق تەپەككۇرغا ئىنتىلىش، ئىنسان قىممىتىنى ۋە ماھىيەتلىك كۆچىنى ئىپادىلەشكە تىرىشىش خاھىشلىرىنى بارغانسېرى ئوچۇق ئىپادىلەيدىغان بولدى. دەرۋەقە، تېمۇرىيلەر دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەلىرىدە بىنا قىلىنغان مەشھۇر قۇرۇلۇشلار زامانىمىزغا قەدەر يېتىپ كېلىپ، XV ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىدىن دالالەت بېرىپ تۇرماقتا.

5. لېئوناردو داۋېنچى ۋە كامالىددىن بېھزاد

گۈزەل سەنئەت ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىشىنى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈردى. داۋېنچى، مېكلانجىلو، رافائېل، برامانتې قاتارلىق بىر توپ ھارماس سەنئەتكارلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان ئىجادىيەت كۈچى بىلەن مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە سەنئەت ئەسەرلىرىنى ياراتتى. ماي بويىاق رەسىم ۋە يالىڭاچ ھەيكەل ئىجادىيىتى ياۋروپادا رومانتىزملىق سەنئەت ئېقىمىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. دەل مۇشۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا مىنياتورا سەنئىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، شەرقتىكى بىر قانچىلىغان رەسسامليق مەكتەپلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. رەسسام بېھزاد ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ گۈزەل سەنئەت داھىيسى بولۇپ قالدى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالامەتلىرىنىڭ بىرى مەدەنىي ھايات كەيپىياتىنىڭ چۆمۈلگەن شەھەر ئاھالىلىرىدە، بولۇپمۇ يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلەر بىلەن زىيالىيلار تۇرمۇشىدا سەنئەتكە تەلپۈنۈشىنىڭ ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قالغانلىقىدۇر.

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ تەدرىجىي جانلىنىشقا باشلىغان ئىتالىيە شەھەرلىرىدە باشقا سەنئەت شەكىللىرى بىلەن بىللە رەسىم سەنئىتىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. رەسىم سەنئىتى ئەڭ ئالدى بىلەن چېركاۋلارنىڭ تاملىرىنى دىنىي مەزمۇندىكى رەسىملەر بىلەن زىننەتلەش، دىنىي كىتابلارغا قىستۇرما سۈرەتلەر ئىشلەشتىن باشلىنىپ، تەدرىجىي ھالدا شەخسلەرنىڭ پورتريتىمۇ سىزىش ھەمدە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە قاراپ يۈزلەندى. رەسىم سەنئىتى بىلەن زىچ گىرەلىشىپ كەتكەن ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىمۇ بۇ دەۋردە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلاندى.

ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىر جەريانىدا، گەرچە ھەيكەلتىراشلىق ۋە پورتريت سىزمىچىلىقىنى ئاساس قىلغان ياۋروپا تەسۋىرىي سەنئىتى تامامەن ئۇزۇلۈپ قالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي تېمىسى چېركاۋدىن ھالقىپ چىقالمىدى. «ئىنجىل» قىسسىلىرى ۋە كاتولىك دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساس قىلغان بۇ رەسىملەر بىر خىل سۈس، سىرلىق ۋە ئەپسانىۋى كەيپىياتنى ئىپادە قىلغان بولۇپ، كىشىگە قېتىپ قالغان، بۇرۇقتۇرما ھالەتتىكى پاسسىپ تەسىرات ئاتا قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئەسىر رەسىم سەنئىتىنى ئەزەلدىن رېئال تۇرمۇش مەزمۇنىغا يىراق بولغان بىر خىل دىنىي سىمۋول ئېڭىنى ئىپادە قىلىپ كەلگەنىدى. ھالبۇكى، ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ تاڭ نۇرى ئېلىپ كەلگەن گۈمانىزم رۇھى رەسىم ۋە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىدە يېڭى دەۋر يارىتتى.

شۇنداق قىلىپ، ياۋروپا تەسۋىرىي سەنئىتى زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ غەپلەت بوشۇكىدىن ئويغىنىپ، چېركاۋ پەلسەپىسى ۋە «ئىنجىل» ئەقىدىلىرىنىڭ سىرتىمىدىن بوسۇپ چىقتى. گەرچە گۈمانىزم رۇھىغا باي سەنئەتكارلار ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە مۇتلەق كۆپ ھاللاردا يەنىلا دىنىي مەزمۇندىكى

ۋەقەلەرنى مۇھىم تېما قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ئاۋۋالقى مىسىتىك دۇنيادىن ئىنسانىيەتنىڭ رېئال ھاياتىغا ۋە ئەمەلىي ھېس تۇيغۇلىرىغا قايتىپ كەلدى. پورترىت سىزىمچىلىقى بىلەن ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەۋھۇم دىنىي ھايات مۇھىتىدىن تەدرىجىي ھالدا شەھەر مۆتىۋەرلىرى — يېڭى رەھبەرلەر، ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ئاقسۆڭەكلىرى، سودىگەرلىرى، بانكىرلار، كارخانچىلار ۋە ئېسىلزادە خانىملارنىڭ پورترىتىنى جانلىق سۈرەتلەشكە يۈزلەندى. ئادەم سەنئەتتىكى ئاساسىي مەقسەتكە ئايلاندى. ماساككىئو (Masaccio، 1401 — 1428) نىڭ سەنئەت ئىجادىيىتى مۇشۇ دەۋردىكى دەسلەپكى گۈمانىزمچىلارنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشىگە ۋەكىللىك قىلدى.

ماساككىئو ئۆزىنىڭ رەسىم ئىجادىيىتىدە مەشھۇر رەسسام گىئوتتو (Giotto) نىڭ سەنئەت نەزەريىسىنى تېرىشىپ ئۆگەندى ھەمدە رەسىمچىلىكتە يېڭى تېپتىكى نۇر چۈشۈرۈش ئۇسۇلىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ قەلەمى ئاستىدىكى ئادەم ئوبرازلىرى جانلىق، ئېنىق ۋە كۈچلۈك بولغان رېئاللىق تۇيغۇسىنى ئىپادە قىلغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر مىستىتىزمىنىڭ ئىپادىلەش رامكىسىدىن قۇتۇلۇپ، يېڭىچە ئادەم ئوبرازى يارىتىشتا ئاجايىپ سەھىپە ئاچتى. بولۇپمۇ، ئۇ رەسىم ئىجادىيىتىدە ئەخلاق نۇقتىسىدىن ئادەم ۋە شەيئىلەرگە سىمۋوللۇق مەنە بېرىش ئەنئەنىسىدىن قول ئۈزۈپ، ئىستېتىك بوشلۇقتىكى ئادەم قىممىتىنى كۈچەپ تەسۋىرلىدى. ئۇ سەنئەتكارنىڭ ۋەزىپىسى تەبىئەتنى، ئادەمنى ھەمدە شەيئىلەرنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشتۇر دەپ قارىدى/ ماساككىئونىڭ «جەننەتتىن قوغلىنىش»، «بۇۋى مەريەم ئانا»، «مۇقەددەس بۇۋاق ۋە پەيغەمبەر» قاتارلىق بىر يۈرۈش رەسىملىرى گەرچە دىنىي مەزمۇننى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ

قەلەمى ئاستىدىكى جانلىق ئادەم ئوبزازلىرى ئىنسان ماھىيەتلىك كۆچىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىنى سۈرەتلەپ بەردى.

ماساككىئونىڭ رەسىم ئىجادىيىتى ئىتالىيە گۈمانىزملىق سەنئىتىنى يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەم ئوبرازى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى رەسىم سەنئىتى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۈشتىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان باش پېرسۇناژغا ئايلاندى. خۇددى غەرب سەنئەت تارىخى تەتقىقاتىدىكى مەشھۇر ئەرباب فرانكاستېر ئېيتقاندەك: «ئادەم شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆز - ئۆزىنىڭ خوجايىنى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ پۈتكۈل شەيئىلەرنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىدىن پەخىرلەندى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يەر شارىدىكى بىر - بىرى بىلەن ئورگانىك باغلانغان، تەبىئىي تەڭپۇڭلۇقتا ئىگە ھاياتلىق سەھنىسىنىڭ يېتەكچىسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كېيىنكى بەش ئەسىرلىك تارىخىي جەريانىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. گەرچە ئۇلار دەۋر ۋە شارائىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دۇنيا پەلسەپىسى، ئەدەبىياتى ۋە رەسىم سەنئىتى نەزەرىيىسىدىن بىر قىسىم مەزمۇنلارنى چىقىرىۋەتكەن ياكى قوشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار دۇنيا سەھنىسىدە ئىزچىل ھالدا گۈزەل ۋە تەسىرلىك نومۇرلارنى ئورۇندىپ كەلدى»[1].

رەسىم ۋە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ئەڭ دەسلەپ فىلورېنسىيىدە پارتلاپ يېڭى دەۋر ئاچقاندىن كېيىن، XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە مىلاندا پىشىپ يېتىلىش باسقۇچىغا كىردى. كېيىنچە پاپا ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان رۇمدا ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، بۇ يەرنى ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ بىرىنچى مەركىزىگە

---

① ساندرا سۈئاتونى: «رېنېسسانس — ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە»، 93 - بەت.

ئايلاندۇردى.

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە ئىككى نەپەر بۇيۇك سەنئەتكار دوناتو برامانتى (Donato Bramante) بىلەن لېئوناردو داۋاېنچى (Leonardo Da vinci) قىسقا مۇددەت مىلاندا تۇرۇپ قالدى ۋە بىناكارلىق، رەسىم سەنئىتى ساھەسىدە يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەر قازىنىپ، مىلاننى ئىتالىيە سەنئىتىنىڭ ئىككىنچى بۆشۈكىگە ئايلاندۇردى.

ھەممىگە ئايانكى، داۋېنچى ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. داۋېنچى (1452 — 1519) ئۆزىنىڭ ياشىغان دەۋر چېكىدىن جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇيۇك رەسسام كامالىددىن بېھزاد (1455 — 1536) بىلەن زامانداش ئىدى. ئۇلارنىڭ رەسىم ئىجادىيىتىدىكى ئۆز دەۋرىدىكى غەرب ۋە شەرق تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مۇۋەپپەقىيىتىنى ياراتقانىدى. داۋېنچى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ سەركەردىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىدە ھەر قايسى ساھەلەرگە تەئەللۇق بولغان ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارنى يېتىلدۇرگەنىدى. ئۇ سېپى ئۆزىدىن مەشھۇر رەسسام ئىدى، ئۇ يەنە يېتىشكەن قۇرۇلۇش ئىنژېنېرى، كەشپىياتچى، ماتېماتىك، ئاستىرونوم ۋە مۇتەپپەككۇر ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارى ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرىنى تىلغا ئېلىش توغرا كەلسە، پەقەت «مۇنالىزا» ۋە «ئەڭ ئاخىرقى كەچلىك غىزا» ناملىق ئىككى پارچە ئەسىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزى كۇپايە قىلاتتى.

«ئەڭ ئاخىرقى كەچلىك غىزا» (The Last Supper) ناملىق بۇ مەشھۇر رەسىم 1495 ـ، 1497 ـ يىللىرى مىلاندىكى سان ماريئان مۇناستېرىدا سىزىلغانىدى. داۋېنچى بۇ رەسىمدە «ئىنجىل» نىڭ «مەتتا» قىسمىدا بايان قىلغان تراگېدىك تۇسى ناھايىتى قويۇق ۋەقەنى ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەيدۇ: ئەيسا ۋە ئۇنىڭ 12 شاگىرتى مۇناستېرنىڭ تاماقخانىسىدا بىر ئۇستەلنى

چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق كەچلىك غىزا يېمەكتە. ئۇستەلدە شاملار خىرە نۇر چېچىپ ئەتراپقا سىرلىق كەيپىيات ئاتا قىلماقتا. . . شۇ ئەسنادا ئەيسا بىر خىل يوشۇرۇن ئازاب ئىلكىدە: «ئاراڭلاردىن بىرەيلەن ماڭا ئاسىيلىق قىلدى!» دەيدۇ. تاماق يەۋاتقان 12 شاگىرت دەرھال چۆچۈگىنىچە ئەيسادىن قارايدۇ. ئۇلارنىڭ چىرايىدا ئون ئىككى خىل ئوخشىمىغان ئىپادە ئەكس ئېتىدۇ. ئاردىدىن بىرسى قاتتىق جىددىيلەشكەنلىكىدىن، ئالاق - جالاق بولۇپ قېتىپ قالىدۇ. . .

مانا بۇداۋېنچىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى جانلىق كارتىنا ئىدى. بۇ كارتىنىدا غۇۋا مۇھىت تەسۋىرى بىلەن ئىچكى يوشۇرۇن ئازاب، تراگېدىك بوشلۇق بىلەن پىسخىك ئوپېراتسىيە گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ كىشىگە سۇرلۇك كۆرۈنۈش ئىچىدىكى مەڭگۈلۈك ئازاب تۇيغۇسىنى ئاتا قىلاتتى. ماي قەلەمنىڭ ئۇچىدىن تېمىپ چۈشۈپ چەكسىز كائىناتقا سىڭىپ كەتكەن تراگېدىيە ئېستېتىكىسىنى ھېس قىلدۇراتتى. شۇڭا، مەيلى «مەشھۇر رەسسام رافائېل، تىتسىان ياكى مىكېلانجېلونىڭ رەسىملىرى بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ھېچقايسىنىڭ رەسىم سەنئىتىدىكى مۇڭەپپەقىيىتىنى «ئەڭ ئاخىرقى كەچلىك غىزا» بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. رەڭ، ھېسسىيات، خىيال، سۈكۈت، تېڭىرقاش قاتارلىق ئىنچىكە ئىچكى تەسۋىر ۋە ئىپادە ۋاستىلىرىنىڭ قوللىنىلىشىدا ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭلىشەلمەيتتى. . .»[1] داۋېنچىنىڭ ئۆزىمۇ «رەسىم سەنئىتى توغرىسىدا» ناملىق كىتابىدا: «بىر ياخشى رەسسام مۇنداق ئىككى مۇھىم ئوبيېكتنى — ئادەم ۋە ئۇنىڭ روھىي قىياپىتىنى ياخشى سىزىشى زۆرۈر. ئادەمنى سىزىش ئاسان، ئەمما ئۇنىڭ روھىي قىياپىتىنى سىزىش ناھايىتى تەس، چۈنكى ئادەمنىڭ تەقى - تۇرقى ۋە بەدەن ھەرىكىتىنى

① ژىل دۇرانت (ئامېرىكا): «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى — رېنېسسانس»، 7 تۇم، 1 - قىسىم، شەرق نەشرىياتى، 1999 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 280 - بەت.

تەسۋىرلەش ئارقىلىقلا، ئاندىن ئۇنىڭ رۇھىي قىياپىتىنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ»[1] دېگەنىدى.

1503 ـ يىلدىن 1506 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا، داۋېنچى يەنە بىر مەشھۇر رەسىمى «مۇنالىزا» (Mona Lisa) نى سىزدى. «مونالىزا» ئايالىنىڭ ۋۇجۇدىنىڭ چەكسىز سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلدى، «مۇنالىزا» ئىنسان ۋە ئۇنىڭ كۆڑۈنۈشىنىڭ خۇدا ياراتقان جىمى جانلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ يۇكسەك ۋە ئەڭ گۈزەل شەكىل ئىكەنلىكىنى جانلىق ئىپادىلىدى. «مۇنالىزا» يەنە ئادەم پورترېتىنىڭ چەكسىز ئىپادە ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئوتتۇرا ياش دەۋرىگە قەدەم قويغان، تولغان، تەمكىن كەپىياتقا ئىگە بۇ ئايالنىڭ مىيىقىدا ئەكس ئېتىپ تۇرغان بىلىنەر ـ بىلىنمەس تەبەسسۇمى بىلەن بىر جۈپ خۇما كۆزلىرىدىن بالقىپ چىقىپ ھەربىر تاماشىبىنىنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كىرىۋاتقان شەكىلسىز تۇيغۇ زادى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ قانچىلىغان سەنئەت نەزەرىيىچىلىرى، شۇنىڭدەك مىليونلىغان تاماشىبىنلار «مۇنالىزا» نىڭ «مەڭگۈلۈك تەبەسسۇم»ى ھەققىدە تۇرلۈك ـ تۈمەن قىياسلارغا غەرق بولدى: مۇنالىزا — ئۇ تۇغۇتتىن كېيىنكى ئانىلىق مۇھەببىتىگە چۆمۈلگەن ئايالنىڭ پورترېتى؛ مۇنالىزا — ئۇ ئىبادەتتىن كېيىن قەلبى پارلىغان ئىخلاسمەن ئايالنىڭ كۆرۈنۈشى؛ مونالىزا — ئۇ بىر قېتىملىق جىنسىي مۇناسىۋەتتىن كېيىن ۋۇجۇدى تويۇنغان ئايالنىڭ ئوبرازى. . .

بەش ئەسىردىن بۇيان «مونالىزا» ھەققىدە تالاي مۇنازىرىلەر ئېلىپ بېرىلدى. بۇ رەسىم دۇنياديكى ھەربىر مۇزېي ۋە رەسىم سالۇنىغا ئېسىلدى. ياۋروپا ماي بۇياق رەسىم تارىخىدا ئەڭ كۆپ تاماشىبىنغا ۋە ئەڭ يۇقىرى سەنئەت قىممىتىگە ئىگە رەسىم

---

① ساندرا سۇئانونى: «رېنېسسانس ـ ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە»، 122 ـ بەت.

بولۇپ قالدى. «مۇنالىزا» نىڭ «سىرلىق تەبەسسۇمى — بىر جۇپ كۆزلىرىدىن ئۇنسىز تۆكۈلۈپ تۇرغان نۇر چەشمىلىرى، ھەم يۇمۇلغان لەۋلىرىدىكى يوشۇرۇن خۇشاللىقى ۋە مىيىقىدىكى بىلىنەر ـ بىلىنمەس زىننىقى ئۇنى ئەسىرلەر بويى قالتىس شان ـ شۆھرەتكە ئىگە قىلىپ كەلدى. . . »[1]. داۋۇنچى «مۇنالىزا» ئارقىلىق ئىتالىيە سەنئەت تارىخىدا يېڭى دەۋر ئاچتى. ئۇ دىنىي مەزمۇندىكى رەسىم ئىجادىيىتى ئەنئەنىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، شەھەر ھاياتىدىكى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى گۈزەل ئايال «مۇنالىزا»نى سىزدى. ئادەمنىڭ قىممىتىنى، گۈزەللىكىنى ۋە يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى كۈيلىدى. ئىنسانىنى ئولۇغلاشنى مەقسەت قىلغان گۈمانىزملىق سەنئەتنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى.

مىكېلانجېلو بوناروتتى (Michelangelo Bonarotti) ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى يەنى بىر مەشھۇر سەنئەتكارىدۇر. ئۇنىڭ تەسۋىرىي سەنئەتتىكى ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيىتى ھەيكەلتىراشلىقتا كۆرۈلگەن بولۇپ، «پەلەمپەيدە ئولتۇرغان بۇۋى مەريەرم ئانا»، «ئۈيقۇدىكى مۇھەببەت ئىلاھى ھىرۇس»، «شاراب ئىلاھى باكۇس» قاتارلىق بىر يۇرۇش ھەيكەللىرى داڭق چىقارغان. مىكېلانجېلونىڭ سەنئەت ئىجادىيىتىدە ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارالقىنى 1501 ـ يىلدىن 1504 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا ئىشلىگەن «داۋىد» نامىلىق ھەيكىلىدۇر. بۇ ھەيكەل مىكېلانجېلونىڭ شان ـ شۆھرىتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. مىكېلانجېلو بۇ ئەسىرىدە كلاسسىك ھەيكەلتىراشلىقنىڭ چەكلىمىلىرىدىن ھالقىپ چىقىپ، ياش، تەمبەل ۋە كېلىشكەن يىگىت داۋىدنىڭ يالىڭاچ ئوبرازىنى ئەڭ يۇقىرى سەنئەت ماھارىتى بىلەن ئىشلەپ چىقتى. «داۋىد» نامىلىق

---

① ۋىل دۇرانت: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى — رېنېسسانس» V توم، 1 ـ قىسىم، 261 ـ بەت.

بۇ ئەسەر ئەقىل - پاراسەت بىلەن كۆچ قۇۋۋەت ئۆزئارا بىرىكىپ، ئىنسان ۋۇجۇدىنى چەكسىز يوشۇرۇن كۈچكە تويۇندۇرغان كەيپىياتنى ئىپادە قىلدى.

شۇنداقلا ئادەم مۇسكۇللىرى بىلەن ئىپادە قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان بارلىق روھىي ئىمكانىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈردى. ئەرلىك بەدەنىنىڭ كۈچكە، جاسارەتكە، ئەقىل ئۆزىكىگە، تەمكىنلىككە، ئەركىنلىككە تويۇنغان ھالىتىنى تەسۋىرلىدى. بۇنىڭ بىلەن «داۋىد» ناملىق بۇ ھەيكەل «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدە مەيدانغا چىققان بەدەن گۈزەللىكى ۋە ئەخلاقي تۈيغۇ جەھەتتىن ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ غايىۋى ئەركەكلەر ئوبرازىنىڭ مۇجەسسەمى بولۇپ قالدى. ئاۋام خەلق مىكېلانجېلونىڭ بۇ ئەسىرىگە يۈكسەك باھا بەردى ھەمدە ئۇنى ۋەتەننىڭ شان - شۆھرىتىنى قوغداشنىڭ ئۈلگىسى دەپ قارىدى. فىلورېنسىيە ھۆكۈمىتى كۆپلىگەن سەنئەتكارلارنىڭ پىكرىگە ئاساسەن، «داۋىد» ناملىق بۇ ھەيكەلنى جۇمھۇرىيەتنىڭ ھۆكۈمەت بىناسى ئالدىدىكى سېنىئورىيە مەيدانغا تىكلەشنى قارار قىلدى»①.

بۇ دەۋردە ياش رافائېل (Raphael Sancio، 1483 — 1520) مىكېلانجېلو بىلەن داۋېنچىنىڭ ئىجادىيىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلدى. ئۇ XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى فىلورېنسىيە سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەندى ھەمدە ئۆزىگە خاس مول ۋە ئۆزگىچە سەنئەت تىلى ھازىرلىدى. رافائېل فىلورېنسىيىدىن باشلىنىپ مىلان ئارقىلىق رۇمدا ئاخىرقى پەللىسىگە يەتكەن كلاسسىزم ئېقىمى تەرەققىياتىدا كاتتا رول ئوينىدى. ئۇ 1508 - يىلىدىن 1517 - يىلىغا قەدەر رۇمدا پاپا جۇلىئو II نىڭ

① ساندرا سۇئاتونى: «رېنېسسانس — ئىلاھىيلىقتىن ئادەمىيلىككىچە»، 145 - بەت.

پەرمانى بويىچە بىر يۇرۇش تام رەسىملىرىنى ئىشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىقلىرى «مۇقەددەس غىزا ھەققىدە مۇنازىرە»، «ئافىنا ئىنستىتۇتى»، «پالىناس تېغى» ۋە «شىسىياندىكى بۇۋى مەريەم ئانا» قاتارلىق رەسىملەردۇر. ئۇنىڭ رەسىملىرى ئالدىنقى دەۋردىكى سەنئەتكارلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، بەدىئىي ئىپادىلەشتىكى مۇكەممەللىك ۋە چوڭقۇرلۇقنى خېلىلا كۆچەيتتى. شۇنداقلا ئىتالىيە ئويغىنىشى دەۋرىدىكى تەسۋىرى سەنئەتتە رۇم شەھىرىنى ئاخىرقى مەركەزگە ئايلاندۇردى.

شۇنداق قىلىپ، گۇمانىزملىق سەنئەت ئىتالىيە شەھەرلىرىنىڭ گۈزەل غايىسى ۋە كەيپىياتىغا ئايلاندى. بىرامانتې، تىتسىئان، پىلوجى، دۇناتېللو، گىئوتتو، گىئورگىئو قاتارلىق سان ـ ساناقسىز سەنئەتكارلار چەكسىز قىزغىنلىق بىلەن ئىشلىدى. گۈزەل سەنئەت ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىشىنى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈردى. داۋېنچى، مىكېلانجېلو، رافائېل، بىرامانتى قاتارلىق بىر توپ باشلامچىلىق رولىنى ئويناپ سەنئەتكارلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان ئىجادىيەت كۈچى بىلەن مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە سەنئەت ئەسەرلىرىنى يارىتتى. ماي بويىاق رەسىم ۋە يالىڭاچ ھەيكەل ئىجادىيىتى ياۋروپادا رومانتىزملىق سەنئەت ئېقىمىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى.

دەل شۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا مىنىياتۇرا سەنئىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، شەرقتىكى بىر قانچىلىغان سەنئەت مەكتەپلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى.

مەلۇمكى، مىنىياتۇرا سەنئىتى XIII ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، پارس مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدىكى ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىمالىي ھىندىستان رايونىدا كەڭ ئەۋج ئالغان، قوليازمىلارغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىم سەنئىتىدۇر. مىنىياتۇرا رەسىملەر قەدىمكى مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ قوليازمىلىرىغا قىستۇرما سۈرەت سۈپىتىدە

ئىشلەنگەن. بۇ رەسىملەر ئۆزبىنىڭ رەڭدارلىقى، جانلىقلىقى ۋە نەپىسلىكى بىلەن كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىي قۇۋۋىتىنى يەنمۇ كۈچەيتكەن.

مۇسۇلمان شەرقىدە مىنىياتۇرا سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى بىر مۇرەككەپ جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. ئىسلام دىنى ئەسلىدىنلا مەبۇدقا چوقۇنۇشنى، ئادەم ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ رەسىمىنى سىزىشنى چەكلەيتتى. ئەمما X ئەسىردىن باشلاپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم خەتتات ۋە رەسساملار «قۇرئان» نىڭ تۈرلۈك قول يازما نۇسخىلىرىغا نەقىش ۋە گۈل نۇسخىلىرى ئىشلەش ئەنئەنىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. كېيىنچە ئاستا ـ ئاستا دەل ـ دەرەخ ۋە ھەرخىل ئۆسۈملۈكلەر، شۇنىڭدەك تۈرلۈك گىئومېتىرىك شەكىللەرنى سىزىشقا تەرەققىي قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا پارس ۋە تۈركىي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشى ۋە ھامىيلىق قىلىشى بىلەن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئادەم ۋە باشقا جانلىقلار ئوبرازىنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىم سەنئىتى رەسمىي شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنىياتۇرا سەنئىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى بۇددىزم تام رەسىملىرى سەنئىتى، گرېك ـ ئېللىنىزم سەنئىتى ۋە قەدىمكى ئىراننىڭ يەرلىك تەسۋىرى سەنئىتى قاتارلىق كۆپ خىل سەنئەت ئەنئەنىلىرىنىڭ ئىجابىي تەسىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئىسلام مەدەنىيىتى مۇھىتىدا ئۆزگىچە تەرەققىيات مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەندى.

مىنىياتۇرا رەسىملىرى غەرب رەسىم سەنئىتىگە ئوخشىمىغان ھالدا، كۆپىنچە كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلارنىڭ ۋەقەلىكلىرىنى ئۆزبىنىڭ مۇھىم تېمىسى قىلدى. ئەمما شۇنى مەزھىپىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان ئىراندا بىر قىسىم رەسساملار ھەتتا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە «قۇرئان» قىسسىلىرىنىمۇ رەسىم ئىشلەشكە جۈرئەت قىلدى.

خۇددى مۇسۇلمان مىنىياتۇرا سەنئەتىنى تەتقىق قىلغان A. دېختىيار ئېيتقاندەك: «مىنىياتۇرالارنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىلىرى كىتابلاردا ئۆز ئەكسىنى تاپقان بولۇپ، دۇنياۋى روھ بىلەن سۇغۇرۇلغانىدى. ئەلۋەتتە، بۇنداق تەسۋىرىي سەنئەت دىنىي ماۋزۇلاردىن پايدىلانمىغان دېيىشكە ئاساسىمىز يوق. جامى ۋە رۇمىنىڭ سۇپىلىق رىسالىلىرى مىنىياتۇرالار بىلەن بىزەلگەن. ئۇلاردا دەرۋىشلەرنىڭ ئىبادەتلىرى، شەيخلەرنىڭ قەلەندەرلەر بىلەن مۇڭدىشىۋاتقان كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇنداق مىنىياتۇرالارنىڭ قەھرىمانلىرى پەيغەمبەر مۇسا ۋە ئەۋلىيا يۈسۈپ، ھەتتا مىراج كېچىسى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈۋاتقان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى بولاتتى. ئاددىي ئادەملەر تەسۋىرىدىن ئۇلارنى پەقەت مۇرەككەپ، كۆپ باسقۇچلۇق نۇر چەمبىرەكلىرى ئاجرىتىپ تۇراتتى. لېكىن، مەزمۇنى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بەدىئىي تىمسالىنىڭ قانۇنلىرى بۇنداق مىنىياتۇرا رەسىملەردىمۇ بەزمىلەر، جەڭلەر ۋە ياكى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىنىڭ تەسۋىرى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالاتتى. رەسساملار مۇقەددەس كىتابقا ئۇنچىدىكى ئوبرازلارنى ئېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھەدىسلەردىن پايدىلىنىش ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلاتتى. مانا بۇ مۇسۇلمان خەلقلىرى تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ئىدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇددىزم تام رەسىملىرى، خرىستىئان تەسۋىرىي سەنئىتى ۋە ھەيكەلتىراشلىقى روھىي ئالەمگە خاس بولسا، مۇسۇلمان مىنىياتۇرا سەنئىتى كۇندىلىك ھاياتنىڭ ئىنكاسىدۇر»①

شەرق مىنىياتۇرا سەنئىتى تېمۇرىيلەر دەۋرىگە كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ياراتتى. تېمۇرىيلەر پادىشاھلىرىدىن شاھرۇھ، بايسۇنغۇر، ھۇسەيىن بايقارا قاتارلىقلارنىڭ قوللاپ -

① A. دېختىيار: «مۇسۇلمان مىنىياتۇرا مەكتىبى» - «جاھان ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى (ئۈزبېكچە)، 1997 - يىل 2 - سان، 48 - بەت.

قۇۋۇەتلىشى ۋە ھامىيلىق قىلىشى ئارقىسىدا شەرق رەسسام سەنئەتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى بولغان ھىرات تەسۋىرىي سەنئەت مەكتىپى شەكىللەندى. بۇ مەكتەپتە كامالىددىن بېھزاد، مىرەك نەققاش، شاھ مۇزەپپەر، مەھمۇد مۇزەھھىب، قاسىم ئەلى چېھرىكەش، مەۋلانە ھاجى، مۇھەممەد نەققاش، دەرۋىش مۇھەممەد ئىبن مۇھەممەد مۇمىن، سۇلتان مۇھەممەد، ئابدۇللا مەرۋەرىد كىرمانى، مەۋلانە مۇزەپپەر ئەلى نەققاش، خۇجا ئابدۇلئەزىز نەققاش، ئەشرەپخان مىر مۇنشى، مەۋلانە يۈسۇپ قاتارلىق ئىستىداتلىق رەسسام ۋە نەققاشلار يېتىشىپ چىقتى.

ھىرات خەتتاتلىق مەكتىپى تېمۇرىيلەر دەۋرىدە پۈتكۈل خۇراسان ۋە ماۋارەئۇننەھر تەسۋىرىي سەنئىتى بىلەن بىرگە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبنى شەكىللەندۇردى. بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدىكى ھىراتتا «رەسسامىلار ئىجادىيىتىنىڭ فانتازىسى مەۋھۇملۇقتىن ھاياتىيلىققا ۋە رېئالىستىك تەسۋىر تەرەپكە قاراپ راۋاجلانغانلىقىنى» ① ھېس قىلىمىز. بۇ نۇقتىدا مەشھۇر رەسسام كامالىددىن بېھزاد ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تەسۋىرىي سەنئىتىنى يۇقىرى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇردى.

بېھزاد (1455 — 1537) ئوتتۇرا ئاسىيا تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ، جۈملىدىن ھىرات مىنىياتۇرا مەكتىپىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىلى ۋە يېتەكچىسى ئىدى. ئۇ ھىراتتا ھۇنەرۋەن ئائىلىدە تۇغۇلدى. ھىراتنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى مەدەنىي مۇھىتىدا ئۆسۈپ يېتىلدى. رەسىمگە بولغان ئىشتىياقى تۇپەيلى دەسلەپ پىر سەئىد ئەھمەد تەبرىزىدىن تەلىم ئالدى. كېيىنچە ھۇسەيىن بايقارا كۈتۈپخانىسىنىڭ باشلىقى مىرەك نەققاشنىڭ قولىدا تەربىيىلەندى. بېھزادنىڭ سەنئەت تالانتىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ رولى كاتتا بولدى. بۇ ھەقتە زەھىرىددىن

① «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، II توم، 21 ـ بەت.

مۇھەممەد بابۇر ئۆزىنىڭ «بابۇرنامە» سىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغانىدى: «ئىلىم ۋە ھۈنەر ئەھلى ئۈچۈن ئەلىشىر بەگكە يېتىدىغان مۇرەببى ۋە ھامىينىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەستۇر، سازدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇستاز قۇل مۇھەممەد، شەيخ نايى ۋە ھۈسەيىن ئۇدىلار ئەلىشىر بەگنىڭ تەربىيىسى ۋە ھىمايىسى ئاستىدا شۇ قەدەر يۇكسىلىپ، شۆھرەت قازاندى. ئۇستاد بېھزاد ۋە شەيخ مۇزەپپەر ئەلىشىر بەگنىڭ غەيرىتى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا رەسىمدە شۇ قەدەر مەشھۇر بولدى. ئۇ قىلغانچىلىك خەيرىلىك ئىشلارنى قىلىشقا ناھايىتى ئاز ئادەملەرلا مۇۋەپپەق بولغان بولۇشى مۇمكىن». ①

بېھزاد بىر مەزگىل نەۋائىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ئىشلەيدۇ. ئاندىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا كۈتۈپخانىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىپ، شۇ يەردە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مانا مۇشۇ دەۋر بېھزاد ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن مەزگىلى بولغانىدى. بېھزاد بۇ يەردە شەرق سەنئىتىنىڭ ئەڭ نادىر نەمۇنىلىرىنى يارىتقانىدى. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مۇنشىئات» ناملىق ئەسىرىدە: «پىراقنامە» (نەۋائى ئۆزىنىڭ لەيلى ۋە مەجنۇن، داستانىنى شۇنداق دەپ ئاتىغان) يارالدى. ئەمدى ئۇنى بېزەش (كۆچۈرۈش، مۇقاۋىلاش ۋە رەسىم سىزىش) لازىم ئىدى. بۇ ئىش پەقەت ئۇستاد بېھزادنىڭلا قولىدىن كېلەر ئىدى. بىراق يېقىندا ئۇنى مىرزا (ھۈسەيىن بايقارا) تەلەپ قىلىپ، ئۆز بېغىغا ھۈجرا ياستىپ بەردى ۋە ئىش بۇرۇدى. ئەمدى بۇ كىتابقا مۇناسىپ ئىش قىلىدىغان كىشى يوقتۇر» ② دەپ يازىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، رەسسام بېھزاد سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىدا ئەتىۋارلىنىپ ئىشلىتىلگەن. 1507 ـ يىلى شەيبانىخان ھىرات تەختىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن،

① «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىل نەشرى، 319 ـ، 320 ـ بەتلەر.
② «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، I توم، 23 ـ بەت.

بهزاد بىر مەھەل شەيبانىخاننىڭ قولىدا ئىشلىگەن. 1519 ـ 1520 ـ يىللىرى ئەتراپىدا تەبرىزگە بارغان، 1522 ـ يىلى شاھ ئىسمائىل ئۈنى تەبرىز كۈتۈپخانىسىنىڭ كىتابدارى قىلىپ تەينىلىگەن. 1537 ـ يىلى ھىراتنا ئالەمدىن ئۆتكەن.

بهزاد ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدە XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىگىچە بولغان دەۋرلەردىكى شەرق تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىسى ئىدى. ئۇ زامانداشلىرى تەرىپىدىن «مانى سانى»، غەرب ئالىملىرى تەرىپىدىن «شەرق رافائېلى» دەپ تەرىپلەنگەنىدى. ئۇ ياشىغان دەۋر جەھەتتىن ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى بۈيۈك رەسسامىلار — لېئوناردو داۋاېنچى، مېكىلانجىلو ۋە رافائېللار بىلەن زامانداش ئىدى. ئۇلار گەرچە شەرق ۋە غەربتىكى كۆپ جەھەتلەردە ئوخشىشىپ كېتىدىغان مەدەنىي مۇھىت ۋە دەۋر ئېقىمىدا ياشىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدا نەچچە مىڭ چاقىرىملىق مۇساپە بار ئىدى. ئۇلار ئەزەلدىن بىر ـ بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ باقمىغانىدى. ئەمما ئۇلار سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ يۈكسەك پەللىلىرىدە، بەدىئىي تەسەۋۋۇرنىڭ سېھرىي ئالىمىدە ۋە ئېستېتىك بوشلۇقنىڭ قاتلاملىرىدا ئۆزئارا ئۇچراشقانىدى. شۆبتسىيە سەنئەتشۇناسى ف. مارتىن ئۇستاد بهزادنىڭ سۇلتان ھۈسەين مىرزا ئوردىسىدىكى ئىجادىيەت مۇھىتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«شەرق قوياشى بهزاد ئۇچۇن قۇرۇلغان مەخسۇس ھۇجرا نۇرغا پۇركەلگەن. بۇ يەردە رەسسام پەسرەك دىۋانغا ئېگىشىپ ئولتۇرغىنىچە ئىشلەيدۇ. شىرەنىڭ ئۇستى ۋە تارتمىلىرىدا شاھانە ئەسەرلەر يارىتىش ئۇچۇن زۆرۇر بولغان ھەممە نەرسە ھازىرلانغان. مۇنداق ئەسەرلەرنى ياۋروپا سەنئەت خۇشتارلىرى XV ئەسىر ئىتالىيە ۋە گوللاندىيە رەسسامىلىرىنىڭ نادىر ئەسەرلىرىنى قانداق ئۇسۇل بىلەن قولغا كەلتۈرگەن بولسا،

شۇنچىلىك ئىشتىياق بىلەن قولغا چۈشۈرۈشكە ئىنتىلىدۇ. توغرا، بېھزاد ياۋروپالىق رەسساملاردەك كەڭ ھەم قولاي مەكتەپ ھاياتىغا ئىگە بولالمىغان. ئۇنىڭ ئىجادىيەتخانىسى ئاددىيلا بىر ھۇجرا بولۇپ، ھۇجرىنىڭ ئاق مەرمەردىن ياسالغان تاملىرى شەرقنىڭ ماھىر خەتتاتلىرى تەرىپىدىن «قۇرئان» ئايەتلىرى بىلەن ھەللىنىپ بېزەلگەن. ھۇجرىغا بۇرىيا تارتىلغان بولۇپ، سۇپا ئۇستىدىكى گىلەمگە بىر نەچچە تال ياستۇق قويۇلغان. بۇ مېھمان ياكى رەسساملار ئۈچۈن تەييارلانغان. ھۇجرىنىڭ ئارقىسى باغ بولۇپ، سۇلار شىرىلداپ ئېقىپ تۇرىدۇ. نېرىراق جايدا دەرەخزارلىقلار ۋە گۈلزارلىقلار بار... بۇ يەردە شاپتۇللار پىشىپ بال تامىدۇ. ئالتۇندەك تاۋلانغان غۇچچىدە ئۈزۈم شىڭگىللىرى باراڭلار ئارىسىدىن مارايدۇ. ھۇجرا ئەتراپىدا ئەتىرگۈللەر چوغدەك تاۋلىنىپ ئېچىلىپ كېتىدۇ. تۇرلۇك - تۇمەن گۈللەرنىڭ رەڭگارەڭ ئېچىلىشلىرىدىن ئۇلارنىڭ بەرگىلىرىمۇ كۆزگە تاشلانمايدۇ. شۇنداق مۇھىتتا بېھزاد ئولتۇرۇپ ماي قەلىمى بىلەن نەپىس رەسىملەر سىزىدۇ. بۇنداق ئەۋرىشىم ماي قەلەمنى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ھېچقانداق رەسسام بېھزاد كەبى بۇنچىلىك ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىشكە قادىر بولالمىغان ئەمەس...»①

شەرق رەسىمچىلىكىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ئىسلىمىي»، «ئەبر»، «ۋاق»، «نېلۇپەر»، «فەرەڭى»، «بەندى رۇمىي» قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتالغان ئۇسلۇبلار ئاساسىدا يارىتىلغان سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇلارنىڭ تېما تېكىسى ۋە تەسۋىر ئوبيېكتىغا قاراپ، تۆۋەندىكى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىش مۇمكىن: پورترېتلار، ھاياتىي لەۋھەلەر، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، بىنالارغا سىزىلغان سۇرەتلەر، بەدىئىي ئەسەرلەرگە

---

① ن. نۇرقۇلوف / گ. نىزامىددىنوف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «مىنىياتۇرا تارىخىدىن لەۋھەلەر»، ناشكەنت، 1970 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 49 - بەت.

ئىشلەنگەن رەسىملەر ۋە باشقىلار[1]. بىز رەسسام بېھزاد ۋەكىللىكىدىكى ھىرات تەسۋىرىي سەنئەت مەكتىپىدىن ساقلىنىپ قالغان پورتىرت رەسىملىرىدىن جامى، نەۋائى، ئابدۇللا خاتىفى، بېھزاد، ھۈسەيىن بايقارا، بابۇر، شەيبانىخان ۋە باشقا مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ، پادىشاھلارنىڭ سۈرەتلىرىنى كۆرىمىز. بۇ سۈرەتلەر پورتىرت تەسۋىرلەشتىكى ئاجايىپ ئىنچىكىلىكى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە، بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پورتىرتى دىققەتكە سازاۋەردۇر. «ئىستانبۇلدا ساقلىنىۋاتقان ياش نەۋائى پورتىرتىدە رەسسام ئەلى شائىرنىڭ قىياپىتىنى خېلى مۇكەممەل تەسۋىرلەشكە مۇۋەپپەق بولغان: نەۋائى كاتىپى بىلەن بىرگە، شائىر ئىجاد ئالمىگە غەرق بولغان، ئىلھامى ئوخچۇپ تۇرماقتا. كاتىپ بولسا سۆز دۇردانىلىرىنى خاتاسىز يېزىپ ئېلىشقا تىرىشماقتا... مەھمۇد مۇزەھھىب سىزغان رەسىمدە ئۇلۇغ شائىرنىڭ قەبرىلىق دەۋرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇنىڭدا نەۋائى ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ قامىتى ئالدىغا بىر مۇنچە مۇكچەيگەن، قاراشلىرىدا ھارغىنلىق بىلەن بىرگە ئۇلۇغۋارلىق، نۇرانىلىق ۋە ئالىيجانابلىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ».[2]

ئۇنىڭدىن باشقا، بېھزاد سىزغان سۇلتان ھۈسەيىن پورتىرتى ھەم شۇ دەۋر رەسسامچىلىكىدە پورتىرت سىزىشنىڭ تىپىك ئۈلگىسىنى يارىتقان. رەسمىدە شاھ قىممەت باھا كىيىملەرنى كىيگەن ھالدا تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئوڭ قولى تىزى ئۈستىگە قويۇلغان. سول قولى بىراز كۆتۈرۈلگەن ھالەتتە، بارماقلىرى ئېچىلغان. گەۋدىسى تولۇق كەلگەن. يۈملاق يۈز، كۆزلىرى ھارغىن، قېشى ۋە بۇرۇتلىرى ئىنچىكە... رەسسام سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئىچكى دۇنياسى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشىنى

---

① يۇقىرىقى ئەسەر، 129 ـ، 130 ـ بەتلەر.
② «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، I توم، 21 ـ، 22 ـ بەتلەر.

رېئال تەرزدە تەسۋىرلىگەن. بەھزادنىڭ سۇلتان ھۈسەيىن پورترېتى سىزىلغان بۇ رەسىمى «بابۇرنامە» دىكى: «سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا قىسماق كۆزلۈك، شىر بويلۇق ئادەم ئىدى، بېلىنىڭ تۆۋەن تەرىپى ئىنچىكە ئىدى. ياشىنىپ، ئاق ساقال بولغان بولسىمۇ، رەڭدار قىزىل، يېشىل يىپەك كىيىملەرنى كىيەتتى، بېشىغا قارا كۆرپە تۇماق ياكى قالپاق كىيەتتى. ھېيتلاردا كىچىك ئۇچ قات سەللىنى ياپيېسى ۋە كۆرۈمسىز يۆگەپ، قارقىرا پېيىدىن ئوتاغات تاقاپ نامازغا باراتتى»① دېگەن بايانلار بىلەن تامامەن ماس كېلىدۇ.

بەھزادنىڭ باشقا مۇتلەق كۆپ قىسىم رەسىملىرى شەرق ئەدەبىياتىدىكى بەدئىي ئەسەرلەرگە ئىشلەنگەن. يەنە بىر قىسىم ئەسەرلىرىدە شۇ دەۋردىكى رېئال ھايات كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرلەنگەن. بولۇپمۇ ھېرات ۋە سەمەرقەنتتىكى بىنا قۇرۇلۇشلىرى تەسۋىرلەنگەن، شەھەردىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئوردىدىكى بەزمە، مۇشائىرە ۋە زىياپەتلەر، شىكار جەريانى، پادىچى ۋە دالىلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرى سۈرەتلەنگەن بىر يۈرۈش رەسىملەر خېلى زور دەرىجىدە رېئال ھاياتقا يانداشقان.

بەھزادنىڭ تەخمىنەن 50 پارچىگە يېقىن رەسىمى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ھازىر ئۆزبېكىستان، رۇسىيە، تۈركىيە، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلانماقتا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقشۇناسلىرىدىن ئا. يو. ياكوبوۋسكىي ئۆزىنىڭ «ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھايات خۇسۇسىيەتلىرى» ناملىق ماقالىسىدە «ئەلىشىر نەۋائى بەھزاد ئىجادىنىڭ قايسى تەرەپلىرىگە تەسىر كۆرسەتىشى مۇمكىن؟»

① «بابۇرنامە»، 305ـ، 306 ـ بەتلەر.

دېگەن سوئالنى قويىدۇ. ئۇ بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «بېھزاد ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتى پەقەت شاتلىق بەخش ئەتكۈچى يارقىن بوياقلار كىرىشتۈرۈلمىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئىجادىي تېماتىكىسىغا ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن ياندىشىقانلىقىدۇر. ئۇ پەقەت ئاجايىپ پورترېتلار (سۇلتان ھۈسەيىن پورترېتىنى ئەسلەك)، فېئودال سارايلاردىكى قوبۇل مۇراسىملىرى («زەپەرنامە» دىكى «باغدا تېمۇرنىڭ قوبۇل مۇراسىمى» نى ئەسلەك) نى، جەڭ مەيدانلىرىنىلا ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ، بەلكى مەھنەتكەش خەلق ھاياتى تېمىسىنىمۇ تەسۋىرلەيدۇ. ئەلىشىر نەۋائى ئۇنى قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىجادىغا تەسىر كۆرسەتكەن...»①

ھۈسەيىن بايقارا ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ ھېرات تەسۋىرىي سەنئەت مەكتىپىمۇ ئاستا - ئاستا چۈشكۈنلەشتى. XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇخارا ۋە تەبرىز تەسۋىرىي سەنئەت مەكتەپلىرى خېلىلا زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇ يەردە بىر مۇنچە خەتتات ۋە رەسساملار يېتىشىپ چىقىپ ھېراتتىكى گۈزەل سەنئەت ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇردى. ۋە كۆپلىگەن مىنىياتۇرا رەسىملىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

شۇنداق قىلىپ، رەسسام بېھزاد ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ گۈزەل سەنئەت داھىيىسى بولۇپ قالدى. «مىنىياتۇرا سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىش، يەنى كىتابلارنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن قىستۇرما رەسىملەرنى سىزىش بېھزادنىڭ ئاساسىي سەنئەت مەكتىپى بولۇپ، ئۇ رەسىملەرنى بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىن ئۇستۇن، تەسۋىرىي مۇھىتى جەھەتتىن نەپىس - بىپايان، يارقىن ۋە ھەيۋەتلىك يارانقان. XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا ھاياتىنىڭ بىباھا قامۇسى ھېسابلانغان بۇ

① «ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىگە ئىشلەنگەن رەسىملەر - XV — XVI ئەسىرلەر»، تاشكەنت، 1982 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 10 - بەت.

ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىمۇ كەڭ، ئۇنىڭدا تۆۋەن قاتلامدىكى پادىچىلارۋە مۇلازىملارنىڭ ھاياتىدىن تارتىپ تاكى خانۇ خاقانلارنىڭ سۈرىتى، سەپەر، ئوۋ پائالىيەتلىرى، تەنتەنىلىك قوبۇل مۇراسىملار، ئاجايىپ نەقىشلىك سارايلار، ھەيۋەتلىك ئۇرۇش مەيدانلىرى، ئاشقىلارنىڭ ئوتلۇق سۆيگۈ جىلۋىسى، ئوردا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تىپىك باغ مەنزىرىسى قاتارلىق مەزمۇنلىرى ئەكس ئەتكەن ۋە ئۇلار بېھزادنىڭ بەدىئىي غايىۋى پىكىرلىرىگە ۋاستە قىلىنىپ تەسۋىرلەنگەن». ①

XVI — XVII ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيا تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ داۋامى بابۇرىيلار ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى شىمالىي ھىندىستان رايونىدا گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. «بابۇرىيلار سارىيىدا ھاكىمىيەتنىڭ مەركەزلىشىشى، شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشى، XVI — XVII ئەسىرلەردە ھىندىستاندا ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى سەنئەتنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بابۇرىيلار جەمەتىمۇ سەنئەتكە بولغان كۈچلۈك ئىخلاسمەنلىكىنى ئىپادىلىدى. بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ يۇكسىلىشىگە قىزغىنلىق قاردى. سۇلالە باشلىقى — لەشكەر بېشى، شائىر ۋە ئالىم زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر ئۆز «بابۇرنامە» سىدە سەمەرقەنت ئىنىشائاتلىرى، مەشھۇر رەسسام بېھزادنىڭ «ئاجايىپ نەپس رەسىملىرى» دىن زوقلانغانلىقىنى يازغانىدى. بابۇرنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن بولسا تەبرىزدىن مىر سەئىد ئەلى، مەشھەددىن ئابد ـ ئەس ساماننى ھىندىستانغا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇلار بابۇرىيلار تەسۋىرىي سەنئەت مەكتىپىنىڭ ئاساسچىلىرى ئىدى. ھۇمايۇننىڭ ئوغلى — ئىسلام بىلەن ھىندى دىنىنى كېلىشتۇرۇشكە دەۋەت قىلغان يېڭى «ئىلاھىي دىن» نى يارىتقان پادىشاھ — ئەكبەر

① تۇرسۇن كەلپىن: «بېھزاد ۋە ئۇنىڭ رەسساملىق مەكتىپى توغرىسىدا» ـ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىل 2 ـ سان.

بولسا رەسسام ئىستىدادىغا يۈكسەك باھا بەرگەنىدى: «مېنىڭچە، رەسسام ئاللاھنى ھېس قىلىشتەك ئالاھىدە ئىستىدات ساھىبىدۇر. چۈنكى ئۇ جانلىق مەۋجۇداتلارنى تەسۋىرلىگەن چاغدا، ئۇلارغا جان ئاتا قىلالمايدىغانلىقىنى ياخشى چۈشىنىدۇ. بۇ دەل ئۇنى ھايات بەخش ئەتكۈچى پەرۋەردىگار ھەققىدە كۆپرەك ئويلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ» دەپ يازغانىدى. ئەكبەرنىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇرغان جاھانگىر ئۆز خاتىرىلىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «مەن تەسۋىرلەرنى شۇ قەدەر ياخشى كۆرىمەن ۋە ئۇلارنى شۇ قەدەر ئاجرىتىپ ئالالايمەنكى، ئۇنىڭ رەسسامى خاھ ئۆلۈك، خاھ تىرىك، كىم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلەيمەن». ئەمما ئەكبەرنىڭ چەۋرىسى، مۇتەئەسسىپ پادىشاھ ئەۋرەڭزىپ سارايدىكى بارچە ھىندى رەسساملىرىنى ھەيدەپ چىقاردى. كېيىنچە رەسسىخانىلارنى پېچەتلەشكە بۇيرۇق بەردى».[1]

دېمەك، تېمۇرىيلەر دەۋرىدە گۈللەپ ياشنىغان ئوتتۇرا ئاسىيا تەسۋىرىي سەنئىتى بىر قانچە ئەسىرلىك تەرەققىياتتىن كېيىن، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئاستا ـ ئاستا زاۋاللىققا يۈزلەندى، ئەمما ئۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرى ئۆز دەۋرىدىكى شەرق سەنئىتىگىلا ئەمەس، بەلكى يېقىنقى زامان ياۋروپا رەسسام سەنئىتىگىمۇ ئىجابىي مەزمۇنلارنى بەخش ئەتتى.

6. غەربتە دانتې ۋە شېكسپېر، شەرقتە جامى ۋە نەۋائى

ئالىگېررى دانتې: «مەن مەڭگۈ ئىتالىيان تىلىدا يازىمەنكى، لاتىن تىلىنى ئەسلا ئىشلەتمەيمەن» دېسە: ئەلىشىر نەۋائى: «مەن تۈركىي خەلقىمنىڭ خۇش

① A. دېختىيار: «مۇسۇلمان مىنىياتۇرا مەكتىپى» ـ «جاھان ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى (ئۈزبېكچە)، 1997 ـ يىل 2 ـ سان.

تللىرىغا بۇيۇك بىر ھەقىقەتنى ئىسپاتلاپ بەردىم» دېگەنىدى. دانتېنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى» گەرچە غەرب زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شەرق ھادىسىسى ئىدى؛ نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى قويۇق ئىنسانپەرۋەرلىك روھ، ھۆر ھايانقا بولغان تەلپۈنۈش ۋە ئىلغار ئىجتىمائىي غايىلەر ئۇنىڭ غەربتىكى بۇيۇك پىكىرداشلىرى — دانتې، بوككاچچىئو، پېترارکا، شېكسپىر قاتارلىقلارنىڭ گۇمانىزملىق قاراشلىرى بىلەن روشەن بىرەكلىك ھاسىل قىلغانىدى.

ياۋروپادا XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان مەدەنىيەت ئويغىنىش ھەرىكىتى «رېنېسسانس» (ئويغىنىش) دەپ ئاتالدى. رېنېسسانس ھادىسىسى (Renaissance) ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئويغىنىش ۋە شۇ ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن گۇمانىزملىق روھنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بەلگىسى قىلدى. ئادرىئاتىك دېڭىزىنىڭ مەڭگۇ قايتماس دولقۇنلىرىغا قۇرداش بولۇپ ياشايدىغان ئىتالىيانلار ياۋروپا تارىخىدىكى بۇيۇك رېنېسسانسنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياۋروپا ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى غەبلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، قاينام ـ تاشقىنلىق يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ تاڭ نۇرىنى كۈتۈۋالدى.

ئۇنداقتا، «رېنېسسانس»، يەنى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى نېمە، ياۋروپا رېنېسسانسى ئۆزىگە قانداق ئالاھىدىلىكلەرنى بەلگە قىلدى؟

نەۋائى دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئويغىنىشى ھەققىدە مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بارغان مۇزەپپەر خەيرۇللايېۋ ياۋروپا رېنېسسانسىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلايدۇ:

بىرىنچى، قەدىمكى مەدەنىيەتكە، بولۇپمۇ قەدىمكى يۇنان

مەدەنىيەتسىگە ۋە ئىللىنىزمغا كەڭ كۆلەمدە مۇراجەت قىلىش، قەدىمكى مەدەنىي بايلىقلارنى تىكلەشكە ئۇرۇنۇش ۋە شۇ ئاساستا يېڭى مەدەنىي ئۇتۇقلارنى يارىتىشقا تىرىشىش؛

ئىككىنچى، دۇنياۋى بىلىملەرنى ئىگىلەشكە ئىنتىلىش؛

ئۈچىنچى، تەبىئەتكە كەڭ كۆلەمدە مۇراجەت قىلىش، ئۇنىڭ بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىشقا، سىرىنى ئېچىشقا، قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇش؛

تۆتىنچى، دوگماتىكا، ئورتودوكسال دىنىي قائىدىلەرگە بولغان تەنقىدىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئىجادىي پىكىر يۈرۈتۈشقا ئىنتىلىش؛

بەشىنچى، ئىنسانىنى تەبىئەتنىڭ ئالىي مەھسۇلى، ئۇ مەۋجۇدىيەتنى بىلگۈچى، مەدەنىي بايلىقلارنى يارىتقۇچى، ئەركىن، ئەقىللىق، مۇستەقىل ئالىي مەۋجۇدات دەپ چۈشىنىش؛

ئالتىنچى، گۈزەل تىل، شېئىرىيەت، رېتورىكا ۋە شېرىن سۆزلۈككە بولغان كۈچلۈك مۇھەببەت؛

يەتتىنچى، ئۇنىۋېرسالىق، قامۇسىيلىق، ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە بىلىم ئىگىلەشكە ۋە ھەر تەرەپلىمە يېتىشىشكە ئىنتىلىش.①

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رېنېسسانس، يەنى ئويغىنىش دەۋرى ئۆزىگە كەڭ مەنىدىكى ئويغاق ئىجتىمائىي كەيپىياتنى، ئۇزۇل ـ كېسىل تەپەككۇر ئىنقىلابىنى، شۇنداقلا ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى ۋە قىممىتىگە بولغان قايتا تونۇشنى مەنىۋى مەزمۇن قىلىدۇ.

ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت پارتلىشى

---

① مۇزەپپەر خەيرۇللايېف: «نەۋائى دۇنيا قارىشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىنى ئۆگىنىش ھەققىدە». «نەۋائى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى» نامىلىق توپلام، تاشكەنت، 1969 ـ يىل، ئۇزبېكچە نەشرى، 150 ـ بەت.

ئەك ئالدى بىلەن ئىتالىيىدە رويابقا چىقتى. ئىتالىيە خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ مەنىۋى مۇۋازىنىتىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان رىم پاپاسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇشىغا قارىماي، XIII ئەسىردىن باشلاپ شەھەر ھاياتىنىڭ گۈللىنىشىگە ۋە يېڭى ئىجتىمائىي پىكىرلەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە ھامىلدار بولماقتا ئىدى. ئۇزاق مۇددەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن كېيىن، تۇنجى قېتىم ئادىرئاتىك دېڭىزىدىكى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا تارىخنىڭ تاك نۇرى پارلاشقا باشلىغاندا، بۇ دەۋرنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە بۈيۈك بىر شەخس دۇنياغا كەلدى. بۇ دەل ئالىگېررى دانتې ئىدى، كونا دەۋرنىڭ ئەك ئاخىرقى شائىرى ۋە يېڭى دەۋرنىڭ تۇنجى شائىرى ئىدى، ياۋروپا ئويغىنىشىنىڭ سىگنالى ئىدى!

ئالىگېررى دانتې (Alighieri Dante، 1265 — 1321) ياشىغان دەۋرلەردە يېڭىدىن بىخ سۈرۈشكە باشلىغان ئىتالىيان تىلى لاتىن تىلىدىن تەدرىجىي ھالدا بۆلۈنۈپ چىقىش ئالدىدا تۇرۇۋاتاتتى. مىك يىللاردىن بۇيان ياۋروپاغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن لاتىن تىلى خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «ئىنجىل» نى شەرھلەيدىغان، رىم پاپاسى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ پەتۋالىرىنى يەتكۈزىدىغان تىل بولۇشتەك مۇتلەق نوپۇزغا تايىنىپ ياۋروپادا مىللىي تىللارنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەپ كەلگەنىدى. بۇ ھال ياۋروپادا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشىنى، تىلدىكى قېلىپلاشقان، كونىرىغان سۆز - ئىبارىلەر ۋە ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ يامراپ كېتىشىنى ھەمدە سۆز سەنئىتىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى ۋە بەدىئىي قۇۋۋەتتىن كۈنسايىن يىراقلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. دىنىي مەزمۇندىكى قاتمال شېئىرلار ۋە تەكرار يېزىلىپ كەلگەن ئىلاھىيەتشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەردىن باشقا، ھەقىقىي مەنىدىكى ئەدەبىيات ئۆلگەنىدى. شېئىرىي تۈيغۇ ۋە بەدىئىي جاسارەت

مىسلىسىز دەرىجىدە سۇسلاشقانىدى. قاينام ـ تاشقىنلىق بىر يېڭى دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىپ، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى مىڭ يىللار ماپەينىدە شەكىللەنگەن ياۋروپادىكى بۇرۇقتۇرما ئىجتىمائىي كەيپىياتنى بۇزۇپ تاشلاش زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى.

مانا مۇشۇنداق بىر ئۆتكۈنچى دەۋردە دانتې دۇنياغا كەلدى، يېڭى دەۋرنىڭ گۈدۈك ئاۋازى ئالىگېررى دانتېنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى» دە ئەكس ئەتكەن ئوتلۇق مىسرالار ئارقىلىق بۇيۇك ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىدىن دېرەك بەردى. ئالىگېررى دانتېنىڭ شېئىرىي مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ كەينىدە شەرق ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدىكى تەسىرلىرى يوشۇرۇنغانىدى. دانتې تۇغۇلۇشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، شەرق شېئىرىيىتىنىڭ ئوتتۇرا يەر دېڭىزىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ياۋروپا قىرغاقلىرىغا ئۇرۇلۇۋاتقان يېنىك مىسرالىرى ئىتالىيانلارنىڭ ئۇنتۇلغىلى خېلى زامانلار بولغان شېئىرىي ئىلھامىنى غىدىقلىماقتا ئىدى. خۇددى ۋىلل دۇرانت يازغىنىدەك: «ئىتالىيە ئەدەبىياتى فرىدېرىخ II نىڭ ئاپۇلىيىدىكى ئوردىسىدا تۇغۇلۇشقا باشلىغانىدى. بۇ ئوردىدىكى مۇشائىرلىرده ئىسلام مۇرتلىرىنىڭ ئوخچۇپ تۇرغان شېئىرىي ھېسسىياتى ئىتالىيانلارنى كۆچلۈك ھاياجانغا سالاتتى، چۈنكى بىلىمى بار مۇسۇلماننىڭ ھەرقاندىقى شېئىر يازالايتتى.»①

يەنە بىر تەرەپتىن، دانتېنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن پېشقەدەملەر ۋە ئۇنىڭ زاماندىشلىرى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ بەدىئىي تىل قۇدرىتى ئارقىلىق لاتىن تىلىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تىرىشقانىدى. دانتې ئۆزى ئۇستاز ھېسابلىغان شائىر گۈيدو گۈينىززېللى (1230 — 1275) مۇ ئۆز شېئىرلىرىنى

① ۋىلل دۇرانت (ئامېرىكا): «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، شەرق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ قىسىم، ئوچىنچى كىتاب، 1482 ـ بەت.

ئىتالىيان تىلىدا يازغاندى. دانتېنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى» نى لاتىن تىلىدا ئەمەس، بەلكى ئىتالىيان تىلىدا يېزىشنى قارار قىلغانلىقى، ئېھتىمال ئۇستازى گۇيدونىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك. شۇڭا، دانتې مۇنداق دېگەنىدى: «مەن مەڭگۈ ئىتالىيان تىلىدا يازمەنكى، لاتىن تىلىنى ئەسلا ئىشلەتمەيمەن.»[1] دانتې زامانداشلىرىنىڭ غايىسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇردى. يېڭى تېپتىكى ئىتالىيان ئەدەبىي تىلى دانتېنىڭ بەدئىي ئىجادىيىتىدە ئۆزىنىڭ دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيىتىگە ئېرىشتى. «XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دانتېنىڭ ئالدىنقى ئەۋلاد كەسپداشلىرى ئىتالىيان مىللىي تىلىنىڭ تېخى قېلىپلاشمىغان زاغرا ھالىتىنى بەدئىي ئىجادىيەت ئارقىلىق دەسلەپكى نەپىسلەككە ئېگە قىلغانىدى. شۇ دەۋرلەردە ياۋروپادىكى باشقا مىللىي تىللار ۋە دىئالېكتلاردا تېخى مۇنداق بەدئىي تاكامۇللۇق شەكىللەنمىگەنىدى. ئۇلار — دانتېنىڭ ئۇستازلىرى ۋە زامانداشلىرى يېپيېڭى بىر مىللىي ئەدەبىي تىلنى، يەنى دانتې «ئەڭ گۈزەل، ئەڭ نەپىس ۋە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ نوپۇزلۇق تىلى» دەپ تەرىپلىگەن ئىتالىيان ئەدەبىي تىلىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى.»[2]

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، دانتېنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى» نىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسى ۋە سۈژېتلىرىنىڭ خېلى بىر قىسمى ئىسلام شەرقىدىن كەلگەنىدى. ئىسلام شەرقىدىكى دەسلەپكى ئەدەبىي ئويغىنىش (IX — XII ئەسىرلەر) ۋە ئۇنىڭ ئالەمشۇمۇل زىلزىلىسى قەدىمكى يۇنان - رۇم مەدەنىيىتىنىڭ ئوتۇقلىرىنى ئەرەب تىلىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق يېقىنقى زامان ياۋروپاسىغا قايتۇرۇپ بەرگەنىدى. شۇڭا، «ئىلاھ كومېدىيىسى» گەرچە

---

① Munro, D. C, and Sellery, G. C, *Medieval Civilization*, New—York, 1926, p. 170

② ۋىل دۇرانت: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، 4 - قىسىم، 9-چىنچى كىتاب، 1482 - بەت.

غەرب زېمىنىدا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ماھىيەتتە شەرق ھادىسىسى ئىدى.[1] «ئىلاھ كومېدىيىسى» دە دانتې قەدىمكى رىم شائىرى ۋېرگىلنىڭ روھىغا ئەگىشىپ، دوزاخ (Inferno)، پاكلىنىش دۇنياسى (Purgtorio) ۋە جەننەت (Paradiso) ئوتتۇرىسىدا ساياھەت قىلىدۇ. شۇنداقلا مۇقەددەس سانلارغا قايتىدىغان شەرقنىڭ تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدىكى ئەپسانىۋى مۇھىتقا تەقلىد قىلىپ، ئۆزىنىڭ يەككە ماھىيەتلىك تروئىتسا (ئۇچىنىڭ بىرلىكى، يەنى خرىستىئان دىنىدىكى مۇقەددەس ئاتا، مۇقەددەس ئوغۇل ۋە مۇقەددەس روھتىن ئىبارەت ئۇچىنىڭ بىرلىكى بولغان يېگانە خۇدا) مۇشاھىدىسىنى يورۇتۇشقا تىرىشىدۇ. دانتېنىڭ قەلىمى ئاستىدا دوزاخ، پاكلىنىش ئالىمى ۋە جەننەت قاتارلىق ئۈچ جايىنىڭ ھەربىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا توققۇز قەۋەتتىن تەشكىل تاپىدۇ. خۇددى ۋىللى دۇرانت ئېيتقاندەك: «دانتېنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى، يەنى يورۇقلۇق ۋە سۆيگۈ — قۇياش ۋە ئاقار يۇلتۇزلارنى ھەركەتلەندۈرىدىغان ئىشق، ئەمەلىيەتتە ئارستوتېلدىن ئەرەب پەلسەپىسىگىچە بولغان جەريانىدىن ئېلىنغانىدى. دانتې ئەل فارابى (al—Farabi)، ئىبن سىنا (Avicenna)، غەززالى (al—Ghazali)، ئىبن رۇشىد (Averroes) لارنىڭ دۇنياسى بىلەن خېلىلا تونۇش ئىدى.»[2]

ئۇنىڭ ئۇستىگە «ئىلاھ كومېدىيىسى» نىڭ پۈتكۈل مەزمۇن قۇرۇلمىسىدا شەرق ئىسلام سۇزۇتلىرى گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇراتتى. بۇ ھەقتە ۋىللى دۇرانت يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەگەر يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ ئۇنىڭ شەرق ھادىسىسى ئىكەنلىكىنى، دانتېنىڭ ئىدىيە مەنبەسىنىڭ ئىسلام شەرقىدىن

---

① ن. كامىلوف: «ئىبن سىنا ۋە دانتې»، تاشكەنت، 1983 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.
② ۋىللى دۇرانت: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، 4 ـ قىسىم، ئۇچىنچى كىتاب، 1498 ـ بەت.

كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. ئەسەردىكى پارسلارنىڭ ئەردە ۋىرافنىڭ جەننەتكە چىقىشى ھەققىدىكى رىۋايىتى؛ «قۇرئان» دىكى دوزاخ ھەققىدىكى تەسۋىرلەر؛ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مىراج كېچىسى ئاسمانغا چىقىشى؛ ئەبۇ ئەلا ئەل مەئارىنىڭ «رىسالەتۇل غۇفران» نامليق ئەسىرىدىكى جەننەت بىلەن دوزاخ سەپىرى؛ ئىبن ئەرەبىنىڭ «فۇتۇھات» نامليق ئەسىرىدىكى بايانلار؛ مەئارىنىڭ ئەسىرىدىكى ئىبلىس بىلەن ناسارالار ۋە باشقا غەيرىي دىنىدىكىلەرنىڭ دوزاختىكى ئازابلىرى؛ شۇنىڭدەك ئىبن ئەرەبىنىڭ «فۇتۇھات» تا تەسۋىرلىگەن باقى دۇنياسىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى، جەننەت بىلەن دوزاخنىڭ توققۇز قەۋەتكە بۆلۈنۈشى ۋە ئۇنىڭ ئېرۇسالىمنىڭ ئۈستىگە ۋە ئاستىغا جايلاشقانلىقى قاتارلىق بايانلار «ئىلاھ كومېدىيىسى» دىكى بايانلار بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ. بىزنىڭ ئىگىلىشىمىزچە، يۇقىرىقى ئەرەبچە ئەسەرلەرنىڭ ھېچقايسىسى دانتې دەۋرىدە ئۇ كۆرەلمىشى مۇمكىن بولغان بىرەر تىلغا تەرجىمە قىلىنمىغانىدى.»[1]

شۇنداق قىلىپ دانتې «ئىلاھ كومېدىيىسى» ئارقىلىق ياۋروپا ئەدەبىياتىنى يېڭى تارىخىي دەۋرگە باشلاپ كىردى. ئىتالىيان مىللىي تىلىنىڭ تاكامۇللۇقىنى تېزلەتتى. «ئۇ ئۆز ئەسىرىدە ھەتتا مۇتلەق نوپۇز ۋە مۇتلەق ھوقۇققا ئىگە پاپانىمۇ قەلىمىنىڭ ئۇچىدىن تۆكۈلۈۋاتقان ئۆتكۈر مىسرالارنىڭ نەشتىرىگە كۆمۈۋەتتى. شېئىرىي تەسەۋۋۇرىنىڭ ئۇچقۇرلۇقى ۋە چەكسىزلىكى بىلەن خېلى كېيىنكى دەۋرلەردىكى شېكسپىرگە خىرىس ھېس قىلدۇردى.»[2] «بىر قانچە ئەسىردىن كېيىن، ئىتالىيانلار ئۇنى ئىتالىيىنى لاتىن تىلىنىڭ كونىرىغان ئىبارىلىرىدىن قۇتقۇزغۇچى بۇيۇك شائىر دەپ ئېتىراپ قىلدى.

---

① ۋىلل دۇرانت: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، 4 ـ قىسىم، ئۈچىنچى كىتاب، 1498 ـ، 1516 ـ، 1517 ـ بەتلەر.

② ۋىلل دۇرانت: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، 4 ـ قىسىم، ئۈچىنچى كىتاب، 1498 ـ، 1516 ـ، 1517 ـ بەتلەر.

پېترارکا، بوککاچچىئو ۋە باشقا يۇزلىگەن كىشىلەر ئۇنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئىلھام ئالدى. پۈتكۈل ياۋروپا ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى دوزاخنىڭ رىيازەتلىرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاندىن قايتىپ چىققان، مەڭگۈ كۈلۈشنى بىلمەيدىغان، مەغرۇرانە سەرگەردانىنىڭ سىرلىق ھېكايىسىگە مەپتۇن بولدى.»②

شۇنىڭدىن باشلاپ ياۋروپادا گۈمانىزملىق روھقا باي بەدىئىي ئەدەبىيات يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. دانتېدىن كېيىن پېترارکا (Francesco Petrarca، 1304 — 1375) بوككاچچىئو (Giovanni Boccaccio، 1313 — 1375) قاتارلىق ئەدىبلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىتالىيان تىلىدا يازغان بۈيۈك ئەسەرلىرى ئارقىلىق ياۋروپا ئەدەبىياتىنىڭ رېئېسسانس دەۋرىدىكى يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى. بولۇپمۇ بوككاچچىئونىڭ «ئون كۈنلۈك سۆھبەت» ناملىق ئەسىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىك بولۇپ، ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى نەسىرىي ئەسەرلەر ئىجادىيىتىنىڭ يېڭى ئۇلگىسىنى ياراتتى. ئەسەر ۋەقەلىكى 1348 - يىلى ئىتالىيە ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان چاشقان ۋاباسى (قارا كېسەل) نى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولۇپ، ئون نەپەر ئەر - ئايالنىڭ ۋابادىن قېچىپ يىراق سەھرادىكى بىر داچىدا كۈن ئۆتكۈزگەنلىكى، ھەربىر كىشىنىڭ بىر كۈندە بىردىن ھېكايە سۆزلەپ ۋاقىتنى ئۆتكۈزگەنلىكى ھەمدە ئون كۈندە ئون ھېكايىنىڭ ئېيتىلغانلىقىنى مەزمۇن قىلىدۇ. بوككاچچىئو ئەسەردە جىنسىيەت پۈرىقى قويۇق بولغان ھېكايىلەر ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇزۇن مەزگىل بوغۇلغان ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئىچكى نىداسىنى ئاشكارىلايدۇ. چېركاۋ، دىنىي جەمئىيەت ۋە مۇناستېرلاردىكى سىرتقى كۆرۈنۈشى سىرلىق ئىلاھىي پەردىلەر بىلەن ئورالغان، ئەمما ئىچكى قىسمى زەردابقا تولغان بۇرۇقتۇرما ھالەتنى پاش قىلىدۇ. ئەركىن مۇھەببەت، ئىنسان تەبىئىتى ۋە ھايات رومانتىكىسىغا مەدھىيە ئوقۇيدۇ. «ئەسەردىكى ھېكايە

ۋەقەلىكلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىنى بوككاچچىئو ئۆزى توقۇغان بولۇپ، كۆپ قىسمى كلاسسىك نەمۇنىلەردىن، شەرق يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن، ئوتتۇرا ئەسىردىكى رېتسارلىق ھېكايىلىرىدىن، فرانسىيىنىڭ قىسسىلىرىدىن ۋە ئىتالىيە خەلق چۆچەكلىرىدىن ئېلىنغانىدى.»①

شۇنىڭدىن كېيىن، گۇمانىزملىق ئەدەبىيات ئېقىمى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئالپس تاغلىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى غەربىي ياۋروپادا يېڭى ھاياتنى كۇچكە ئېرىشتى. فرانسىيىدە رابلېي (Francois Rabelais، 1494 — 1553) ئۆزىنىڭ «گىگانت شەخسلەر قىسسىسى» ئارقىلىق، ئەنگلىيىدە شېكسپىر (William Shakespeare، 1564 — 1616) ئۆزىنىڭ سونېت ۋە دراملىرى ئارقىلىق ياۋروپا رېنېسسانسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى.

شېكسپىر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىتالىيە ئويغىنىشىدىن بۇيانقى ياۋروپا گۇمانىزملىق روھىنىڭ نۇر چەشمىلىرىنى يۇقىرى بەدىئىي يۇكسەكلىكتە ئىپادە قىلدى. شۇنداقلا سانائەت ئىنقىلابى يېتىپ كېلىش ئالدىدىكى ياۋروپا ئەدەبىياتىنىڭ ۋەجدانىنى ئەكس ئەتتۇرگەنىدى. ئۇنىڭ سونېتلىرى ۋە «ۋېنېتسىيە سودىگىرى»، «تومۇز كېچىسىدىكى چۈش»، «ئون ئىككىنچى كېچە»، «ھېنرى Ⅳ»، «ھاملېت»، «ئوتېللو»، «ماكبېس»، «پادىشاھ لېر»، «رومېئو ـ ژۇلېتتا»، «ئانتونى ۋە كلېئوپاترا»، «ئافىنادىكى تىمون» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرى بىلەن يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ، زامانداش ۋە ئۆزىدىن كېيىن ئۆتكەن بارلىق ئەدىبلەرنىڭ سۈرەن ـ چۇقانلىرىنى كۆمۈپ تاشلىدى.

شېكسپىر ئەسەرلىرىنىڭ سۈژېت مەنبەلىرى تۇرلۇك

---

① ژىلل دۇرانت: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، 5 ـ قىسىم، بېرىنچى كىتاب، 44 ـ بەت.

ئەللەردىن كەلگەنىدى. بۇنىڭ ئىچىدە بەزى سۈزۈتلار ھەتتا ئىسلام شەرقىدىكى بەدىئىي ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن ئېلىنغانىدى. شېكسپېرنىڭ قەھرىمانلىرىمۇ ئاللىقاچان دۆلەت ۋە مىللەت چېگرىلىرىدىن ھالقىپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان گۈمانىزملىق تېندېنسىيىنى ئىپادە قىلغانىدى. ئۇلار تۇرلۇك ئەللەردىكى تۇرلۇك خەلقلەردىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانىنىڭ تەبىئىي ماھىيىتى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەشتە ئورتاق نۇقتىدا كېسىشەتتى. ئۇلار ئۇچۇن مۇھەببەت ئۆلۈمدىن ئۇستۇن تۇراتتى، غۇرۇر ۋە جاسارەت ھەممىنى بېسىپ چۈشەتتى. پادىشاھ لېردىكى رەھىمسىزلىك ۋە ياخشىلىق، ھاملېتتىكى روھىي ئىزتىراپ، شارلوكتىكى ئاچ كۆزلۈك، رومېئودىكى چىن سۆيگۈ... شېكسپېرنىڭ قەلبىمى ئاستىدا ئاخىرقى رېنېسسانس دەۋرىنىڭ سەنئەت كەيپىياتىنى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرگەنىدى.

ياۋروپا رېنېسسانسى بىلەن تەڭلا ئۇزاق ئاسىيادىكى سىرلىق ئەل — ئىران بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا شەرق ئويغىنىشىنىڭ ئاخىرقى ئالتۇن دەۋرى يېتىپ كەلمەكتە ئىدى. موڭغۇل ئىستېلاسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران شەھەرلىرىدە قالدۇرغان دەھشىتىنىڭ قان داغلىرى قۇرۇماي تۇرۇپلا ئەمىر تېمۇرنىڭ يېڭى ئىمپېرىيىسى بۇ زېمىندا قەد كۆتۈردى. ھافىز شىرازى (1320 — 1389) ئۆزىنىڭ قەلبىلەرنى لەرزىگە سالغۇچى لىرىك غەزەللىرى ئارقىلىق ئەمىر تېمۇرنىڭ ھەممىنى كۈمپەيكۇم قىلىۋېتىشكە تەييار تۇرغان قىلىچى ۋە دەھشەتلىك غەزىپىنى ئۇستىدىن غالىپ كەلدى. مىلادىيە 1387 - يىلى ئەمىر تېمۇر زور قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، ئىرانىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى شىراز شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. شۇ كۈنى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئېسىگە بۇ شەھەرنىڭ ئەڭ داڭلىق پۇقراسى ھافىز شىرازىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرى كەلدى:

ئەگەر ئۇل تۈركي شىرازى قولىغا ئالسا كۆڭلۈمنى، كى خالى ھىندۇغە بەرگۈم سەمەرقەندۇ بۇخارانى.

گۈزەل سەمەرقەنتنى ئۆز ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قىلىشنى قارار قىلغان ئەمىر تېمۇر دەرغەزەپ بولۇپ، ھافىزنى ئۆز قارارگاھىغا چاقىرتتى ۋە سەمەرقەنت بىلەن بۇخارادەك ئىككى چوڭ شەھەرنى قايسى بىر مەزلۇمنىڭ رۇخسارىدىكى خالىغا تېگىشمەكچى بولغان بۇ قاپ يۈرەكنى راسا ئەدەپلىمەكچى بولدى. ئەمىر تېمۇر غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى:

— ئەي، بەتبەخت! مەن قۇلۇمدىكى ئالتۇن شەمشىرىمگە تايىنىپ دۇنيادا ئادەم ياشايدىغانلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئىستىلا قىلدىم، لېكىن سەمەرقەنت بىلەن بۇخاراغا يېتىدىغان گۈزەل شەھەرنى تېخى ئۇچراتمىدىم. ھالبۇكى، سەن قايسى يۈرىكىڭ بىلەن مېنىڭ ئاستانەم ھېسابلانغان ئىككى شەھەرنى شىرازدىكى تۈرك قىزىنىڭ ئاشۇ ئەرزىمەس خالىغا تېگىشىۋەتمەكچى بولدۇڭ؟...

ھافىز بېشىنى كۆتۈرۈپ تەمكىنلىك بىلەن ئېيتتى:

— ئەي، پادىشاھىئالەم، جانابلىرىدەك جاھانىي بويسۇندۇرغان يېڭىلمەس شاھنىڭ قىممەتلىك ۋاقتىنى چىقىرىپ كەمىنە ھافىزنى قوبۇل قىلىشى ھەمدە پېقىرنىڭ ئۆزۈمنى چاغلىماي يېزىپ تاشلىغان ئاشۇ ئەرزىمەس ئىككى مىسرا شېئىرىم ئۈچۈن غەزەپ شەمشىرىنى قىنىدىن چىقارماقلىرى بىھاجەتتۇر!

ئەمىر تېمۇر ھافىزنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. بەرھەق، ئىككى مىسرا شېئىر ئۈچۈن بىر جاھانگىزنىڭ ئاچچىقلىنىشى راستتىنلا ھاجەتسىز ئىدى! تېمۇر ھا فىز شىرازنى كەچۈرۈم قىلدى ۋە ئۇنىڭغا تون كىيگۈزۈپ، نۇرغۇن مال - دۇنيا تارتۇق قىلدى.①

---

① ژىلل دۇرانت: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، 6 - قىسىم، ئىككىنچى كىتاب، 920 - بەت.

ئەمىر تېمۇر ھافىز شىرازى بىلەن قىلغان بۇ قىزىقارلىق سۆھبىتىنى ئۇزۇن يىللارغىچە ئۇنتۇيالمىدى. ئۇ ئۆز ئەۋلادلىرىغا غايەت زور بىر ئىمپېرىيىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە مەدەنىيەت ئويغىنىشى بىلەن خاراكتېرلەنگەن بۇيۇك بىر دەۋرنىمۇ قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيە ۋە سىياسىي ھۆكۈمرانلىق جەھەتتىكى مىسلىسىز قابىلىيىتىگە زادىلا ۋارىسلىق قىلالمىدى. ئۇ قۇرغان ئىمپېرىيىنىڭ ئۆچتىن ئىككى قىسمىنىمۇ قولدا تۇتۇپ تۇرالمىدى. ئەمما ئۇلار — شاھرۇھ، بايسۇنغۇر، ئۇلۇغبېگ، ھۈسەيىن بايقارا ۋە بابۇر قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراساندىكى سەمەرقەنت، ھېرات قاتارلىق شەھەرلەردىن ھىندىستاندىكى دېھلى، ئاگرا قاتارلىق جايلارغىچە بولغان ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىگە ھامىيلىق قىلدى.

ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئالتۇن دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئابدۇرەھمان جامى بىلەن تۇركىي تىللىق ئەدەبىياتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق يۈقىرى دولقۇنىنى يارىتقان بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئەنە ئاشۇ دەۋردە ياشىدى ۋە ئىجاد ئەتتى.

جامى (1414 — 1492) نىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى خۇراسان سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھېراتتىكى بىر مەھەللىسىك سەلتەنىتى ۋە ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىگە بولغان ھامىيلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. جامى ياشلىقىدا ھېراتتىكى نەقشىبەندىيە ئېقىمىنىڭ ئۆلىماسى بولغان سەئىددىدىن كاشغەرىنى ئۇستاز تۇتۇپ، كېيىنچە مۇشۇ ئېقىمنىڭ مەشھۇر ۋەكىلىگە ئايلانغانىدى. جامى ھېراتتىكى ئەدەبىي ئويغىنىش دولقۇنىغا يېتەكچىلىك قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاجايىپ كاتتا ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى. شېئىرىيەت، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە تارىخشۇناسلىق جەھەتتە

مول نەتىجىلەر قازاندى. جامىنىڭ ئۆز ئۆمرىدە 54 پارچە ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدىكى «ھەفت ئەۋرەڭ» نامى ئاستىدا يازغان يەتتە داستانى جامى ئىجادىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلدى. شۇنداقلا ئىسلام تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كېيىنكى راۋاجىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە يېتىلىشىدىمۇ جامىنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. شۇڭا، نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغاندى: «تاكى جاھان مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىلا، ئۇ زاتىنىڭ يورۇق دىللىرىنىڭ نەتىجىلىرى جاھان ئەھلى ئۈچۈن كەم بولمىسۇن. پەلەك چۆرگىلەپ تۇرسىلا ئۇنىڭ ئوچۇق كۆڭۈللىرىنىڭ پايدىلىرى دەۋران خەلقى ئۈچۈن ئۆكسمەسۇن... ئۇ زاتنىڭ يېقىملىق نەزمىلىرى شۇ قەدەر كۆپ بولغانلىقتىن، قىسمەنلىرىلا يېزىلدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئىجادىيەت خەزىنىلىرى تولۇق بايان قىلىنسا جاھان دېڭىزى تېشىپ كېتىدۇ.»①

نەۋائى شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ، تېخىمۇ ئېنىقراقى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇرى ۋە گۇمانىزمچى شائىرى ئىدى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا مول سەمەرىلىك بەدىئىي ئىجادىيەتتىن باشقا ئۆز دەۋرىدىكى مەۋجۇت پەنلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئەسەرلەر يازغاندى. پارس تىللىق ئەدەبىياتنىڭ بىرقانچە ئەسىرلىك شان ـ شەۋكىتى ئالدىدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادە قىلالمايۋاتقان تۈركىي ئەدەبىي تىلنى يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلغاندى. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ شائىرى ئىدى. ئۇ ئۆز مىللىتىدىن كېلىپ چىققان، شۇنداقلا ئەسەرلىرىدىكى مىللىي روھ ئارقىلىق يەنە ئۆز

① ئەلىشىر نەۋائى: «مەجالىسۇن نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى، 364 ـ، 365 ـ بەتلەر.

مىللەتنىڭ قايتقان شائىر ئىدى. ۋاھالەنكى، نەۋائىنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرى، ئىجادىيەت مېتودى ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھى ئۇنى ئۆز مىللەتىنىڭ پاسىلىدىن ئاللىقاچان قاتتىقتانىدى. ئۇ رېئېسسانس دەۋرىدىكى شائىرلارغا خاس گۈمانىزملىق روھ بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ ماكان ۋە زامان چەمبىرەكلىرىدىن ھالقىپ چىقىپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ شائىرىغا ئايلانغانىدى.

نەۋائىنىڭ گۈمانىزملىق غايىلىرى ئۇنىڭ «خەمسە» نامى ئاستىدىكى داستانلىرىدا، بولۇپمۇ «فەرھاد ـ شېرىن» داستانىدا گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەنىدى. نەۋائى ئۆز قەھرىمانىنى بولغان فەرھادنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى يارىتىشتا ئىنسانىنىڭ يەككە ھالەتتىكى خۇسۇسىي كەچۈرمىشلىرىگە ئەمەس، بەلكى فەرھاد ۋە ئۇنىڭ ۋەتەنداشلىرىنىڭ ئومۇمىي سائادىتىگە بەكرەك كۆڭۈل بۆلگەنىدى. نەۋائىنىڭ قەلبىمى ئاستىدا، شېرىنىنىڭ ۋەتىنى ئوخشاشلا فەرھادنىكىمۇ ۋەتىنى ئىدى. پەقەت ئاشۇ ۋەتەن بەختـ ـ سائادەتكە ئېرىشكەندىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ مۇھەببىتىمۇ يېڭىچە قىممەتكە ۋە مەنگە ئىگە بولاتتى. شۇڭلاشقا رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن ژىرمۇنسكىي نەۋائى ئىجادىيىتىدىكى «ئويغىنىش دەۋرىنىڭ گۈمانىستىك غايىسى فەرھاد ئوبرازىغا مۇجەسسەملەشكەن» دەپ كۆرسەتمەيدۇ.

دەرۋەقە، نەۋائى قەھرىمانلىرى مىللەت، دىن، ئىرق، مەملىكەت ۋە جۇغراپىيىلىك چەكلىمىلەرنى بۆسۈپ ئۆتىدۇ ۋە قويۇق ئىنسانىپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە خەلقلەر دوستلۇقىنى نامايان قىلىدۇ. نەۋائىنىڭ «فەرھاد ـ شېرىن» داستانىدىكى قەھرىمانلار تۈرلۈك ـ تۈمەن خەلقلەرگە مەنسۇپ. مەسىلەن، فەرھاد چىنلىق، شاپۇر ئىرانلىق، شېرىن ئەرمەنىستانلىق، سوقرات يۇنانلىق. ئەمما، ئوخشاشمىغان ئەللەردىن كېلىپ چىققان بۇ قەھرىمانلار ئىنسانىيەتنىڭ ئۇلۇغۋار غايە يۆنىلىشلىرىدە ئورتاقلىشالايدۇ. نەۋائى يەنە داستاندا، خاقانى

چىن بىلەن يۇنانىستاننى يىپەك يولىنىڭ شەرقى بىلەن غەربىدىكى ئىككى بۇيۇك مەدەنىيەت ئوچىقى سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. چىن - خوتەن رەسساملىرى ۋە نەققاش - مىمارلىرىدىن مانى، بانى، قارەن قاتارلىقلارنى؛ يۇنان مۇتەپەككۇرلىرىدىن سوقرات، فىساغۇرۇس (پىفاگور)، بوقرات (ھىپپوكرات)، ئەپلاتون (پلاتون)، ئەرەستو (ئارستوتېل) قاتارلىقلارنىڭ نامىنى كۆپ قېتىم ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. نەۋائىنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى فەرھاد ئوتتۇرا ئاسىيا ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يارقىن سىماسى، شۇنداقلا شۇ دەۋر مەدەنىي ھاياتىنىڭ غايىۋى ئىنتىلىشلىرىنى ئۆز ۋۇجۇدىغا جۇغلىغان شەخس. گەرچە فەرھاد ئۆز پروتوتىپىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەپسانىۋى، تارىخىي مەنبەلىرىدىن ئالغىنى بىلەن، روھىي ئالىمىنى يىپەك يولىنى بويلاپ تارقىلىۋاتقان ۋە ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇۋاتقان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ مۇجەسسەملىدىن تويۇندۇرغانىدى. بۇ نۇقتىدا نەۋائىنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى فەرھاد خۇددى شېكسپىرنىڭ قەھرىمانلىرىغا ئوخشاشلا مىللەت، دىن، ئىرق ۋە مەملىكەت چېگرىلىرىدىن ھالقىپ چىقىدۇ ۋە كۇچلۇك گۇمانىزملىق روھنى ئىپادە قىلىدۇ. شۇڭا نەۋائى مەردانىلىق بىلەن:

كۆڭۈلنى ئالسا مەلامەت بىلەن تەفاۋەت يوق،
خىتايۇ ئولسۇنۇ يا ئەرمەنى ۋە يا ھىندۇ.

ھۆسن چۈن جىلۋە قىلۇر ئاقۇ قارادا يوق پەرق،
كىشىگە كەلسە بالا، خاھى خىتا خاھى ھەبەش.

دەپ يازىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئىيتقاندا، «فەرھاد ئوبرازىدا ئويغىنىش دەۋرىگە خاس ئىدىيىلەر ھەقىقەتەن روشەن ئەكس ئەتكەن. شەرق ئويغىنىش دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن نەۋائىي قەھرىمانلىرىنىڭ مۇھەببىتى ئۆلۈمدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. فەرھاد مېھنەتكەش، ئىجادكار، قۇرغۇچى، تاش كېسەر، ھەيكەلتىراش،

نەققاش، رەسسام، قانال قازغوچى، جەڭچى، سەركەردە، شائىر، مۇتەپەككۇر، قەدىمكى مەدەنىيەت ژارىسى، سوقراتنىڭ شاگىرتى. فەرھاد ئەنە شۇنداق كۆپ قىرلىق شەخس. ئۇنىڭ مۇنداق كۆپ قىرلىق شەخس ئىكەنلىكى بىر ئەلنىڭ، بىر دەۋرنىڭ ئەمەس، بەلكى تۇرلۇك دەۋردىكى تۇرلۇك خەلقلەرنىڭ — گرېكلار، پارسلار، ئەرەبلەر، ئەرمەنلەر ۋە تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدە ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەنلىكىدىن كېلىپ چىقىدۇ.»①

نەۋائى خۇددى دانتېغا ئوخشاشلا مىللىي تىللار جىددىي رەۋىشتە قېلىپلىشىشنى ۋە يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇشنى ئىزدەۋاتقان بىر دەۋردە ياشىدى، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ نوپۇزى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان شارائىتتا، ئۆز ئانا تىلىدا مەردانىلىك بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، تۇركىي ئەدەبىي تىلىغا يېڭى ھاياتىي كۈچ بېغىشلىدى. «فارسىي شېكەرەست»، «ئەرەبىي ھەسەلەست» دېگەن مۇقام ئەۋج ئالغان زاماندا، ئانا تىلى دۈچ كەلگەن خەۋپنى ھەممىدىن بۇرۇن ھېس قىلغان نەۋائى ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئىجادىيىتىنى ئارقىلىق «تۇركىي ھۈنەرەست» شوئارىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. خۇددى نەۋائى «شۇ ئېھتىمالغا ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇكى، تۇركىي خەلقلەرنىڭ تالانت ئىگىلىرى پۈتۈنلەي پارس تىلى بىلەن شېئىر يازسۇن ـ دە، تۇركىي تىل بىلەن يازمىسۇن، بەلكى كۆپچىلىكى يازالمىسۇن!» دېگىنىدەك، ئۇنىڭ مىللىي غۇرۇرى ئۆز ئانا تىلىنىڭ بۇ تەقدىرىگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا يول قويمىدى. نەۋائى تۇركىي تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى ۋە شۇ ئارقىلىق تۇركىي ئەدەبىياتىنى قوغداش ئۈچۈن

① شېرىپىددىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 483 ـ، 484 ـ بەتلەر.

بەل باغلىدى.①

شۇنداق قىلىپ نەۋائى قەلبىگە بۇيۇك مەقسەتلەرنى پۈكۈپ، مەردانىلىك بىلەن تۈركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ باردى ھەمدە تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل تىل ئىكەنلىكىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن نامايان قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ يازدى:

گەر نۆكتەلىرى جاھاننى تۇتتى،
غەۋغالىرى ئىنسۇ - جاننى تۇتتى.
چۇن فارسى ئەردى نۆكتە شەۋقى،
ئازراق ئىدى ئاندا تۈركىي زەۋقى.
ئۇل تىل بىلە نەزم بولدى مەلفۇز،
كىم فارسى ئاڭلار بولدى مەھزۇز.
مەن تۈركچە باشلىبان رىۋايەت،
قىلدىم بۇ فەسانەنى ھېكايەت.
كىم چۇن شۆھرەتى جاھانغا تولغاي،
تۈركىي ئېلى داغى بەھرى ئالغاي.

بۇ دەۋردىكى تۈركىي تىلىنى تىرىلدۇرۇش ھەرىكىتى ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئىجادىدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى «خەزائىنۇل مەئانى» بىلەن داستانلار توپلىمى «خەمسە» دە تۈركىي تىلىنىڭ بەدىئىي قۇدرىتىنى جەۋلان قىلدۇردى. شۇڭلاشقا نەۋائىنىڭ ئۇستازى ۋە زامانداشى، بۇيۇك پارس - تاجىك مۇتەپەككۇرى ئابدۇرەھمان جامى ئۆزىنىڭ «خىرەدنامەئى ئىسكەندەر» (ئىسكەندەر ئەقىلنامىسى) نامىلىق داستاندا نەۋائىغا مۇنداق باھا بەردى:

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەيىن»، سىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، كىرىش سۆز قىسمى، 5 - بەت.

تۇركىي تىلدا داغى نەقش كەلدى ئەجەب،
ھەتتا سېھىرگەرلەرمۇ باغلىدى لەب.
بۇنداق گۈزەل نەقش چۈشۈرگەن قەلەم،
بېشىغا ئافىرىنلەر ياغدۇرسۇن ئالەم.
كەچۈرسۇن فارسىيدا گۆھەر تەرگەنلەر،
دارى تىلىدا دۇر ـ خەزىنە بەرگەنلەر.
بۇنىڭ تىلى ھەم گەر بولسا دارى،
ماجالسىز قالاتتى ئۇلارنىڭ بەرى.①

خۇددى نەۋائى «مەن تۇركىي خەلقلەرنىڭ خۇش تىللىرىغا بۇيۇك بىر ھەقىقەتنى ئىسپاتلاپ بەردىم»② دېگىنىدەك، ئۆزنىڭ تەشەببۇسلىرى ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئارقىلىق زامانداشلىرى ۋە ۋەتەنداشلىرىغا ئەڭ يارقىن ئۈلگە تىكلەپ بەردى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، نەۋائى بىر ئۇلۇغ شائىرلا ئەمەس، بەلكى يەنە كەسكىن نەزەرىيىچى، مۇتەپەككۇر ۋە تۇركىي تىل ئىنقىلابىنىڭ يېتەكچىسى ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى تۇركىي تىللىق ئەدەبىلەرنىڭ ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ XV ئەسىردىكى ئاخىرقى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىگە يېڭى مەزمۇن قوشتى.

دانىي بىلەن نەۋائى زامانداش ئەمەس. ئۇلارنى ئىككى ئەسىرچە ۋاقىت، ئون مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق مۇساپە ۋە پۈتۈنلەي باشقىچە دىن ھەم مەدەنىيەت قاتلىمى ئاجرىتىپ تۇرىدۇ. ئەمما ئۇلار ئۇچرىشىدىغان ئومۇمىي مەيدان بار. بۇ مەيدان ئاكادېمىك ن. ئى. كونراد ۋە ۋ. م. ژىرمۇنسكىيلار تەكىتلىگەن

① «جامى ۋە نەۋائى»، تاشكەنت، 1989 ـ يىل نەشرى، 20 ـ بەتتىكى پارسچە، 42 ـ بەتتىكى ئۆزبېكچە مىسرالارغا قارالسۇن.
② ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەيىن»، 53 ـ بەت.

شەرق ۋە غەرب ئۇچۇن ئورتاق بولغان ھادىسە رېنېسسانس، يەنى ئويغىنىشتۇر. ئويغىنىش پۈتۈن دۇنياغا ئورتاق ھادىسە سۈپىتىدە دانتې بىلەن نەۋائىنى يۈكسەك نۇقتىلاردا ئۇچراشتۇرۇپ تۇرىدۇ.① دانتې بىلەن نەۋائىنىڭ ئۆز ئانا تىللىرىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە ئابدۇللا ئارىپوفمۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئانا تىلغا بولغان چەكسىز مۇھەببەت، ئۇنىڭ تەقدىرى ۋە كامالىتى ئۇچۇن مەسئۇللۇق — مانا بۇ سۆز ئۇستىلىرىنى بىرلەشتۇرگۈچى بىرىنچى پەزىلەت. دانتې ئىتالىيان تىلىنى خەلقئارا تىزىملىكتە قانچىلىك قارار تاپقۇزغان بولسا، نەۋائىمۇ شۇنداق ۋەزىپىنى — ئالەمشۇمۇل ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىشىنى ئادا قىلدى. ئېتىنىك جەھەتتىن ئاجايىپ خىلمۇ خىل، قانچىدىن قانچە شېۋىلەردە سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىغا خاس سۆزلەرنى ئەدەبىي تىل دائىرىسىگە ئېلىپ كىردى. نەۋائىنىڭ جۇرئىتى ۋە جاسارىتى، ماھارىتى تۇپەيلى ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى (بۇ يەردە تۇركىي ئەدەبىي تىلى دېيىش كېرەك — ئا) مۇكەممەل شەكىللىنىشكە ئېرىشتى.»②

دانتې بىلەن نەۋائىنىڭ يۈكسەك پەللىلەردىكى دىئالوگلىرىدا خېلى كۆپ ئورتاقلىقلار بار ئىدى. بولۇپمۇ بەدىئىي ئىجادىيەت ئارقىلىق ئانا ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە تاكامۇللاشتۇرۇشتا ئۇلارنىڭ ئوخشىشىپ كېتىدىغان تەرەپلىرى كۆپ ئىدى. بۇ ھەقتە سۆۋان مېلى مۇنداق دەپ يازغانىدى: «دانتې ئانا تىلى — ئىتالىيان تىلىنى ئۇ قانداش بولغان لاتىن تىلىدىن ئاجراتتى، ئانا تىلنىڭ مۇستەقىللىقى ئۇچۇن كۈرەشتى ۋە ئۆز ئەسەرلىرى بىلەن بۇ مۇستەقىللىقنى ئىشقا ئاشۇردى. بەدىئىي ئەدەبىياتنى خەلق ئاممىسىغا يېقىنلاشتۇردى. ۋەزىپە ئۇلۇغ ئىدى، خىزمەتمۇ شۇنىڭغا يارىشا بولدى. ئەلىشىر

---

① سۆۋان مېلى: «نەۋائى ۋە دانتې — يۈكسەك پەللىلەردە ئۇچرىشىش»، ئۆزبېكچە «جاھان ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىللىق 2 - سانى.

② ئابدۇللا ئارىپوف: «ئەدەبىي قەيتلەر»، «ئۆزبېكستان ئەدەبىيات - سەنئىتى» گېزىتى، 1991 - يىل، 21 - مارت سانى.

نەۋائىنىڭ ئالدىدا بۇنىڭدىنمۇ ئۇلۇغراق ۋەزىپە تۇراتتى. قەدىمكى دارى پارس تىلى يالغۇز ئىراندىلا ئەمەس، بەلكى مەركىزي ئاسىيادىمۇ مۇتلەق نەپس ئەدەبىي تىل دەپ ئېتىراپ قىلىنغان بىر پەيتته (ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئىچكى تۈزۈلۈش جەھەتتىن تۈركي تىلغا يات تىل ئىدى)، ئانا تۈركي تىلدا ئۆز ئەسەرلىرىنى يارىتىش ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ بەش يۈز يىللىق مول تەجرىبىسىنى ئۆزلەشتۈرگەن، سۈمۈرگەن ھالدا سۆز سەنئىتىنى، ئەدەبىيات پەلسەپىسىنى يېڭى بىر يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈش ئەلىشىر نەۋائىغا نىسىپ بولدى.»①

نەۋائىنىڭ زامانداشلىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئىزباسارلىرى نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىدى. دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نەۋائىنىڭ شان ـ شۆھرىتى بارغانسېرى ئېشىپ باردى. ئۆز دەۋرىدىكى خۇراسان دۆلىتىنىڭ پادىشاھى، نەۋائىنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى ساۋاقدىشى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا «رىسالە» نامىلىق ئەسىرىدە نەۋائى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «... ۋە لېكىن گۈزەل مەنىلەر كېلىنچەكلىرىگە بۇ كۈنگىچە ھېچكىم تۈركانە كىيىم كىيگۈزمىگەن ۋە ئۇ نازىنىنلارنى بۇ گۈزەل سەرپا بىلەن بېزەپ يورۇقلۇققا چىقارمىغانىدى. مۇشك ھىدلىق گۈزەل گۈللەر قابىلىيەتلىك يۈرەكلەرنىڭ يوشۇرۇن جايلىرىدا يالىڭاچ پېتى ئۆيۈلۈپ ياتقانىدى شۇنداقلا بۇ ھۆر قىياپەتلىك زىبالار كىيىمسىزلىكتىن ناز بىلەن جىلۋە قىلالمىغانىدى. تا بۇ بەختىيار زامانداش ۋە قۇتلۇق دەۋراندا... ھەق سۆز ئېيتىشنىڭ قەھرىمانى، يەنى نەۋائى تەخەللۇسى بىلەن مەشھۇر مىر ئەلىشىر تۈركي تىلىنىڭ ئۆلگەن جەسىتىگە مەسىھ نەپىسى بىلەن روھ — جان كىرگۈزدى ۋە ئۇنىڭغا تۈركي سۆز يىپەكلىرىدىن

---

① سۇۋان مىلى: «نەۋائي ۋە دانتى — يۈكسەك پەللىلەردە ئۇچرىشىش»، ئۆزبېكچە «جاھان ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىللىق 2 ـ سانى.

توقۇلغان قىممەتباھا، ئەپسۇس كىيىملەرنى كىيگۈزدى. . .»[1]

بابۇر ئەۋائى ھەققىدە توختىلىپ: «ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ ھەم ياخشى يازغان ئەمەس»[2] دېگەن بولسا، مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدي» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇنىڭدىن ئاۋۋال ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم تۈركي تىلدا شېئىرنى ئۇنىڭدىن كۆپرەك ۋە ئۇنىڭدىن يۇكسەكرەك يازالمغان ئەمەس. ئەۋائى بۇ ھۇنەردە ئۇستازدۇر»[3] دەپ يازىدۇ.

شۇنداق، ئەۋائى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركي ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك يولباشچىسى ۋە شائىرى، شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭمۇ شائىرى. ئەۋائى ئەسەرلىرىدىكى قويۇق ئىنسانپەرۋەرلىك روھ، ھۆر ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈش ۋە ئىلغار ئىجتىمائىي غايىلەر ئۇنىڭ غەربتىكى بۈيۈك پىكىرداشلىرى — دانتې، بوككاچچىئو، پېترارکا، شېكسپىر قاتارلىقلارنىڭ گۈمانىزملىق قاراشلىرى بىلەن روشەن بىرەكلىك ھاسىل قىلغانىدى. دۇنيا تىنچلىق كېڭىشى 1968 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 525 يىللىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتىگە يوللىغان تېلېگراممىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «بارلىق مەملىكەتلەرنىڭ خەلقلىرى بەش ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئەلىشىر ئەۋائىنىڭ خاتىرە پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر شائىرنىڭ ئىجادىي مىراسلىرىغا چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام بىلەن قاراۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىمەكتە. ئەلىشىر ئەۋائىنىڭ ئالىيجانابلىق ئىجتىمائىي غايىلىرى ۋە ئىلھامبەخش ئەسەرلىرى تىنچلىق ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان خەلقەرنىڭ

---

① ئىززەت سۇلتان: «ئەۋائىنىڭ قەلب دەپتىرى»، تاشكەنت، 1969 ـ يىل، ئۇزبېكچە نەشرى، 396 ـ، 397 ـ بەتلەر.

② زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى، 319 ـ بەت.

③ ئىززەت سۇلتان: «ئەۋائىنىڭ قەلب دەپتىرى»، 398 ـ بەت.

ھەمكارلىقىنى مۇستەھكەملەشكە يارىدەم بەرمەكتە» .

7. گالىلېينىڭ تېلېسكوپى ۋە ئۇلۇغبېگنىڭ رەسەتخانىسى

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى غەرب ۋە شەرقتە تەبىئەت ۋە كائىنات ھەققىدىكى ئىلىملەرنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا زېمىن ھازىرلىدى. ئاسترونومىيە بۇ دەۋردىكى تەبىئىي پەن تەرەققىياتىنىڭ گۈلتاجىسىغا ئايلاندى. كوپېرنىك «قۇياش مەركەز تەلىماتى»نى ئوتتۇرىغا قويدى. برۇنو ئۇنىڭ تەلىماتىنى تەشۋىق قىلغانلىقى ئۈچۈن دىنىي جەمئىيەت تەرىپىدىن ئوتتا كۆيدۈرۈلدى. گالىلېي تېلېسكوپنى كەشپ قىلىپ، كوپېرنىكنىڭ گۈمانىنى رېئاللىققا ئايلاندۇردى؛ ئۇلۇغبېگنىڭ سەمەرقەنتتىكى رەسەتخانىسىدا قەلبى ئۆركەشلەپ تۇرغان شەرق ئاسترونوملىرى كائىنات ھەققىدىكى ئاجايىپ ئۇلۇغۋار تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. ئىسلام شەرقىنىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرىدىكى تەبىئەت پەنلىرىدىكى بۇيۇك بايقاشلار بۇ يەردە رويابقا چىقتى. ئۇلۇغبېگ بۇ يەردە كائىناتتىكى 1018 يۇلتۇزنىڭ ھالىتى ۋە ھەرىكىتىنى تەتقىق قىلدى. «زىجى جەدىدى كورەگانى» مانا مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلدى.

ياۋروپا رېنېسسانسى سەنئەتتىكى ئويغىنىشنى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىپادىسى قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ قانىتىنى يەشتى. تەبىئەتنى بىلىش، ئۇنىڭ سىرىنى ئېچىشقا تىرىشىش ئومۇمىي خاھىشقا ئايلاندى. كىشىلەر ئەمدى رىم پاپاسى ۋە دىنىي جەمئىيەت بەلگىلەپ بەرگەن، «ئىنجىل»نىڭ روھى بويىچە شەرھلەنگەن كائىنات ھەققىدىكى

دوگماتىزمغا گۇمان بىلەن قارايدىغان بولدى. ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىتالىيە پۈتكۈل ياۋروپانىڭ ئىلىم - پەن ۋە كەشپىيات مەركىزىگە ئايلاندى. قەدىمكى يۇنان ۋە رۇمنىڭ ماتېرىياللىستىك ئىدىيىلىرى بىلەن ئىسلام شەرقىنىڭ ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ يېنىك دولقۇنلىرىغا قوشۇلۇپ ياۋروپا قىرغاقلىرىغا يېتىپ كەلدى ھەمدە غەيرەت ئۇيقۇسىدىن يېڭىلا ئويغانغان ئىتالىيانلارنىڭ تەپەككۇرىنى تىنىمسىز غىدىقلىدى. ئىتالىيە شەھەرلىرىدە تەبىئەتكە، ئىلىم - پەنگە، ئەقلىيلىككە ۋە تەجرىبە ئارقىلىق ئېرىشكەن بىلىمگە قىزىقىش ئەڭ ئالىي مەقسەت بولۇپ قالدى. شۇ دەۋردىكى ئىتالىيە ئالىمى پىكو (Giovanni Pico، 1463 — 1494) ھەتتا «تەبىئەت بىلەن (ئىنجىل) خۇدا تەرىپىدىن يېزىلغان ئىككى بۈيۈك كىتاب، بۇ ئىككى كىتاب گەرچە ئوخشاش بولمىغان تىلدا يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ يىلتىزى بىرلا نۇقتىغا تۇتۇشىدۇ»[1] دەپ كۆرسەتتى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى يالغۇز سەنئەتكارلارنىڭ دەۋرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تەبىئىي پەن ئالىملىرىنىڭمۇ پارتلاش دەۋرى ئىدى. لېئوناردو داۋىنچى (1452 — 1519) ھەم داڭلىق سەنئەتكار ھەم تەبىئىي پەن ئالىمى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ماي بوياق رەسىملىرىنىڭ تەسۋۋۇرىنى سەنئەت ئىلھامىدىن ئەمەس، بەلكى تەجرىبىدىن كەلگەن دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ قېتىرقىنىپ ئوقۇغان ئەسەرلىرى ئىچىدە كلاسسىك دەستۇرلاردىن باشقا، يەنە «خۇدانىڭ ئەسىرى» بولغان سىرلىق تەبىئەتمۇ بار ئىدى. «ئۇلار ئەسلا چۈشەنمەيدۇ، — دېگەنىدى داۋىنچى، — مېنىڭ ئەسەرلىرىم باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشاش كلاسسىك ماتېرىياللاردىن ئەمەس، بەلكى مۇتلەق كۆپ

---

① يۈگېنىئو گارىن (ئىتالىيە): «ئىتالىيىدە گۈمانىزم»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1998 - يىل خەنزۇچە نەشرى، كىرىش سۆز قىسمى، 8 - بەت.

ئەھۋال ئاستىدا بىۋاستە تەجرىبەمدىن كەلگەن. تەجرىبىنىڭ ئۆزى ئىجادىيەتكە ماھىر ئادەملەرنىڭ ھەقىقىي ئوقۇتقۇچىسى، شۇڭا مەن تەجرىبىنى ئۆزۈمگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ تاللىۋالدىم.»[1] داۋېنچىنىڭ تەجرىبە نۇقتىسىنەزەرى ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىنى گىئومېتىرىيە ۋە فىزىكا نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، سەنئەتتىكى ئېستېتىك گۈزەللىك بىلەن تەبىئەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەھسۇلى بولغان ئادەم بەدىنىدىكى گارمونىك تەڭپۇڭلۇقنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشكە ئېلىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، داۋېنچى يەنە ئۆزىنىڭ ئالەم بوشلۇقى ھەققىدىكى يېڭى گۇمانىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «قۇياش ھەرىكەتلەنمەيدۇ... يەر شارى ھەرگىزمۇ قۇياش ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىدىغان مەركەز ئەمەس، شۇنداقلا ئالەمنىڭمۇ مەركىزى ئەمەس.»[2]

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى يەنە ئالەم بوشلۇقى ۋە كائىنات ھەققىدىكى ئىلىملەرنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا زېمىن ھازىرلىدى. ئاستىرونومىيە بۇ دەۋردىكى تەبىئىي پەن تەرەققىياتىنىڭ گۈلتاجىسىغا ئايلاندى. پولشالىق پوپ كوپېرنىك (Nicolas Copernicus، 1473 — 1543) ھەممىدىن ئاۋۋال «يەر مەركەز تەلىماتى» دىن گۇمانلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پوپلۇقنى تاشلاپ، قەلبىگە بۈيۈك مەقسەتلەرنى پۈككەن ھالدا ئىتالىيىگە باردى ۋە بۇ يەردە ئون يىل ئۆگەندى، تەتقىق قىلدى. مىلادىيە 1514 - يىلىدىن باشلاپ، كوپېرنىكنىڭ «قۇياش مەركەز تەلىماتى» ھەققىدىكى قاراشلىرى ئېلان قىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كوپېرنىك ئاسمان جىسىملىرىنى ئۇزۇن يىل كۆزەتتى ۋە تەتقىق قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى

---

① يۇگېنىئو گارىن: يۇقىرىقى ئەسەر، 180 - بەت.

② Leonardo da Vince, *Notebooks*, ed. Edward MacCurdy, New York, 1937, vol. 1. p. 298—310

تەلماتلىرى «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى توغرىسىدا» دېگەن مەشھۇر كىتابىدا مەركەزلىك بايان قىلىندى. كوپېرنىك ئاسمان ھادىسىلىرىنى ئۇزاق يىل كۆزىتىش ئارقىلىق بىرىنچى قول سانلىق ئاساسلارغا ئىگە بولغانلىقىدا ھەمدە نۇرغۇن ماتېماتىكىلىق ھېسابلاشلارنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئاخىر: يەر شارى ئالەمنىڭ مەركىزى ئەمەس، بەلكى ئاي ئوربىتىسىنىڭ مەركىزى. بارلىق پلانېتلار قۇياشنى مەركەز قىلىپ ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ. قۇياش يەر شارىنى ئەمەس، بەلكى يەرشارى قۇياشنى ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇڭا، قۇياش جىمجىت تۇرىدۇ ۋە ئالەمنىڭ مەركىزى سانىلىدۇ، دېگەن يەكۈننى چىقاردى.

كوپېرنىكنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرى مىلادىيە 1543 ـ يىلى ئەتىيازدا، يەنى كوپېرنىكنىڭ ئاخىرقى تىنىقى قالغان كۈنلەردە ئېلان قىلىنىدۇ. كوپېرنىك يېڭى نەشردىن چىققان بۇ كىتابىنى نەمجان كۆزلىرى بىلەن ئاخىرقى قېتىم كۆرىدۇ ـ دە، كۈلۈمسىرىگەن پېتى بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىدۇ. «زامانىۋى ئىلىم ـ پەن نەزەرى بىلەن قارىغاندا، كوپېرنىك قاراشلىرىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق، ھەتتا ئۇنىڭدا روشەن خاتالىقلارمۇ بار ئىدى: ئەمەلىيەتتە قۇياش ئالەمنىڭ مەركىزى ئەمەس، شۇنداقلا ئۇ جىمجىتمۇ تۇرمايدۇ. بىراق، شۇ زاماندا مۇشۇنداق كۆز قاراشنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىش ئىدى. چۈنكى، ئۇ زاماندا ھەممىلا ئادەم دېگۈدەك يەر شارى جىسم تۇرىدۇ، قۇياش يەرشارىنى ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىدۇ، دەپ قارايتتى. بۇ تولىمى تەلىماتى ئارقىلىق ‹ئىسپاتلانغان› ، رىم پاپاسى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، مۇقەددەس ‹مۇتلەق ھەقىقەت› ئىدى؛ بۇنىڭدىن گۇمانلىنىش ‹بىدئەتلىك قىلغانلىق› ، ‹ئېتىقادتا ساپ بولمىغانلىق› ، چېركاۋغا قارشى تۇرغانلىق، ئىلاھىيەتكە ھاقارەت قىلغانلىق ۋە ‹قارا يۇزلۇك قىلغانلىق›

بولۇپ، مۇنداق «ئاسسىي، ئازغۇن» ئادەم ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتى.»[1] شۇڭلاشقا كوپىرنىكنىڭ «قۇياش مەركەز تەلىماتى» رىم پاپاسىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. دىنىي جەمئىيەت بۇيرۇق چىقىرىپ كوپىرنىكنىڭ كىتابلىرى ۋە تەلىماتلىرىنىڭ تارقىلىشىنى قاتتىق چەكلىدى. ئەمما، پاپا بارغانسېرى ئۇلغىيىپ بېرىۋاتقان ئىلىم ـ پەن نۇرىنى ئاللىقاچان قاتاللىشىپ كەتكەن چېركاۋ پەلسەپىسى بىلەن توسۇپ قېلىشقا ئامالسىز ئىدى!

ئىتالىيىدە يەنە بىر كىشى كۆكرەك كېرىپ. مەيدانغا چىقىپ، كوپىرنىكنىڭ «قۇياش مەركەز تەلىماتى» نىڭ توغرىلىقىنى قايتا جاكارلىدى. بۇ قورقماس كىشى ئىتالىيە ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى پەيلاسوپ برۇنو (Giordano Bruno ، 1548 — 1600) ئىدى! برۇنونىڭ تەشەببۇسلىرى ۋە كوپىرنىكنىڭ تەلىماتىغا بولغان مايىللىقى خرىستىئان چېركاۋ پەلسەپىسى ۋە ئىلاھىيەتشۇناسلىقىغا يەنە بىر قېتىم قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. دىنىي جەمئىيەت دەرھال پاپانىڭ ئەمرى بويىچە برۇنونىڭ «بىدئەتلىك گۇناھ»ى ئۈچۈن، ئۇنى دىنىي سوتقا ئاچىقتى ۋە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. 1600 ـ يىلى رىمدىكى گۈلسامساق مەيداندا برۇنو دىنىي جەمئىيەت تەرىپىدىن تىرىك پېتى ئوتتا كۆيدۈرۈلۈپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئىلىم ـ پەن بىلەن قاباھەت، تەجرىبە بىلەن ئىلاھىيەتنىڭ توقۇنۇشى توختىماستىن داۋاملاشتى. بۇ دەۋردىكى ئىنسانىيەت ئىبغىر بەدەللەرنى تۆلەش ھېسابىغا ئادەم ۋە كائىنات ھەققىدىكى يېڭى ئىزدىنىشلىرىنى ئېلىپ باردى. كوپىرنىك تۇتاشتۇرغان «قۇياش مەركەز تەلىماتى» نىڭ مەشئىلى برۇنونىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئىتالىيىلىك يەنە بىر تالانت ئىگىسىنىڭ قولىدا پارلاشقا

---

① «دۇنيا تارىخىدىكى بۈيۈك شەخسلەر — گالىلېي»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى، 76 ـ بەت.

باشلىدى. بۇ دەل يېقىنقى زامان ئىلىم ـ پەننىنىڭ ئاتىسى ۋە يارانقۇچىسى دەپ قارالغان گالىلېي (Galileo Galilei، 1564 — 1642) ئىدى.

گالىلېي ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئىتالىيەنىڭ پىسا شەھىرىدىكى بىر سۇنغان ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئائىلىسىدىكىلەر ئۇنىڭ دوختۇر بولۇپ پۈتكۈل ئائىلە ـ جەمەتىگە شان ـ شەرەپ كەلتۈرۈشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمما، گالىلېي مەدىتسىناغا زادىلا قىزىقمىدى. ئۇ ئائىلىسىنىڭ زورى بىلەن مەدىتسىنا ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئويلايدىغىنى دۇنيا ۋە كائىناتنىڭ سىرىنى ئېچىش ئىدى. شۇڭا، گالىلېي ماتېماتىك رېچىنىڭ ئىلھامى بىلەن مۇشەققەتلىك، ھەتتا ھاياتىغا خەۋىپلىك بولغان پەن تەتقىقات يولىغا ماڭدى.

گالىلېي ھاياتىدا ئاساسەن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ پروفېسسورى بولۇپ ئىشلىدى. نەزەرىيە تەتقىقاتى بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەجرىبە ۋە ئەمەلىي كۆزىتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئۇ پىسادىكى يانتۇ مۇنارىدا ئەمەلىي تەجرىبە ئېلىپ بېرىپ، جىسىمنىڭ ئەركىن چۈشۈش قانۇنىنى تاپتى. بۇنىڭ بىلەن مىڭ يىللار مابەينىدە چېركاۋ تەرىپىدىن «پەيغەمبەر» دەپ قارالغان ئارىستوتېلنىڭ «جىسىم ئېگىزلىكتىن چۈشكەندە ئۇنىڭ چۈشۈش سۈرئىتى شۇ جىسىمنىڭ ئېغىرلىقىغا باغلىق بولىدۇ» دېگەن قارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئۇ كۆزىتىش ۋە تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق يەنە ئېنېرتسىيە تېئورېمىسىنى، يەنى كېيىنكى ۋاقىتتا نيۇتون ئوتتۇرىغا قويغان بىرىنچى ھەرىكەت قانۇنىنى دەسلەپكى قەدەمدە يەكۈنلەپ چىقتى.

گالىلېي يەنە ئۆز تەتقىقاتىنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاشقا ماھىر كەشپىياتچى ئىدى. ئۇ ئاشۇ يىللاردا قېتىشمىلارنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆلچەيدىغان تارازىنى كەشپ قىلدى. كېيىن يەنە

تەمپېراتۇرا ئۆلچىگۈچنى كەشپ قىلدى. 1609 ـ يىلى چوڭايتىش ھەسسىلىكى 20 ھەسسە بولغان تېلېسكوپنى مۇڭەپپەقىيەتلىك ياساپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن ئاسترونومىيە تەتقىقاتىدا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش مەيدانغا كەلدى. كائىناتنى كۆزىتىش ۋە ئۇنىڭ سىرىنى ئېچىش ئىشلىرى يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى.

تېلېسكوپنىڭ كەشپ قىلىنىشى گالىلېينى ئاسترونومىيە ۋە ئاسمان جىسىملىرى تەتقىقاتى ساھەسىگە باشلاپ كىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ دىققىتى كائىناتقا مەركەزلەشتى. ئۇچقۇر تەپەككۇرى تېلېسكوپنىڭ كۆزى ئارقىلىق پلانېتىلار ئوربېتىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ چەكسىز ئالەمگە سەپەر قىلدى. ئۇ ئاي شارىنى ئۇزۇن مەزگىل كۆزىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇنداق خۇلاسىنى ئاشكارىلىدى: ئاي ئۆزى قوبۇل قىلغان قۇياش نۇرىنى يەر شارىغا قايتۇرغىنىغا ئوخشاش، يەر شارىمۇ قۇياشتىن قوبۇل قىلغان يورۇقلۇقنى ئايغا قايتۇرىدۇ. ئاي ئۆزى يورۇقلۇق چىقارمايدۇ، ئۇ ئۆزى قوبۇل قىلغان قۇياش نۇرى بىلەن يورۇيدۇ. ئاندىن بۇ يورۇقلۇقنى يەر شارىغا قايتۇرىدۇ. بىز كۆرۈپ تۇرغان ئاي نۇرى ئەمەلىيەتتە ئايدىن ئەكس ئەتكەن قۇياش نۇرىدىن ئىبارەت. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ كىچىك تېلېسكوپى ئارقىلىق يۇپىتېرنى كۆزىتىپ، يۇپىتېرنىڭ تۆت ھەمراھ يۇلتۇزىنى تاپتى ۋە ئۇنىڭغا «مېدىچى يۇلتۇزى» دەپ نام بەردى.

مىلادىيە 1610 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ بىر يۇلتۇزلۇق ئاخشىمى گالىلېي ئۆزىنىڭ تېلېسكوپىنى ۋېنېرا‌غا توغرىلىدى ۋە ۋېنېرانىڭ ئورنىدىكى ئۆزگىرىشنى بايقىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋېنېرامۇ قۇياشنى ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىدىكەن دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. كوپېرنىك خېلى بۇرۇنلا: ئەگەر بىزنىڭ كۆرۈش قابىلىيىتىمىز يېتەرلىك دەرىجىدە ئۆتكۈر بولىدىغان بولسا،

ۋېنېرادا ئاينىشتېكىسىگە ئوخشاش ئورۇن ئۆزگىرىش پەيدا بولىدىغانلىقىنى كۆرەلىگەن بولاتتۇق، دەپ ئالدىنئالا ھۆكۈم قىلغانىدى.

بۇگۈنكى كۈندە گالىلېي كوپېرنىكنىڭ ھۆكۈمىنى تېلېسكوپ ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇردى.

ۋېنېرادا ئورۇن ئۆزگىرىش پەيدا بولىدىغانلىقى ئۇنىڭ قۇياش ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى؛ ۋېنېرا قۇياش ئەتراپىدا ئايلانغانىكەن، ئۇ ھالدا يەر شارىمۇ قۇياش ئەتراپىدا ئايلىنىشى كېرەك، باشقا پلانېتىلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. دېمەك كوپېرنىكنىڭ قاراشلىرى توغرا ئىدى!

بىراق، ئۇ زاماندا كوپېرنىكنىڭ مۇرىتى بولۇش ئۇچۇن ئېغىر بەدەل تۆلەشكە توغرا كېلەتتى. بۇنو شۇ ۋەجىدىن تىرىك پېتى كۆيدۇرۇلگەن ئەمەسمىدى؟ ئەمدى گالىلېينى نېمە كۈتۈپ تۇرىدۇ؟ گالىلېينىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى.①

گالىلېي تەنقىداتىنى ئېغىر روھىي بېسىم ئاستىدە داۋاملاشتۇردى. نۇرغۇن پاكىتلار ئارقىلىق كوپېرنىكنىڭ تەلىماتىنى ئىسپاتلاپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ۋە قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدا كوپېرنىكتىن نەچچە ھەسسە كۆپ نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئېرىشكەن، شۇنداقلا پۈتكۈل تەنقىداتىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان نەتىجىلىرى «تۇلپىمى بىلەن كوپېرنىكتىن ئىبارەت دۇنياۋى ئىككى چوڭ سىستېما توغرىسىدىكى دىئالوگ» (1632 - يىل) ۋە «ئىككى خىل يېڭى پەن توغرىسىدا مۇھاكىمە» (1637 - يىل) ناملىق كىتابلىرىدا بايان قىلىندى.

ئەپسۇسكى، بۇنونىڭ تراگېدىيىسى تەكرارلىنىشقا تاسلا

---

① «دۇنيا تارىخىدىكى بۇيۇك شەخسلەر — گالىلېي»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى، 115 - بەت.

قالدى. گالىلەينىڭ مۇڭەپپەقىيەتلىرى دىنىي جەمئىيەت ۋە چېركاۋنىڭ «مۇتلەق ھەقىقەت» لىرىنى تەۋرىتىپ تاشلىدى. رىم ۋاتىكانى ئالاقزادىلىك ئىچىدە بۇ «ئاسىي» بەندىنى دىنىي سوتقا تارتىشنى قارار قىلدى.

1633 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قاراڭغۇلۇق ئىجادىيەتنى بويسۇندۇرغان، نادانلىق مەدەنىيلىكنى چەكلەپ قويغان بىر كۈن بولدى. دىنىي سوت گالىلەينى «پاپاغا قارشى تۇردى، بىدئەتچىلىكنى تەشۋىق قىلدى» دېگەن ئېغىر «گۇناھ» بىلەن سوتلىدى. خورلۇق ۋە زىددىيەتلىك روھىي ھالەت ئىچىدە قالغان گالىلەي كاردىنالالار كېڭىشى ئالدىدا: «. . . قانداقلا بولمىسۇن، مەن سىلەرنىڭ قولۇڭلاردا، نېمە قىلساڭلار ئىختىيارىڭلار» دېدى. شۇنىڭ بىلەن گالىلەيغا توۋا قىلىش، كىتابلىرى چەكلىنىش ۋە نەزەربەنت قىلىنىش جازاسى بېرىلدى.① ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، گالىلەي توۋىنامىگە ئىمزا قويۇۋېتىپ «يەر شارى يەنىلا ھەرىكەتتە» دەپ پىچىرلىغانىكەن.

1642 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بىر گىگانت يۇلتۇز ئۆچتى. ئۇ چېركاۋنىڭ نەزەرىدە نەزەربەنت ئاستىدىكى «گۇناھكار» بىدئەتچى بولغاچقا، داغدۇغىلىق دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمىدى، مەملىكەت بويىچە ماتەممۇ تۇتۇلمىدى. ئەمما، ئۇ ۋەتىنىگە ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە يېقىنقى زامان ئىلىم ـ پەننىنىڭ يورۇق مەشئىلىنى قالدۇرۇپ كەتتى. يېقىنقى زامان فىزىكىسى ۋە تەجرىبە ئىلمىغا تەۋرەنمەس ئاساس يارىتتى. ئۇلۇغ فىزىكا ئالىمى ئېينىشتېيىن گالىلەيغا مۇنداق دەپ باھا بەردى: «گالىلەينىڭ ئىختىراسى ۋە ئۇ قوللانغان ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلى — ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەت، شۇنداقلا ئۇ فىزىكىنىڭ

① «دۇنيا تارىخىدىكى بۈيۈك شەخسلەر — گالىلەي»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى، 143 ـ، 144 ـ بەتلەر.

هەقىقىي باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى.»[1]

ياۋروپادا تەجرىبە ۋە تەبىئەت ئىلىملىرى پارتلاشتىن خېلىلا ئىلگىرى، ئۇزاق ئاسىيا بايلىقلىرىدىكى سەمەرقەنت ۋە ھىرات قاتارلىق شەھەرلەردە شەرق ئويغىنىشىنىڭ ئاخىرقى ئالتۇن دەۋرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتاتتى. ھەممىگە مەلۇمكى، ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى بىلەن باشلانغان شەرق ئويغىنىش دەۋرى قەدىمكى يۇنان — رۇمنىڭ ساددا تەبىئەت ئىلىملىرى ھەققىدىكى بىلىملىرىنى يەنمۇ بېيىتىپ، ئەۋجىگە كۆتۈرگەنىدى. پەلسەپىنىڭ پارتلىشى ئىسلام شەرقىدە تەبىئىي پەنلەرنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا يول ئاچتى. ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە (ئىلمىي نۇجۇم) شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنىڭ ئەڭ قىزىقىدىغان پەنلىرىگە ئايلاندى. تولېمىنىڭ «ئاستىرونومىيە توپلىمى» خېلى بۇرۇنلا ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئەرەب ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئاستىرونومىيىسى قەدىمكى ئىران، ھىندىستان ئاستىرونومىيىلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى.

خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدە ئىسلام ئاستىرونومىلىرى ئېفرات دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى سىنجار تۈزلەڭلىكى بىلەن ئىئوردان دەرياسى بويىدا يەر شارىغا قارىتا ئەڭ ئىنچىكە ئۆلچەش ـ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. نەتىجىدە يەر شارىنىڭ دىئامېتىرى 20400 ئەرەب چاقىرىمى (بىر ئەرەب چاقىرىمى تەخمىنەن 2.2353 چى غا باراۋەر) ، رادىئۇسى 6500 ئەرەب چاقىرىمى كېلىدۇ دەپ ېكىتتى. مۇھەممەد خارەزمىنىڭمۇ بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشكە قاتناشقانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ مۇشۇ ئاساسقا تايىنىپ ئىشلەپ چىققان كالېندارى 1126 ـ يىلى لاتىن تىلىغا تەرجىمە

---

① «دۇنيا تارىخىدىكى بۈيۈك شەخسلەر — گالىلېي»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى، 158 ـ بەت.

قىلىنغان بولۇپ، شەرق ۋە غەربتە بۇگۈنگىچە قوللىنىلىۋاتقان كالېندارلارنىڭ دەسلەپكى ئۇلگىسى بولغانىدى.①

بۇ دەۋردىكى يەنە بىر مەشھۇر ئاستىرونوم ئەبۇ ئابباس ئەھمەد فەرغانى بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فەرغانە شەھىرىدە تۇغۇلغانىدى. ئۇنىڭ «ئىلمىي نوجۇمغا مۇقەددىمە» ناملىق ئەسىرى پۈتكۈل ئىسلام شەرقىدە داڭق چىقارغان بولۇپ، 1135 - يىلى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇلغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىدا Arfraganus دېگەن نام بىلەن تونۇلغانىدى.

ئىسلام شەرقىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەزنە شەھىرىدە تۇغۇلغان ئەبۇ رەيھان بىرونى (973 — 1050) تەبىئەت پەنلىرىدە قولغا كەلتۈرگەن ئاجايىپ نەتىجىلىرى بىلەن ئەسىرلەر بويى يادلىنىپ كەلگەنىدى. بىرونى تۈركىي، پارس، ئەرەب، سانسكرىت، ئىبراي ۋە قەدىمكى سۇرىيە تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ ھاياتىدا ماتېماتىكا، گېئومېتىرىيە ۋە ئاستىرونومىيىگە دائىر نۇرغۇن كىتابلارنى يازغانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «مەسئۇدى ئاستىرونومىيىسىنىڭ پرىنسىپلىرى»، «ئىلمىي نوجۇمنىڭ تەفسىرى»، «قەدىمكى ئىزلار» قاتارلىق كىتابلىرى مەشھۇر ئىدى. يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىش نەزەرىيىسى ئۇ دەۋردە تېخى تولۇق ھەل بولمىغان تالاش - تارتىش ئۇستىدىكى مەسىلە ئىدى. بىرونى ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە تەپسىلىي توختالغانىدى. ئۇ يەنە يەر شارىنىڭ كەڭلىك ۋە ئۇزۇنلۇق گرادۇسلىرىنى ئىنتايىن ئىنچىكىلىك بىلەن ھېسابلاپ چىققانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاقما جىسىملارنىڭ ھەرىكىتى ۋە مېخانىكا ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھىندى دەريالىسى تۇزلەڭلىكىنىڭ يىراق قەدىمدە

① فىلىپ ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 441 - بەت.

دېڭىز ئورنى بولۇش ئېھتىمالىغا يېقىنلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.①

ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەدرىجىي زەئىپلەشكەندىن كېيىن، ئىسلام شەرقىنىڭ ئىلىم - پەن مەركەزلىرى ئاستا - ئاستا خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا يۆتكەلدى. بولۇپمۇ سالجۇقىيلار سۇلالىسى تىكلەنگەندىن كېيىن، ئەرەب - ئىسلام ئاستىرونومىيىسى ۋە باشقا تەبىئەت پەنلىرى نىشاپۇر، بەلخ، مەرۋى، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. مىلادىيە 1074 - يىللىرى ئەتراپىدا سالجۇقىيلار سۇلتانى جالالىددىن مەلىك شاھ ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرى نىزامۇل مۇلكنىڭ تەكلىپى بىلەن مەشھۇر ئالىم ئۆمەر ھەييام (1048 — 1122) سالجۇقىيلار ئوردىسىغا بېرىپ، ئوردا رەسەتخانىسىنىڭ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى. ئۆمەر ھەييام مەشھۇر شائىر ۋە پەيلاسوپلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە تونۇلغان ماتېماتىكا ئالىمى ۋە ئاستىرونوم ئىدى. ئۇنىڭ ئۆمرىدە 50 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم. بۇنىڭ ئىچىدە «كائىنات ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرى»، «مەۋجۇدىيەت ھەققىدە رىسالە»، «نەۋرۇزنامە»، «زىجى مەلىك شاھى»، «تەقۋىمى جالالى»، «ئارفمېتىكىدىكى قىيىن مەسىلىلەر» ۋە «رۇبائىياتى ئۆمەر ھەييام» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇردۇر. ئۆمەر ھەييام تەتقىق قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن «تەقۋىمى جالالى» (جالالى كالېندارى) مىلادىيە 1079 - يىلىدىن ئېتىبارەن رەسمىي يولغا قويۇلغان ۋە ئىسلام شەرقىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق كالېندارغا ئايلانغان. بۇ خىل كالېندارنىڭ توغرىلىق دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، بىز ھازىر ئىشلىتىۋاتقان گىرىگورىيان كالېندارى 3330 يىلدا بىر كۈن توقۇنۇشۇپ قالسا، «جالالى تەقۋىمى» 5000 يىلدا ئاران بىر كۈن توقۇنۇشىدۇ.②

① قىلىپ ھېتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 - تۇم، 443 - 444 - بەتلەر.
② قىلىپ ھېتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 - تۇم، 445 - بەت.

كۇندىن كۇنگە زەئىپلىشىپ قۇرۇق نامىلا قالغان باغدات خەلىپىلىكى غەربكە يۇرۇش قىلغان موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تولۇق يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئىلخانلار سۇلالىسى ئىسلام ئاستىرونومىيىسىگە ژارىسلىق قىلدى. 1259 - يىلى باغداتتىكى ئۇلۇغبەگ كۆلى بويىدا يېڭى رەسەتخانا تەسەس قىلىنىپ، ئاببباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئاستىرونومىيە ئالىمى نەسىرىددىن تۇسى بۇ رەسەتخانىغا مەسئۇل بولدى. رەسەتخانىنىڭ ئەسۋابلىرى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن ياسالغان بولۇپ، شۇ دەۋردىكى ئالەم جىسىملىرىنى كۆزىتىش ئىشلىرىنى ئىلىپ بارغانىدى. نەسىرىددىن تۇسى بۇ رەسەتخانىدا كۆڭۇل قويۇپ ئىشلەپ چىققان يېڭى ئاستىرونومىيىلىك كالېندار «تەقۇمى ئىلخان» دەپ ئاتالدى ھەمدە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدىكى مۇسۇلمانلار سۇلالىلىرىدە كەڭ قوللىنىلدى.①

شۇنداق قىلىپ، ئىسلام شەرقىنىڭ ئاستىرونومىيە ساھەسىدىكى شانلىق نەتىجىلىرى كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ھەرخىل يوللار بىلەن ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇلدى. ئىسپانىيە بۇ جەھەتتىكى مۇھىم تەرجىمە ئوچىقىغا ئايلاندى. «مۇسۇلمانلارنىڭ بىر مۇنچىلىغان ئاستىرونومىيە ئەسەرلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. ئىسپانىيە قاتارلىق ئەللەردىكى مۇسۇلمان ئالىملىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ياۋروپاغا كەڭ كۆلەمدە تونۇشتۇرۇلدى ھەمدە خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ ئاستىرونومىيە تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.»②

ياۋروپادا ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتى مەيدانغا كېلىپ، ئىسلام شەرقىدىن ئۆزلەشتۇرگەن ئاستىرونومىيە بىلىملىرىدە يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغان چاغدا، ئۇزاق ئاسىيادىكى تېمۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتتىمۇ كائىنات ۋە

① ②قىلىپ ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئوموميۇي تارىخى»، 1 - توم، 445 - بەت.

نوجوم ئىلمىده پارتلاش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر مەيدانغا كەلدى. شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈردى. ئەمىر تېمۇرنىڭ نەۋرىسى مىرزا ئۇلۇغبېگ مانا مۇشۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئاسترونومىيەسىنىڭ يارقىن ۋەكىلى ئىدى.

مۇھەممەد تاراغاي ئۇلۇغبېگ (1394 — 1449) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇلتانىيە شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوغلى شاھرۇھ مىرزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ كىچىكىدە ئەمىر تېمۇر ئوردىسىدا ھەرخىل ئىلىملەردىن ياخشى تەربىيە ئالدى. 1405 ـ يىلى ساھىبقىران ئەمىر تېمۇر ئوترارداقازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا بىر مەيدان ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى يۈز بەردى. شاھرۇھ مىرزا غەلىبە قىلدى ھەمدە ئۆز ئىگىلىكىگە ئۆتكەن دۆلەتنى ئىككىگە بۆلۈپ، چوڭ ئوغلى ئۇلۇغبېگنى ماۋەرائۇننەھرنى ئىدارە قىلىشقا بۇيرۇدى. ئۇلۇغبېگ 1409 ـ يىلى سەمەرقەنت تەختىگە ئولتۇرغىنىدا ئاران 15 ياشتا ئىدى.

ياش ئۇلۇغبېگ بوۋىسى ئەمىر تېمۇرنىڭ سەمەرقەنتكە قالدۇرغان ماددىي ۋە مەنىۋى مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى. «تېمۇر ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختىي بولغان سەمەرقەنت ئۇلۇغبېگكىچە ئاۋات ۋە گۈللەنگەن شەھەر بولسا، ئۇلۇغبېگ زامانىدا ئۇ تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى. يېڭى، كۆركەم بىنالار قۇرۇلدى. يىرىك ئارخىتېكتۇرالىق ئانسامبىللار، مەسىلەن، شاھى زىندە، گۆرى مىر قەبرىستانلىقلىرى يېڭى بىنالار بىلەن چىرايلىق قىلىپ بېزەلدى. رېگىستاندا كاتتا خانىقاھ، مەسچىدلەر پەيدا بولدى. ئاجايىپ چوڭ ھاممامىلار سېلىندى. ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە سودا ئىشلىرى كۈندىن كۈنگە راۋاجلاندى.»[1]

---

① «ئۆزبېكىستان س‌ر تارىخى»، ناشكەنت، 1970 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 1 ـ توم، 376 ـ بەت.

ئۇلۇغبېگنىڭ ئۆزى ئىلىمگە ئىشتىياق باغلىغان كىشى بولغاچقا، پايتەخت سەمەرقەنتكە ئالىم ـ ئۆلىمالارنى توپلىدى ھەمدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن بۇيان راۋاجلانغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئەت پەنلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پەيلاسوپ جۇرجانىي، تارىخشۇناس ھافىز ئەبرۇ، تېبابەتشۇناس مەۋلانە نەپىس، شائىر سىراجىددىن سەمەرقەندى، بەدەخشى، جۇبېك، مەشھۇر ئالىم قازىزادە رۇمى، مەرىيەم چەلەبى، ئاسترونوم ۋە ماتېماتىك غىياسىددىن جەمشىد كاشى، ئەلى قۇشچى قاتارلىقلار ناھايىتى مەشھۇر ئىدى.

ئۇلۇغبېگ مانا مۇشۇنداق ئىلمىي مۇھىتتا ئۆزىنىڭ ئىلىم ـ پەن ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى. ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇردى. گەرچە ئۇ بوۋىسى ئەمىر تېمۇرەدەك ھەربىي ئىستېداتقا ۋە ئىستراتېگىيە تالانتىغا ئىگە بولمىسىمۇ، ئەمما تېمۇرىيلەر جەمەتى ئىچىدىن چىققان بۇيۇك ئالىم ۋە خەلقپەرۋەر پادىشاھ ئىدى. شۇڭا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىسلام دۇنياسىدا مىرزا ئۇلۇغبېگ ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق ئورنى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئالىملىقى بىلەن داڭق قازانغانىدى. شۇڭا، بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ: «پادىشاھنىڭ ئۆزى ھەم ئالىم بولۇشتەك بۇنداق مىسال ئىسلام ئەللىرىنىڭ تارىخىدا ئاز ئۇچرايدۇ»① دېگەنىدى.

ئۇلۇغبېگ 1417 ـ يىلى سەمەرقەنتتە كاتتا مەدرىس بىنا قىلدۇردى ھەمدە مەدرىسنىڭ دەرۋازىسىغا «بىلىمگە ئىنتىلىش ھەربىر مۇسۇلمان ئەركەك ۋە خوتۇن ـ قىزنىڭ بۇرچىدۇر» دېگەن ھەدىسنى ئويدۇردى. بۇ مەدرىسنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئۆز زامانىسىدىكى سەمەرقەنتنىڭ ئەڭ ئىنچىكە ۋە ئەڭ نەپىس

① ۋىلىئام بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 236 ـ بەت.

تارخىتېكتور سەنئىتى نامايەن بولغانىدى. ۋاسىفىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا، بۇ مەدرىس پۈتۈپ ئېچىلىش مۇراسىمى بولغاندا، سەمەرقەنت ئەھلى پادىشاھ ئۇلۇغبېگدىن يېڭى مەدرىسكە كىمنى مۇدەرىسلىككە تەيىنلەيدىغانلىقىنى سورىغاندا، ئۇلۇغبېگ بارچە ئىلىملەردىن خەۋەردار بولغان بىر كىشىنى تاپماقچى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. شۇ چاغدا تام تۈۋىدىكى خىش ـ كېسەكلەر تارىسىدا مەينەت كىيىملەر بىلەن ئولتۇرغان مەۋلانە مۇھەممەد خارەزمى ئۇلۇغبېگنىڭ گېپىنى ئىشىتىپ، بۇ ۋەزىپىگە مەن لايىقمەن دەپ توۋلىغان. ئۇلۇغبېگ ئۇنىڭدىن يۇزتۇرانە سوئاللار سوراپ، ئۇنىڭ راستىنلا ھەممە ساھەدىن بىلىمى بار يىتۈك ئالىم ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ھامامدا پاكىز يۇيۇندۇرۇپ يېڭى كىيىملەر كىيگۈزىدۇ. ئۇلۇغبېگ مەدرىسىدە مەۋلانە مۇھەممەد خارەزمىنىڭ تۇنجى لېكسىيىسى باشلىنىدۇ. لېكسىيىنى 90 كىشى ئاڭلايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ لېكسىيىسىنى مىرزا ئۇلۇغبېگ بىلەن قازىزادە رۇمىدىن باشقا ھېچكىم چۈشىنەلمەيدۇ.①

ئۇلۇغبېگنىڭ ئۆزى بۇ مەدرىستە ئاسترونومىيىدىن لېكسىيىلەر ئوقۇغانمۇ؟ XV — XVI ئەسىرنىڭ مەنبەلىرىدە بۇ ھەقتە مەلۇماتلار ساقلانمىغان. ئەمما، ئۇلۇغبېگنىڭ بۇ يەردە لېكسىيىلەر ئوقۇغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. بۇ مەدرىستە يەنە «ئۆز زامانىسىنىڭ ئەپلاتونى» دەپ ئاتالغان قازىزادە رۇمىمۇ ئاسترونومىيىدىن لېكسىيىلەر ئوقۇغان. بەزى مالۇماتلارغا قارىغاندا، ياش شائىر ئابدۇرەھمان جامىنىڭ بۇ يەردە قازىزادە رۇمىنىڭ بىر قانچە لېكسىيىسىنى ئاڭلىغانلىقى مەلۇم.②

1428 — 1429 ـ يىللىرى ئۇلۇغبېگ سەمەرقەنتتە

---

① ② «ئۆزبېكىستان مىللىي تارىخى»، 1 ـ توم، 379 ـ بەت.

ئۆزىنىڭ مەشھۇر رەسەتخانىسىنى سالدۇردى. بۇ رەسەتخانا سەمەرقەنت سىرتىدىكى ئەفراسىياب قەلئەسىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى نەقشى ـ جاھان دېگەن جايغا سېلىنغان بولۇپ، ئىچىدە مەخسۇس كۆتۈپخانىسى بولغان. رەسەتخانىغا توپلانغان ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە ئالىملىرى پتولېمېدىن تارتىپ تاكى نەسىرىددىن تۈسىغىچە بولغان ئاستىرونومىيىلىك مەنبەلەرنى توپلاپ، سېلىشتۇرۇپ چىققان. بابۇر سەمەرقەنتتىكى ئۇلۇغبېگ رەسەتخانىسى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سەمەرقەند قەلئەسىنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغبېگ مىرزا سالدۇرغان مەدرىس ۋە خانىقا بار. خانىقانىڭ گۈمبىزى شۇنداق چوڭكى، بۇنداق چوڭ گۈمبەز دۇنيادا يوق بولسا كېرەك. . . ئۇلۇغبېگ ياسانقان يەنە بىر ئالىي ئىمارەت كوھەك ئېدىرىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان ۋە ئىچىگە زىج (ئاستىرونومىيىلىك كالېندار) بەلگىلەش ئەسۋابلىرى ئورنىتىلغان ئۇچ قەۋەتلىك رەسەتخانىدۇر. ئۇلۇغبېگ مىرزا بۇ رەسەتخانىدا يېزىپ چىققان «زىجى كورەگانى» ھازىر دۇنيادا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان زىج بولۇپ، باشقا زىجلار كەم قوللىنىلىدۇ. . . » .①

ئۇلۇغبېگنىڭ سەمەرقەنتتىكى رەسەتخانىسىدا قەلبى ئۆركەشلەپ تۇرغان شەرق ئاستىرونوملىرى ئاجايىپ ئۇلۇغۋار تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. ئىسلام شەرقىنىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرىدىكى تەبىئەت ئىلىملىرىدىكى ئۇلۇغ بايقاشلار بۇ يەردە رويابقا چىقتى. ئۇلۇغبېگ رەسەتخانىسىنىڭ تاملىرىغا كائىناتتىكى پلانېتىلار ھەرىكىتىنى تەسۋىرلەيدىغان خەرىتىلەر سىزىلدى. شۇ چاغدا ياسالغان ئوبسورىۋاتورىيىلىك كۆزىتىش ئەسۋابلىرىغا تايىنىپ، كائىناتتىكى يۇلتۇزلار ھەرىكىتى كۆزىتىلدى. ئۇلۇغبېگ بۇ يەردە 1018 يۇلتۇزنىڭ ھالىتى ۋە

① «بابۇرنامە»، 89 ـ، 90 ـ بەتلەر.

هەربكتىنى تەنقىد قىلدى. قازىزادە رۇمى ۋە غىياسىددىن جەمشىد كەبى مەشھۇر ئالىملار مۇشۇ رەسەتخانىدا ئۆز تەلىماتلىرىنى شەرھلىدى.

1437 ـ يىلى ئۇلۇغبېگنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «زىجى جەدىدى كورەگانى» (يېڭى ئاستىرونومىيىلىك جەدۋەل) يېزىلىپ تاماملاندى. بۇ ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى شەرق ئىسلام ئاستىرونومىيىسىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈردى ۋە شەرقتە كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلدى. «بۇ ئەسەر ئېكۈاتور ۋە ئورېبتا مەسىلىلىرىنى، يۇلتۇز يىلى ۋە يۇلتۇزلار كاتولىكىنى نۇقتىلىق شەرھلىدى. ئۇلۇغبېگ بىر يىلنى 365 كۈن، ئالتە سائەت، ئون مىنۇت، سەككىز سېكۇنت قىلىپ بەلگىلىدى. بۇ ھازىرقى زامان ئۆلچىمى بولغان 365 كۈن، ئالتە سائەت توققۇز مىنۇت، ئون سېكۇنتتىن پەقەت بىر مىنۇتلا پەرق قىلدى. ئۇلۇغبېگ يەنە 900 مەنپەئەتلىك، 878 زىيان كەلتۈرگۈچى يۇلتۇزنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ تېرىگونومېتىرىيىلىك جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقتى.»①

ئۇلۇغبېگ ۋە ئۇنىڭ ئاستىرونومىيە تەتقىقاتى قوشۇنى غايەت زور نەتىجىلەر قازاندى. ئۇلۇغبېگنىڭ شاگىرتى، ياش ئاستىرونوم ئەلى قۇشچى ئۇلۇغبېگنىڭ ئاستىرونومىيە تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇردى. ئۆز دەۋرىدىكى شەرق ئاستىرونومىيە تەلىماتىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولغان ئۇلۇغبېگنىڭ ئاستىرونومىيە مەكتىپى دۇنيانىڭ گېئومېترىك سىستېمىسى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى ھەمدە مۇسۇلمان ئاستىرونومىيىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىنى ياراتتى. ھەتتا ئۇلۇغبېگ دەۋرىدىكى مەشھۇر ئالىملاردىن مەرىيەم چەلەبى پلانىتىلار ھەرىكىتىنى قانۇنىيىتىنى ئانالىز قىلىپ مۇنداق دەپ يازدى: «مۇرەككەپ

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 244 ـ ، 245 ـ بەتلەر.

هەربىر كىشى دۇنيا مەركىزى سۈپىتىدە بىر نۇقتىغا تاقاش ئۇچۇن ئەڭ قولاي بولغان نەرسە يەر ئەمەس، بىراق مۇرەككەپ هەربىر كىشى ئادەتتە ئەنە شۇ مەركەزگە ئېلىپ بېرىپ تاقايدۇ»[1]، دەپ يازغانىدى.

ئۇلۇغبېگنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى ۋە تەبىئەت پەنلىرىدىكى يېڭى بايقاشلىرى ئۆز دەۋرىدىكى سەمەرقەنت روھانىلىرى ۋە ئىشانلار گۇرۇھىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇپ، ئۇلۇغبېگنىڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپنىڭ قولى ئارقىلىق 1449 - يىلى 27 - ئۆكتەبىر كۈنى ئۇلۇغ ئالىمنى پاجىئەلىك ئۆلتۈردى. ئۇلۇغبېگنىڭ تراگېدىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەرەب ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن تەبىئەت ئىلمى ۋە تەبىئەت پەلسەپىسى تەقىقاتىنىڭ تەدرىجىي هالدا پەسكۈيغا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. ئۇلۇغبېگنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، سەمەرقەنتكە توپلانغان ئاستىرونومىيە ۋە ماتېماتىكا ئالىملىرىمۇ تەرەپ - تەرەپلەرگە چېچىلىپ كەتتى. ئەمما، ئۇلۇغبېگنىڭ ئاستىرونومىيە ساهەسىدىكى شانلىق نەتىجىلىرى ئەسىرلەر بويى يادلىنىپ كەلدى. ئۇلۇغبېگ دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى ئابدۇراززاق سەمەرقەندى (1413 — 1482) بۇ مەشھۇر ئالىم هەققىدە مۇنداق پارسچە مىسرالارنى يازدى:

چۇن ئۇلۇغ مىرزا دەر ئىلمى هەندەسە،
نەتاۋان يافت دەر خەزاران مەدرىسە.

(مەنىسى: گىئومېتىرىيە ئىلمىدا مىڭلارچە مەدرىسلەرنى ئىزدەپمۇ ئۇلۇغبېگدەك ئالىمنى تاپقىلى بولمايدۇ.)

شائىر نەۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە مىرزا ئۇلۇغبېگ هەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

---

① قارىنىيازوف: «ئۇلۇغبېگنىڭ ئاستىرونومىيە مەكتىپى»، تاشكەنت، 1955 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 56 - بەت.

«ئۇلۇغبېگ مىرزا دانىشمەن پادىشاھ ئىدى، پەزىلەت ۋە ئارتۇقچىلىقلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئاسترونومىيە ۋە ماتېماتىكىنى ياخشى بىلەتتى. بۇ ساھەدە زىج تۈزدى. رەسەتخانا قۇردى. كالېندارى ھازىرمۇ كىشىلەر ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ قوللىنىلماقتا.»[1] نەۋائى يەنە «فەرھاد ـ شېرىن» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

تېمۇرخان نەسلىدىن سۇلتان ئۇلۇغبېگ،
كى ئالەم كۆرمەدى سۇلتان ئانىڭدەك.
ئانىڭ ئەبنايى جىنسى بولدى بەرباد،
كى دەر ئەھلى بىرىدىن ئەيلەمەس ياد.
ۋە لېك ئۇل ئىلىم ساڑى تاپتى چۈن دەست،
كۆزى ئالىندا بولدى ئاسمان پەست.
رەسەدكىم باغلامىش، زىبى جەھاندۇر،
جەھان ئىچرە يەنە بىر ئاسماندۇر.
بىلىپ بۇ نەۋئى ئىلمى ئاسمانىنى،
كى ئاندىن يازدى زىجى كورەگانى.
قىيامەتكە دېگىنچە ئەھلى ئەييام،
يازارلەر ئانىڭ ئەھكامىدىن ئەھكام.[2]

مەشھۇر ئالىم ۋە دانىشمەن پادىشاھ مىرزا ئۇلۇغبېگ ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك كۆزىتىشى ۋە تەتقىقاتى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنى تەبىئەت پەنلىرىنىڭ ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرى بىلەن نۇرلاندۇردى ھەمدە غەربتىكى ياۋروپا رېنېسسانسى بىلەن روشەن سىلىشتۇرما ھاسىل قىلدى.

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «مەجالىسۇن نەفائىس»، 496 ـ بەت
② ئەلىشىر نەۋائى: «خەمسە(2): فەرھاد ـ شېرىن»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى.

ئولۇغبېگنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئارقىلىق تۇغەللەنگەن شەرق ئىسلام ئاسترونومىيەسىنىڭ شانلىق نەتىجىلىرى غەربتىكى كوپېرنىك، برۇنو ۋە گالىلېيلارنىڭ ئىنقىلاب خاراكتېرلىك بايقاشلىرى ئارقىلىق تېخىمۇ زور تەپەككۇر دولقۇنى ھاسىل قىلىپ، ئىنسانىيەتنى تەبىئىي پەن دەۋرىگە ئېلىپ كىردى.

8. ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئۇيغىنىشلىرىنىڭ داۋامى

ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئۇيغىنىشلىرى كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە تەبىئەت پەنلىرىنىڭ تەپەككۇر قانىتىنى يەشتى. ماتېماتىكا، مېدىتسىنا قاتارلىق ساھەلەردە بۆسۈش ھاسىل قىلىندى. ماكىياۋېللى «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» نامىلىق ئەسىرىنى يېزىپ، غەرب ھوقۇقشۇناسلىقى ۋە ھەربىي ئىستراتېگىيەسىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ كۆرسەتكەن چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا «تېمۇر تۆزۈكلىرى» ۋە «بابۇرنامە» نامىلىق مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كېلىپ، شەرق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ۋە ھەربىي تاكتىكا قىبلىنەماسىگە ئايلاندى؛ توماس مور بىلەن كامپانېللانىڭ ئوتوپىك جەمئىيەت غايىلىرىدىن خېلى بۇرۇنلا، شەرقتە فارابىدىن باشلانغان شەرقچە غايىۋى جەمئىيەت ئىدىيىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجىۋى ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائىغىچە يېتىپ كەلدى ھەمدە «ئىسكەندەر سېپىلى» دە ئەكس ئەتتى.

ئەدەبىي ئۇيغىنىش ھەرىكىتى ياۋروپادىكى ئىتالىيە يېرىم ئارىلى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت ۋە ھىراتنى مەركەز قىلىپ داۋاملىق راۋاجلاندى. ئاسترونومىيە تەتقىقاتىدىن باشقا،

تەبىئەت پەنلىرىنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىدە، بولۇپمۇ ماتېماتىكا، فىزىكا ۋە مېدىتسىنا ئىلىملىرىدە ئاجايىپ شانلىق نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى.

XII ئەسىردىن باشلاپ، ئىسلام شەرقىنىڭ ماتېماتىكا جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇلۇشقا باشلىدى ھەمدە خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ تەبىئىي پەن روھىنى ئويغاتتى. بولۇپمۇ مەشھۇر ماتېماتىك مۇھەممەد ئىبن مۇسا خارەزمى (780 — 850) نىڭ ماتېماتىكا ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن ئاجايىپ نەتىجىلىرى يىپەك يولى بويلاپ پۈتكۈل ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ماتېماتىكا ئىدىيىسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ «ھېساب ئەل - جەبر ۋە ئەل - مۇقابالاھ» (ئىنتېگرال ۋە تەڭلىمە ھېسابلاش ئۇسۇلى) ناملىق ئەسىرى XII ئەسىردە لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ دەرسلىكى سۈپىتىدە، تاكى XVI ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن. ياۋروپا تىللىرىدىكى Algorism, algebra (ئەرەب رەقەملىرى) قاتارلىق ئەرەبچە ئاتالغۇلارمۇ دەل مۇسا خارەزمىنىڭ مۇشۇ ئەسىرى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى شەرق ۋە غەرب ماتېماتىكلىرىنىڭ ھەممىسى خارەزمى ئالگېبراسىنىڭ مۇئەييەن تەسىرلىرىگە ئۇچرىدى. ئۆمەر ھەييام، پىسالىق لېئوناردو، فىلورېنسىيەلىك ياكوب قاتارلىق ماتېماتىكلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى. لېئوناردونىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە ياكوبنىڭ 1307 - ئىتالىيان تىلىدا يازغان ماتېماتىكا دېسسېرتاتسىيىسىدە خارەزمى ئوتتۇرىغا قويغان ئالتە تۈرلۈك ئىككىنچى دەرىجىلىك تەڭلىمە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. ئۆمەر ھەييامنىڭ ئالگېبراسى خارەزمىنىڭ ئالگېبراسىدىنمۇ ئىلغارراق بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تەڭلىمىنى گىئومېتىرىيىلىك ۋە ئالگېبرالىق ئۇسۇلدا يېشىش

قائمدىسى ياۋروپا ماتېماتىكلىرى تەرىپىدىن بىرىدەك قوبۇل قىلىنغانىدى.① خارەزمىنىڭ ماتېماتىكىسى تېمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئەت پەنلىرىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلۇغبېگنىڭ ئاسترونومىيە تەتقىقاتىدىن باشقا، يەنە ماتېماتىكا جەھەتتىكى تەتقىقاتلىرى ۋە قازىزادە رۇمىي، غىياسىددىن جەمشىد قاتارلىقلارنىڭ ئالگېبرالىق مەسىلىلەر ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى بۇ دەۋرنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە تەپەككۇرىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى.

مېدىتسىنا ئىلمى جەھەتتىكى زور ئىلگىرىلەشلەر ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەر ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم بەلگىسى ئىدى. ئىتالىيىدە ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ تاڭ نۇرى پارلاشقا باشلىغاندا، ئىسلام شەرقىنىڭ ئاناتومىيە ۋە كلىنىكا جەھەتتىكى مول تەجرىبىلىرى ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن غەرب دۇنياسىغا تونۇشتۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە غەرب دۇنياسىدا: «ئىسلام تېبابىتىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ، ئىجادىيەت ئىقتىدارى ئەڭ كۈچلۈك، تېببىي ئەسەرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان شەخس»② دەپ قارالغان رازى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. رازىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ بەكر مۇھەممەد ئىبن زەكىرىيا رازى (865 — 935) بولۇپ، تېھران ئەتراپىدىكى راي دېگەن جايدا تۇغۇلغانىدى. ئۇ يېقىنقى زامان ياۋروپاسىدا Rhazes دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، رازى ئەينى دەۋردىكى باغدات دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ دوختۇرخانا سالىدىغان مۇڭاپىق جاي تاللايدىغان چاغدا، گۆش پارچىلىرىنى شەھەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئېسىپ قويغان. بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن

① فىلىپ ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 ـ توم، 447 ـ بەت.
② Edward G. Browne, *Arabian Medicine*, Cambridge, 1921, p. 44

كېيىن، قايسى جايدىكى گۆش پارچىلىرىنىڭ سېسىشى ئەڭ ئاستا بولغان بولسا، شۇ جاينىڭ ھاۋا كېلىماتى تازىلىققا ئەڭ مۇۋاپىق دەپ قارىغان ۋە باغدات دوختۇرخانىسىنى شۇ يەرگە سالدۇرغان. رازى ئادەتتە تاشقى كېسەللىكلەرنى داۋالاشتىكى يېپ ئۆتكۈزۈپ تىكىش تېخنىكىسىنىڭ ئىجادچىسى ھېسابلىنىدۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ 130 پارچىدىن ئارتۇق چوڭراق ئەسىرىنىڭ، 28 پارچە كىچىكرەك ئەسىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم. بۇلارنىڭ ئىچىدە 20 پارچىدىن ئارتۇقراقى مەخسۇس مېتال ئېرىتىش تېخنىكىسىغا بېغىشلانغان بولۇپ، «كىتاب ئەل ـ ئەسرار» (سىرلار كىتابى) ناملىق ئەسىرى XII ئەسىردە لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ھەمدە ياۋروپا خىمىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم مەنبە ھېسابلانغان. رازى ئىراندىكى چېغىدا سامانىلار پادىشاھى مەنسۇرغا ئاتاپ مەخسۇس بىر تېببىي كىتاب يازغان، بۇ كىتاب جەمئىي 10 جىلد بولۇپ «كىتاب ئەل ـ تىب ئەل ـ مەنسۇر» دەپ ئاتالغان. XV ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، ئىتالىيىنىڭ مىلان شەھىرىدە قايتا ـ قايتا ئۇچ قېتىم نەشر قىلىنغان ۋە Liber Almansoris دەپ نام بېرىلگەن. ئۇنىڭ يەنە «ئەل ـ جۇدارى ۋە ئەل ـ ھەسبەھ» (چېچەك ۋە پارالىچ كېسەللىرىنى داۋالاش) ناملىق تېببىي ئەسىرى پۈتكۈل مۇسۇلمان تېبابىتىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا چېچەكنى داۋالاش توغرىسىدىكى تۇنجى كلىنىكىلىق تەجرىبىلەر خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەسەر لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1565 ـ يىلى ئىتالىيىنىڭ ۋېنىتسىيە شەھىرىدە نەشر قىلىنغان، ئارقىدىنلا بىرقانچىلىغان ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ كەڭ تونۇشتۇرۇلغان. بۇنىڭ بىلەن رازى شەرق ۋە غەربتە تەڭ ئېتىراپ قىلىنغان، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ كلىنىكا دوختۇرى دەپ قارالغان. ئۇنىڭ يەنە «ئەل ـ ھەۋى» (تېببىي

توپلام) ناملىق چوڭ تېپتىكى ئەسىرى 1279 ـ يىلى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ۋە Continens دېگەن نام بىلەن 1486 ـ يىلىدىن بۇيان كۆپ قېتىم نەشر قىلىنغان، 1542 ـ يىلى ۋېنېتسىيىدە بۇ ئەسەرنىڭ 5 ـ قېتىملىق نەشرى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى تېببابەت ئېنسىكلوپېدىيىسى بولۇپ، ئىسلام شەرقىنىڭ قەدىمكى يۇنان، ئىران ۋە ھىندىستاندىن ئۆزلەشتۈرگەن تېببىي بىلىملىرىنى خۇلاسىلىگەن ۋە نۇرغۇن يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان.①

شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق تېببابەت ئالىمىنىڭ يەنە بىرى شەك ـ شۇبھىسىزكى، ئىبن سىنا بولسا كېرەك. ئىبن سىنا (980 — 1037) ياۋروپادا Avicenna دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنى رازى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھەم تېۋىپلىقى، ھەم پەيلاسوپلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىبن سىنا ئۆز ھاياتىدا 99 پارچە ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم. بۇ ئەسەرلەر پەلسەپە، تېببابەت، گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە، تىلشۇناسلىق، سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرگە بېرىپ تاقىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى ئىچىدە ئىككى پارچە كىتابى ئەڭ داڭلىق بولۇپ، بىرى، «كىتاب ئەل ـ شىفا» دېگەن ئېنسىكلوپېدىك پەلسەپە ئەسىرىدۇر. يەنە بىرى، «ئەل ـ قانۇن فىت ـ تىب» بولۇپ، XII ئەسىردىلا لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ *Canon* دېگەن نام بىلەن ياۋروپاغا كەڭ تارقالغان. مىلادىيە 1593 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاندىن ئەرەب تىلىدىكى رەسمىي تېكىستى رىمدا نەشر قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئۆز دەۋرىدىكى ياۋروپانىڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئۇزۇن مەزگىل ئاساسلىق دەرسلىك قىلىنغان. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى ئوتتۇز يىلىدا لاتىن تىلىدا 15 قېتىم نەشر قىلىنغان شۇنداقلا

① قىلىپ ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومومىي تارىخى»، 1 ـ توم، 429 ـ، 430 ـ بەتلەر.

گېرىن، رازى، مەجۇسى قاتارلىق تېببىي ئالىملارنىڭ نوپۇزلۇق ئەسەرلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن. بۇ ئەسەردە كۆكرەك پەردىسى يالليۇغى، ئۆپكە تۇبېركۇليوزى، ئۇچەي كېسەللىكلىرى قاتارلىق ئىچكى كېسەللىكلەرگە نۇقتىلىق دېئاگنوز قويۇلغان ۋە 760 خىلدىن ئارتۇق دورىنىڭ خۇسۇسىيىتى تەتقىق قىلىنغان. بۇ ئەسەر XII ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە بولغان جەريانىدا غەرب تېبابىتىنىڭ مۇھىم كۆرسەتكۈچى سۈپىتىدە قوللىنىلغان.①

ئىسلام شەرقىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى (IX — XII ئەسىرلەر) دە مەيدانغا كەلگەن تېبابەت ئىلمىدىكى زور مۇۋەپپەقىيەتلەر ياۋروپا رېنېسسانسى دەۋرىدىكى غەرب تېبابىتىنىڭ پارتلىشىغا قوزغاتقۇچى كۈچ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇتقا كەلگەن ئاخىرقى قېتىملىق ئەدەبىي ئويغىنىش مەزگىلىدىكى ئىسلام تېبابىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگىمۇ مۇھىم مەنبە بولدى. بۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن مەشھۇر تېببىي ئالىملاردىن مەۋلانا نەپىس، سۇبھانقۇلىخان قاتارلىقلار داڭلىق شىپاخانىلارنى قۇردى ھەمدە رازى، ئىبن سىنا، مەجۇسى قاتارلىقلارنىڭ تېبابەت نەزەرىيىسى ۋە كلىنىكىلىك تەجرىبىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تېببىي ئىلمىنى راۋاجلاندۇردى.

ئىتالىيىدىن باشلانغان ياۋروپا ئويغىنىشى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىنى، پەلسەپە ۋە سەنئەتنىڭ پارتلىشىنى شۇنىڭدەك تەپەككۇر ئازادلىقى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ قىممىتىنى يېڭى كۈنتەرتىپتە گەۋدىلەندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قانۇن، ھوقۇق، ئىستراتېگىيە ۋە دۆلەت باشقۇرۇش جەھەتلەردىمۇ يېڭى تەسەۋۋۇرلار بىلەن تويۇندۇردى. ئەدەبىي ئويغىنىشنىڭ جۇشقۇن ئېقىمى ئىتالىيە شەھەرلىرىنى قاپلىغان

① قىلىپ ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومومىي تارىخى»، 1 ـ توم، 431 ـ، 432 ـ بەتلەر.

چاغدا، بۇ دۆلەت تېخى بىرلىككە كەلمىگەنىدى. ۋېنېتسىيە، فىلورېنسىيە، نابلېس، گېنوىيا، پىسا، مىلان ۋە رىم قاتارلىق شەھەرلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. تارقاق ۋە مۇستەقىللىككە ئىگە بۇ شەھەر دۆلەتلىرى سىرتقى ئەللەرنىڭ مۇداخىلىسىگە ئۇچرىغان چاغدا ئۆزئارا ئىتتىپاق تۈزۈپ تاشقى دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇراتتى. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بولسا زېمىن ۋە مەنپەئەت تالىشىپ ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلاتتى. بىر تەرەپتىن، پەن - مەدەنىيەت ۋە سەنئەت گۈللەنگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىچكى نىزا - زىددىيەتلەر تىنچمايۋاتقان بۇ تۇراقسىز ۋەزىيەتتە، ئىتالىيىگە قانۇن، ھوقۇقشۇناسلىق ۋە ئىستراتېگىيە ئىلمى ناھايىتى زۆرۈر بولۇپ قالدى. ماكىياۋېللى ۋە ئۇنىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» ناملىق ئەسىرى ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتە دۇنياغا كەلدى.

مەشھۇر سىياسىئون ۋە ئىستراتېگىيەچى نىككولو ماكىياۋېللى (Niccolo Machiavelli، 1469 — 1527) فىلورېنسىيەدە بىر سۇنغان ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە دۇنيا كەلدى. 29 يېشىدىن باشلاپ سىياسىي ھاياتقا قەدەم قويدى. نەچچە ئون يىلنى ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىدا سىياسىي ھۆججەتلەرنى ۋاراقلاش، مەسلىھەت بېرىش، ئىستراتېگىيە پىلانلاش، يات ئەللەرگە ئەلچى بولۇشتەك ۋەزىپىلەر بىلەن ئۆتكۈزدى. بۇ جەريانداا «ماكىياۋېللى ھوقۇق سەنئىتىنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر چۈشەندى. پەردە ئارقىسىدا پائالىيەت قىلىپ دۆلەت باشقۇرۇشنى بىلدى. ھوقۇقنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇنىڭ رەڭۋازلىقىنى ھېچكىم ئۇنىڭدەك چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەنىدى. رەھىمسىز سىياسىي رېئاللىقنىڭ ۋۇجۇدىدىكى دىن ۋە غايىدىن تىكىلگەن چىرايلىق لىباسلارنى ئېلىۋېتىپ، يالىڭاچ پېتى كۆرسىتىش تەشنالىقى ماكىياۋېللىنىڭ

قەلبىدە لاۋۇلداپ ياناتتى.»[1] شۇنىڭ بىلەن ئۇ 1513 - يىلى ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر توپلىغان ھوقۇق ۋە ئىستراتېگىيە تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» نامىلىق بۇ ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى.

بۇ ئەسەرنىڭ ئېلان قىلىنىشى ياۋروپانىڭ سىياسىي ساھەسىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىياسىئونلىرى ۋە ھەربىي ئىستراتېگىيەچىلىرى بەس - بەستە بۇ كىتابنى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتىكى قىبلىنامىسى قىلدى. ياۋروپانىڭ سىياسىي ۋە ئىستراتېگىيە نەزەريىسى يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى. ماكىياۋېللى يېڭى دۆلەتنى قانداق قىلىپ ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇلىنى مۇستەھكەملەش ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «يېڭى دۆلەتنى دۇشمەننىڭ قەستىدىن ساقلاش ئۈچۈن شۇنداق تەدبىر قوللانماق كېرەك: دوست ۋە ئىتتىپاقداش تېپىش كېرەك، قورال ۋە ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىپ غەلىبە قىلىش كېرەك. خەلقنى يېڭى ھۆكۈمراننى سۆيدىغان ياكى ئۇنىڭدىن قورقىدىغان قىلىش كېرەك. ئارمىيىنى قوماندانغا بويسۇندىغان ھەم ئۇنى ھۆرمەتلەيدىغان قىلىش كېرەك. خەۋپلىك ئادەملەرنى چوقۇم يوقىتىش كېرەك. كونا تۈزۈمنىڭ ئورنىغا يېڭى تۈزۈمنى دەسسىتىش كېرەك. پادىشاھ خەلقنى نىسبەتەن ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق بولۇشى، كەڭ قورساق ۋە ساخاۋەتلىك بولۇشى كېرەك. ساداقەتسىز ئارمىيىنى تارقىتىۋېتىپ، ساداقەتلىك يېڭى ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش لازىم. باشقا دۆلەتلەر بىلەن دوستانە ئۆتۈپ، ئۇلارنى ھالقىلىق پەيتتە ياردەم بېرىدىغان ياكى ھېچبولمىغاندا، زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدىغان قىلىش لازىم.»[2] ماكىياۋېللى يەنە

---

① نىككولو ماكىياۋېللى (ئىتالىيە): «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، ئابدۇقادىر جالالىددىن تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 3 - بېت.

② نىككولو ماكىياۋېللى (ئىتالىيە): «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، ئابدۇقادىر جالالىددىن تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 40 - بېت.

مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىشەنچىم كامىلكى، باتۇرلۇق ئېھتىياتچانلىقتىن ياخشى، تەقدىر بىر ئايالغا ئوخشايدۇكى، ئۇنى كۈچ - قۇدرەت بىلەن قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ، ئۇ سۇغۇققانلىقنى ئەمەس، بەلكى باتۇرلۇقنى خالايدۇ. شۇڭا، ئايالالار ياشلارنىڭ دوستىغا ئايلانغاندەك، تەقدىرمۇ باتۇرلارنىڭ دوستىغا ئايلىنىدۇ.»[1] ماكياۋېللى ئىستېلا قىلىنغان ئەللەرنىڭ خەلقلىرىنى قانداق باشقۇرۇش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئىستېلا قىلىنغان رايون خەلقلىرىنى ئىمكانقەدەر پەپىلەش كېرەك. ئەگەر، بۇمۇ كار قىلمىسا، ئۇلارنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. چۈنكى بىر ئادەم زىيان - زەخمەتكە يەڭگىلرەك ئۇچرىسا، ئۇنىڭ ھامان بىر كۈنى قىساس ئېلىشقا قۇربى يېتىدۇ. ئەگەر، بىر ئادەمگە بېرىلگەن زەربە ئېغىر بولسا، ئۇ قىساس ئېلىشقا مەڭگۈ ئاجىز كېلىدۇ.»[2] ماكياۋېللى يەنە ئىتالىيانلارنىڭ خاراكتېر پسىخىكىسىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنىدى ۋە ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىشنى، ئاجىزلىقلىرىنى قانداق بايقاپ، ئارتۇقچىلىقلىرىنى قانداق جارى قىلدۇرۇشنى ئوبدان تەتقىق قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «دۇئېل ۋە ئاز ساندىكى كىشىلەر قاتنىشىدىغان مۇسابىقىلەردە ئىتالىيىلىكلەر جىسمانىي كۈچ، چاققانلىق ۋە ئەقىل جەھەتتە شۇ قەدەر ئەۋزەل! بىراق، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ھەربىي قوشۇن ئىچىدە ناچارلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئۇرۇشلاردا ساپ ئىتالىيىلىكلەردىن تۈزۈلگەن قوشۇن مەغلۇپ بولۇپ كەلدى.»[3]

ماكياۋېللىنىڭ بۇ ئەسىرى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىن

---

① نىككولو ماكياۋېللى (ئىتالىيە): «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، ئابدۇقادىر جالالىدىن تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 166 - بەت.

② نىككولو ماكياۋېللى (ئىتالىيە): «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 6 -، 172 - بەتلەر.

③ نىككولو ماكياۋېللى (ئىتالىيە): «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 6 -، 172 - بەتلەر.

بۇيانقى ياۋروپا هوقۇقشۇناسلىق پرىنسىپلىرىغا چوڭقۇر تەسىر لەرنى كۆرسەتتى. ماكياۋېللىنىڭ ئۆزىمۇ غەرب سىياسىئونلىقىنىڭ ئاتىسى دەپ قارالدى. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئىستراتېگىيە ۋە دۆلەت باشقۇرۇش مىزانلىرى غەربتىكى كۆپلىگەن سىياسىئونلار ۋە ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى.

بۇنىڭغا باراۋەر هالدا، ئوخشاش بىر تارىخىي دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ هوقۇقشۇناسلىق ۋە ئىستراتېگىيە ئىلمىلىرى ساھەسىدە ئاجايىپ كاتتا ئەسەرلەر يارىتىلدى. ئىمپېراتور ئەمىر تېمۇر ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىققان بۇيۇك بىر ھۆكۈمرانلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇرۇش تەجرىبىلىرىگە باي ۋە ھۆكۈمرانلىق سەنئىتىگە ئىگە يېتۈك ئىستراتېگىيىچى ئىدى. ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن «تېمۇر تۇزۇكلىرى» ئەمەلىيەتتە، ماكياۋېللىنىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» ناملىق ئىستراتېگىيە كىتابىدىن يۇز يىللار بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشەلەيدىغان ئۇلۇغ ئەسەردۇر.

«تېمۇر تۇزۇكلىرى» ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىسلام شەرقىدە، «تۇزۇكى تېمۇرى»، «مەلفۇزاتى تېمۇرى» (تېمۇرنىڭ ئېيتقانلىرى) ۋە «ۋاقىيەئاتى تېمۇرى» (تېمۇرنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى) قاتارلىق ناملار بىلەن مەشھۇر بولۇپ، يېقىنقى 500 يىلدىن بۇيان كۆپلىگەن ھۆكۈمرانلار بۇ ئەسەرنى ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشتىكى ئۇلۇغسى قىلىپ كەلگەن. بۇ ئەسەر ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچى قىسىمدا مەشھۇر ئىمپېراتور ئەمىر تېمۇرنىڭ يەتتە يېشى (1342 ـ يىلى) دىن تارتىپ تاكى ۋاپات بولغۇچە (1405 ـ يىلى 18 ـ فېۋرال) بولغان ئارىلىقتىكى هايات كەچۈرمىشلىرى، سىياسىي ـ ئىجتىمائىي پائالىيىتى، تېخنىكا ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەهر تەختىنى قانداق قىلىپ قولغا

كىرگۈزگەنلىكى، ھاكىمىيەتنى قانداق مۇستەھكەملىگەنلىكى، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئېلىپ بېرىپ، ئىران، ئافغانىستان، ئالتۇن ئوردا، تۈركىيە سۇلتانلىقى، ئەزەربەيجان، گرۇزىيە ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا قىلغان جازا يۈرۈشلىرى ۋە غەلىبىلىرى ئىچچام بايان قىلىنغان. ئىككىنچى قىسىمدا ئەمىر تېمۇرنىڭ ئاغزىدىن ئەۋلادلىرىغا ئېيتىلغان پەند - نەسىھەتلەر، تەجرىبىلەر، دۆلەت باشقۇرۇش پرىنسىپلىرى ۋە ۋەسىيەتلەر بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا كىملەرگە تايىنىش، تاجۇ تەخت ئىگىلىرىنىڭ تۇتۇمى ۋە ۋەزىپىلىرى، ۋەزىر ۋە قوشۇن باشلىقلىرىنى سايلاش، سېپاھلارنىڭ مائاشى، مەملىكەتلەرنى باشقۇرۇش تەرتىپى، دۆلەت ئەربابلىرى ۋە قوشۇن باشلىقلىرىنىڭ بۇرچ ۋە ۋەزىپىلىرى، ئەمىرلەر، ۋەزىرلەر ۋە باشقا مەنسەپدارلارنىڭ تاجۇ تەخت ئالدىدا كۆرسەتكەن ئالاھىدە خىزمەتلىرىنى تەقدىرلەش تەرتىپى ۋە باشقا مەزمۇنلار نۇقتىلىق شەرھلەنگەن.①

بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى مەلۇم ئەمەس. پۈتۈن ۋەقە بىر شەخس — ئەمىر تېمۇر نامىدىن ھېكايە قىلىنىدۇ. ئەسلىدە شۇنداقمۇ ياكى ئەمىر تېمۇر ئېيتىپ بەرگەن، كاتىپلار خاتىرىلىگەنمۇ ياكى بولمىسا، ئۇنىڭ ئېيتقان بايانلىرىغا ئاساسەن مەلۇم بىر كىشى كىتاب قىلىپ تۈزگەنمۇ بۇنىسى نامەلۇم. كۆپلىگەن شەرق مەملىكەتلىرىدە ئادەتتە بۇ مەشھۇر ئەسەرنى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئۆزى يازغان، بۇ ئۇنىڭ ھەقىقىي تەرجىمھالى دەپ ئېتىراپ قىلىشىدۇ.②

«تېمۇر تۈزۈكلىرى»نىڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا ساھىبقىران ئەمىر تېمۇرنىڭ تەرجىمھالىلا ئەمەس، بەلكى يەنە

---

① «تېمۇر تۈزۈكلىرى»، تاشكەنت، 1991 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، بۆرىباي ئەھمەدوفنىڭ كىرىش سۆزى، 6 - 7 - بەتلەر.

② «تېمۇر تۈزۈكلىرى»، تاشكەنت، 1991 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، بۆرىباي ئەھمەدوفنىڭ كىرىش سۆزى، 6 - 7 - بەتلەر.

ئۇنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك ھەربىي ئىستراتېگىيە تەجرىبىلىرى ۋە ھۆكۈمرانلىق پرىنسىپلىرى جۇغلانغانىدى. تېمۇرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، ئۇ مۇنداق تۆت نەرسىگە ئەمەل قىلىپ كەلگەن: كېڭەش، مەسلىھەت، قەتئىي قارار، ئېھتىياتچانلىق.[1] تېمۇر يەنە بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇستاز ـ دانىشمەنلەرنىڭ ئېيتقانلىرىدىن شۇ نەرسە ئايانكى، دۆلەت ئىشلىرىنىڭ توققۇز ئۆلۈشى كېڭەش، تەدبىر ۋە مەسلىھەت، قالغان بىر ئۆلۈشى بولسا قىلىچ بىلەن ھەل بولىدۇ. ئۆز ئورنىدا قىلىنغان تەدبىر بىلەن ساناقسىز لەشكەرلەرنىڭ قىلىچىمۇ ئاجىزلىق قىلغان ھەرقانداق مەملىكەتنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقىلى ۋە ھېسابسىز لەشكەرلىرىنى يەڭگىلى بولىدۇ.»[2] ئۇ يەنە مۇنداق تەجرىبىلەرنى خۇلاسىلەيدۇ: «ئىشلىرىمنىڭ ھەممىسىنى كېڭەش بىلەن يۈرگۈزۈپ، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا توغرا تەدبىر قوللىناتتىم. بىر ئىشقا كىرىشمەي تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇپ چىقىش يوللىرىنى مۆلچەرلەپ قويىاتتىم. ئۇنى توغرا تەدبىر، قەتئىي جەزم، ھەقىقىي چىدام ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن يېراقنى كۆرۈپ، كەينىنى ئويلىغان ھالدا ئاخىرىغا يەتكۈزەتتىم. يەنە تەجرىبەمدىن ئۆتكۈزدۈمكى، كېڭەش ئىگىلىرى بىرلىك، ئىتتىپاقلىق بىلەن سۆزدە ۋە ئەمەلىيەتتە بىر ياقىدىن باش چىقىرىشى كېرەك. قىلماقچى بولغان ئىشنى چوقۇم قىلىش كېرەك، ئەگەر بىرەر ئىشنى قىلماسلىققا قارار قىلغان بولسا ئۇنىڭغا يېقىن يولماسلىق كېرەك.»[3]

ئەمىر تېمۇر سەلتەنەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشتا مۇنداق ئون ئىككى تۈزۈك (پرىنسىپ) كە ئەمەل قىلىش كېرەك دەپ قارايدۇ: «بىرىنچى، ئۆز سۆزىگە ئىگە بولۇش، ئىشلىرىنى ئۆزى بىلىپ قىلىش؛ ئىككىنچى، سۇلتان ئادالەتپەرۋەر بولۇش،

---

① «تېمۇر تۈزۈكلىرى»، تاشكەنت، 1991 ـ يىل ئۆزبېكچە نەشرى، بۆرىباي ئەھمەدوفنىڭ كىرىش سۆزى، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

② ③ «تېمۇر تۈزۈكلىرى»، 15 ـ، 16 ـ بەتلەرگە قارالا.

قېشىدا ھەققانىيەت تۈيغۇسىغا ئىگە ۋەزىرلەرنىڭ ساقلاش؛ ئۇچىنچى، پۈتۈن مەملىكەتكە پەرمان بېرىش ھوقۇقى پەقەتلا سۇلتاننىڭ قولىدا بولۇش؛ تۆتىنچى، پادىشاھ ئۆز قارارىدا قەتئىي بولۇش؛ بەشىنچى، پادىشاھنىڭ ھۆكمىگە ھەرقانداق شارائىتتا ئىجرا بولۇش؛ ئالتىنچى، پادىشاھلىق مۇتلەق ھوقۇقنى ھەرقانداق ۋاقىتتا ئۆز قولىدا تۇتۇش؛ يەتتىنچى، سەلتەنەت ئىشلىرىدا باشقىلارنىڭ پايدىلىق پىكىرلىرىنى ئاڭلاش ۋە قوبۇل قىلىش؛ سەككىزىنچى، سەلتەنەت ئىشلىرىدا ۋە لەشكەرىي ئىشلارغا باغلىق مەسىلىلەردە باشقىلارنىڭ پېئىل - مەيلىگە قاراپ ئىش تۇتماسلىق؛ توققۇزىنچى، پادىشاھنىڭ نوپۇزى ئەسكىرىي قوشۇندا مۇتلەق ئورۇنغا ئىگە بولۇش، ھەربىي ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەر ھەرقانداق ۋاقىتتا پادىشاھقا پەرمانبەردار بولۇش؛ ئونىنچى، پادىشاھ سەلتەنەت ئىشلىرىدا مۇتلەق ئەركىن بولۇش؛ ئون بىرىنچى، پادىشاھ سەلتەنەت ھوقۇقىغا ھېچكىمنى شېرىك قىلماسلىق؛ ئون ئىككىنچى، پادىشاھ ھەرۋاقىت مەجلىس ئىشتىراكچىلىرىدىن ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇش، مەخپىي قارارلارنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش.»[1]

بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئەمىر تېمۇر مۇكەممەل سەلتەنەت مىزانىغا ۋە ھاكىمىيەت ئىدىيىسىگە ئىگە ئىمپېراتور ئىدى. ئۇنىڭ تالانتى ھەربىي ئىستراتېگىيە ۋە جەڭ ماھارەتلىرىدە تولۇق گەۋدىلەنگەنىدى. خۇددى بۆرىباي ئەھمەدوف ئېيتقاندەك: «ئەمىر تېمۇر تۇزگەن قوشۇن ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ۋە تاكتىكىلىق ماھارىتى بىلەن ئاشۇ دەۋرنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ كۈچلۈك ئارمىيىلىرىدىن ھېسابلانغانىدى. بۇ قوشۇننىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە يېتەكچىسى بولسا تەجرىبىلىك ماھىر سەركەردە سۈپىتىدە شۆھرەت تاپتى.

---

① «تېمۇر تۇزۇكلىرى»، 68 - 69 - بەتلەر.

«تېمۇر تۈزۈكلىرى» دە ئاشۇ قوشۇننىڭ تۈزۈلۈشى، قوراللىنىشى، ھەربىي سەنئىتى ھەققىدە مۇھىم مەلۇماتلار بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ ھەربىي قوشۇننىڭ جەڭ ئالدىدىن سەپكە تىزىلىشى ۋە جايلاشتۇرۇلۇشى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى ناھايىتى قىممەتلىكتۇر.»①

ئەمىر تېمۇرنىڭ ھەربىي تاكتىكا، ئىستراتېگىيە ۋە ھاكىمىيەت باشقۇرۇش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرى جەملەنگەن بۇ ئەسەر كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىسلام شەرقىنىڭ ھەربىي ۋە ھاكىمىيەت ئىدىيىلىرىگە كۈچلۈك تەسىر لەرنى كۆرسەتتى. بۇ ئەسەر نىزامۇل مۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» ناملىق كىتابى بىلەن بىرلىكتە شەرق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سىياسىي ۋە تاكتىكا قىبلىنەماسىگە ئايلاندى. زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ ئەۋلادى شاھ جاھان (1628 — 1657 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)، قوقان خانى مۇھەممەد ئەلىخان (1821 — 1842 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ۋە بۇخارا ئەمىرى ئابدۇلئەھەدخان (1885 — ؟1911 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) قاتارلىقلار ئەڭ ماھىر كاتىپ ـ خەتتاتلارنى ئىشقا سېلىپ «تېمۇر تۈزۈكلىرى» دىن نۇسخا كۆچۈرگۈزگەن ۋە ئۇنى خاس كۈتۈپخانىلىرىدا ئەتىۋارلاپ ساقلىغان.

«تېمۇر تۈزۈكلىرى» دىن كېيىن، ئەمىر تېمۇرنىڭ يەنە بىر ئەۋلادى، ھىندىستان بابۇرىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1483 — 1530) تەرجىمىھال خاراكتېرلىك بىر گۈزەل ئەسەرنى يېزىپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا «بابۇرنامە» دەپ نام بەردى. بۇ ئەسەر بابۇرنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بابۇرنىڭ جەڭ ماھارەتلىرى، تاكتىكا ـ ئىستراتېگىيىلىرى ۋە ھاكىمىيەت

① «تېمۇر تۈزۈكلىرى»، 10 ـ بەت.

ئىشلىرىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنىمۇ يەكۈنلىگەنىدى. بابۇر سەمەرقەنتنى ئېلىش ئۈرۈشىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى مۇنداق يازىدۇ: «مەن سەمەرقەنتنى ئالغاندا ئون توققۇز ياشتا بولۇپ، ھېچقانچە كۆپ ئىش كۆرمىگەن ۋە تەجرىبىسىز ئىدىم؛ ئىككىنچىدىن، مېنىڭ دۈشمىنىم شەيباقخاندەك تەجرىبىسى مول، كۆپ ئىش كۆرگەن چوڭ ياشلىق بىر كىشى ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، بىزگە سەمەرقەنتتىن ھېچ كىشى ياردەمگە كەلمىگەنىدى، گەرچە شەھەر ئاھالىسى مېنى خالىسىمۇ، لېكىن شەيباقخاندىن قورقۇپ بىزگە ياردەم قىلالمىدى؛ تۆتىنچىدىن، مېنىڭ دۈشمىنىم قورغاندا بولۇپ، بىز قورغانىنى ئېلىپ دۈشمەننى قاچۇردۇق؛ بەشىنچىدىن، بىز بىر قېتىم سەمەرقەنتنى ئېلىشقا كېلىپ دۈشمەنگە تۇيدۇرۇپ قويغانلىقىمىزدىن، ئىككىنچى قېتىم كېلىپ، تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سەمەرقەنتنى ئالدۇق. بۇلارنى دېيىشتىن غەرەز باشقىلارنى كەمسىتىش ئەمەس، بەلكى بولغان ئىشنى بايان قىلىش؛ بۇلارنى يېزىشتىن مەقسەت ئۆزۈمنى ئارتتۇرۇش ئەمەس، بەلكى راست ئىشنى دېيىش.»[1] ئەسەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى، بابۇر ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى بايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۆزىنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى، خاتالىقلىرىنى ۋە بەزى چاغلاردىكى چۈشكۈن ھالەتلىرىنىمۇ يوشۇرۇپ قالمايدۇ. مۇرتى كەلگەندە دۈشمەنلىرىنى ماختايدۇ، دوستلىرىنى، تۇغقانلىرىنى رەھىمسىز پاش قىلىپ قامچىلايدۇ. مانا بۇ نۇقتىلار ئەسەردە بايان قىلىنغان ئاساسىي ۋەقەلەرنىڭ چىنلىقىغا بولغان كىشىنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.[2] شۇڭلاشقا يېڭى دەۋرلى مۇزېيىنىڭ مۇتەسەددىسى گ. ن. پانت «بابۇرنامە» يېزىلغانلىقىنىڭ 460 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

---

① ②زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1992 - يىل نەشرى، 157 -، 5 -، 717 - بەتلەر.

يازغان ماقالىسىده مۇنداق دەيدۇ: «بابۇر ئۆزىنىڭ بۇ تەرجىمھال ئەسىرىدە ئاددىي ۋە جانلىق تىل بىلەن ئۆزىنىڭ يول قويغان خاتالىقلىرى، قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرى، يۈكسەك ئارزۇ - ئۈمىدلىرى ۋە چۈشكۈن ھالەتلىرى ھەققىدە ھېكايە قىلىدۇ. بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ قىممىتى جەھەتتىن ئەۋلىيا ئاۋگۈستىنو ۋە روسسۇنىڭ ئەسەرلىرى، گىببون ۋە نيۇتوننىڭ كەشپىياتلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدۇ.»[1]

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ياۋروپادا گۈمانىزملىق روھنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى سۈپىتىدە، ئوتوپىك جەمئىيەت تەسەۋۋۇرى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە غايىلىرىدە ئاجايىپ زور ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. ئەنگلىيىنىڭ ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى گۈمانىزمچى مۇتەپەككۇرى توماس مور (Thomas More، 1478 — 1535) نىڭ «ئوتوپىيە» ناملىق ئەسىرى شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. توماس مور ئۆزىنىڭ بۇ مەشھۇر ئەسىرىدە غەرب دۇنياسىدا تۇنجى بولۇپ بىر ئوتوپىك جەمئىيەتنىڭ غايىسىنى سىزىپ چىقىدۇ. ھەممىگە ئايانكى، مور ياشىغان دەۋر دەل جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنىڭ زىلزىلىسى ياۋروپانى قاپلىغان دەۋر ئىدى. يەلكەنلىك كېمە، يېڭى قۇرۇقلۇق، يېڭى كىشىلەر ۋە يېڭى بازارلار ياۋروپالىقلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى ئېچىپ، بوغۇلۇپ قالغان تەپەككۇرنىڭ قانىتىنى يەشكەنىدى. مۇشۇنداق بىر جۇشقۇن كەيپىياتتا مور بىر دېڭىزچىنىڭ بايانى ئارقىلىق راست - يالغانلىقىنى پەرق ئېتىش تەس بولغان بىر غايىۋى جەمئىيەتنىڭ مەنزىرىسىنى سىزىپ چىقتى. بۇ دەل ياۋروپا جەمئىيىتى تەشنا بولغان ئوتوپىيە ئىدى. بۇنداق ئوتوپىك جەمئىيەت ئەنگلىيىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل

---

① زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1992 - يىل نەشرى، 157 - ، 5 - ، 717 - بەتلەر.

قىلغانىدى. شۇڭلاشقا توماس مور «ئوتوپىيە» ناملىق ئەسىرىدىكى «خەتەرلىك، زىيانلىق» غايىسى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى ئەنگلىيە پادىشاھى ھېنرى V كە بولغان «ساداقەتسىزلىكى» ئۈچۈن 1535 ـ يىلى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، كاللا كېسىش مەيدانىغا ئېلىپ چىقىلدۇ.

توماس موردىن كېيىن يەنە بىر ئوتوپىزمچى، ئىتالىيىلىك مەشھۇر مۇتەپەككۇر كامپانېللا (Giovanni Campanella Domenico ، 1568 — 1639) ياۋروپانىڭ يېقىنقىي زامان ئوتوپىك ئىدىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ 25 يىلغا سوزۇلغان تۈرمە ھاياتى داۋامىدا «قۇياش شەھىرى» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى ھەمدە توماس موردىن كېيىنكى غەرب دۇنياسىنىڭ ئوتوپىك جەمئىيەت تەسەۋۋۇرىنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈردى. ئۇ بۇ ئەسىردە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك كەلتۈرۈپ چىقارغان جەمئىيەتنىڭ ئىللەتلىرىنى قاتتىق سۆكتى ۋە پاش قىلدى. شۇنىڭدەك قۇياش شەھىرى دەپ ئاتالغان بىر غايىۋى جەمئىيەتنىڭ تەسەۋۋۇرىنى سىزىپ چىقتى. بۇ غايىۋى جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمگەككە قاتنىشاتتى، تەڭ ـ باراۋەر ياشايتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات جەمئىيەت تەشكىلاتلىرى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. پۈتۈن جەمئىيەتتە بىلىم، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە بەخت ئەڭ ئالىي مەقسەت قىلىنغانىدى.

توماس مور بىلەن كامپانېللانىڭ ئوتوپىيىلىك جەمئىيەت قارىشى ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامان ئىجتىمائىي ئىدىيىسىگە ۋە سىياسىي ئىدىئولوگىيىسىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. فرانسىيىلىك سېنسىمون، فۇرىي ۋە ئەنگلىيىلىك ئوۋېن قاتارلىق كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئوتوپىك جەمئىيەت غايىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى تارىخىي شارائىتتا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا خىيالىي سوتسىيالىزم تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

شەرقچە ئوتۇپىيىنىڭ تارىخىي يىلتىزى ياۋروپا ئوتوپىزمىدىنمۇ بالدۇرراق ئىدى. ئەبۇ نەسىر فارابى (870 — 950) قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن پلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسىرىنى ئوقۇغان ۋە ئۇنى شەرھلىگەنىدى. ئەمما فارابى ئۆزىنىڭ سىياسىي ـ ئىجتىمائىي قاراشلىرىدا پلاتوننىڭ غايىۋى جەمئىيەت مىزانىدىن خېلىلا ئىلغار بولغان ئىجتىمائىي غايىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى. فارابىنىڭ ئوتوپىك جەمئىيىتىدە ئەخلاق ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇ ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى مەنىۋى جەھەتتىن تاكامۇللاشتۇرۇشىنى جەمئىيەتنى كامالەتكە يەتكۈزۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلىغانىدى. شۇڭا ئۇ ئىنسانىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى ئەقىل ۋە ئەخلاققا باغلىغانىدى. فارابى ئۆزىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت قارىشىدا، شەھەر (ئۇ «دۆلەت» ئۇقۇمىنىڭ ئورنىغا «شەھەر» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتكەن) نى ئىككى خىلغا، يەنى «مەدىنەتۇل جاھىلە» (جاھالەتلىك شەھەر) ۋە «مەدىنەتۇل فازىلە» (پەزىلەتلىك شەھەر) گە بۆلگەنىدى.

فارابىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئوتوپىك تەلىماتلىرى ئۇنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى توغرىسىدىكى كۆزقاراشلار» دېگەن چوڭ ھەجىملىك كىتابىدا مەركەزلىك ئىپادىلەنگەنىدى. فارابى پەزىلەتلىك شەھەر (دۆلەت) گە مۇنداق خاراكتېرىسكا بەرگەنىدى: «ئۆزئارا ياردەملىشىپ بەختكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتلىرى پەزىلەتلىك جەمئىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئۆزئارا ياردەملىشىپ بەختكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان بارلىق شەھەر خەلقلىرى پەزىلەتلىك خەلق ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بارلىق خەلقلەر بەختكە ئېرىشىش مەقسىتىدە ئۆزئارا ياردەملىشىشنى يولغا قويسا، پۈتۈن زېمىندا ئورتاق پەزىلەت تىكلىنىدۇ.»①

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 146 ـ بەت.

فارابی یەنە بۇ ئەسىردە پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ شەرتلىرى، پەزىلەتلىك شەھەر قۇرۇش يوللىرى، پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ رەئىسى، پەزىلەتلىك شەھەر خادىملىرىنىڭ لايىقەتلىك شەرتلىرى، پەزىلەتلىك شەھەردە ھاكىمىيەت تۇزۇلمىسى، پەزىلەتلىك شەھەردە ئىجتىمائىي ھايات ۋە ئىلىم - سەنئەتنىڭ قانداق بولۇشى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ. فارابى يەنە پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ پەيلاسوپ رەئىسى بولۇشى لازىملىقىنى؛ ئۇ خەلق ئىچىدىن تاللانغان قابىلىيەتلىك بىر كىشى، ھەتتا بىر گۇرۇپپا كىشىلەر بولۇشى مۇمكىنلىكىنى؛ ئەقىل - پاراسەت، ئىلىم - ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇشى لازىملىقىنى؛ شەھەردە ئادالەت ۋە مۇھەببەت، ئومۇمىي خەلقنىڭ باراۋەرلىكى، ئەركىن كەسپ تاللاش يولىغا قويۇلغان بولۇشى لازىملىقىنى؛ جاھالەتلىك شەھەردىن (بولۇپمۇ ھاكىممۇتلەق شەھەردىن) پەزىلەتلىك شەھەرگە ئۆتۈشتە قاتتىق ئىنتىزام ۋە تەرتىپكە تايانغان ئۆزگىرىش باسقۇچىنى بېسىش لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ.①

فارابىدىن كېيىن شەرقچە ئوتوپىك جەمئىيەت غايىسى ماكان ۋە زامان چەمبىرەكلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، داۋاملىق تەرەققىي قىلدى ۋە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىدى. XI ئەسىرگە كەلگەندە بۇخىل ئوتوپىك غايە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئەربابى، مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسىرىدە يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلەندى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ غايىۋى جەمئىيىتىدە ئادىل پادىشاھ، بىلىم ۋە قانۇندىن ئىبارەت ئۈچ مۇھىم ھالقىدىن تەشكىل تاپقان قۇدرەتلىك بىر دۆلەتنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بولۇپمۇ قانۇن بۇ غايىۋى دۆلەتنىڭ ئۇلى ئىدى:

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 147 - بەت.

ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئىرۇر،
ئۇ قانۇن بۇزۇلسا ئاسمان يىقۇلۇر.

يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىننى بۇزاتتى خۇدا.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ غايىۋى دۆلەت ۋە ئوتوپىك جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى خېلى زور دەرىجىدە ئۆز دەۋرىنىڭ رېئاللىقى بىلەن يېقىنلاشتۇرغانىدى. بۇ ھال بۇ ئەسەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە كەڭ كۆلەمدە تەسىر قوزغىشىغا سەۋەب بولدى.

شەرقچە ئوتوپىك جەمئىيەت غايىسىنى بەدىئىي يول بىلەن كەڭ كۆلەمدە تەشۋىرلىگەن ۋە زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن كىشى XII ئەسىردىكى ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى (1114 — 1209) دۇر. نىزامى شەرق خەلقلىرىگە كەڭ تارقالغان خەلق رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بەش داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» سىنى يېزىپ چىقتى ۋە شەرق ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن خەمسەچىلىك ھادىسىسىگە يول ئاچتى. نىزامى «خەمسە» سىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى، يەنى بەشىنچى داستانى — «ئىسكەندەرنامە» بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ مەنزىرىسىنى سىزىپ كۆرسىتىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ سىمۋولى بولغان ئىسكەندەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 323 — 334 ـ يىللىرى

ئارىلىقىدا قىلىچ ئويناشتەك شەرققە كەلگەن ئالېكساندر ماكېدونسكىدىن تۇپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇ غايىۋىيلەشتۇرۇلگەن ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ئوتوپىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدېئال ھاكىم، پەيلاسوپ شاھ ۋە ئاسايىشلىق ئەلگە باش بولغۇچى دانىشمەن پادىشاھ سىماسىنى يارىتقانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجەۋى، ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى ۋە ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار يارىتقان شەرقچە ئوتوپىيە، خرىستىئان ياۋروپاسى ئويغانغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن توماس مورنىڭ «ئوتوپىيە»، كامپانېللانىڭ «قۇياش شەھىرى»، فرانس بېكوننىڭ «يېڭى ئاتلانتىس» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋە سېنسىمون، فۇرىيې، ئوۋېن قاتارلىقلارنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزم تەشەببۇسلىرىدا ئىلگىرىلەنگەن غەربچە ئوتوپىيىسىدىن كۆپ بالدۇر ئىدى. شۇڭا، شەرقشۇناس ئالىم، ئاكادېمىك ئې. ئا. ئوربېلى: «نىزامى ئىسكەندەر ھەققىدىكى داستانغا ئېپىزوت سۈپىتىدە ئاجايىپ ئوتوپىك جەمئىيەت تەسۋىرىنى كىرگۈزدى ۋە توماس مور، كامپانېللا غايىلىرىدىن بىرقانچە ئەسىر بالدۇر ئېيتتى» دەپ كۆرسەتكەنىدى.①

ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرىدە بۇيۇك نەۋائى شېئىرىي تۇيغۇغا باي ھېرات شەھىرىدە شەرقچە ئوتوپىيىنى رەڭدار مەزمۇنلار بىلەن يېڭى ھاياتىي كۆچكە ئىگە قىلدى.

نەۋائى «سەددى ئىسكەندەر»نى يېزىشتا نىزامىدىن بۇيانقى شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى، ئىران تارىخىنى ۋە خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن ئىسكەندەرگە ئائىت قىسسىلەرنى تىرىشىپ ئۆگەنىدى ۋە ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ بولغان ئوتوپىك جەمئىيەتنىڭ كارتىنىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولدى. نەۋائى

---

① ئې. ئا. ئوربېلى: «ئەرمىنىيىنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تارىخى»، موسكۋا، پەن نەشرىياتى، 1968 ـ يىل، رۇسچە نەشرى، 1 ـ توم، 274 ـ بەت.

ياراتماقچى بولغان غايۋى جەمئىيەت ئىران ئېگىزلىكىدىن تارىم ئويمانلىقلىرىغىچە بولغان تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئىنتىلىۋاتقان شەرقچە ئوتوپىيە ئىدى. . . داستاندا تەسۋىرلىنىشچە، پادىشاھ ئىسكەندەر بىر يۇرت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل يەر يۈزىنىڭ پادىشاھى ئىدى. ئۇ ئىستېلاچىلىق ۋە مۇستەبىتلىكنى ئەمەس، بەلكى بىلىم، ئادالەت ۋە قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان، تىنچ ۋە ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈرگەن، خەلق بايلىقات بىر غايىۋى جەمئىيەتنى ئىزدىگۈچى ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ قىرۋان دېگەن جايغا سور ۋەقچىلىق كەلتۈرۈۋاتقان يەجۈج ـ مەجۈجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، خەلقنى تىنچ ھايات‌تا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، نۇرغۇن قەبىلە ۋە تائىپىلەردىن مىڭلىغان ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ غايەت زور سېپىل سالدۇرىدۇ.

دەرۋەقە، يەجۈج ـ مەجۈجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن سېلىنغان بۇ غايەت زور سېپىل ئۆز مەنىسى بىلەن شەرقچە غايۋى جەمئىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئىسكەندەر سېپىلى ئىدى. خۇددى نەۋائى «تارىخى مۇلكى ئەجەم» ناملىق تارىخىي ئەسىرىدە ئېيتقاندەك، ئىسكەندەر ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيىدىغان، ئادالەتلىك پادىشاھ ئوبرازىدا پۈتكۈل شەرقنى تونۇلغانىدى: «. . . ھەر تەقدىر بىلەن ئىسكەندەر پادىشاھ ئەردىكىم، ئاندىن بۇرۇنقى ۋە سوڭغى سەلاتىن بۇگۈنگىچە ئۇل قىلغان ئىشنى قىلمادىلەر. ھەم ھەكىم ئەردى، ھەم ۋەلى. بەزى ئانىڭغە نۇبۇۋۋەت ئۇستادى ھەم قىلىپتۇرلەر. تۆرت يۈز ھەكىم ئانىڭ خىزمەتىدە ئەردىلەر. ئەفلاتون ئىلاھىي باشلىغ ۋە ئەرەستۇدەك ۋەزىرى بار ئەردى. سەككىزمىڭ شاھ ۋە شاھزادە خىزمەتىنى قىلۇر ئەردىلەر. . . »[1]

---

① «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، تاشكەنت، 14 ـ توم، 202 ـ بەت.

دېمەك، نەۋائى قەلبىمى ئاستىدىكى ئەسكەندەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەلپۈنگەن غايىۋى جەمئىيەتنىڭ مۇجەسسىمى ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىسكەندەر سېپىلىدا ئىپادە قىلىنغان شەرقچە ئوتوپىيە ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر ئىنقىلابىغمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

9. خۇلاسە: ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ نەتىجىسى

ياۋروپادا تارىخنىڭ تاڭ نۇرى پارلاپ، ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى يېتىپ كەلگەندە، شۇنداقلا گۈمانىستىك پىكىر ئېقىملىرى كۈن پېتىشتىكى ئەللەرنىڭ تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇرغاندا، ئۇزاق ئاسىيادىكى سەمەرقەنت ۋە ھراتلاردىمۇ ئەرەب ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى بىرىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رېنېسسانسى مەيدانغا كەلگەنىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى ئۆز ماھىيىتى بىلەن غەربتىكى ئىتالىيە ئويغىنىشى ياكى تېخىمۇ كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، ياۋروپا ئويغىنىشى بىلەن پاراللېللىق ھاسىل قىلغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ سەمەرقەنت ۋە ھىرات قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ شۇ دەۋردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتى ئىتالىيە شەھەرلىرىنىڭ شۇ باسقۇچتىكى ئەھۋالى بىلەن تولىمۇ ئوخشايتتى. شەرقتە نەۋائى، جامى، ئولۇغبېگ، قازىزادە رۇمى، غىياسىددىن جەمشىد، بېھزاد ھەمدە تېمۇرىيلەر جەمەتىدىن شاھرۇھ، بايسۇنغۇر، ھۈسەيىن بايقارا، بابۇر قاتارلىق بۇيۇك شەخسلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەن چاغدا، غەربتە دانتې، پېترارکا، بوككاچچىئو،

داۋېنچى، رافائېل، مېكىلانجىلو، كوپېرنىك، برۇنو، گالىلېي، ماكياۋېللى، توماس مور، كامپانېللا ۋە فلورېنسىيەدىكى مەدەنىيەت جەمەتى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنى ئەۋجىگە كۆتۈردى. . .

شۇنداق، ئەدەبىي ئويغىنىش ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تەڭلا يۈز بەردى. ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىرلىك سىرلىق پەردىسىنى قايرىپ يېڭى تارىخىي دەۋر يارىتتى. غەرب ۋە شەرقنىڭ ئىدېئولوگىيىسىگە كۆچلۈك تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

ۋاھالەنكى، ياۋروپا ئويغىنىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئويغىنىشىنىڭ نەتىجىسى تامامەن ئوخشاش بولمىدى.

ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى ئۇزاق مەزگىل داۋاملاشقاندىن كېيىن، ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرگە كېڭىيىپ، XVIII ئەسىردىكى مەرپىەتچىلىك ھەرىكىتى ئارقىلىق تولۇق تۈگەللەندى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى بولسا ئاران بىر ئەسىرگە يېقىن داۋام قىلىپ، تېمۇرىيلەر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زەئىپلىشىشى بىلەن ئاخىرى ئۇزۇلۇپ قالدى. گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيادا جەدىتىزملىق پىكىر ئېقىمى شەرق مەرپىەتچىلىك ھەرىكىتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي كەيپىياتىغا ئايلىنالمىدى ۋە مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى يەلكەنلىك كېمە ئارقىلىق يېڭى دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى، جۇغراپىيىلىك بۇيۇك بايقاشلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ بىخلىنىشى نەتىجىسىدە غايەت زور ئىچكى ئېنېرگىيىگە ئىگە بولدى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى يىپەك يولىنىڭ خاراپلىشىشى ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئۇزۇلۇشىگە ئەگىشىپ، ھاياتىي كۈچىدىن مەھرۇم بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى ۋە تەلەيسىزلىكى بۇ قېتىمقى مەدەنىيەت

ئويغىنىشىنىڭ سۇرەن - چۇقانلىرىنى تارىخنىڭ چاڭ - توزانلىرىغا كۆمۈۋەتتى.

ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى دەسلەپ گۈمانىتار — ئىجتىمائىي پەنلەردىكى گۈمانىزملىق روھنىڭ ئويغىنىشىدىن باشلىنىپ، كېيىنچە تەبىئىي پەنلەر ۋە تېخنىكا ئىلمىدىكى غايەت زور ئىنقىلابلار ئارقىلىق مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولدى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشىمۇ دەسلەپتە گۈمانىتار پەنلەردىكى پارتلاشتىن باشلانغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئويغىنىش ئۆزىنى تەبىئەت ۋە تەجرىبە پەنلىرىدىكى ئۇزۇن مەزگىللىك مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن تەمىنلىيەلمىدى. ئەقىدە كىرىزىسى ۋە بۇرمىلانغان سوپىزم ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تەپەككۇرىنى بوغۇپ، تەرەققىياتچىلىقنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىدى. چۈنكى گۈمانىستىك مەرىپەتپەرۋەر ئىجتىمائىي ئىدىيىلەرنىڭ تەبىئىي پەن ئاساسلىرى ۋە ھۈنەر - تېخنىكىدىن ئايرىلغان ھالدا ئۆز غايىلىرىنى رېئاللاشتۇرالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى گېرمانىيىلىك مارتىن لىيۇتېرنىڭ خرىستىئان دىنى ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى، ياۋروپالىقلار چېركاۋ پەلسەپىسى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ كونترولىدىن تولۇق قۇتۇلۇپ، دىنىي ئىسلاھاتنىڭ غەلىبىسىگە ئېرىشتى. رىم پاپاسىنىڭ مۇتلەق ھوقۇقى ئىنكار قىلىنىپ، دىندىن خالىي ھاكىمىيەتلەر مەيدانغا كەلدى. ئەركىنلىك، ئىنسانىي قىممەت، مۇھەببەت، كىشىلىك ھوقۇق شەخسلەرنىڭ زۆرۈر ئىمتىيازىغا ئايلاندى. ۋاھالەنكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى بۇنداق پۈرسەتلەرگە ئېرىشەلمىدى. ئىسلام شەرقىدە جامالىددىن ئافغانى، مۇھەممەد ئابدۇ، سەئىد ئەھمەدخان قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار ئىسلام دىنىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىسلامنى دەۋرلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغان بولسىمۇ،

لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولدى. شەرقتە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن بۇنداق سىياسىي تۈزۈلمە تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلىپ، دېموكراتىك ئىدىيىلەرنىڭ بىخلىنىشىغا ئىمكانىيەت بەرمىدى.

ياۋروپا ئەدەبىي ئۇيغىنىشىدىن كېيىن، غەربتە فېئودالىزىم تۈزۈلمە ئاستا - ئاستا يىمىرىلىپ، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىكىدىكى كاپىتالىستىك مىللىي دۆلەتلەر مەيدانغا كەلدى. سانائەت ئىنقىلابى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ مۇستەملىكە كېڭەيتىش، دۇنيا بازىرىنى ئېچىش، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنى يېڭى شارائىت بىلەن تەمىنلىدى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئۇيغىنىشى مەزگىلىدىكى قىسقىغىنە ئىقتىسادىي گۈللىنىش مەنزىرىسى تېمۇرىيلەر خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن بەربات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر توپ راۋاج تاپمىغان ھاكىمىيەتلەر بىر - بىرى بىلەن ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىپ، تىنىمسىز ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، يېقىنقى زامانىدىكى ئەڭ ئۇلۇغۋار پۇرسەتلەرنى قولدى بېرىپ قويدى.

قىسقىسى، ياۋروپا ئەدەبىي ئۇيغىنىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئۇيغىنىشى تامامەن ئوخشاشمىغان نەتىجىلەر بىلەن تۈگەللەندى. ئۇلۇغۋار تارىخىي پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھازىرقى زامان ياۋروپاسى بىلەن بولغان ئارىلىقى بارغانسېرى يىراقلاپ كەتتى. ئەلۋەتتە، بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشاشمايدىغان ئىجتىمائىي، جۇغراپىيەۋى، سىياسىي ۋە تارىخىي شارائىتلارمۇ بۇخىل قارىمۇ قارشى نەتىجىگە سەۋەب بولغانىدى.

2001 - يىل 10 - ئاي

بۇگۈنكى ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسىغا پىسخىك دىئاگنوز

كىشىلەر دائىم گىرۋەككە ئىنتىلىدۇ، لېكىن گىرۋەككە يېقىنلاشقانسېرى بىر خىل يوشۇرۇن ۋەھىمە ئۇلارنى قىيناشقا باشلايدۇ. «گىرۋەك»، «پاسسىل»، «مەنزىل» قاتارلىق ئۇقۇملارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلاردا ئۈمىد ۋە تەلپۈنۈشنى قوزغاشتىن باشقا، يەنە ئاللىقانداق تەشۋىش ۋە تېڭىرقاش تۇيغۇلىرىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىسى ئايانكى، گىرۋەكنىڭ بۇ قېتىم زامان جەھەتتىن بۇگۈنگە مەنسۇپ بولسا، ئۇ قېتىم كەلگۈسىگە تۇتاشقان بولىدۇ. كەلگۈسى ئەنە شۇ غايىۋى گىرۋەكتىن باشلىنىدۇ.

ئىنسانىيەت داۋالغۇش ۋە زىددىيەتلەرگە تولغان، تەرەققىيات ۋە پىكىر ئىنقىلابى بىلەن خاراكتېرلەنگەن، تراگېدىيە ۋە ئاچچىق كۆز يېشى ئىچىدىن ئىنسان قىممىتىنى قايتا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن قاينام بىر دەۋرنى — XX ئەسىرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، يېڭى بىر ئىرانىڭ سىرلىق گىرۋىكىگە قەدەم باستى. شۇبھىسىزكى، يېڭى ئەسىرنىڭ كەسكىن رىقابىتى ۋە رەھىمسىز رېئاللىقى ھەر قايسى مىللەتلەردىن ئالدىنئالا ئۆزىنى ئۆزى دەكسەپ كۆرۈشنى، ئۆزىگە يېتەرلىك روھىي ئېنېرگىيە ھازىرلاشنى، شۇنىڭدەك ئۆز كەلگۈسىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ۋە ئويغاق تەسەۋۋۇرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلماقتا.

بۇنىڭدىن يۈز يىل مۇقەددەم، يەنى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئەڭ

ئاخىرقى چارىكىدە دۇنيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ XX ئەسىردىكى تەرەققىيات لايىھىسىنى ۋە مەۋجۇتلۇق تەسەۋۋۇرىنى جىددىي رەۋىشتە مۇھاكىمە قىلىشقانىدى. ھىندىستاندىكى گەندى جەمەتىنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرىدە ئوينىغان يېتەكچىلىك رولى بىلەن جاۋاھىرال نېھرۇنىڭ «ھىندىستانىنىڭ بايقىلىشى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدىكى ئىدىيە سىستېمىسى ئەمەلىيەتتە ھىندىستان مىللىي بۇرژۇئازىيىسى ھەمدە يېڭى مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ھىندى مىللىتىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدىكى ئازابلىق تەسەۋۋۇرلىرىنى ئۆزەك قىلغانىدى؛ يەھۇدىي زىئونىزم ① ھەرىكىتى پىشۋالىرىنىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «مىللىي تىرىلىش» تەسەۋۋۇرى XX ئەسىردىكى ئوتتۇرا شەرقنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيىتىنى ئالدىنئالا مۇئەييەن دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى؛ مېڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ياپونىيە كەسكىن رەۋىشتە ئۆزىدىكى ئاسىياچە تۇرغۇنلۇقتا خاتىمە بېرىپ، غەربتىن ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ، XX ئەسىرنىڭ يېڭى لايىھىسىنى تۇزۇپ چىققانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدا بىر مەھەللىك ئەسەبىي تەنتەكلىكتىن كېيىن خارابىگە

① زىئونىزم — زىئون دېگەن ئاتالغۇ ئىبرانىيلىدىكى زىئون تېغىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇ تاغ قەدىمكى يەھۇدىيلارنىڭ سىياسىي، دىنىي پائالىيەت مەركىزى ئىدى. زىئونىزم (Zionism) ھەرىكىتى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياۋروپادىكى يەھۇدىي مىللەتچى مۇتەپەككۇرلىرى ۋە پارتىيىلىرىنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە رەسمىي شەكىللەنگەن. ئۇلار دۇنيا زىئونىزمچىلىرىنىڭ تۇنجى قۇرۇلتىيىنى 1897 - يىلى شۋېتسارىيەنىڭ باسىل شەھىرىدە ئاچقان. ئۇلارنىڭ تۇنجى داھىيىسى، «يەھۇدىي دۆلىتى» (1892) ناملىق كىتابىنىڭ ئاپتورى خېرزل (1860 — 1904). زىئونىزم ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچى پروگراممىسى ئىبرۇسالىمغا قايتىپ بېرىپ، يەھۇدىي دۆلىتىنى قەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت. زىئونىزم دېگەن بۇ ئاتالغۇ خەنزۇچىغا ئىنگلىزى犹太复国主义دەپ تەرجىمە قىلىنغان. كېيىنچە义安主犹دەپ ئاتاش تەشەببۇس قىلىنغان. ئويغۇرچىدا ھازىرغىچە «يەھۇدىي قىساسچىلىقى»، «يەھۇدىي قىساسچىلىرى»، «يەھۇدىي تىرىلىش ھەرىكىتى»، «يەھۇدىي دۆلىتىنى قەسلىگە كەلتۈرۈش مەسلىكى»، «يەھۇدىيچىلىق»، «يەھۇدىيزم» دەپ بىر نەچچە خىل تەرجىمە قىلىنغان. ئەمەلىيەتتە خەلقئارالىق ئاتالمىش بويىچە «زىئونىزم» دەپ قوبۇلىنسا توغرا بولىدۇ.
— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ئايلانغان بۇ ئارال دۆلىتى ناھايىتى تېزلىكتىلا ئۆزىنىڭ ئوڭشۇلۇش پۇرسىتىنى يارىتىپ، «Sayonara, Asia» (خەير - خوش، ئاسىيا) دېگىنىچە، ئاسىيانى تاشلاپ ئالغا ئۇزاپ كەتتى؛ ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ قاتتىق زەربىسى جۇڭگولۇقلارنى ئۆزلىرىنىڭ تىنىپ، قېتىپ كەتكەن روھىيەت چۆكمىسى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى. 1898 - يىلغا كەلگەندە كاڭ يۇۋېي، تەن ستوۇڭ قاتارلىق كىشىلەر قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى قوزغىدى. لياڭ چىچاۋ، چېن يەنلۇ قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار يېڭى ئەسىرگە ھالقىش ئالدىدا تۇرغان جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ كەلگۈسى تەسەۋۋۇرى ھەققىدە ئازابلىق ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ باردى. دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى دادىل تەشەببۇسلىرى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى «4 - ماي» ھەرىكىتى ئارقىلىق يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن يېڭى پىكىر ئىنقىلابى ۋە يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. . .

ۋاھالەنكى، بىزنىڭ خەلقىمىزدە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ مۇكەممەل لايىھىسى بولمىدى. يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلغاندىن كېيىنكى پۈتكۈل شەرقنىڭ، جۈملىدىن مۇسۇلمان شەرقنىڭ زەئىپلىشىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. جامالىددىن ئافغانىينىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى بىلەن كەلگۈسى ھەققىدىكى ئالدىن تەسەۋۋۇرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر دەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلمىدى. تاتارىستان ۋە قىرىم گىرۋەكلىرىدىن باشلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق دىيارىمىزغا يېتىپ كەلگەن جەدىتىزملىق پىكىر ئېقىمى پۈتكۈل مىللىتىمىزنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرىدىكى ئىدىئولوگىيە ئاساسىغا ئايلىنالمىدى. ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن ھېچقانچە ئالدىن كۆرەرلىكى ياكى مۇكەممەل لايىھىسى بولمىغان بۇ مىللەت تىنەپ - تەمتىرىگەن

پەتتى يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلدى. بۇران ـ چاپقۇنلۇق XX ئەسىر ئۇلارنى گويا قامغاقنى ئۇچۇرغاندەك ھەرياقتا ئۇچۇردى، تۇتۇرۇقسىز كويلارغا سالدى. ئۇلار پۈتكۈل دۇنيادىكى كۆپلىگەن خەلقلەر ئۆز تەقدىرى ئۇچۇن كۈرىشۋاتقان، ئۆز كەلگۈسىنى قۇرۇۋاتقان مۇھىم تارىخىي پۇرسەتنى — مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئوتتۇز يىلىنى خامۇشلۇق ۋە بىھۇشلۇق ئىچىدە ئۆتكۈزدى. سېھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىنىڭ سېھرىي كۈچى تۇگەپ، بىھۇشلۇق دورىسى ئۇنۇمىنى يوقاتقاندىن كېيىن، 30 ـ يىللارنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان شىددەتلىك ئېقىنى ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى ئالاچەكمەن قىلۋەتتى. ئۇلار تېخى ئۆزىنىڭ مەنسۈى مۇۋازىنىتىنى تولۇق دەكسەپ كۆرۈشكە ئۇلگۇرمەيلا ئۆزىنى تارىخنىڭ شىددەتلىك ئېقىنىغا تاپشۇردى. بۇ ئېقىن ئۇلارنى گاھ ئۆرلىتىپ، گاھ چۆكتۈرۈپ ئۆز يۆنىلىشىگە قاراپ ئېلىپ كەتتى. چوڭ قاينامغا كىرىپ قالغان بۇ تەنھا قولۇاق ھەر قانچە قىلىپمۇ ئۆز يۆنىلىشىنى بەلگىلىيەلمىدى ھەم بەلگىلەشكىمۇ قۇربى يەتمىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار «پۈتۈن دۇنيادىكى ئىزىلگەن مىللەتلەرنىڭ غەمگۇزارى ۋە باشپاناھى» دەپ ئاتالغان سوۋېتچە ئەندىزە بىلەن ستالىنچە ئىجتىمائىي فورمىغا تاكى 1960 ـ يىللارغىچە سەۋدايىلارچە چوقۇندى. بۇ خىل ئېتىقاد سىياسىي مەۋقە جەھەتتىن تولۇق ئىنكار قىلىنىپ، «رېۋىزىئونىزم» (修正主义) قالپىقى كىيدۈرۈلگەندىن كېيىن، پۈتكۈل مىللەتنىڭ روھىيەت مۇۋازىنىتى يەنە بىر قېتىم بۇزۇلدى. نەتىجىدە 1960 — 1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئېلىپ بېرىلغان «سىنىپىي كۈرەش» دولقۇنلىرى بىلەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەتۈر قويۇنلىرى ھارغان، زورۇققان، ئۆز كەيپىياتىنى ئۆزى تەكشەپ تۇرۇش ئىقتىدارىنى يوقاتقان بۇ مىللەتنى روھىي جەھەتتىن كرىزىسكە پاتقۇزۇپ، بىر مەيدان پىسخىكا نورمالسىزلىقى ھالىتىگە دۇچار قىلدى. 1980

ـ يىللاردىن باشلاپ «ئىشىك» سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، گويا يېڭىلا ئۇيقۇدىن ئويغانغان ئادەمدەك تېڭىرقاش، ئېچىرقاش، ھەممە نەرسىگە قىزىقىش ھېسسىياتى بىلەن ئۇلۇغ ئوكيان ئارقىلىق ئېقىپ كىرگەن غەرب مەدەنىيىتى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى، شۇنداقلا قەلبىدىكى روھىي جاراھەتلىرىنى ساقايتىپ ئۆزىنى ئۆزى قايتىدىن تونۇشقا تۇتۇش قىلدى. 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي روھنى قايتا تونۇش دولقۇنى 1990 ـ يىللاردا تەدرىجى يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتا، مۇشۇ ئەسىرمۇ ئۆز خاتىمىسىگە باش قويدى.

شۇنداق، يېڭى بىر ئىرانىڭ گىرۋىكىسى كۆرۈندى. ئىنسانىيەتنىڭ خۇشاللىقى بىلەن ئازابلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، شاۋقۇن ـ سۈرەنگە تولغان XX ئەسىر ئاخىرلاشتى. شەخس، ئىجتىمائىي توپ ۋە پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ئۆزىنى ئۆزى قايتا تونۇشى زۆرۈر بولۇپ قالدى. مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا تىنغان چۆكمە ھالەت جىددىي تەۋرەشكە دۇچ كەلدى. تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن تىندۇرما روھ يېڭى ئىراغا قەدەم بېسىش ھارپىسىدا ئۆزى ھەققىدە ئەڭ يېڭى دىئاگنوزنى ئاشكارىلىدى. . .

▲كۇنسېرى كۇچىيىۋاتقان رىقابەت ئېڭى ئىلگىرى بىز كۆنۈككەن روھىي قۇرۇلمىنىڭ ئىچكى تەڭپۇڭسىلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. مىللىي روھتىكى چۆكمە قاتلام نۆۋەتتىكى مەدەنىيەت توقۇنۇشىدا جىددىي تەۋرىنىشكە دۇچ كەلدى. مەۋجۇتلۇق بىلەن تەرەققىياتنى ئۆز مەقسىتى قىلغان ھەر قايسى ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ مەدەنىيەت رىقابىتىدىكى كۇچ سېلىشتۇرمىسى جەريانىدا گاڭگىراش ھالىتىدە تۇرغان مىللىتىمىز سىرتقى

مەدەنىيەتلەرنىڭ توختاۋسىز رادىئاتسىيىسىگە نىسبەتەن ئۆزىدە يېتەرلىك روھىي ئېنېرگىيە ھازىرلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى.

بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ چۆكمە قاتلىمى ھامان شۇ مىللەت روھىيىتىنىڭ ئىچكى يوشۇرۇن ماھىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ گويا چوڭقۇر دېڭىز تېگىگە توپلانغان ۋە قاتما ھاسىل قىلغان تىندۇرمىغا ئوخشايدۇ. مىللىي روھتىكى چۆكمە قاتلام بىر مىللەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مەدەنىيەت تەرەققىياتى داۋامىدا ئاستا - ئاستا ۋە تەدرىجىي يوسۇندا ھاسىل بولىدۇ. ئۇ، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە روھ قۇرۇلمىسىدا سىرتقى پوست ياكى يۈزە ھادىسە سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ۋە يوشۇرۇن ئېنېرگىيە سۈپىتىدە رول ئويناپدۇ.

مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا تىنغان بۇ خىل تىندۇرما مىللەتلەرنىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان تىنىمسىز سۈركىلىشى ۋە جىددىي كۈچ سىنىشىشى داۋامىدا نىسبەتەن تۇراقلىق ۋە زاپاس ئېنېرگىيە ھالىتىدە تۇرىدۇ. بىر مىللەت رەھىمسىز رىقابەت ئالدىدا كەسكىن تاللاشقا دۇچ كەلگەن ھەل قىلغۇچ پەيتتە، ئۆز ۋۇجۇدىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان ئاشۇ زاپاس ئېنېرگىيىسىنى قېزىپ چىقىرىدۇ. چۆكمە ھالەتتە قاتقان، تىنىپ كەتكەن بۇ خىل زاپاس ئېنېرگىيە تاشقى تەسىرلەرنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشى ۋە زەرەتلىشى داۋامىدا ئۇزلۇكسىز يوسۇندا ئۆزىنى بېيىتىپ، تولۇقلاپ ۋە يېڭىلاپ تۇرۇشنى ئىزدەيدۇ. ئۇ پەقەت رىقابەتكە قاتنىشىش، رەھىمسىز سىناقنى قوبۇل قىلىش داۋامىدىلا ئاندىن ئۆزىنى ھەرىكەتچان، ئاكتىپ فونكسىيىگە ئىگە قىلىدۇ.

نەچچە مىڭ يىللىق سەرسان - سەرگەردانلىق بىلەن توختاۋسىز ھالاكەتلىك سىناقلار جەريانىدا يەھۇدىي مىللىتى ئۆز

مەۋجۇتلۇقىنى قانداق بىر كۆچ بىلەن كاپالەتكە ئىگە قىلىپ كەلدى؟ دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا پىتىراپ كەتكەن، پۈت تىرەپ تۇرغۇدەك ماكانغا ئىگە بولالمىغان بۇ سەرسان مىللەت قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ XX ئەسىردىكى يېڭى ھاياتلىق ماكانىنى قۇرۇپ چىقالىدى؟

شۇنىسى ئېنىقكى، يەھۇدىي مىللىتىنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى بىلەن قايتا قۇرۇش روھى بىر خىل ئېچىۋېتىلگەن، ھەر قانداق شەكىلدىكى رىقابەتنى كۈتۈۋېلىشقا تەييار تۇرىدىغان، جەڭگىۋار ھالەتتىكى مەڭگۈ ئويغاق قۇرۇلمىدۇر. يەنە كېلىپ بۇ خىل قۇرۇلما ئۆزىنىڭ ئىچكى مۇۋازىنىتىنى ھەر ۋاقىت مۇۋاپىق ئۆلچەمدە تەڭشەپ تۇرىدىغان، رىقابەتكە ئاكتىپ قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى تەرەققىياتتىن ئىزدەيدىغان جانلىق فورمىنى ھاسىل قىلغان. مۇشۇ ۋەجىدىن يەھۇدىي مىللىتى ئۆزلىرىگە مۇقەددەس كىتاب «تەۋرات» نازىل قىلىنغان، مۇساغا ئەگىشىپ مىسىر فىرئەۋنىنىڭ زۇلمىدىن قاچقان ئاشۇ يىراق ئۆتمۈشىدىن باشلاپلا مۇنداق بىر ھەقىقەتنى چوڭقۇر ھېس قىلغان: بىز خۇدانىڭ تاللىشىغا مۇيەسسەر بولغان مىللەت، بىزنىڭ روھىي چوڭقۇرلۇقىمىزدا مەڭگۈ قۇرۇمايدىغان مەنىۋى ئېنېرگىيە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. بىز ئەڭ زور تىرىشچانلىقىمىز بىلەن ئاشۇ ئېنېرگىيىنى يېڭى تەركىبلەر بىلەن سۇغىرىپ، باشقىچە ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشقا كۆنۈككەن. چۈنكى «خۇدا» ئۆزىنىڭ ئەڭ ئەزىز بەندىلىرىگە ئەڭ ئېغىر ئازابلارنى سېلىپ ئۇلارنى سىنايدۇ. شۇڭلاشقا تارىخ بىزنى تاشلىۋەتكەن. ئۇ بىزنى ئۆزى كېلىپ تاللىمايدۇ، بەلكى بىز ئۆزىنى تاللايمىز. دادىل قەدەملەر بىلەن ئۆز كېلەچىكىنى تاللاش، رىقابەتنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىش، رەھىمسىز رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىش... مانا بۇ يەھۇدىي مىللىتىنىڭ مەۋجۇتلۇق تىلسىمىدۇر. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ روھىي ماھىيىتىگە ئۇرۇق

بولۇپ تېرىلغان، زاپاس ئېنېرگىيە سۇپىتىدە ساقلانغان مەنبۇي جۇغلانما يېڭى تەركىبلەر بىلەن بېيىتىلمىسا، ساپ مېنېرال ماددىلار بىلەن سۇغىرىلمىسا، سىرتقى قوزغىتىشقا ئۇچرىمىسا، ئۇ خۇددى دەريالارنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ھاۋزا تۈزلەڭلىكلىرىگە تىنغان لاتقىغا ئوخشاش يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چىرىپ، سېسىپ كېتىدۇ. سۇي، تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدە بىر مەھەل گۈللىنىشكە ئېرىشكەن جۇڭگو مەدەنىيىتى نېمىشقا مىڭ، چىڭ سۇلالىرى دەۋرىگە كەلگەندە پەيدىنپەي زەئىپلىشىشكە باشلىدۇ؟ قەدىمكى دۇنيادا شەرقتىكى غايىۋى «جەننەت» سۇپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنغان ھىندىستان قانداق قىلىپ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئۆزىنى ئۆزى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتقان مۇستەملىكە جەمئىيىتىگە ئايلىنىپ قالدى؟ شۇنىسى ئېنىقكى، جۇڭگو ۋە ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ يېقىنقى زامان مەنبۇي چۈشكۈنلۈكى بىلەن مەدەنىيەت تراگېدىيىسى ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى قەدىمكى ئەلنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى چوڭكەم ئېنېرگىيە بىلەن مەنبۇي تىندۇرمىنى يېڭى تەركىبلەر بىلەن سۇغىرىپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىنى يوقاتقانلىقىدىن كېلىپ چىققانىدى. تېخىمۇ توغرىراقى، بۇ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ چوڭكەم قاتلىمى خۇددى خۇاڭخې، گانگ دەريالىرىنىڭ قىنىغا توپلانغان قاتمۇ قات لاتقىغا ئوخشاش بىر خىل دىمىق كەيپىيات ئىچىدە تىنىپ، چىرىپ كەتكەنىدى. ئامېرىكا قىتئەسى بايقالغاندىن بۇيانقى 400 يىل مابەينىدە يەرلىك خەلق ئىندىئانلارنىڭ پەيدىنپەي ھالاكەتلىك تەقدىرگە دۇچ كېلىشى ۋە تارىخ سەھنىسىدىن سىقىپ چىقىرىلىشى بىزگە رىقابەتتىن ئۆزىنى قاچۇرۇش، رەھىمسىز رېئاللىقنى قوبۇل قىلماسلىقتەك پاسسىپ مىللىي پسىخىكىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ بەردى.

دەرۋەقە، مىللىتىمىز ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ كەسكىن ۋە ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدىكى تاللاشقا

دۇچ كەلدى. شۇنداقلا كۆز ئالدىدىكى مەۋجۇت رېئاللىقنىڭ تەخىرسىزلىكىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان رىقابەت ئېڭى بىز كۆنۈككەن روھىي قۇرۇلمىنىڭ ئىچكى تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. مىللىي روھتىكى چۆكمە قاتلام نۆۋەتتىكى كەسكىن مەدەنىيەت توقۇنۇشىدا جىددىي تەۋرەشكە دۇچ كەلدى. مەۋجۇتلۇق بىلەن تەرەققىياتنى نىشان قىلغان ھەر قايسى ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ مەدەنىيەت رىقابىتىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەريانىدا گاڭگىراش ھالىتىدە تۇرغان مىللىتىمىز سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ توختاۋسىز رادىئاتسىيىسىگە نىسبەتەن ئۆزىدە يېتەرلىك روھىي ئېنېرگىيە ھازىرلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. بوران - چاپقۇنلۇق مۇشۇ بىر ئەسىر ئۇلار ئۈچۈن ئەمدىلىكتە بىر مەيدان چۈشكە ئوخشاش غۇۋا مەنزىرىگە ئايلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كلاسسىك مەدەنىيىتىدىن نېمىلەرنى تاشلاپ، نېمىلەرنى داۋاملاشتۇرۇشنى تېخى تولۇق دەڭسەپ كۆرمەيلا 1930 - يىللاردا كۆتۈرۈلگەن يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ كۈچلۈك دولقۇنىغا دۇچ كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ رۇس مەدەنىيىتىگە بولغان قىزىققان ئىنكاسى ئۇلارنىمۇ مۇشۇ قاينامغا جەلپ قىلدى. نەتىجىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تىكلەپ بەرگەن رۇسچە مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسى مەدەنىيەت تەرەققىياتىمىزدىكى ئاساسىي مېلودىيىگە ئايلىنىپ، مىللىي روھتىكى چۆكمە قاتلام تەۋرىتۇېتىلدى، شۇنداقلا قوبۇل قىلىش بىلەن داۋاملاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭ ھالەت بۇزۇپ تاشلاندى. نەتىجىدە رۇسچە سۆز - ئاتالغۇلار خۇددى توسمىنى بۇزۇپ كىرگەن كەلكۈندەك تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى مالىمان قىلىۋەتتى. تىلىمىز تەبىئىي پەن ئاتالغۇلىرىنى ياساش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالدى. مۇشۇنداق ئەسەبىي قىزغىنلىق چارەك ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت داۋاملاشقاندىن كېيىن، تۇيۇقسىزلا كەسكىن ئىنكار قىلىنىپ،

يۆنىلىش باشقا ياققا بۇرالدى. پۈتكۈل جۇڭگو مىقياسىدا كۆتۈرۈلگەن بىر مەيدان سىياسىي دولقۇن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭمۇ مەدەنىيەت جەھەتتە ئورتاق بىر گەۋدىگە ئۇيۇشۇشىنى جىددىي تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا يەنە بىر مەيدان تەۋرەش يۈز بېرىپ، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىدىكى ئىچكى تەڭشىلىكىنى تېخىمۇ يوقاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۆز يۆنىلىشىنى قارار قىلىشقا ئۇلگۇرمەيلا شىددەتلىك ئېقىنغا قوشۇلۇپ سۆرەپ كېتىلگەن بۇ تەنھا كېمە مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان كەڭ دېڭىزدا گاھ چۆكۈپ، گاھ لەيلەپ نامەلۇم يۆنىلىشكە قاراپ ئاستا ـ ئاستا ئۇزۇشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق نىشانسىز سەپەر جەريانىدا پەقەت بىرلا خىل مەدەنىيەت تېپىنىڭ تىنىمسىز زەرەتلىشىگە ئۇچراش، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇۋاپىق مىقداردىكى ئىجابىي تۇرتكىسىدىن چەتتە قېلىش نەتىجىسىدە مىللىتىمىزنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسى ۋە پىسخىك كەيپىياتىدا قېيىداش، رېئاللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرۇش، رىقابەتتىن ئۇركۈش، ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ھاياتىي كۈچىدىن گۇمانلىنىش قاتارلىق پاسسىپ روھىي ھالەتلەر پەيدا بولدى.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەتلىرى ئۆزىنىڭ مۇئەييەن خۇسىيەتلىرى ۋە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتتىكى تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى بىلەن ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا مەنسۇپ بولىدۇ، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا تەۋە بولغان بىر قانچىلىغان مىللەتلەرنىڭ بىر سىياسىي گەۋدىگە ئۇيۇشۇشى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىرلىككە كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئۇلارغا مەدەنىيەت جەھەتتىن ئورتاق بىر قېلىپ بېكىتىش، ئورتاق بىر روھىي ھالەتنى ئۆلچەم قىلىش كۆپىنچە ھاللاردا ئەكس تەسىر پەيدا قىلىپ، قېيىداش

پسخىكسىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت كەيپىياتىدا يۇز بەرگەن جىددىي داۋالغۇشلار بۇ نۇقتىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. يۇز يىللاردىن بۇيان رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك رادىئاتسىيىسىگە ئۇچرىغان، ئۆزىدىكى سىرتقى تەسىرگە بولغان قارشىلىق كۈچىنى يوقاتقان، چوڭ رۇس مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتىغا ئايلىنىپ قېلىشقا ئازلا قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى پارچىلانغاندىن كېيىن قانداق خاھىشلارنى ئىپادىلىدى؟ ئەزەربەيجان جۇمھۇرىيىتى نېمە ئۈچۈن بىر يىلغا قالمايلا سلاۋىيان يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، لاتىن يېزىقىغا كۆچۈشنىڭ لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى؟ ئۆزبېك زىيالىيلىرى نېمىشقا ئاللىقاچان ئومۇملاشقان «ماتېماتىكا»، «ئاستىرونومىيە»، «گېئزىت» قاتارلىق رۇسچە سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا «مۇشكۈلات»، «پەلەكىيات»، «روزنامە» قاتارلىق پارسچە سۆز ـ ئاتالغۇلارنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىشتى؟...

مانا بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك سىرتقى غىدىقلاشقا، زەرەتلىنىشكە ئۇچرىغان، ئۆزىنىڭ ئىچكى تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان، پاسسىپ، ئىككىلەمچى ھالەتكە چۇشۇپ قالغان مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزىنى قايتا بايقىغاندىن كېيىنكى پىسخىك ئېغىشى ئىدى. بۇنداق قېيىداش روھىي ھالىتى ھەتتا ئۇلارنى بىر قۇتۇپتىن يەنە بىر قۇتۇپقا سەكرەشكە مەجبۇر قىلاتتى. شۇڭلاشقا ئۆز ۋۇجۇدىغا قانداق قىلىپ يېتەرلىك روھىي ئېنېرگىيە ھازىرلاش، سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان ئالاقە مۇڭزىنىتىنى قانداق تەڭشەش، XXI ئەسىرنىڭ كۈچلۈك رىقابىتى ۋە رەھىمسىز رېئاللىقىنى قانداق كۆتۈۋېلىش مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەڭ زۆرۈر كۈن تەرتىپى ئىدى.

▲ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان بىر خەل كرىزىس تۇيغۇسى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە بولغان روھىي بېسىمىنى كۈچەيتىپ باردى. جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن ئايرىلىپ قېلىشتەك رەھىمسىز رېئاللىق ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدا بوشلۇق ھاسىل قىلىپ، مەھرۇملۇق ئازابىنى يەنمۇ ئېغىرلاشتۇردى. پسىخىكا نورمالسىزلىقى بۇ مىللەتنىڭ نۆۋەتتىكى مەنىۋى كېسىلىنىڭ ئاشكارىلاپ قويدى.

جاۋاھىرال نېھرو ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ھىندىستاننىڭ بايقىلىشى»دا، ھىندى مىللىتى ئېغىر ھالدىكى پسىخىكا كېسىلىگە گىرىپتار بولدى، بۇنى ئۇلارنىڭ 300 يىلدىن بۇيانقى مەھكۇملۇققا ئۇچرىغان روھىي كرىزىسى كەلتۈرۈپ چىقاردى، دەپ يازغانىدى.

دەرۋەقە، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ئىقتىدارىنى يوقاتقاندىن كېيىن، خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە تەدرىجىي زەئىپلىشىش، ھالسىراش ۋە تىركىشىش باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتىگە بىۋاستە ۋارىسلىق قىلغان رۇم مەدەنىيىتىنىڭ رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تەخمىنەن مىڭ يىلغا يېقىن تەدرىجىي زەئىپلىشىش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكى دەل شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۇنداقتا مىللىي روھتىكى زەئىپلىشىشنىڭ سەۋەبى نەدە؟ ئەنگلىيىلىك تارىخچى ئارنولد تويىنبى «تارىخ تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «زەئىپلىشىش — ئىجادىيەت كۈچىنىڭ يوقالغانلىقىدىن، بۆلۈنۈش جەريانىنىڭ باشلانغانلىقىدىن ۋە ئۆزىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. زەئىپلىشىشنىڭ سەۋەبى ماددىدا ئەمەس، روھىيەتتە؛ سىرتقى

ئامىللاردا ئەمەس، ئىچكى ئامىللاردا بولىدۇ. زەئىپلىشىش ئىچكى كېسەللىكتىن كېلىپ چىقىدۇ. بەلكى مۇقەررەر ھالدا ھادىسە سۈپىتىدىكى ماددىي سەۋەبلەردىن ئاۋۋال يۈز بېرىدۇ».

شۇنىسى ئېنىقكى، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، پىسخىكا نورمالسىزلىقى ھازىرقى يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى. بۈگۈنكى زامانىۋى دۇنيانىڭ رەڭگارەڭ ئىختىرالىرى ئىنچىدە ياشاۋاتقان ھەربىر شەخس، كوللېكتىپ ۋە مىللەتنىڭ روھىي قاتلىمىدا مۇئەييەن دەرىجىدىكى پىسخىكا نورمالسىزلىقنىڭ ئالامەتلىرىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ غەرب جەمئىيىتى بۇ نۇقتىنى مەلۇم جەھەتلەردىن مۇئەييەنلەشتۈردى. ھالبۇكى، ھازىرقى غەرب جەمئىيىتىدە كۆرۈلۈۋاتقان پىسخىكا نورمالسىزلىقى ھادىسىسى بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى پىسخىكا نورمالسىزلىقىنىڭ خاراكتېرى، خۇسۇسىيىتى ۋە كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى تۈپتىن ئوخشاشمايدۇ. ناۋادا غەرب دۇنياسىدا كۆرۈلۈۋاتقان پىسخىك نورمالسىزلىق يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان جەمئىيەت بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ياتلىشىشنىڭ، تېخىمۇ توغرىراقى، ماددىي تۇيۇنۇش بىلەن روھىي قاغجىراشنىڭ مەھسۇلى دېيىلمىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۈز بېرىۋاتقان پىسخىك نورمالسىزلىقنى بىرخىل يوقىتىش ۋە مەھرۇملۇق تۇيغۇسىنىڭ بۇۋاستە ئىپادىسى دېيىشكە بولاتتى. ئۆزىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن سىقىپ چىقىرىلىۋاتقانلىقىنى ئاستا ـ ئاستا ھېس قىلىش، ئۆز كەيپىياتىنى ئۆزىنىڭ پىسخىك ئېنېرگىيەسى بىلەن تەڭشىيەلمەسلىك، چوڭ كېلىمات ئالدىدا ئۆزىنى تۆۋەن ھېسابلاش قاتارلىق پىسخىك ھالەتلەر مىللىتىمىزنىڭ روھىي قۇرۇلمىسىغا كۈچلۈك بېسىم ئېلىپ كەلدى.

لۇشۈن ئەپەندى ئۆز دەۋرىدە ئالQ ئوبرازى ئارقىلىق شىنخەي

ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ بىنورمال پىسخىك كەيپىياتىنى سىزىپ كۆرسەتكەنىدى... لاۋشې ئەپەندىمۇ 40 ـ يىللارغا كەلگەندە، «تۆت ئەۋلاد قېرىنداشلار» ناملىق ئەسىرىدە ياپونىيەنىڭ قانلىق تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىدىن ئۆزىنىڭ روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ پاسسىپ روھىي ھالىتى بىلەن بىنورمال پىسخىك كەيپىياتىنى تەسۋىرلەپ بەرگەنىدى. مەزكۇر ئەسەردىكى لى سى ئانا ياپون ئەسكەرلىرىنىڭ جۇڭگولۇقلارنى ۋەھشىيلىك بىلەن قىرغىن قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، چىداپ تۇرالماي قاتتىق ۋارقىرايدۇ: «قېنى، ئۆلتۈرۈڭلار، قىرىڭلار، لېكىن بىز ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بالىلارنى تۇغالايمىز!...». مانا بۇ، XX ئەسىرنىڭ 30 — 40 ـ يىللىرىدىكى ھايات ـ ماماتلىق ھالاكەتلىك تەقدىر كەلتۈرۈپ چىقارغان جۇڭگولۇقلارنىڭ خاراكتېرىدىكى پىسخىكا نورمالسىزلىقى ئىدى. بۇنداق بىنورمال پىسخىك ئۆسمە ھېلىھەم نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قان تومۇرىدا داۋاملىق ساقلانماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگو جەمئىيىتىدە سەددىچىن سېپىلىنىڭ قىممىتىگە بولغان قايتا تونۇش دولقۇنى دەل مۇشۇنداق بىنورمال مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. جۇڭگودىكى بىر نوپۇزلۇق گېزىت بىر قانچە يىلنىڭ ئالدىدا ئامېرىكا ئالىم ئۇچقۇچىلىرىنىڭ ئالەم كېمىسىدە تۇرۇپ يەر شارىدىن پەقەت سەددىچىن سېپىلىنىلا بۇاستە كۆز بىلەن كۆرەلىگەنلىكى ھەققىدىكى بىر خەۋەرنى باسقان. شۇنىڭ بىلەن بۇ خەۋەر جۇڭگو مىقياسىدا سەددىچىن سېپىلىنىڭ تارىخىي قىممىتىگە قايتا باھا بېرىش قىزغىنلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. نۇرغۇن كىشىلەر كۆپلىگەن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، سەددىچىن سېپىلىنى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ روھى ۋە سىمۋولى دېگەن باھالار بىلەن كۆككە كۆتۈرگەن. كېيىن بۇ خەۋەرنىڭ خاتا

ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان بولسىمۇ، لېكىن سەددىچىن سېپىلى ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىلەر توختىمىغان. دەرۋەقە، سەددىچىن دۇنيادىكى بۇيۇك قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ياسىلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى كاتتا مۆجىزە. لېكىن، ئۇ ئۆز ماھىيىتى بىلەن جۇڭگو مەدەنىيىتىنى دۇنيا مەدەنىيىتىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان سۇنئىي توساق ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ياسىلىشى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ بېكىنمە، سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن قاچىدىغان پاسسىپ مۇداپىئە ئېڭى بىلەن قورشاۋ ھويلا پسىخىكىسىنى بەلگىلەپ قويغان. ھالبۇكى، ئالەم ئۇچقۇچىلىرىنىڭ ئۇنى ئالەم بوشلۇقىدىن كۆرگەنلىكى ھەققىدىكى ئۇچۇرما خەۋەرلەر (ئەگەردە بۇ گەپلەرنىڭ ئاساسى بولىدىغان بولسا) قانداق قىلىپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇپ قويدى؟ ئەجەبا نېمۇ - يوركتىكى ئىككىي يۈز قەۋەتتىن ئاشىدىغان ئىمپېرىيە بىناسى بىلەن پارىژدىكى ئېيفىل تۆمۈر مۇنارى كۆرۈنمىگەن يەردە، بۇگۈنكى كۈندە ئۇزۇڭ - ئۇزۇڭ ھالەتتە تۇرغان، ئاران ئىزناسلا قالغان سەددىچىن سېپىلى قانداق كۆرۈنگەندۇ؟ ناۋادا ئالەم ئۇچقۇچىلىرى ئۇنى راستتىنلا كۆرگەن دېيىلسە، ئۇ چاغدا بۇنىڭ سەددىچىننىڭ قىممىتى بىلەن نېمە باغلىنىشى بار؟ بۇنداق ئۆز كۆڭلىنى ئۆزى ئاۋۇندۇرىدىغان ئالQ چە روھىي غالىبىيەتچىلىك دەل جۇڭگولۇقلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىدىكى تارىختىن قېپقالغان مەنىۋى كېسەللىكنىڭ ئىپادىسىدۇر.①

ئەمدى ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتقان مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى پسىخىك قاتلىمىغا نەزەر تاشلىساق، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كۈندىن - كۈنگە

---

① گاۋ جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن تۇغۇلغان ئويلار»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى. 20 -، 22 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئېغىرلىشىۋاتقان رىقابەت ۋە بېسىمنىڭ ئۇلارنىڭ پىسخىكا تۇزۇلمىسىدە يوشۇرۇن بىنورماللىقنى شەكىللەندۈرۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز. پۈتكۈل مىللەتنىڭ روھىيىتىدە كۆرۈلۈۋاتقان تەڭپۇڭسىزلىق ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا تۇرلۇك پسىخىكا كېسەللەرنىڭ تۆرەلمىلىرىنى بېخلىتىپ قويدىمۇ - قانداق؟ دەرۋەقە، قۇتۇلغىلى بولمايدىغان بىرخىل كرىزىس تۇيغۇسى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە بولغان روھىي بېسىمىنى بارغانسېرى كۈچەيتىپ باردى. جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن سىقىپ چىقىرىلىشتەك رەھىمسىز رېئاللىق ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدا بوشلۇق ھاسىل قىلىپ، مەھرۇملۇق ئازابىنى يەنىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. پسىخىكا نورمالسىزلىقى بۇ مىللەتنىڭ نۆۋەتتىكى مەنىۋى كېسىلىنى ئاشكارىلاپ قويدى.

ئۆزىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىنى يوقاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىش، «تاشلاندۇق بالا» غا ئوخشاش روھىي غېرىبلىق ۋە يېتىملىك ئازابىنى تارتىش ، ئۆزى بىلەن كۈچ سىنىشۋاتقان چوڭ مەدەنىيەت تېپى ئالدىدا ئۆزىنى كۈچسىز، ئەرزىمەس نەرسە دەپ كەمسىتىش، بىرخىل قۇتۇلغىلى بولمايدىغان مەھرۇملۇق تۇيغۇسىغا مۇپتىلا بولۇش، قورقۇش ۋە ئەندىشە ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزۈش، ئۆزى توقۇغان خام خىياللىرىغا ئۆزى ئىشىنىپ قېلىش، خۇددى كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن قورققان ئادەم ناخشا توۋلاش ئارقىلىق ئۆز قورقۇنچىنى يوقاتماقچى بولغىنىدەك، كۆز ئالدىدىكى رەھىمسىز رېئاللىققا پەرۋا قىلماسلىق ھالىتىگە كىرىۋېلىپ ئۆزىنى بەزلەش، ئۆزىنى چوڭ كېلىشىمانىڭ يۇزلىنىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى كۆز ئالدىدىكى ئاللىقاچان كۆنۈككەن مۇھىتنىڭ تەلىپى بىلەن ئۆلچەش، يىراقتىكى ئۆزىگە مەڭگۈ تالىق بولمايدىغان غايىۋى نەرسىلەرگە مەھلىيا بولۇپ ياشاش، ئۆز ئورنىتىسىدىن چىقىپ كېتەلمەسلىك... مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى غەيرىي نورمال

پسخىك هالىتىنىڭ مۇئەييەن بىر تەرىپىدۇر. يازغۇچى مەتىمىن هوشۇر «بۇرۇت ماجىراسى» قاتارلىق بىر يۇرۇش هېكايىلىرى ئارقىلىق مىللىتىمىزنىڭ روهىيەت بوشلۇقىدىكى مۇشۇنداق پسخىك بىنورمالىلىقنى چوڭقۇر يورۇتۇپ بەردى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۇرۇت قويۇش ئادىتى قانداقلارچە كىشىنى قورقۇنچقا ۋە ئەندىشىگە سالىدىغان، تاكى قىرقىۋەتمىگىچە كۆڭۈل ئارامىغا چۈشمەيدىغان ۋەھىمىلىك نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى؟ لۇشۇن ئەپەندى «جاڭ تەييەن ئەپەندىنى ئەسلەشتىن تۇغۇلغان ئويلار» ناملىق ماقالىسىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جياڭنەندىكى كىشلەرنىڭ خەنزۇچە چاچ قويۇش ئادىتىدىن ئەسىرەش ۋە قورقۇش كەيپىياتىدا بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. چاچ قويۇپ تۇرۇۋېلىش ئەسلىدە خەنزۇ ئەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى ئىدى. لېكىن، مانجۇلار جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جياڭنەندىكى خەنزۇلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى چاچ قويۇش ئادىتىدىن ئەسىرەيدىغان پسىخىك نورمالسىزلىق پەيدا بولۇشقا باشلىغان. مانجۇچە چاچ شەكلىنى كۆرسىلا ئۆزىنىڭ مىللىي چاچ شەكلىدىن ئەسىرەش، ۋەھىمىگە چۈشۈش كەيپىلى بارغانسېرى ئەۋج ئالغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، 1645 ـ يىلى 6 ـ ئايغا كەلگەندە مەنچىڭ هۆكۈمىتى ئومۇمىي بۇيرۇق ئېلان قىلىپ ، جياڭنەندىكى خەنزۇلارنىڭ 10كۈن ئىچىدە بىردەك بېشىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى چېچىنى چۈشۈرۈپ ، مانجۇچە ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇشنى كېرەكلىكىنى جاكارلىغان. چاچ چۈشۈرۈش بۇيرۇقىغا ئېنىق قىلىپ «كاللا كېرەك بولسا چاچ چۈشۈرۈلسۇن، ئەگەر چاچ لازىم بولسا كاللىسى ئېلىنسۇن » دەپ يېزىلغان.①

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، پسخىكا نورمالسىزلىقى كۆپىنچە

---

① گاۋ يابياۋ / ۋۇ دەنياۋ: «مىللىي روهنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى نەشرىياتى شىركىتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 128 ـ بەت.

هاللاردا ئادەمنىڭ ئۆز روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ. مىللىتىمىزنىڭ روھىي قاتلىمىدا كۆرۈلۈۋاتقان بىر قىسىم پسىخىك كېسەللىكلەرمۇ دەل ئۇلارنىڭ كۈچلۈك مەدەنىيەت رىقابىتى ئالدىدا ئۆزىنىڭ پسىخىك مۇۋازىنىتىنى تەڭشىيەلمىگەنلىكىدىن، قېرىلارچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن بالىلارچە تەنتەكلىككە مۇپتىلا بولغانلىقىدىن، ئۆزىدىكى مەنۇي ئاجىزلىقلارنى يېڭەلمەيۋاتقانلىقىدىن كېلىپ چىققان. مىللەتنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدا بىخلاۋاتقان بۇنداق بىنورمال پسىخىك ئۆسمىلەر ئۇلارنىڭ كەيپىياتىنىتەنمەسلىك تاتلاپ، غاجاپ، ۋۇجۇددىكى مەنۇي ئېنېرگىيىسىنى كۇنسايىن خورىتىپ، ئۆز سايىسىدىن ئۆزى ئورکۆيدىغان، رېئال ئەمەلىيەتتىن ئۆزىنى چەتكە ئالىدىغان ، رىقابەتتىن قاچىدىغان پاسسىپ پسىخىك ھالەتنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ.

▲بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسى شۇ مىللەتنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ھېسابلانغان تەبىئەت ئېكولوگىيىسى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. تەبىئىي ئېكولوگىيىنىڭ بۇزۇلۇشى مىللىي مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىدە جىددىي كرىزىس كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۇنسايىن ناچارلىشىۋاتقان ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقى مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى مەنۇي يوقىتىشىنى يەنمۇ ئېغىرلاشتۇرۇپ باردى.

ئېكولوگىيە مەسىلىسى دۇنيا خاراكتېرلىك چوڭ تېما بولۇپ قالدى. ئىنسانىيەت بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ياتلىشىش ھازىرقى زامان كىشىلىرىگە تولدۇرۇۋالغۇسىز روھىي ئازابلارنى ئېلىپ كەلدى. بۇ ۋاقىت تەبىئەت ئاخىرقى ھېسابتا ئۇلارنى ئارتۇقى بىلەن جازالىدى. ئىنسانىيەت ئۆزى ئاپىرىدە بولغان، ئاۋۇغان شۇنداقلا ئۆز «جەننەت»نى قۇرۇپ چىققان يەر

شاربدا ئۆزلىرىنى يېتىم ۋە تەنها ھېس قىلىدىغان بولدى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى V ئەسىردە يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى ھىرودىد مىسىرغا سەپەر قىلىپ قايتىشىدا مۇنداق بىر تەسىراتقا كەلگەن: «مىسىر نىل دەرياسىنىڭ سوۋغىسى». خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ تارىم دەرياسىنىڭ سوۋغىسىدۇر. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان قۇرۇم ۋە تەكلىماكان چۆلىدىن ئېقىپ چۈشكەن سانسىزلىغان دەريا - تارماللار تارىم دەرياسىدا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى ئەڭ چوڭ دەريانى ھاسىل قىلغان. مانا مۇشۇ ئانا دەريا ئۆزىنىڭ ئۆزۈلمەس ئېقىنىغا تايىنىپ بۇ قاغجىرىغان چوڭقۇرلۇقنى سۇغىرىپ كەلگەن. يىرىم چەمبەر ھاسىل قىلىپ ئاقىدىغان تارىم دەرياسى تەكلىماكان چۆلىنى قۇچاقلاپ ئۆز ھاۋزىسىدا يېشىل كارىدۇر ھاسىل قىلغان. ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ توغراقلىق كاريدور تەكلىماكان چۆلىنىڭ داۋاملىق كېڭىيىشىنى كونترول قىلىپ ، ئەتراپتىكى بوستانلىقلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ كەلگەن.

تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىنى قورشاپ تۇرغان تەڭرىتېغى، قۇرۇم تېغى ۋە ئالتاي تاغلىرى ئىچكى قۇرۇقلۇق چۆل ئېقىلمىغا مەنسۇپ بۇ ماكاننى ۋە ئۇنىڭ مۇھىتىنى نەمدەپ تۇرغۇچى تەبىئي تەڭشىگۈچ بولۇپ، ئۇلار جۇغراپىيىلىك مۇھىت جەھەتتىن بىر - بىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. مۇشۇ تاغلارنىڭ چوققىسىدا قىش - ياز كەتمەيدىغان قار - مۇزلار گويا بىر تۇگمەس ئېنېرگىيىگە ئوخشاش تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ ئاقىدىغان دەريا - تارماللارنى زۆرۈر بولغان سۇ مەنبەسى بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن. شۇڭا قۇملۇق، بوستانلىق ۋە تاغ تىزمىسىدىن ھاسىل بولغان ئۈچ قاتلاملىق جۇغراپىيىلىك مۇھىت بۇ رايونىنىڭ ئۆزىگە خاس تەبىئەت ئېكولوگىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن. مانا مۇشۇ تەبىئي

ئېكولوگىيىده پارلاق تارىم مەدەنىيىتى يارىتىلغان ۋە بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

قەدىمدىن بۇيان تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز پايانسىز قۇملۇقلار ۋە سۇررەك بارخانلاردىن پەيدا بولىدىغان بىرخىل قۇرغاق ھېسسىياتى بىلەن زېرىكەرلىك كەيپىياتىنى تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى مۇنبەت بوستانلىقلارنىڭ يېشىللىق كۆيى بىلەن نەمدەپ ۋە تەڭشەپ كەلگەن. شۇڭا تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسى بىلەن بۇ رايوننىڭ تەبىئەت ئېكولوگىيىسى ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان ئەبەدىيلىك ئورگانىك باغلىنىش ھاسىل بولغان. ھالبۇكى، بۇنداق ئىچكى ئورگانىك باغلىنىش ھازىرقى زامانغا كەلگەندە، بۇلۇپمۇ يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇپ تاشلاندى.

دەرۋەقە، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسى شۇ مىللەت ياشاپ كەلگەن جۇغراپىيىلىك رايوننىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيىسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. تەبىئەت ئېكولوگىيىسىنىڭ بۇزۇلۇشى مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىگە كرىزىس ئېلىپ كېلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ناچارلىشىۋاتقان ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭسىلىقى بۇ مىللەتنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىغا ئېغىر يوقىتىشلارنى ئېلىپ كەلدى. ئارال دېڭىزى مەسىلىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە، جۈملىدىن ئۆزبېك خەلقىغە ئېلىپ كەلگەن كۆچلۈك روھىي بېسىمنى كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. ئارال دېڭىزى ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايوننىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيىسىنى تەڭشەپ تۇرۇۋاتقان چوڭ تىپتىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلى بولۇپ، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ سۈيى مۇشۇ كۆلنى زۆرۈر بولغان سۇ مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيتتى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى 70 يىل مابەينىدە، ئۆزبېكىستاننى پۈتكۈل ئىتتىپاقنىڭ پاختا

بازىسىغا ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىدىن كۆپلىگەن توغانلار ئېچىلىپ، تېرىلغۇ يەرلەر شىددەت بىلەن كېڭەيتىلدى. بۇنىڭ بىلەن سىر، ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئارال دېڭىزىغا بارىدىغان سۇيى بارغانسېرى ئازىيىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئارال دېڭىزى ئەتراپىغا قۇرۇلغان چوڭ تېپتىكى خىمىيە سانائىتى ۋە نېفىت ئايرىش زاۋۇتلىرىدىن چىققان بۇلغانغان سۇلار كۆلگە قويۇپ بېرىلىپ بۇ يەرنىڭ مۇھىتىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇلغىدى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئارال دېڭىزىنىڭ سۇ يۈزى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تۆۋەنلەپ، كۆلنىڭ دائىرىسى بارغانسېرى تارىيىپ، يېقىن كەلگۈسىدە قۇرۇپ كېتىش خەۋپى پۈتكۈل ئىتتىپاقنى ساراسىمگە سالغان. يەنە بىر تەرەپتىن، 70 يىلدىن بۇيان ھەدەپ كېۋەز تېرىش سىلىقى نەتىجىسىدە تېرىلغۇ يەرلەر ئۆزىنىڭ ئونۇمىنى يوقىتىپ، قايتا ئۆزگەرتمىسە بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ قالغان. تەبىئەت ئېكولوگىيىسىدىكى بۇنداق بۇزۇلۇش ئۇتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە مۇھىت، ئىقتىساد ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئېغىر يوقىتىش ھېس قىلدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە روھىي جەھەتتىن كۈچلۈك بېسىم ئېلىپ كەلدى. بولۇپمۇ تارىختا «ماۋەرائۇننەھر» (ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى جاي) دەپ ئاتالغان ۋە پارلاق مەدەنىيەت بەرپا بولغان بۇ ۋادىدا ياشاپ كەلگەن ئۆزبېك خەلقى ئانا كۆلنىڭ قۇرۇپ كېتىش خەۋپى كەلتۇرۇپ چىقارغان ئېغىر روھىي بېسىمنى بىۋاسىتە ھېس قىلغان. 80 ـ يىللاردا چىڭغىز ئايتماتوف، ئادىل ياقۇپوف قاتارلىق مەشھۇر يازغۇچىلار ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭسىزلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى كەلتۇرۇپ چىقارغان روھىي ۋاكۇئۇملۇق بىلەن مەنىۋى ھالسىراشنى چوڭقۇر سۇرەتلەپ بەردى. 1990 ـ يىللاردىن باشلاپ ئۆزبېكىستان ھۆكۈمىتى مەخسۇس قارار ماقۇللاپ، ئارال

دېڭىزىنى قوتقۇزۇش، ئېكولوگىيىنى ياخشىلاش پائالىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويدى.

ۋاھالەنكى، بىزدە تېخى چوڭقۇر دەرىجىدە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسراش ئېڭى تۇرغۇزۇلمىدى. كۇندىن كۇنگە ناچارلىشىۋاتقان تەبىئەت ئېكولوگىيىمىزنى ئۆزگەرتىش، ياخشىلاش لايىھىسى يېقىنقى يىللارغىچە كەسكىن كۇن تەرتىپكە قويۇلمىدى. مۇشۇ خاتالىقىمىز ئۇچۇن كەلگۇسى ئەۋلادلار تۆلەيدىغان غايەت زور بەدەللەرنىڭ ۋەھىمىسى ھېس قىلىنمىدى. بۇ تۇپراقتا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئەجدادلىرىمىز ياشاپ كەلگەن، بۇگۇن بىز ياشاۋاتىمىز، كەلگۇسى ئەۋلادلىرىمىزمۇ چوقۇم بۇ يەردە ياشىشى كېرەك. سۇ مەنبەسىگە ئەگىشىپ ئۇياقتىن بۇ ياققا تىنىمسىز يۆتكىلىپ، ئۇزۇن تارىخلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن لوپنۇر كۆلى نېمە ئۈچۇن مۇشۇ ئەسىرىمىزدە، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا قۇرۇپ كەتتى؟ تارىم دەرياسىنىڭ ھاۋزىسىدا ئەسىر - ئەسىرلەردىن بۇيان يېشىل كارىدور ھاسىل قىلىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كېڭىيىشىنى توسۇپ تۇرغان تەبىئىي توغراقلىقلار قانداقلارچە نەچچە ئون يىل ئىچىدىلا زور دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ تاشلاندى؟ ئالتۇنتاغدىكى دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلارنىڭ نەسلى قانداق قىلىپ قۇرۇتۇۋېتىلدى؟ دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دەپ ئاتالغان پامىر ئېگىزلىكىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى نېمە سەۋەبتىن بارغانسېرى كىچىكلەپ كەتتى؟ نەچچە مېتىر چوڭقۇرلۇقتىلا كارىز سۇلىرى شىرىلداپ ئاقىدىغان بۇ زېمىندا نېمىشقا يەر ئاستى سۇ يۇزى يۇز مېتىرلاپ تۆۋەنلەپ كەتتى؟...

شەك - شۇبھىسىزكى، تەبىئەت ئېكولوگىيىمىزدىكى غايەت زور يوقىتىش مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى روھىي مۇۋازىنىتىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنىمۇ تەۋرىتىپ تاشلىدى. تەبىئىي مۇھىتتىكى قۇرغاقلىق، يىلدىن يىلغا ئېغىرلىشىۋاتقان قۇملىشىش، تېرىلغۇ

يەرلەرنىڭ ئۇنۇمسىزلىشىشى، سۇ مەنبەلىرىنىڭ ئازىيىشى، تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ كۈنسايىن كۆپىيىشى، تارىختا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان غەلىتە، غەيرىي نورمال كېسەللەرنىڭ پەيدا بولۇشى، مەھسۇلاتلار سۈپىتىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى قاتارلىق تۈرلۈك - تۈمەن بىنورمال ھادىسىلەر مىللىتىمىزنىڭ روھىي بېسىمىنى بارغانسېرى ئېغىرلاشتۇرۇپ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلەن بولغان ياتلىشىشنى يەنمۇ كۈچەيتىپ باردى. تارىختا لوپنۇر كۆلىنىڭ بىر قانچە قېتىم ئۇرۇن يۆتكىشى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كروران قاتارلىق بىرقانچىلىغان پارلاق مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنى ۋەيران قىلغان. لېكىن بۇ كۆل تارىم دەرياسىنىڭ تىنىقىدىن نەپەس ئېلىپ، سۇ مەنبەسىگە ئەگىشىپ داۋاملىق يۆتكىلىپ تارىم مەدەنىيىتىنى مۇشۇ ئەسىرگە ئۇلىغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئاۋرېل ستېين، سۋېن ھېدىن قاتارلىق غەرب ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى لوپنۇر كۆلىدە ئويغۇر بېلىقچىلىرىنىڭ بىر ئادەم ئاران كۆتۈرەلەيدىغان بېلىقلارنى قۇچاقلاپ تۇرغان سۈرەتلىرىنى تارتىپ قالدۇرغان. ئارىدىن بىر ئەسىرمۇ ۋاقىت ئۆتمەي بۇ كۆلدە بېلىق تۇرماق سۈمۈ غايىب بولدى. بىز ئىپادىسىز رەۋىشتە تارىم سۈيىنىڭ بارا - بارا ئازىيىۋاتقانلىقىغا، ئەلمىساقتىن بۇيان قۇرىماي كەلگەن قەدىمىي كۆلنىڭ ئەمدىلىكتە ئەڭ ئاخىرقى بىر تامچە سۈيىنىڭمۇ قۇرىغانلىقىغا شاھىد بولدۇق.

قىسقىسى، XX ئەسىردە ئېرىشكەن بارلىق خۇشاللىقىمىز ۋە ھەسرىتىمىز، ئىزدىنىشىمىز ۋە ئازابىمىز، نەتىجىمىز ۋە يوقىتىشلىرىمىز، تەلپۈنۈشىمىز ۋە گاڭگىراشلىرىمىز، مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىز ۋە ئوڭۇشسىزلىقىمىزدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ روھىي ئېنېرگىيىمىز بىلەن يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويۇش ئالدىدا تۇرىمىز. تارىخ ھېچقاچان كۆز يېشىغا ئىشەنمەيدۇ، ئۇنى پەقەتلا غالىبلار يېتەكلەپ ماڭىدۇ. XXI

ئەسىرنىڭ مۇرەسسەسىز رىقابىتى بىلەن رەھىمسىز رېئاللىقى بارلىق خەلقلەرنىڭ ئالدىغا قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان چوڭ سىناقنى ھازىرلىماقتا. بىزنىڭ ئاشۇ سىناقنى قوبۇل قىلماقتىن باشقا ئامالىمىز يوق. رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىش — مانا بۇ بىزنىڭ مەيدانىمىزدۇر!

1999 ـ يىلى نويابىر، ئۈرۈمچى

ئۆلۈم ئېخى ۋە مەدەنىيەت پسىخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى

1

بىز تېخى ھايات تۇرۇپ، يەنە نېمە ئۈچۈن ئۆلۈم ھەققىدە سۆزلەيمىز؟ شۇبھىسىزكى، ئۆلۈم — ھاياتلىقتىكى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان مۇقەررەرلىك، ئۇنىڭغا كۆز يۇمۇش ئىنسانىنىڭ ھەددى ئەمەس. ئۇ ھاياتلىقتىكى تۇرلۇك - تۇمەن پەللىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پەللىسى ۋە بېكىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسان ئۈچۈن ئالدىن ھېس قىلغىلى بولىدىغان غايەت زور ۋەھىمىلىك كۆلەڭگىگە ئايلانغان. دەرۋەقە، ھاياتىي مەۋجۇداتلار ئىچىدە پەقەت ئادەملا ئۆزىنىڭ مۇقەررەر ئۆلىدىغانلىقىنى بىلىدىغان بىردىنبىر مەخلۇق. شۇڭا ئىنساندىكى بۇ خىل ئالدىن ھېس قىلالايدىغان تەبىئىي ئىقتىدار ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ قورقۇنچلۇق تېمىنى پەلسەپە ۋە سەنئەت ئالىمىگە ئېلىپ كىردى.

ئۆلۈم — ھاياتلىقتىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەھىمىلىك سىناق. ئۇ شەخس سۈپىتىدىكى ھەربىر ئىنسان ئۈچۈن ھاياتنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق خالاسكارى، يەنە كېلىپ ئۇ ھاياتتىكى بارلىق سىناقلاردىن ئۇستۇن تۇرىدىغان، مەڭگۈ قايتا تەكرارلانمايدىغان سىرلىق سىناق. ئۇ ئۆزىدىن ئاۋۋالقى بارلىق سىناقلارنى بىر يولىلا سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئىنسانىنىڭ «ئىگە» يىغىسىدىن باشلاپ ئېچىلغان ھاياتلىق خاتىرىسىنى

ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

ئۆلۈم — ھاياتلىق جۇملىسىگە ئۇرۇلغان چېكىت. ئەمما، بۇ چېكىتنىڭ كەينىگە سوئال بەلگىسى يوشۇرۇنغان. سەنئەت ئۆلۈمنى ئۆزىگە ئەبەدىيلىك تېما قىلغان كۇندىن باشلاپ، ئۇ ئىنساندىكى ئەڭ ئالىي ئېستېتىك پائالىيەت ئۇسۇلىغا ۋە مىسلىسىز تراگېدىيە گۇزەللىكىگە ئايلانغان.

ئۆلۈم — ھالاكەت ئېڭىنىڭ مەنبەسى. ئۇ بىر خىل ئالاھىدە ھالقىش. ئىنسان ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ پەۋقۇلئاددە ھالقىشنى رەسمىي ھېس قىلغاندىلا، ئاندىن بىرىنچى قېتىم ھاياتلىقتىكى ھەقىقىي مەنىگە ئىگە نەرسە گەۋدىلىنەلەيدۇ. سەنئەت ۋە پەلسەپە ئۆزىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا، باشتىن ـ ئاخىر ھاياتنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش، ئىپادە قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ مەڭگۈلۈك تېمىنىمۇ ئۆزىگە قوبۇل قىلغان.

ئۆلۈم — بىر خىل تراگېدىيە يۈكسەكلىكى. تېخىمۇ توغرىراقى ئۇ كەسكىن ۋەھىمە ئىچىدىكى ھېسسىياتنىڭ تازىلىنىشى[1] ۋە روھنىڭ ئەبەدىيلىك پارلاقلىققا ئېرىشىشىدۇر. تراگېدىيىدە ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۆلۈمنىڭ يېتىپ كېلىش جەريانى ئىنسانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئېستېتىك بەدىئىي زوقىغا ئايلانغان. شۇنىسى ئېنىقكى، ئۆلۈمدىن قورقۇش، ئۇنىڭدىن قېچىش — ئىنسانىنىڭ تەبىئىي ماھىيىتىگە تەئەللۇق پىسخىك گېن ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئادەمگە بېرىدىغان ھېسسىي تەسىراتى ۋە بېسىمى باشقا ھەرقانداق شەكىلدىكى ۋەھىمىدىن كۈچلۈك بولىدۇ. بىر قېتىملىق ئۆلۈمنى كۆرۈش ھەرقانداق ئادەمدە ئۆزىگە نىسبەتەن چوڭقۇر ئويلىنىشنى، ئۆز ھاياتىدا ئۆزى ئەزەلدىن ھېس قىلىپ باقمىغان بوشلۇقلارغا قايتا نەزەر سېلىشنى

---

① ئارىستوتېل: «پوئېتىكا»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1982 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 19 ـ بەت.

كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ. بۇ ئۆلۈم يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئادەمنىڭ قىممىتىنى، ھاياتنىڭ چەكسىز قەدىرلىكلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئادەم مانا مۇشۇنداق زور سىناقنىڭ زەربىسىدە روھىي جەھەتتىن چۆچۈپ ئويغىنىدۇ ۋە ئۆزىدىكى يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچنىڭ چەكسىز پارلاق نۇرىنى قېزىپ چىقىرىدۇ[1].

ئۆلۈم — تۇنجى بولۇپ ئىنسانىيەتنى ئۇزۇل - كېسىل تەپەككۇرغا مەجبۇر قىلغان ۋەھىمىلىك سىر. فرېئودنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ئۇ — جىمى تەپەككۇرنىڭ چىقىش نۇقتىسى»[2] شۇنداقلا بارلىق ئاڭ پائالىيەتلىرىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ۋە قوزغاتقۇچىسى.

ئۆلۈم! ؟ . . .

2

ئۆلۈمدىن ئىبارەت ھالاكەت سىنىقىنىڭ سەنئەت ۋە پەلسەپە قاينىمىغا كىرىپ كېلىشى ئۇنىڭ ئەسلىي مەنىسىگە يېڭى مەزمۇن قوشتى. سەنئەت ۋە پەلسەپە ئىپتىدائىي دەۋرىدىن تارتىپ، ئۆلۈمنى خۇددى مۇھەببەتكە ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىسى قىلىپ كەلگەن. رۇس پەيلاسوپى كوئېن «ئۆزلۈك نەزەرىيىسى» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «ھەرقانداق بىر پەلسەپە سىستېمىسى ئەگەردە ئۆلۈم مەسىلىسىگە سەمىمىيلىك بىلەن ئوبيېكتىپ جاۋاب بېرەلمەيدىكەن، ئۇ مۇكەممەل سىستېما ھېسابلانمايدۇ»[3] دېگەنىدى. بىز ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ھەرقانداق بىر دىنغا مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە

---

① ئەسىت سۇلايمان: «تراگىدىيە تۇغقان سۇئال» — «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 2 - سان، 18 - بەت.

② سىگمۇند فرېئۇد: «روھىي ئانالىزچىلار يىلنامىسى»، لوندون، 1953 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 5 - جىلد، 148 - بەت.

③ كوئېن: «ئۆزلۈك نەزەرىيىسى»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 344 - بەت.

نەزەر تاشلىساق، ئۇلارنىڭ ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ قورقۇنچلۇق سىرنى ئۆزىگە ۋاستە قىلىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. شۇڭىمۇ گېرمان پەيلاسوپى فېيرباخ: «ئەگەردە دۇنيادا ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق ھادىسە مەۋجۇت بولمىغان بولسا، دىنمۇ پەيدا بولمىغان بولاتتى. شۇڭا، تۇنجى ئىلاھ قەبرە بېشىدا بايقالغان»[1] دېگەنىدى. «ئىنجىل» دا خۇدا ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنى ياراتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى جەننەتتە ئەركىن - ئازادە ياشاشقا بۇيرۇيدۇ. ئەمما خۇدا ئۇلارغا «جەننەتتىكى مېۋىلەرنى خالىغانچە يېسەڭلار بولىدۇ، لېكىن ھېلىقى دەرەخنىڭ مېۋىسىنى يېمەڭلار ھەم ئۇنىڭغا تەگمەڭلار، بولمىسا ئۆلىسىلەر»[2] دەپ جېكىلەيدۇ. بىراق ئىلان شەكلىگە كىرىۋالغان شەيتان ئۇلارنى ئازدۇرۇپ، ھېلىقى چەكلەنگەن مېۋىنى يېگۈزىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار خۇدانىڭ غەزىپىنگە ئۇچراپ جەننەتتىن يەر يۈزىگە قوغلىنىدۇ ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ قىسمەتكە دۇچار بولىدۇ. كېيىنچە بۇ قىسسە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم» دىمۇ ئەينەن تەكرارلىنىدۇ[3]. ئەنگلىيە ئالىمى فرازېر بۇ قىسسىنى دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ مۇشۇ تۇردىكى ئەپسانە - رىۋايەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئىنسانلاردا ئۆلۈمنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي ئەپسانە دەپ قارىغان[4]. دېمەك، ئۆلۈم تارىختىن بۇيانقى بارلىق دىنلاردا مۇھىم تېما سۈپىتىدە ئەكس ئەتكەن. بۇددا دىنىدىكى سانسارا (ھاياتلىقتىن ئۆلۈمگە، ئۆلۈمدىن يەنە ھاياتلىققا ئۆتۈش) تەلىماتى، «ئىنجىل» دىكى «سەن ئەسلىدىلا تۇپراق،

---

① ۋاڭ ژېنبىن: «قورقۇمسىز قەسىدە — ئۆلۈمگە تېۋىنىشنىڭ ئاناليزى»، ، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 33 - بەت.

② «ئىنجىل. دۇنيانىڭ يارىلىشى» — «تەۋرات. جەننەتتىن قوغلىنىش»، ستوكھولىم، ئىنجىل تەرجىمە ئىنىستىتۇتى» 1993 - يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەقەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 35 - ، 36 - ئايەتلەر.

④ جامېس فرازېر: «كونا ئەھدىنامىدىكى فولكلور»، لوندون، ئىنگلىزچە نەشرى، 17 - بەت.

كـەلگۈسىدىمۇ تۇپـراققا قايتىسەن»[1] دېگەن بايانلار ۋە «قۇرئان كەرىم» دىكى «ھەربىر جـان ئىگىسى ئـۆلۈمنىڭ تـەمـنـى تېتىغۇچىدۇر»[2] دېگەن ئايەتلەر بىزگە ھەرقانداق بىر دىنـنـىڭ ئۆلۈم تېمىسىغا يانداشماي قالمايدىغالىقىنى، بەلكى ئۆلۈمنى مۇھىم ۋاسىتە قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىپتىدائىي دىنلار بىلەن تەڭلا بىخ سۈرۈپ چىققان سەنئەت ۋە پەلسەپىمۇ ئۆلۈمنى ئۆزىنىڭ مۇھىم تەتقىقات تېمىسى قىلدى. چۈنكى دىن، پەلسەپە، سەنئەت قاتارلىق ئىجتىمائـىـي ئاڭ شەكىللىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەقسىتىمۇ ساددا ئىپتىدائـىـي ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈم ۋە ھالاكەتكە بولغان ۋەھىـمـىـلـىـك سەرگۈزەشتىسى جەريانىدا بىخ سۈرگەنىدى. شۇڭا، ئۆلۈم ئەڭ قەدىمكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىن تارتىپ، كېيىنكى مۇكەممەل دىنىي دەستۇرلارغىچە، ئىپتىدائىي قىيا تاش رەسىملىرى ۋە دەپنە ئادەتلىرىدىن تارتىپ، بۈگۈنكى زامانـىـۋى سەنئەتتىـكـى ئىپادىچىلىك ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئەسەرلـىـرىگـىـچە، شۇنداقلا قەدىمكى سوقراتنىڭ پەلسەپىسىدىن تارتىپ كېيىنكى سىپىنوزا، گېگىل، نېتزى قاتارلىق پەيلاسوپلارنىڭ پەلسەپىلـىـرىگـىـچە ئىزچىل يوسۇندا ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن قەدىمكى رۇم پەيلاسوپى سىسېرو ناھايىتى ئېنىق قىلـىـپ: «پەيلاسوپلارنىڭ پۈتكۈل ھاياتى ئۆلۈم ئۈچۈن تەييارلىنىشتۇر»[3] دېگەنىدى.

ئۆلۈم ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق ئاڭ پائالىيەتلىرىدە شۇنچىلىك چوڭقۇر ۋە شۇنچىلىك ئىزچىل ئىز قالدۇرغان. شۇنداق ئىكەن ئۇنىڭ ئىنسان تەبىئىتى ۋە يوشۇرۇن ئېڭىدىكى پىسخىك ئالامىتى قانداق بولىدۇ؟ ئۆلۈم قانداق قىلىپ ئىنسانىنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇ

---

① «كونا ئەھدىنامە. دۇنيانىڭ يارىلىشى»، 3 ـ سۈرە، 1 ـ ئايەت.
② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئال ئىمران، 185 ـ ئايەت.
③ مورتىمېر ئادلېر تۈزگەن «غەرب ئىدېئولوگىيە خەزىنىسى»، جـىـلـىـن خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 143 ـ بەت.

دۇنياسىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئېلىپ قالدى؟ . . . دەرۋەقە، ئۆلۈم بۈگۈنكى دۇنيا ئۈچۈن يەنىلا بىر سىر. گەرچە بۆرە، ئىت تىپىدىكى سەزگۈر ھايۋانلار يەر تەۋرەشتىن بۇرۇن ۋەھىمىلىك ھۇۋلاپ، يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان چوڭ خەۋپ ـ خەتەردىن ئۇركىسىمۇ، چۈمۈلىلەر بوران ـ چاپقۇن بولۇشتىن ئاۋۋال قاتتىق پاتپاراق بولۇشسىمۇ، لېكىن ھەقىقىي مەنىدىكى ئۆلۈم ۋە ئۇنىڭ سىرلىق ۋەھىمىسىنى ئەڭ يۈكسەك نۇقتىدا ھېس قىلغۇچى يەنىلا ئىنساندۇر. چۈنكى، ئىنسان ئۆلۈمنى ھېس قىلىپلا قالماستىن، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن ھالقىشتەك ئېستېتىك ۋە پسىخىك ئىقتىدارغا ئىگىدۇر. شۇڭا، ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى قۇياشى بولغان سەنئەتنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇ باشتىن ـ ئاخىر ئۆلۈم ئېڭىنى ئۆزىگە خېمىرتۇرۇچ قىلىپ كەلگەن. قەدىمكى يۇنان تراگېدىيىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىن كېيىنكى ياۋروپا سەنئىتىگە قايتا ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىشى، سەككىز ئەۋلادنىڭ تراگېدىيىسىدىن يۇغۇرۇلغان قىرغىز ئېپوسى «ماناس» نىڭ مىسلىسىز بەدىئىي گۈزەللىكىگە ئىگە بولۇشى نېمىدىن دالالەت بېرىدۇ؟ شۇبھىسىزكى، تراگېدىيە يەنىلا ئۆلۈمنى ئۆزىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىپادىلىنىش شەكلى قىلغان. ئىنسان ئۈچۈن دەھشەتلىك ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ تۇيۇلغان ئۆلۈم ھادىسىسىنىڭ بەدىئىي سەنئەتتە بىر خىل يۇقىرى دەرىجىلىك ئېستېتىك گۈزەللىك ياكى تراگېدىيە يۈكسەكلىكىگە ئايلىنىشى ھەقىقەتەن تەڭەججۇپلىنەرلىكتۇر. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجەبلىنەرلىككى، بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۆلۈمدىن قورقۇش، ئەنسىرەش ۋە ئۇنىڭدىن قېچىش ئىنسانىنىڭ تۇغما تەبىئىتى. ئەمما، يەنە بىر تەرەپتىن، ناھايىتى پىنھان ۋە يوشۇرۇن ئىستەك ئىچىدە ئۆلۈمنى ئويلاش، ئۆلۈمگە تەلپۈنۈش ۋە ئۇنىڭ ۋەھىمىسىدىن ھالقىش ئىنسانىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە غەيرىي تەبىئىتى. ئادەمدىكى بۇ خىل يوشۇرۇن

ئاڭ بىلەن غۇۋا پسىخىك قاتلامنى پەقەت ئىنسانىنىڭ ئەسلىي تەبىئىتىگە شۇڭغۇپ كىرەلەيدىغان سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەنلا ئىپادىلەش مۇمكىن. ئىنسان ماھىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمى قانچىلىك چوڭقۇر دەرىجىدە ئوپېراتسىيە قىلىنسا، ئۇنىڭدىكى پۈتمەس - تۈگىمەس ئەسەبىي ئارزۇ شۇنچىلىك قانائەتلىنىشنى ئىستەيدۇ. خۇددى قەدىمكى بەزى ئەپسانىلەردە ئېيتىلغاندەك: «ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈشى ئۇلارنىڭ ئۆلۈمنى ئارزۇ قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا تەشنا بولغانلىقىدىندۇر.»[1] تراگېدىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئىنساندىكى بۇ خىل ئەسەبىي ئارزۇ ھاياتتىكى يۈكسەك زىلزىلە، ئاجايىپ مەنزىرە ۋە ئەقلىي نەتىجىلەرگە قارىغاندىمۇ شېرىن ئازابنى، پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇلغان ھېسسىياتنى ۋە ھەسرەتكە ئورالغان خىيالنى ئۆزىگە كۆپرەك تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، يېقىنقى زامانىدكى بەزى پەيلاسوپلار ۋە پسىخىك ئانالىزچىلار ئۆلۈمنى پەلسەپە ۋە دىنىنىڭ چىقىش نۇقتىسى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى «پەلسەپىدىكى گۈزەللىك ئىلاھى»[2] دەپ قارىدى. روھىي ئانالىز ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى فرېئۇدمۇ ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تەتقىقاتىدا، ئىنساندا ھاياتلىق (جىنسىي) ئىقتىدارى ۋە ئۆلۈم ئىقتىدارىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئالاھىدە ئىقتىدار بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆلۈم ئىقتىدارى نەزەرىيىسىدە، ئورگانىك ھاياتلىقنىڭ يوشۇرۇن تەلىپى دەل ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئەبەدىيلىك ھالىتىگە قايتىش ۋە ئۇنىڭ ئىچىدە ئىپادىلىنىشتۇر. شۇڭا، بارلىق ھاياتلىقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى يەنىلا ئۆلۈمدۇر. ئىنسان ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈمنىڭ ئۆزئارا تىركىشىشى ۋە ئېلىشىشى جەريانىدا، تەدرىجىي ھالدا ئۆلۈمگە

---

① «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ماكمىللان نەشرىيات شىركىتى، نيۇ - يورك، 1987 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 4 - توم، 252 - بەت.

② شوپېنخاۋېر: «مۇھەببەت ۋە ھاياتنىڭ رىيازەتلىرى»، جۇڭگو تىنچلىق نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 149 - بەت.

يۇزلىنىدۇ، شۇنداقلا ئادەمدىن ئىبارەت بۇ يېشىش تەس بولغان هاياتلىق سىرىنى رويابقا چىقىرىدۇ، دەپ كۆرسەتتى[1]. دېمەك، تراگېدىيىلىك زوق ۋە ئۆلۈم ئېڭى ئادەمدىكى تۆۋەن ماهىيەتنىڭ چەكسىز كۈچلۈك، ئەمما نىقابلانغان يوشۇرۇن ئېهتىياجى. شۇڭا، ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ قورقۇنچلۇق تېمىنىڭ پەلسەپە تارىخىدا باشتىن - ئاخىر ئىزچىل ئېپادىلىنىشى ئاشۇ خىل يوشۇرۇن ئېهتىياجنىڭ تۇرتكىسىدىن بولغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، هەقىقىي پەيلاسوپلار ئۆلۈمنى ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە هېس قىلغۇچىلاردۇر. قەدىمكى يۇنانداً ئۆتكەن سوقرات دار ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق هايات - ئۆلۈم قارىشىنى شەرهلىگەن. پلاتوننىڭ «فېدوۋ» (Phedou) ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، سوقرات ئۆلۈمگە قورقۇمسىزلىق بىلەن يۇزلىنىشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە «بىر ئادەم تېپ - تىنچ ئۆلۈشى كېرەك»[2] دەپ قەيت قىلغان. سوقراتنىڭ قارىشىچە، جان (روھ) نىڭ تەن (ۋۇجۇد) كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلۇپ چىقىش جەريانى — تەننىڭ هەقىقىي ئازادلىقى ۋە روھنىڭ تازىلىنىشىدۇر. شۇڭا، هەقىقەتنىڭ پارلاق نۇرى روھنىڭ تەندىن ئايرىلىپ چىقىشىدا نامايان بولىدۇ... شۇ ۋەجىدىن سوقرات ئۆلۈم ئالدىدىكى ئەڭ ئاخىرقى نۇتۇقىدا: «ئايرىلىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلدى، مەن ئۆلىمەن، سىلەر ياشايسىلەر، كىمنىڭ ماڭغان يولى ياخشى، بۇنى پەقەت تەڭرىلا بىلىدۇ»[3] دەپ خىتاپ قىلغانىدى. سوقرات ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتى پلاتون سوقراتنىڭ ئۆلۈم پەلسەپىسىگە ئوبيېكتىپ باها بەردى. ئۇ پەيلاسوپلارنىڭ جاپالىق ئىزدىنىۋاتقىنى دەل روھنىڭ مەڭگۈلۈك يۇكسەكلىككە ئۆرلىشى ۋە تازىلىنىشىدۇر. ئۆلۈم مۇشۇ خىل

---

① «فرېئۇدنىڭ ئاخىرقى مەزگىللەردىكى ئەسەرلىرىدىن ئاللانما»، «خۇشاللىقتىن هالقىش پرىنسىپى»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
② پلاتون: «فېدوۋ»
③ پلاتون: «ئاقلاش»

ئېھتىماللىقنىڭ ئىشقا ئېشىشىدۇر، دەپ قارىدى ۋە سوقراتنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «ھەقىقىي پەيلاسوپلار ئۆلۈم سىنىقى ئىچىدە مەڭگۈ تېنەپ يۈرىدۇ. ئۇلار بارلىق كىشىلەر ئىچىدىكى ئۆلۈمدىن ئەڭ ئاز قورقىدىغان كىشىلەردۇر»[1] دەپ كۆرسەتتى. مەلۇمكى، قەدىمكى يۇنانىنىڭ ئالەمشۇمۇل مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپىسى يېڭىدىن گۈللەنگەن رۇملىقلارنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلدى. يۇنان تراگېدىيىلىرىدىن ئىلھاملانغان رۇم پەيلاسوپلىرى ئۆلۈم ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەرنى كەڭ قانات يايدۇردى. سىسېرو بۇنىڭ تېپىك مىسالى ئىدى. ئۇ ئۆز تەلىماتىدا ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ مۇنداق دېدى: «بىر ئادەم ئۆچۈن ئۆلۈم مەزگىلى يېتىپ كەلمىگەن چاغدا، ئۆلۈم بىر خىل تراگېدىيە بولۇپ تۇيۇلىدۇ... مېنىڭ بىلىشىمچە، ئۆلۈم — تەبىئەتنىڭ بىزنىڭ ھاياتىمىزغا بەرگەن قەرزىدۇر. لېكىن، بۇ قەرزنىڭ قايتۇرۇلۇش ۋاقتى ئېنىق بەلگىلەنمىگەن. ناۋادا تەبىئەت ئۇنى قايتۇرۇۋېلىشنى خالىسا، كىشىلەر ئۇنىڭدىن قانداقمۇ رەنجىيەلىسۇن؟...»[2] ئۇ يەنە ئۆلۈمنى ھاياتلىقتىكى مۇقەررەر يول، دەپ قارايدۇ ۋە «بىز ھاياتىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر تىنىقىغا يېتىپ كەلگەندە، ئاللىقاچان يېتەرلىك ياشىغان بولىمىز. بۇ چاغدا يەنە ياشايمەن دېيىش بىر خىل تېتىقسىزلىق بولىدۇ. شۇڭا، ئۆلۈمنى خۇشاللىق بىلەن تاللىشىمىز كېرەك»[3] دەيدۇ. سىسېرونىڭ ئۆلۈم قارىشى مەلۇم مەنىدە روھنىڭ چەكلىمە ئىچىدىن ئەبەدىيلىك گۈزەللىككە ھالقىشىدا ئىپادىلىنەتتى. شۇڭا، ئۇ: «ئۆلۈمنى بەزىدە سۆيۈملۈك، دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ... چۈنكى ئۆلۈم روھنى مەڭگۈلۈك پارلاق ئالەمگە باشلاپ كىرىدۇ»[4]

---

① پلاتون: «فېدون».
② سىسېرو: «مۇلاھىزىلەر توپلىمى»، I جىلد، 39 ـ بەت. — «غەرب ئىدىئولوگىيە خەزىنىسى»، 143 ـ بەت.
③ سىسېرو: «قىرىلىق ھەققىدە»، XXII.
④ سىسېرو: «قىرىلىق ھەققىدە»، XIX.

دەپ جاكارلىدى.

رۇم ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ياۋروپا پەلسەپىسىمۇ ئاستا - ئاستا چۈشكۈنلەشتى. نوھنىڭ ئوچ ئوغلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى يارانقان ئوتتۇرا دېڭىز مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ مىڭ يىلغا يېقىن داۋاملاشقان جاھالەت تۇمانلىرى ئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتتى. چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرلىق سىرتمىقى ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى ھالسىرىتىپ، روھىي دۇنياسىنى ئۇزۇل - كېسىل سۈلدۇرغان چاغدا، ئۇلار ئاخىرقى نەپىسىنى يىغىپ، ئاتلانتىك ئوكيان دولقۇنلىرىنىڭ چاقىرىقىنى ئاڭلىدى. يېڭى دېڭىز يولىنى ئېچىش ئۈچۈن ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدىن ئاستا - ئاستا ئۇزاپ كېتىۋاتقان پەلكەنلىك كېمىلەر ياۋروپالىقلارنى ئاخىرقى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتتى. ئۇلار ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ غەپلەت بۆشۈكىدە يەتكۈچە تەۋرەنگەندىن كېيىن، XV ئەسىرگە كەلگەندە بىردىنلا چۆچۈپ ئويغىنىپ، شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدى: بىز ئىنسان، بىز ئادەم، بىز ئەركىن ياشاشقا مۇناسىپ، پەقەت ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈنلا دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭمۇ ئەھمىيىتى بولىدۇ. بىز ئۆلۈمنى غەپلەت ئويقۇسى ئىچىدە ئەمەس، بەلكى ئويغاق سەزگۈ ئىچىدە قوبۇل قىلىشىمىز، شۇنداقلا ئۆلۈمنى روھنىڭ ھالقىشى ۋە پارلىشى يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ ھېس قىلىشىمىز لازىم. . . ئادەم قىممىتىنىڭ قايتا بايقىلىشى دۇنيا تارىخىنى مىسلىسىز ئۇلۇغ دەۋرگە باشلاپ كىردى. ئېنگېلسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ دەل «گىگانت ئادەملەرنىڭ گىگانت دەۋرى» — ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى ئىدى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىن باشلاپ ئۆلۈم ھەققىدىكى پەلسەپىۋى قاراشلار ۋە ئىزدىنىشلەر يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. دانتى ئەدەبىي ئويغىنىشنىڭ بايراقدارى سۈپىتىدە، ئۆلۈم ئېڭىنى بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىپادە قىلسا، شېكسپىر ئۆز

تراگېدىيىلىرىدە كىشىنىڭ يۈرەك - باغرىنى لەختە - لەختە قىلىدىغان تراگېدىيىلىك توقۇنۇشلارنى يۈكسەك ماھارەت بىلەن ئىپادە قىلدى. مەرىپەتچىلىك دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ياۋروپا پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىسى ھېسابلانغان گېرمان پەلسەپىسىدە، ئۆلۈم سەنئەت ۋە پەلسەپىنىڭ قىزغىن نۇقتىسىغا ئايلاندى. مونتاگنى (1533 — 1592) ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى تېمىلىرىنى كۆپ تەرەپلەردىن ئۆلۈم نۇقتىسىغا يانداشتۇرۇپ شەرھلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئادەمنىڭ ھاياتلىقى تۇرلۇك - تۈمەن ساختىلىق ۋە بىمەنىلىكلەرگە تولغان، پەقەت ئۆلۈملا ھاياتتىكى بارلىق ساختىلىقلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئەبەدىيلىك نۇر دۇنياسىنىڭ بوسۇغىسىنى ئاچىدۇ. شۇڭا، «ئەڭ ئاخىرقى پەيتلەردە، ئۆلۈم بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىزدا زەررىچە ساختىلىقمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ»[1]. مونتاگنى ئۆز تەلىماتىدا ئۆلۈمنى ھەقىقىي بىر قۇتۇلۇش، يەنى جىسمىي مەھكۇملۇق ۋە بەسمىنىڭ كونترولىدىن خالاس بولۇپ، ھەقىقىي ئەركىنلىككە ئېرىشىش، دەپ قارىدى. شۇنداقلا «ئۆلگەندىن كېيىنكى مەڭگۈلۈك نۇر ھالىتىگە كىرىش ئۈچۈن ئۆلۈمگە ئادەتلىنىشىمىز، ئۆزىمىزدىكى ئۇنىڭغا بولغان قورقۇنچىنى سۈپۈرۈپ تاشلىشىمىز زۆرۈر»[2] دەپ كۆرسەتتى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۆلۈم — ئادەمنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى ۋە قايتىش يولى، شۇنداقلا يېڭى ھاياتلىقنىڭ باشلىنىشىدۇر. سەممىيلىك بىلەن ئۆلۈمگە يۈزلىنىشنىڭ ئۆزى سەممىيلىك بىلەن ھاياتلىققا يۈزلىنىشتۇر. پەقەت ئۆلۈم ئېڭىغا ئادتلەنگەندىلا، ئادەن «مەڭگۈلۈك نۇر ھالىتى»گە ئېرىشكىلى بولىدۇ. شۇڭا ئۆلۈم — قۇچىقىمىزنى كەڭ ئېچىپ قارشى ئېلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. چۈنكى ئۆلۈمنى قۇچاقلاش بىر خىل «ئەبەدىيلىك چەكسىزلىك»

---

① مونتاگنى: «نەسرلەر توپلىمى»، I.
② مونتاگنى: «نەسرلەر توپلىمى»، II.

نى قۇچاقلىغانلىقتۇر. ئەجبا، «ئەبەدىيلىك» نى قۇچاقلاشنىڭ ئۆزى بىر خىل گۈزەللىك ئەمەسمۇ!؟...

ژان ژاك روسسۇ (1712 — 1778) بىلەن سپىنوزا (1632 — 1677) مەرىپەتچىلىك دەۋرىدىكى ئەڭ كەسكىن ئۆلۈم پەلسەپىچىلىرى بولۇپ قالدى. روسسۇ ئۆزىنىڭ تەلىماتلىرىدا ئۆلۈمنى گۈزەللىك يۈكسەكلىكىگە كۆتۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئېمىل» ناملىق ئەسىرىدە: «بىز ئۆزىمىزنىڭ مەڭگۈ ياشىيالمايدىغانلىقىمىزنى، كەلگۈسىدىكى گۈزەل دەقىقىلەرنىڭ ھازىرقى ئازابلىق ھاياتىمىزنى ئاخىرلاشتۇرىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىمىزدا، ئۆزىمىزنى يېپىيېڭىك ھېس قىلىمىز»[1] دەپ يازدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۆلۈم بىلەن ھاياتلىقنىڭ كۈرىشى ئەبەدىيلىك بولۇپ، بۇ كۈرەشتە ھامىنى ئۆلۈم ئۈتۈپ چىقاتتى. شۇڭا، بىزنىڭ ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ سوۋغىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلماقتىن باشقا ئامالىمىز يوق. چۈنكى، ئۆلۈم ھايات چاغدا ھېس قىلىنمىغان بىردىنبىر خۇشاللىق بولۇپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكى ھايات ئازابلىرىغا ئوخشاش ئىنسان سەپىرىدە تولۇق ھېس قىلىنمىغانلىقىدا ئىدى. شۇڭا، روسسۇ ئۆلۈمنى بىر خىل خىيالىي گۈزەللىك ياكى گۈزەللەشتۈرۈلگەن گۈزەللىك، دەپ ئاتىدى. سپىنوزامۇ ئۆز تەلىماتلىرىدا ئۆلۈمنى بىر خىل «جازا» بولماستىن، بەلكى «ھەقىقىي شان ـ شەرەپ»، شۇنداقلا «ئەركىنلىك شان ـ شەرىپى»[2] دەپ قارىدى.

مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىدىن كېيىن، گېرمانىيە پەلسەپىسى پۈتكۈل غەرب پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىسى بولۇپ قالدى. شوپېنخائۇئېر، گېگىل ۋە نېتزى قاتارلىق بىر تۈركۈم گىگانت شەخسلەر ئۆزلىرىنىڭ سىستېمىلىق پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئارقىلىق يۈكسەك پەللە يارىتتى. شوپېنخائۇئېر ئۆزىنىڭ

---

① روسسۇ: «ئېمىل»، I.
② سپىنوزا: «ئىلاھىيەت پولىتىكىسى»، XII باب.

ئىرادىچىلىك پەلسەپىسىدە «ئۆلۈم» تېمىسىغا ئەڭ كۆپ يانداشقان شەخس ئىدى. ئۇ ئۆلۈمنى مەيلى پەلسەپە ياكى دىن نۇقتىسىدىن بولسۇن، بىر خىل «قۇتقۇزغۇچى شىپالىق دورا»[1] دەپ قارىدى. شۇنداقلا «ئۆلۈم — پەلسەپىدىكى گۈزەللىك ئىلاھى ياكى باشقىچە ئېيتقاندا، پەلسەپە روھىنى قوغدىغۇچى ئىلاھ. سوقرات ئۆز دەۋرىدە پەلسەپىگە «ئۆلۈمگە ھازىرلىنىش» دەپ تەبىر بەرگەن. دەرۋەقە، ئۆلۈم مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدىكەن پەلسەپىمۇ پەلسەپە بولماي قالىدۇ»[2] دەپ يازدى. نېتزى ئۆز پەلسەپىسىدە ئۆلۈمنى سەنئەت نۇقتىسىدىن كۆزەتتى ۋە تەھلىل قىلدى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە، پەقەت تراگېدىيىلىك مەدەنىيەت ئىچىدىلا ئىنسانلار ئاندىن دۇنيانىڭ ھەقىقىيلىكىگە يانداشالايدۇ، «دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقى پەقەت سەنئەت ھادىسىسى سۈپىتىدە قارالغاندىلا ئاندىن ئەقىلگە مۇۋاپىق بولىدۇ»[3] دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى. نېتزى ئۆزىنىڭ «زوروۋاستېر شۇنداق ئېيتىدۇ» ناملىق ئەسىرىدە، مەيلى دېئونىسوس بولسۇن ياكى زوروۋاستېر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تراگېدىيىلىك مەدەنىيەت روھىنىڭ سىمۋولى، دەپ قارىدى ۋە ئۆلۈم ئېڭىنى تراگېدىيە يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ چوڭقۇر تەھلىل قىلدى. شۇڭا، ئۇ كەسكىن ھالدا: «ئەي ئۆلۈم، مېنىڭ ئۆلۈمۈم! مەن سېنى مەدھىيىلەيمەن. بۇ بىر ئەركىن ئۆلۈم، چۈنكى مەن ئۇنىڭغا موھتاج بولغان چاغدا ئۇ ئالدىمغا كەلدى...»[4] دەپ خىتاپ قىلدى. مانا بۇ نېتزىنىڭ ئېستېتىك يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن ئۆلۈم پەلسەپىسى ئىدى.

دەرۋەقە، ئۆلۈم — ھاياتنىكى يۇقىرى دەرىجىلىك سىناق.

---

① ② شوپېنخائۇئېر: «مۇھەببەت ۋە ھاياتنىڭ رېيازەتلىرى» — «ئۆلۈم ھەققىدە» ناملىق قىسمىغا قارالسۇن.

③ نېتزى: «قارا، بۇ ئادەمگە!» — (Ecco Home) «دىن ۋە پەلسەپە لۇغىتى»، لوندون، 1989 ـ يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 437 ـ، 438 ـ بەتلەر.

④ ۋ. كاۋمان: «مەۋجۇدىيەتچىلىك» — دوستويېۋسكىدىن سارتىرغىچە»، سودا نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 106 ـ بەت.

ئادەم بۇ سىناقتىن شۇنچىلىك ئەيمىنمەيدۇكى، ئۇنىڭ ئادەمگە بېرىدىغان ۋەھىمىسىنى باشقا ھەرقانداق شەكىلدىكى تراگېدىنىڭ سىناقلار بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئادەمدە ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن قورقۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بۇ خىل ۋەھىمگە چۈمپەردە ئىچىدە مەھلىيا بولۇش، جىملىق ئىلكىدە تەلپۈنۈش ۋە شۇنداقلا ئۇنىڭ ئادەم قەلبىنى لەختە - لەختە قىلىۋېتىدىغان، پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇلغان تراگېدىيىلىك زوقىدىن لەززەتلىنىش ئىستىكى بولىدۇ. شۇڭىمۇ سانتىيانا: «ئۆلۈم بىر خىل ئۇزۇل - كېسىل خۇشاللىقتۇر»[1] دېگەنىدى. دەرۋەقە، بۇ خىل ئەسەبىي ئىستەك ئىنسانىدىكى تۆۋەن ماھىيەت (ياۋايى ياكى ئىپتىدائىي ماھىيەت) نىڭ سۈكۈت ئىچىدىكى چۇقانىدۇر. سوقراتتىن سارتىرغىچە بولغان غەرب پەلسەپىسى ۋە سەنئىتى ئىنسان روھىيىتىدىكى بۇ خىل يوشۇرۇن ئاڭنى ھەر خىل شەكىلدە ئىپادە قىلىپ كەلدى.

ئادەمنىڭ ئۆلۈمگە بولغان ھېسسىي تەسىراتى قانداق شەكىلدە ئەمەلگە ئېشىشىدىن قەتئىينەزەر مۇنداق بىر ئەمەلىي تەجرىبىنى چەتكە قاقمايدۇ. بۇ دەل باشقىلارنىڭ ئۆلۈمىگە ئۆزى («مەن») نىڭ مەيداندا تۇرۇپ نەزەر تاشلاشتىن ئىبارەت. چۈنكى «ئەسلىي مەن» (ئەسلىي ئۆزۈم) ئۆلگۈچىنىڭ ئورنىدا تۇرۇپ، ئۆزىگە نەزەر تاشلىغاندىلا، ئۆلۈمنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى چوقۇر ھېس قىلىپ، روھىي جەھەتتىن چۆچۈپ ئويغىنىدۇ ۋە پارلايدۇ، شۇنداقلا ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتىنىڭ مىسلىسىز قىممىتىنى يېڭىۋاشتىن بايقايدۇ. ھاياتنىڭ قىممىتىنى قايتىدىن مۇئەييەنلەشتۇرۇش مەقسىتى پەقەت ئۆلۈم سىنىقىنىڭ يوكسەك پەللىسىدە تۇرۇپ، ئادەمنىڭ ئەسلىي ئۆزىدىكى ھاياتقا بولغان مۇھەببەتلىك چۇقانىنى ئويغاتقاندىلا ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا

① ۋالىك ۋېنىسىن: «قورقۇمىسز قەسىدە — ئۆلۈمگە تېۋىنىشنىڭ ئانالىزى»، 32 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق سىناق ئۆلگۈچىنىڭ تەقدىر بىلەن بولغان ئېلىشىشى جەريانىدا تېخىمۇ يۇكسەك دەرىجىدىكى ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىنى قېزىپ چىقىرىدۇ.

3

ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ ھالاكەت سىنىقى ئۆز نۆۋىتىدە، ئىنسانىيەتنىڭ تارىختىن بۇيانقى بارلىق ھېسسىي ۋە ئەقلىي پائالىيەتلىرى ۋە سەنئەت ئىجادىيىتىگە غايەت زور قوزغاتقۇچلۇق رول ئويناپ كەلدى. ئەڭ دەسلەپكى ئېپتىدائىي دىنلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆلۈم ئېڭىغا بولغان ساددا پوزىتسىيىسىنى ئىپادە قىلدى. خۇددى سىگمۇند فرېئۇد كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئۆلۈم ھادىسىسى ئېپتىدائىي ئىنسانلارغا نىسبەتەن چۈشىنىش تەس بولغان سىر ئىدى. بۇ سىر ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلارنى تەپەككۇرغا مەجبۇرلىدى، شۇنداقلا بارلىق تەپەككۇر پائالىيەتلىرىنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولدى»[1]. XVIII — XIX ئەسىرلەردىلا ئاندرېۋ لاڭ(Andrew Lang)، فرازېر(Frazer)، فرانز بوئاس (Franz Boas)، مالىنوۋسكىي(Malinowski) قاتارلىق مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ئېقىمىدىكى غەرب ئالىملىرى ئېپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ ھايات ـ ئۆلۈم قارىشى ھەققىدىكى ئېپتىدائىي ئېتىقادلىرى ۋە ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىگە قارىتا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ باردى. فرازېر ئۆز تەتقىقاتلىرىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ھەرخىل شەكىلدىكى تەبىئەت دىنلىرى ئىچىدە مەڭگۈ ئۆلمەسلىك ئېتىقادى ۋە ئۆلگۈچىگە تېۋىنىشتەك ئىنسانىيەت تۇرمۇشىغا بۇنچىلىك چوڭقۇر دەرىجىدە تەسىر

① سىگمۇند فرېئۇد: «روھىي ئانالىزلار يىلنامىسى»، لوندون، 1953 ـ يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 5 ـ جىلد، 148 ـ، 149 ـ بەتلەر.

كۆرسەتكەن يەنە بىر شەكىل بولۇپ باققان ئەمەس»[1].

ئۆلۈم ۋەھىمىسىنىڭ ئىپتىدائىي كىشىلەرگە بەرگەن ئەڭ دەسلەپكى ئۇقۇمى روھنى مەقسەت قىلغان تاشقى شەكىل ۋە رەڭدە ئىپادىلەندى. ئۇلار ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق سىناقنى ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە تۇرمۇش تەسىراتى ئىچىدە ئېرىشكەن سىمۋوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى بىلەن باغلىدى. بىر قېتىملىق قان تۆكۈلۈشتىن ئىبارەت ئۆلۈم ھادىسىسىنى ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىدا مىسلىسىز گاڭگىراش قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئۆلۈمنى قانداقتۇر بىر خىل تەبىئىي ھادىسە ئەمەس، بەلكى تەبىئەتتىن تاشقىرى ئالاھىدە بىر كۈچنىڭ سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان دېگەن گۇمانىي قاراش شەكىللەندى. ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 50 — 100 مىڭ يىللار بۇرۇن ياشىغان نېئاندېرتال ئادەملىرىدە ئۆلگۈچىنى ئاڭلىق ھالدا دەپنە قىلىش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. شۇڭا، ئامېرىكا ئالىمى كارل ساگېن بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئالدى مېڭىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ئالدىن بىلىش سەنئىتىدىكى ئەڭ دەسلەپكى نەتىجىلەرنىڭ بىرى — ئۆلۈمنى ئالدىن ھېس قىلىشتۇر. ئىنسانلاردا ئۆلۈم ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشى كېچىككەندەمۇ نېئاندېرتال ئادەملىرى ياشىغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ»[2] دەپ كۆرسەتتى. دەرۋەقە، ئالىملارنىڭ خۇلاسىسىگە قارىغاندا، ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۇنىڭدىن ھالقىش ئىستېكىسى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي پسىخىك ئالاھىدىلىكى ئىدى. بۇ خىل يوشۇرۇن ئاڭنىڭ شەكىللىنىشى ئىنسانىنىڭ ھاياتلىقتىن

---

① فرازېر: «ئۆلىمەسلىك ئېتىقادى ۋە ئۆلگۈچىگە تېۋىنىش»، لوندون، 1961 ـ يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 1 ـ جىلد، 5 ـ بەت.

② سوۋېت يازغۇچىسى: «سەنئەتكارنىڭ ھاياتىي كۈچى»، 4 ـ بابتا كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن. شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

هالقىغان ئالمي مەخلۇقلۇق سۈپىتىنى تاكامۇللاشتۇردى[1].
ئېتنوگرافىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە ئافرىقا، ئوكيانىيە ۋە تىنچ ئوكيان ئاراللىرىدىكى بىر قىسىم يەرلىك مىللەتلەردە، ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتىنى قىزىل بويۇق سۈرتۈپ بويايدىغان دەپنە ئادەتلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى بايقالدى. شۇنىسى ئېنىقكى، قىزىل رەڭ ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ ئۆلۈم ئېگىگە بولغان بۇاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۆلارنىڭ قارىشىچە، ئۆلۈم ھەرگىزمۇ ھاياتلىقنىڭ ئاخىرقى چېكىسى ئەمەس، شۇنداقلا ھاياتنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىنمۇ دېرەك بېرەيدۇ. چۈنكى ئۇلار: «ئۆلۈم بىر خىل ئۇيقۇ» دەپ قارايتتى ۋە ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن خۇددى ئۇخلىغاندىن كېيىن بىردىنلا ئويغىنىدەك، كۈنلەرنىڭ بىرىدە چوقۇم تىرىلىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. قىزىل رەڭنى ئۆلۈمگە سىمۋول قىلىش ۋە ئۇنى ئۆلگۈچى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئاز دېگەندە ئىككى يوشۇرۇن سىمۋوللۇق مەنىنى — ئوت بىلەن قانىنى ئەسلىتىدۇ. ئوت — ھاياتلىققا زۆرۈر بولغان نەرسە، شۇنداقلا ھاياتلىقنىڭ ئېھتىياجى ۋە سىمۋوللۇق بەلگىسى. قان — ئۆلۈم بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ ئۆلۈمنى ئەمەلىيلەشتۈرىدىغان ۋە سۈيۇقلاندۇرۇلغان بەلگە. بۇ ئىككىسىلا قىزىل رەڭدە بولۇپ، ئۇنى ئۆلگۈچى بىلەن باغلاش — ئوتقاشتەك قىپقىزىل ئۇپۇق نۇرى ئىچىدە ۋاقىتلىق ئۆلۈمگە باش قويغان قۇياشنىڭ تاڭ سەھەردە يەنىلا قىپقىزىل شەپەق نۇرى ئىچىدە قايتا تۇغۇلۇشىنى ئەسلىتىدۇ... بىر قىسىم ئىپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ ئاي تۇتۇلۇشتىن ئۆلگۈدەك قورقۇشى، ئۇپۇق چەمبىرىكى ئىچىدە ئاستا - ئاستا غايىب بولۇۋاتقان قۇياشقا قاراپ چەكسىز ۋەھىمە بىلەن مەرسىيە ئوقۇشى، دەل ئۇلارنىڭ ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتىگە بولغان چەكسىز كۈچلۈك ۋە ئاجايىپ يوشۇرۇن مۇھەببەتلىك

---

① جالال ۋېنچۇ: «ئۆلۈم ھەققىدىكى سۆكۈتلۈك ئويلار»، خەلقئارا نەشرىياتى، 1994 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 29 - بەت.

چۇقانىدۇر. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرى ۋە بەلگە ئېڭى ئارقىلىق ئۆلۈمنى مەڭگۈلۈك ھاياتلىقنىڭ زۆرۈر تەييارلىقى، دەپ قارىغان. نەتىجىدە ئۇلار قاراڭغۇ زۇلمەت تۈندىن كېيىن پارلاپ چىققان قۇياشقا ئوخشاشلا، ئۆلگۈچىگىمۇ مەڭگۈلۈك ھاياتلىق ئېتىقادى نۇقتىسىدىن چوقۇنغان.

ئىپتىدائىي ئۆلۈم ئېڭى ئەڭ دەسلەپكى ئىنسانلار بەدىئىي تەسەۋۋۇرىنىڭ قانىتىنى يەشتى. سېھىرگەرلىك، نەزىر - چىراغ، دىن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆلۈم تېمىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلىي ۋە مەزمۇنىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ئىپادە قىلدى. ئۆلۈم ئېڭى ئۆز نۆۋىتىدە سېھىرگەرلىككە جىن - ئالۋاستىلارنى، دىنغا ئۆلمەيدىغان روھنى، سەنئەتكە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ھاياتنى ئىپادە قىلىش شەكلىنى ھەدىيە قىلدى.

دەرۋەقە، ئىپتىدائىي ئىنسانلار ھازىرقى زامان سەنئەتكارلىرىغا قارىغاندىمۇ، ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ ھاياتلىقتىكى ئەڭ ۋەھىمىلىك سىناقنىڭ ئازابى ۋە زىلزىلىسىنى تېخىمۇ بىۋاسىتە ھېس قىلالىغان. شۇڭا ئۆلۈم ئۆزىنىڭ قارشى تەرىپى بولغان ھاياتلىققا ئوخشاشلا چەكسىز ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تاكى يېراق كېلەچەككىچە يەنىلا ئەدەبىيات - سەنئەت، پەلسەپە ۋە دىنىنىڭ ئۆلمەس تېمىسى بولالايدۇ. چۈنكى ئۆلۈم ئىپتىدائىي سەنئەتنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ چوڭقۇر سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى.

ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ ھالاكەت سىنىقى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇنى ئېنىق كۆرسەتتىكى، سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ مەڭگۈلۈكلۈكى ھاياتنىڭ چەكلىك مەۋجۇدىيىتىدىن ھامان ھالقىپ كېتىدۇ. 1876 - يىلى ئىسپانىيىنىڭ ئارتاملا دېگەن يېرىدىن بايقالغان 20 — 30 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى كونا تاش قورالالار دەۋرىگە مەنسۇپ ئۆڭكۇر تام رەسىملىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە

ئۇنىڭدىن كېيىن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىن ئارقىدىن بايقالغان قەدىمكى تام رەسىملەر سەنئەتنىڭ مەڭگۈلۈك قۇدرىتىنى نامايان قىلدى. سەنئەت چەكلىك ھاياتنى چەكسىز بولغان سەنئەت ئىجادىيىتى ئىچىگە سۈرەپ كىرىپ، ئۇنى سانسىزلىغان دەۋرلەردىكى سانسىزلىغان ھالاكەت ۋە يوقىتىشلاردىن ھالقىتىپ، يىراق ئۆتمۈشنىڭ نۇرلۇق بېزىكىگە ئايلاندۇردى. ناھايىتى ئېنىقكى، ئەگەر توپان بالاسى يۈز بەرمىگەن بولسا، شۇنچە زامانلاردىن بۇيان «نوھنىڭ كېمىسى» سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى ئاجايىپ قىممەتكە ئىگە مۇقەددەس موتىف (ئانا تېما) مۇ بولالمىغان بولاتتى. ئوخشاشلا قەدىمكى مىسىر فىرئەۋنىنى ئۆلۈمنى ئالدىن ئويلىمىغان بولسا ياكى جۇڭگو پادىشاھى چىن شىخۇاڭ ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى تېپىۋالغان بولسا، مىسىر پىرامىدالىرى ۋە ياكى چىن شىخۇاڭنىڭ يەر ئاستى ئوردىسىمۇ مەۋجۇت بولمىغان بولاتتى.

4

قەدىمكى ئەپسانىلەر بارغانسېرى ھازىرقى زامان كىشىلىرى ئۈچۈن بىمەنە فانتازىيە تۈيۈلمايدىغان بولدى. ئىنسانلار ئۆتمۈشتىن يىراقلاشقانسېرى ئۆتمۈشنى شۇنچە سېغىنىدىغان بولۇپ قالدى. ئەقلىيلىك كەلتۈرۈپ چىقارغان ياتلىشىش كەيپىياتى ۋە ھازىرقى دەۋرنىڭ تۈرلۈك - تۈمەن مەدەنىيەت كېسەللىكلىرى ئونتۇلغىلى ئۇزاق بولغان ئەپسانىلەرنى ئۇلارنىڭ كۇنسېرى مېخانىكىلىشىۋاتقان خاتىرىسىگە سالدى.

دەرۋەقە، ئەپسانىلەر بۈگۈنكى دۇنيا ئۈچۈن يەنىلا بىر سىر. ھازىرقى زامان ئىلىم - پېنى بۇ سىرنى تېخىچە تولۇقى بىلەن شەرھلەپ بېرەلىگىنى يوق. ئېھتىمال ئەپسانىنى بىر خىل غايە،

بىر خىل ئېتىقاد، بىر خىل تۇرمۇش، بىر خىل دۇنيا قاراش، بىر خىل يوشۇرۇن ئاڭ، بىر خىل تەپەككۇر شەكلى، بىر خىل ئەدەبىيات ئەندىزىسى. . . دېيىشمۇ مۇمكىن.

شۇنى كېسىپ ئېيتىش مۇمكىنكى، ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئۆلۈم ئېڭىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ئىپادە قىلغان شەكىلدۇر. «ئۆلۈكلەر مەملىكىتى»① دەپ نام ئالغان قەدىمكى مىسىردا مەيدانغا كەلگەن «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى»، «ئەل ئېھرام تېكىستلىرى» ۋە باشقا قانچىلىغان ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە، ئۆلارنىڭ ئۆلۈمگە بولغان چوڭقۇر تەسىراتى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. شۇڭا، ئەپسانە تەتقىقاتچىلىرى: «گەرچە مىسىر ئەپسانىلىرى ئىنسانلار تەرىپىدىن تولۇقى بىلەن چۈشىنىلىپ كېتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن دۇنيادىكى باشقا ھەرقانداق بىر ئەلنىڭ ئەپسانە تارىخى مىسىر ئەپسانىلىرىدەك بۇنداق مۇكەممەل ساقلانغان ئەمەس»② دەپ قارىماقتا.

«ئوسىرىس» ئەپسانىسىنى قەدىمكى مىسىرلىكلار ئۆلۈم ئېڭىنى چوڭقۇر دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن، تراگېدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان گۈزەل ئەپسانە دېيىشكە بولىدۇ. «ئوسىرىس» ئەسلىدە يەر ئىلاھى گېپ بىلەن ئاسمان ئىلاھى نۈتنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئەجدادلىرىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ مىسىرنى گۈللەندۈرۈشكە بەل باغلايدۇ. بىراق، ئۇنىڭ كىچىك ئىنىسى سېت ئۇنى ئۆلتۈرۈپ پادىشاھلىقنى تارتىۋالماقچى بولىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوسىرىس ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەندە، چوڭ يىغلىش ئۆتكۈزۈلىدۇ. سېت ئۆزىنىڭ 72 نەپەر شېرىكى بىلەن بىر ھەشەمەتلىك ساندۇق ياساپ كېلىدۇ ۋە ھەممەيلەننىڭ ساندۇقنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ يېتىپ بېقىشىنى، ساندۇق كىمنىڭ بوي ـ بەستىگە مۇۋاپىق

① ② داۋۇد لىمىڭ / ئېدۇن بېلدا: «ئەپسانىشۇناسلىق»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، 1 ـ بۆلۈم، 3 ـ بەت.

كەلسە، شۇنىڭغا ھەدىيە قىلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. نۆۋەت ئوسمېرىسقا كەلگەندە، ئۇنىڭ بوي ـ بەستى بىلەن ساندۇقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوپمۇئوخشاش چىقىپ قالمدۇ. ئەسلىدە بۇ ساندۇق ئوسمېرىسنىڭ بوي ـ بەستىگە مۇۋاپىق ياسالغانكەن. ئوسمېرىس ساندۇقنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ يېتىشىغا، سېت ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى ساندۇقنىڭ ئېغىزىنى چىڭ مىخلاپ، ئۇنى نەل دەريا سىغا تاشلۇۋېتىدۇ. ساندۇق نەل دەريا سىدا خېلى ئاققاندىن كېيىن، قىرغاققا چىقىپ قالمدۇ. ئۇنىڭ ۋاپادار ئايالى ئۇنىڭ جەسىتىنى ئىزدەپ تاپىدۇ ۋە جەسەتنىڭ ۋۇجۇدىدا تېخىچە ئۆلمىگەن ھاياتلىق ئۇرۇقىدىن غايىبانە ھامىلدار بولۇپ، نەل دەريا سى ۋادىسىدا ئوغلى خورۇسنى تۇغىدۇ. خورۇس چوڭ بولغاندىن كېيىن، سېت بىلەن ئۇرۇش قىلىپ بىر كۆزىدىن ئايرىلىپ قالمدۇ. لېكىن، ئۇ كۇرەشنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرۇپ غەلىبە قىلىدۇ ۋە ئۆلۈپ كەتكەن ئاتىسىنى يۇدۇۋېلىپ ئۇنى تىرىلدۇرىدۇ. لېكىن، ئوسمېرىس بۇ ئالەمدە قايتا ياشاشنى خالمماي، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۇ دۇنياغا قايتىدۇ[1]...

دېمەك، ئوسمېرىسنىڭ ئۆلۈمى ۋاقتىلىق ئۆلۈم بولۇپ، ئۇنىڭ قايتا تىرىلىشى قەدىمكى مىسىرلىقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، شەك ـ شۇبھىسىز ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئەپسانە قەدىمكى مىسىرلىقلارنىڭ مەدەنىيەت قىممەت قارىشى ۋە ھايات ـ ئۆلۈم ئېڭىنى چوڭقۇر ئىپادە قىلغانىدى. قەدىمكى مىسىرلىقلارنىڭ قارىشىچە، ئوسمېرىسنىڭ روھى پۈتكۈل تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىغا — ئورمانلارغا، دەرەخلەرگە، ياپيېشىل مايسىلارغا سىڭىپ كەتكەنىدى. ئەنە ئاشۇ تەبىئەت جىلۋىسىدە ئۇنىڭ روھى ھەر ۋاقىت ئايان بولۇپ تۇراتتى. كېيىنكى دەۋرلەردە ئوسمېرىسنىڭ ئوبرازى قايتا تىرىلىشكە ۋە مەڭگۈلۈك

---

① ۋالىڭ ۋېنبىن: «قورقۇمسىز قەسىدە — ئۆلگۈچىگە تېۋىنىشنىڭ ئاناليزى»، 14ـ، 15 ـ بەتلەر.

هایاتلىقا سەۋەب قىلىنغان بولدى. ھەتتا قەدىمكى مىسىرلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەن قىرئەۋنلىرىنى ئوسىرىسقا ئوخشىتىغان بولدى. قەدىمكى «ئەل ئىھرام تېكىستلىرى» دە ئۆلۈپ كەتكەن قىرئەۋننى «ئوسىرىس» دەپ ئاتىدى. تېخىمۇ كېيىنكى دەۋرلەردىكى مىسىر يازمىلىرىدا، ھەرقانداق بىر ئۆلگۈچىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىغا چوقۇم «ئوسىرىس» دېگەن نام قوشۇلۇپ يېزىلىدىغان بولدى. دېمەك شۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى مىسىرلىقلار ئوسىرىسنىڭ قايتا تىرىلىشىدەك موتىف ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۆلۈم ئېڭىنى تراگېدىيە يۈكسەكلىكى نۇقتىسىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك گۈزەللىككە ئىگە قىلغان. بۇ ھەقتە بۈگۈنكى زامان تۈركىيە ئالىمى ئابدۇل كايىبىس ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئوسىرىسنىڭ ئۆلۈمى گەرچە پاجىئەلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قايتا تىرىلىشى ئاجايىپ گۈزەلدۇر. ئۇنىڭ تىرىلىشى ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى مەسلىسىز قىممەتكە ۋە يېڭى مەنگە ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ ئۆلۈمى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن ھالقىپ چىقىپ، يېڭى بىر مەنزىرە يارىتقان. شۇڭا، ئۇنىڭ مەڭگۈلۈك ھاياتلىق ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئۆلۈمى ئەمەلىيەتتە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان ئۆلۈم ئىدى»①.

قەدىمكى مىسىر دۆلىتىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئوسىرىس ھەققىدىكى ئەپسانىلەر نىل دەرياسى ھاۋزىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا كەڭ تارقالدى. ھەتتا يۇنان ئەپسانىلىرى «ئوسىرىس تىپى» دىن ئەندىزە ئېلىپ، ئوسىرىس بىلەن دېئونىسوسنى، ئېسىس بىلەن دېمېتىرنى ئۆزئارا يۇغۇرۇپ تاشلىدى. رۇم دەۋرىگە كەلگەندە، ئاپىنىن يېرىم ئارىلىدىكى ئاۋام خەلق ئارىسىدا

① ۋالېك ۋېنبىن: «قورقۇمسىز قەسىدە — ئۆلگۈچىگە تېۋىنىشنىڭ ئانالىزى»، 16 ـ بەت.

مۇنداق بىر گۈزەل ناخشا تارقالدى:

سانسىز قېتىم تەلپۈنەتتىم، ئىستەيتتىم،
نەسىپ بولسا ئوسىرىسىنىڭ ئۆلۈمى.
شادلىنىشى پاك روھىمنىڭ — چۈنكى ئۇ،
بۇ مەڭگۈلۈك ھاياتلىقنىڭ ئۆتكىلى①

دېمەك، ئوسىرىسىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى ئەپسانە ئىنسانلارنىڭ ھاياتقا بولغان مەڭگۈلۈك ئارزۇسى سۈپىتىدە كەڭ تارقالغان ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تاكامۇللۇقى ئۈچۈن ئىزدىنىشۋاتقان قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ھالاكەت ئىچىدىن ھاياتلىق قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئۆلۈم تراگېدىيىسى ئىچىدىن ھاياتقا بولغان مۇھەببەتلىك چۈقانىنى ئويغىتىش ئىستىكىنى نامايان قىلغان.

قەدىمكى سومېر ـ بابىل مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىمۇ ئۆلۈم ھەققىدىكى تۈرلۈك ئىزدىنىشلەر كەڭ قانات يايدى. مىسوپوتامىيە(Mesopotamia)، يەنى غەربىي ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ۋادىسى ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بۇ جايدا ئەڭ بالدۇر ياشىغان سومېرلار، ئاككادلار ۋە بابىللىقلار ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئېپتېدائىي ئەپسانىلىرىدە، ئۆلۈم ۋە ھالاكەتكە بولغان چوڭقۇر تەسىراتىنى ئىپادە قىلدى. دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى ئېپوسلارنىڭ بىرى دەپ قارىلىۋاتقان «گىلگامىش» نىڭ دەسلەپكى شەكلىمۇ سومېرلار دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلگەنىدى. كېيىنچە سومېرلارغا ۋارىسلىق قىلغان بابىللىقلار مەزكۇر ئېپوسنى تېخىمۇ بېيىتىپ مۇكەممەللەشتۈردى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «گىلگامىش» ئېپوسى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈم ئېڭىنى ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ئىپادە قىلغان، سومېر ـ بابىل مەدەنىيەت پىسخىكىسى جۈغلىغان يوشۇرۇن ئاڭنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرگەن گىگانت

① ۋاڭ ۋېنبىن: «قورقۇمسىز قەسىدە — ئۆلگۈچىگە تېۋىنىشنىڭ ئانالىزى» 17 ـ بەت.

ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. 1873 ـ يىلى بۇيۇك برىتانىيە مۇزېيىنىڭ ئاددىي خىزمەتچىسى گېئورگې سمىت(Georse Smith) قەدىمكى بابىل خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان لاي پۈتۈكلەردىكى مۇرەككەپ يازمىلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئوقۇپ چىقتى. 12 پارچە لاي پۈتۈككە پۈتۈلگەن بۇ يادىكارلىقتا «گىلگامىش» ئېپوسىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇلگىسى ۋە «ئىنجىل» دىكى نوھ بىلەن توپان بالاسىنىڭ ئانا سۈژىتى ساقلانغانىدى. گېئورگې سمىتنىڭ يېڭى بايقىشى ئىلىم دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى، شۇنداقلا «ئاللىقاچان ئونتۇلۇپ كەتكەن سومېر ـ بابىل مەدەنىيىتىنى ئىنسانلارغا يېڭىۋاشتىن قايتۇرۇپ بەردى. . . »[1]. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىلىم ساھەسىدە توپان ئەپسانىسىنىڭ سومېر ـ بابىللىقلار تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپ «گىلگامىش» ئېپوسىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇلگىسىدە خاتىرىلەنگەنلىكى ھەققىدىكى كەسكىن بەس ـ مۇنازىرىلەر باشلىنىپ كەتتى. «گىلگامىش» ئېپوسىنىڭ پۈتكۈل سۈژىت راۋاجىدا باشتىن ـ ئاخىر ئۆلۈم ئېڭى چوڭقۇر دەرىجىدە ئىپادە قىلىنغانىدى. بولۇپمۇ ئېپوسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا باش قەھرىمان گىلگامىشنىڭ دوستىنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، چوڭقۇر خىياللار قاينىمىغا غەرق بولۇشى، ئۆلۈم ھەققىدە تۇنجى قېتىم كەسكىن ئويلىنىشى، مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلىنىشى، سەپەر جەريانىدا ئۆزىنىڭ باقي دۇنيادىكى ئەجدادى ئۇتنابىشتىم (Utnapishtim) نى تېپىشى ۋە ئۇنىڭدىن توپان ھەققىدىكى ھېكايىنى ئاڭلىغانلىقى، ئاخىردا ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى تاپقانلىقى ۋە ئۇنى يوقىتىپ قويغانلىقىدىن ئىبارەت ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، گىلگامىش دۇنيا يازما ئەدەبىيات تارىخىدا

---

① يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، — «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇھاكىمە مۇنبىرى»، 1986 ـ يىل، 1 ـ سان، 33 ـ بەت.

ئۆلۈم ھەققىدە ئەڭ كەسكىن ئويلانغان تۇنجى بەدئىي قەھرىمان ئىدى. شۇڭا، بەزى ئالىملار «گىلگامىش» ئېپوسىنىڭ «باشتىن - ئاخىر بىر ھازا قوشىقى، شۇنداقلا مېسوپوتامىيەدە كۆرۈلگەن ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات ئەندىزىسى»[1] دەپ ئاتىدى.

ھىند - گانگ دەريا ۋادىلىرىدا ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت يارالقان ھىندىلاردا ھەم ئۆلۈم ھەققىدىكى رەڭگارەڭ ئەپسانىلەر مەيدانغا كەلگەنىدى. بۇددا ۋە ھىندى دىنىغا ئوخشاش ئانىلىق (ئاياللىق) دىنىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ھىندى تۇپرىقىدا ئۆلۈم ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن سۇغۇرۇلۇپ، ئاجايىپ نەپىسلىككە ئېرىشكەنىدى. ھىندى دىنىنىڭ كلاسسىك دەستۇرى «ئۇپانىشاد» تا خاتىرىلەنگەن قانچىلىغان ئەپسانىلەردە، ناشىكېتقا ئوخشاش ئۆز جىسمىنى يوقىتىپ، تەن كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلۇپ، چەكسىز روھىي پارلاقلىققا ئېرىشىشنى ئىستەيدىغان سانسارا (ھاياتتىن ئۆلۈمگە، ئۆلۈمدىن يەنە ھاياتقا ئۆتۈش) ۋە نىرۋانا (ھايات - ئۆلۈمدىن خالىي ھالەتكە ئۆتۈش) تەلىماتلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن شەرقچە پىكىرلەر ئىپادە قىلىنغانىدى.

ئازابلىق سۈكۈنات ۋە چەكسىز سەۋر - تاقات ئىچىدە يۇرەكنى لەختە - لەختە قىلىدىغان ۋە ئىچكى ھاياجان بىلەن تولغان ئۆلۈم ئەپسانىلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن سىرلىق تۇپراقنىڭ بىرى — شەرقتىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەل جۇڭگو ئىدى. توققۇز قويۇشنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ، بىرىنى قالدۇرۇپ قويغان ۋە ئۆز ئېلىنى ئەمىن تاپتۇرغان پالۋان بى (羿) غەربىي بۇزرگۋار ئانا (西王母) دىن مەڭگۈ ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىغا ئېرىشكەن بىر پەيتتە، ئايالى چاڭئې (嫦娥) ئۇنى ئوغرىلىقچە

---

① نىلسېن (N. O. Nielsen) : «دۇنيادىكى دىنلار» ، 1983 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 55 - بەت.

يەۋېلىپ ئايغا ئۇچۇپ كېتىدۇ. لېكىن، ئۇ ئايدا ناھايىتى غېرىبانە ھايات كەچۈرىدۇ . . . توققۇز قۇياشنى ئاتقان داڭدار پالۋان يى نېمە ئۈچۈن ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەر سىرتىمقىدىن غالىب كېلەلمىدى؟ مەڭگۈلۈك ھاياتلىقنىڭ دورىسىغا ئېرىشىپ تۇرۇپ، يەنە ئۇنى يوقىتىپ قويۇش ۋە ئەپسۇسلىنارلىق ئازابقا مۇپتىلا بولۇشنىڭ ئۆزى جۇڭگوچە ئۆلۈم ئەپسانىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. «جىڭژېينىڭ دېڭىزنى تىندۇرۇشى» دەك بۇنداق تۇڭمەس ئازاب ۋە چەكسىز قىساسكارلىق مۆتىدىل ئىقلىمنىڭ نەم ۋە سۇلۇق شارائىتىدا شەكىللەنگەن ھۆل خاراكتېرلىكى يېراق شەرقلىقلەرنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا تولمۇ ماس كېلەتتى. جۇڭگو ئەپسانىلىرىدىكى ئايىغى چىقمايدىغان ھەسرەتلىك خىيال بىلەن ئىچكى ئازاب باشقا خەلقلەر ئەپسانىلىرىدە ئاز كۆرۈلەتتى. غەرب ئەپسانىلىرىدىكى ھالاكەتكە قارشى تەۋەككۇلانە روھ ئۇلار ئۈچۈن يات بولغان غەيرىي پىسخىك ھالەت ئىدى. ژاڭ شياۋخۇا ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «بۇ مىللەت، غەرب مىللەتلىرىدەك، يۇرەكنى ئېزىدىغان تراگېدىيىلەردىن ۋە ئاجايىپ يۇكسەك گۈزەللىكتىن زوقلىنىشنى ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ. ئەكسىچە تېخىمۇ نەپسىرەك تراگېدىيە ئېستېتىكىسىغا، تېخىمۇ سىلىقراق غىدىقلاشقا ھەم ئازابقا بەكرەك ھەۋەس قىلىدۇ. ئۆز ئەجدادىنى كاۋاكار تاغلىرىنىڭ تىك قىياسىغا باغلاپ قويۇپ، ئۇنىڭ يۇرىكىنى تاز قورغۇنىڭ چوقۇپ يېيىشىگە تۇتۇپ بېرىش؛ ئۇدېپوسنىڭ پىشانىمگە پۈتۈلگىنىنى كۆرەي دەپ، ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئانىسىنى ئەمرىگە ئالغاندىن كېيىن، ئۆز كۆزىنى قارىغۇ قىلىۋېلىشىدەك كۆرۈنۈشلەر بۇ شەرق مىللىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا چېكىدىن ئاشقان رەزىللىك ۋە تولمۇ ئازابلىقتۇر. . . »[1]. شۇڭا، ئۆلۈم ئېڭى ۋە تراگېدىك تەقدىرگە بولغان ئېستېتىك

① ژاڭ شياۋخۇا: «ئاق يىلان رىۋايىتى ۋە مىللەت تراگېدىيىسىدىكى يوشۇرۇن ئاڭ». — «مىراس» ژۇرنىلى، 1992 - يىل، 3 - سان.

تەلەپ ياكى پسىخىك مايىللىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت يارىتىشتا ئىپادە قىلغان پسىخىك قۇرۇلمىسى تېپىك ئاسىياچە ئەندىزىگە ياتاتتى. مۇشۇ مەنىدىن جۇ داكې ئەپەندى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئازابىنى تېپىك «ئاسىياچە ئازاب»، يەنى «ھۆل ۋە سۇكۇتلۇك ئازاب» دەپ ئاتىدى. «سۇكۇت ئىچىدىكى ئازاب گويا دېڭىز سۇيىگە ئوخشاش چەكسىز، غۇۋا ۋە تىنىمسىز بولۇپ، زامان ئېقىمى ئىچىدە ئەبەدىي دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ ۋە ئۆز مۇھىتى ئىچىدىكى ھاياتلىقنى توختاۋسىز ھالدا ھۆلدەيدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇ ياۋروپاچە ئازاب بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان، چۈنكى، ياۋروپاچە ئازاب سۇغا ئوخشاش ھۆللۈك ھالىتىدە بولماستىن، بەلكى يۇكسەك دەرىجىدە پارلاپ ۋە لاۋۇلداپ تۇرىدىغان يالقۇن كەبى ئازابتۇر؛ ئۇ سۇكۇت ۋە ئىچكى تەشۋىشلەردىن خالىي، ئۆزىنى ئۆزى بىۋاسىتە ئاشكارە قىلالايدىغان ئازابتۇر؛ ئۇ ئايلانما ۋە خىرە ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ئۇدۇل ۋە دەل شەكىلدە راۋاجلىنىدىغان ئازابتۇر؛ ئۇ يەنە نەم، زەي ۋە يۇمشاق ھالەتتە ئەمەس، بەلكى تىغدەك ئۆتكۇر، كۆيۈشمە ھالەتتىكى ئەسەبىي ئازابنىڭ روھىدۇر. مانا بۇ سۇ خاراكتېرىدىكى ئاسىياچە ئازاب بىلەن ئوت خاراكتېرىدىكى ياۋروپاچە ئازابنىڭ پەرقى»①. شۇڭا، تارىختىن بۇيان جۇڭگو ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىدە ئۆلۈم، ھالاكەت ۋە ئازابقا بولغان پسىخىك پوزىتسىيە بىر خىل تۇمان كەبى خىرە ھالەتتە ئىپادىلىنىپ كەلدى. «بۇ مىللەتنىڭ تراگېدىيە پسىخىكىسىدا، ئۇلارنى سۆيۈندۇرىدىغىنى زىلزىلە ئەمەس، بەلكى ئازابتۇر. ھېسسىياتنى پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇش ئەمەس، بەلكى شېرىن زارلىنىشتۇر»②؛ دەرۋەقە، جۇڭگولۇقلارنىڭ تراگېدىك تۇس

---

① ②جۇ داكې: «ئاسىياچە ئازاب ۋە ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئەندىزىسى» — «ئەبەدىيەت قوزغىلىشى قايتا چېكىنىش» نامىلىق توپلامغا قارالسۇن. شاڭخاي ئوچ يىرلەشمە نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 74 ـ بەت.

ئالغان ئۆلۈم ئەپسانىلىرىدە يۈرەكنى پارە - پارە قىلىدىغان سۈرلۈك - شىددەتلىك تۈس يوق، يەر جاھاننى زىلزىلىگە سالىدىغان ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشلەر يوق، بەلكى مەڭگۈ تۈگىمەيدىغان ئالە - پەريات، ئاھۇ زار ۋە قايغۇ - ھەسرەت بىلەن ئورالغان ئەبەدىيلىك ئازاب مەۋجۇت. شۇڭا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت يارىتىشتا ئىپادە قىلغان كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭى ۋە مىللىي روھىيىتى باشتىن - ئاخىر قايغۇغا بولغان ھەزىمچانلىقى ۋە ئازابقا بولغان تەشنالىقىدا ئىپادىلەندى. چۈنكى، ھۆل ھالەتتە خاراكتېرلىنىدىغان «ئاسىياچە ئازاب»نىڭ ئۆلۈم ئېڭىغا بولغان يوشۇرۇن پوزىتسىيىسى ، ئۆز قەلبىنى ئۆز ئازابلىرى بىلەن مەڭگۈ بەنت قىلالايدىغان بۇ شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ ئەپسانىلىرىدە روشەن ئىپادىلەنگەنىدى . شەرقىي دېڭىزدا يۈيۈنۈۋېتىپ تۈنجۇقۇپ ئۆلگەن نۇيۇا قىز قانداق قىلىپ جەڭۈبي قۇشقا ئايلىنىپ قالدى ؟ بۇ كىچىككىنە قىساسكار قۇش ئاغزى بىلەن غەربىي تاغدىن بىر تال ، بىر تالدىن تاش - شېخىل ئەكىلىپ شەرقىي دېڭىزنى قاچان تىندۇرالايدۇ؟ سەددىچىندىكى مېڭ جياڭنۇنىڭ ئەلەملىك يېغىسى قاچان توختايدۇ؟ ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى يەۋالغان مەلىكە چاڭ ئې ئايدا نېمە ئۈچۈن خۇشال - خورام ياشىيالمايدۇ؟ . . . مانا بۇ جۇڭگو ئەپسانىلىرى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان تەكرار - تەكرار بايان قىلىپ كەلگەن، ئەمما مەڭگۈ جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن سوئاللاردۇر. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ ھۆل - يېغىنى كۆپ، كېلىماتى نەم، ناتۇرال ئىگىلىكى راۋاجلانغان شارائىتىدا، شەرقچە تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن تويۇنغان، ئانىلىق (ئاياللىق) خاراكتېرىدىكى بۇددىزم ۋە تويونىزم(道教)ئەقىدىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆلۈم ئېڭى ۋە تراگېدىيە پسىخىكىسى بىلەن ياۋروپاچە (ئودىپۇسچە) كۆيۈۋاتقان ئازاب ئوتتۇرىسىدا كۆچلۈك سېلىشتۇرما مەۋجۇت ئىدى.

كۆپ ئېرالار ئالماشتى، تالاي ئەسىرلەر ئۆتۈپ كەتتى... رىقابەت بىلەن تەرەققىياتنى ئۆزىگە مەڭگۈلۈك ھەمراھ قىلغان ھاياتلىق تارىخى قانچىلىغان كۈن ـ تۈنلەرنى ئاستا ـ ئاستا كەينىدە قالدۇرۇپ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلىدى. گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ تۇرىدىغان دېڭىز دولقۇنلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇ ئۇزۇن ئېقىمدا نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان ھاياتىي كۈچى ئارقىلىق تارىخ سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىدى. يەنە نۇرغۇن مىللەتلەر دەۋرلەرنىڭ شاللىشى نەتىجىسىدە بارا ـ بارا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قالدى. لېكىن، تارىختا شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىق بولىدۇكى، قاتتىق ھالاكەت سىنىقى ۋە ئۆلۈم ۋەھىمىسىگە دۇچ كەلمىگەن مىللەتلەر ھامان چۈشكۈنلەشتى. بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن ھالاكەتلىك سىناقلار ئىچىدىن چۆچۈپ ئويغىنالىغان مىللەتلەرلا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالىدى ۋە داۋاملىق تەرەققىي قىلالىدى. توپان بالاسىدىن كېيىن نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىدىن ئەمدىلا قۇرۇشقا باشلىغان تۈپراققا ئېھتىيات بىلەن دەسسىگەن نوھ نىڭ ئۈچ ئوغلى — ھام، سام، ياپەسلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى قانداق قىلىپ كېيىنكى مەدەنىيەتلىك دۇنيانى قۇرۇپ چىقالىدى؟

دەرۋەقە، پۈتكۈل دۇنيانى قاپلىغان توپان ئاستا ـ ئاستا بېسىقتى. تەخمىنەن توققۇز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ھۆلچىلىك ئاخىرلىشىپ زېمىن قۇرۇدى، كۆك كەپتەرنىڭ زەيتۇن شېخى چىشلەپ ئۈچۈپ كېلىشى، ئىنسانىيەتنى مىسلىسىز ئۇلۇغ دەۋرگە باشلاپ كىردى. نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بالىياتقۇ شەكلىدىكى كېمىسىدىن توپان بالاسىنىڭ شاھىدلىرى — يەنى

چۆچىگەن، ئۇزۇل ـ كېسىل ئويغانغان، يېڭىچە ھاياتىي كۆچكە ئېرىشكەن ۋە روھىي جەھەتتىن پارلىغان ئىنسانلار تۈغۇلدى. ئامېرىكا فولكلورشۇناسى ئالان داندېس (Alan Dundes) توپان ئەپسانىسىنى ھامىلدارلىق ئەپسانىسى دەپ قارىدى ۋە ئۇنى ئىنسانلارنىڭ روھىي جەھەتتىن قايتىدىن توغۇلۇشى دەپ كۆرسەتتى. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «مۇبادا سىز نوھ ئەلەيھىسسالام رىۋايىتىنى ھامىلدارلىق ئەپسانىسى دەپ قارىسىڭىز، ئۇ ھالدا بالىياتقۇ شەكلىدىكى كېمىنى ئەرلەر ياسىغانلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىڭىز كېرەك. ئىنسانلارنىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلىدەك ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىلا، ئاندىن توپاننىڭ ئايىغى ئۇزۇلگەن. مانا بۇ نۇقتىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ»① توپان بالاسىنىڭ شاھىدلىرى ئاشۇ قېتىمقى پاجىئەنىڭ غايەت زور ۋەھىمىسىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ كېتەلمىدى ۋە ئۇنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىغا ئۇرۇغ قىلىپ تېرىدى. نەتىجىدە ئاشۇ قېتىمقى مىسلىسىز ھالاكەتنىڭ زەربىسى ئىنسانلارغا غەپلەت ئۇيقۇسى ئەمەس، بەلكى ئويغاق سېزىم ئاتا قىلدى. ئالەمگە مەشھۇر مىسىر، بابىل ۋە يۇنان مەدەنىيىتى ئاشۇ قېتىمقى پاجىئەنىڭ زەردىپ سۈيىدىن بىخ سۈرۈپ چىقتى... شۇڭا تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە نۇرغۇنلىغان مىللەتلەردە، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق خەلقلىردە توپان ئەپسانىلىرىنىڭ قالدۇقلىرى ھېلىھەم ساقلانماقتا.

ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيانىڭ بىپايان دالىلىرىدا ئات ئۈستى مەدەنىيىتى يارالقان يايلاق مىللەتلىرىنىڭ روھىي ماھىيىتىنى ۋە تراگېدىيە پىسخىكىسى يېقىنقى زامانلارغىچىلا دۇنيا ئىلىم ساھەسى ئۈچۈن ئېچىلمىغان بوز سۈپىتىدە قارىلىپ كەلدى. XVIII ئەسىرنىڭ

① ئالان داندېس: «دۇنيانى سۇ ئاستىدىن قوتقۇزغۇچىلار — ئەپسانە دەۋرىدىكى ئەرلەرنىڭ يارالمىشى» ـ «مىراس» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىل، 1 ـ سان، 58 ـ بەت.

ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ نەزەر - گۇزىرى بۇ خىلۇەت بوزغا قانچىلىك مەركەزلەشكەنسېرى، ئۇلار شۇنچىلىك ھەيرانلىقتا قالدى. چۈنكى، مەركىزىي ئاسىيانىڭ پىنھان چوڭقۇرلۇقلىرىدا ئىنسانىيەتنىڭ ئېپتىدائىي باللىق روھىي ماھىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغۇچى سان - ساناقسىز يوشۇرۇن ئەۋرىشكىلەر تولۇپ ياتاتتى. ئۇچقۇر ئاتلىرى ۋە ياۋايى جاسارىتىگە تايىنىپ ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى ئۇزۇن مەزگىل پاراكەندە قىلغان بۇ يايلاق مىللەتلىرى نېمە ئۈچۈن تارىخ سەھنىسىدىن بىر - بىرلەپ چۈشۈپ قالدى؟ ئۇلارنىڭ ھەم شەرقچە ھۆل خاراكتېرغا، ھەم غەربچە كۆيۈشمە خاراكتېرغا ياتمايدىغان يوشۇرۇن پسىخىك ماھىيىتى قانداقلارچە مەدەنىيەتلىك دۇنيا تەرىپىدىن ئۇنتۇلۇپ كېتىلدى؟...

دەرۋەقە، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى شۇاق ھىدى گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇرغان بۇ سىرلىق زوندا ئىلىم ساھەسى ئۈچۈن تېخى جاۋابسىز سوئاللار تولۇپ ياتاتتى. ئۇلار شەرقتىكى چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىمچى مىللەتلەر بىلەن غەربتىكى شەھەر - قەلئە ۋە دېڭىز مەدەنىيىتى يارانقان ياۋروپا مىللەتلىرىدەك ئۆز تارىخىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ كونترولىغا بىلەن تۇتۇپ تۇرالمىدى. ئۇلارنىڭ كۆچتۈڭگۇر جىسمى ۋە قاۋۇل بەستى ئېكىن ئاھالىلىرىنىڭ زىلۋا قامىتىگە كۆچلۈك مەھلىياھ بولغىنىدەك، ئانا تەبىئەت يېتىلدۇرگەن چۈس ۋە قارام پسىخىك خاراكتېرىمۇ تېرىم خەلقلىرىنىڭ رەڭگارەڭ ۋە مۇرەككەپ روھىي ماھىيىتىنىڭ قاتتىق غىدىقلىشىغا ئۇچرىدى. شىمالىي ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇن مەزگىل سەلتەنەت سۈرگەن ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئاخىر ئۆزى ئاۋۇغان زېمىندا پۈت تىرەپ تۇرالماي، ئاستا - ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ، دونايى دەرياسى ۋادىسىغا سىڭىپ كېتىشى، ئۆتۈكەن تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ شىمالنى بىرلىككە كەلتۈرگەن كۆك تۈركلەرنىڭ ئۇزاق كۆچۈشلەرنى

بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاخىرىدا رۇم مەدەنىيىتى چەمبىرىكىي ئىچىدىكى ئاناتولىيىگە ماكانلىشىشى؛ ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا باش كۆتۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ 840 - يىلدىن كېيىن تەڭرىتاغ ۋە تارىم ئېتەكلىرىدىكى قەبىلىداشلىرىنىڭ يېنىغا كۆچۈپ كېلىشى؛ يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا كۈچەيگەن قىرغىزلارنىڭ نۈرغۇنلىغان ئىسسىق - سوغۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئىسسىق كۆل بويىغا قايتىپ كېلىشى؛ XIII ئەسىردىن كېيىن، ياۋروپا - ئاسىيا دالىلىرىنى تىترەتكەن موڭغۇللارنىڭ ئاستا - ئاستا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قېلىشى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئاشۇ سىرلىق زوندا پەيدا بولۇپ ۋە گۈللىنىپ، يەنە ئاشۇ زوندا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ! ؟

شۇنىسى ئېنىقكى، يايلاق مەدەنىيىتىگە ئىگە چەۋەندىاز مىللەتلەرنىڭ تېرىم ۋە شەھەر مەدەنىيىتى ئىچىگە سىڭىپ كېتىشى، ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى. دۇنيا قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىنىدەك ئىنسانلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت توپلىرىدا ئىپادە قىلغان روھىي ماھىيىتى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىمۇ قارىمۇ قارشىلىقلار ئىچىدىن بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. يايلاق خەلقلىرىنىڭ ئۆلۈم ئېڭى ۋە ھالاكەت تۇيغۇسىغا بولغان تراگېدىيە پىسخىكىسى ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق روھىدا چوڭقۇر ئىپادە قىلىنغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشچان ھاۋا كېلىماتى، ھۆل - يېغىنسىز قۇرغاق ئىقلىمى، تىنىمسىز كۆچمەن ھايات ۋە توختاۋسىز ئۇرۇش - تالاشلار ئۇلاردا مۆتىدىل بەلباغلاردىكى تېرىم ھاياتى كەچۈرۈۋاتقان خەلقلەر بىلەن زادىلا ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلاردىكى ئات ئۈستى مەدەنىيىتىگە خاس قىزىققان پىسخىكا ئىپادە قىلغان ئۆلۈم ئېڭى

ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىگە خاس ئۆلۈم ئېڭى ئىدى. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئۇرۇغ - قوۋمىگە قويىدىغان تراگېدىيە ئېستېتىكىسىمۇ قەھرىمانەك تۇغۇلۇپ، قەھرىمانەك ئۆلۈش ئىدى. ئۇلار ئۇچۇن ھۆل ۋە سۇيۇقلاندۇرۇلغان ھالەتتىكى غۇۋا، تىنىمسىز، پىنھان ئازاب شۇبھىسىزكى، يات پسىخىك ھالەت ئىدى. ئۇلارنىڭ ھالاكەت سىناقلىرىغا تۇتقان پوزىتىسىيىسى يا قەھرىمانلارچە غالىبلىق، يا قەھرىمانلارچە ئۆلۈم ئىدى. ئۇلار دەھشەتلىك ئازاب ئوتىدا كۆيۈپ كۈل بولۇشقا رازى ئىدىكى، باش - ئايىغى چىقمايدىغان، مىسكىن، يېپىشاڭغۇ ئازابنى زىنھار خالىماتتى، شۇڭىمۇ قەھرىمان ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇپ ئېيتىلغان قەدىمكى ھازا قوشاقلىرىدىكى يۇرەكنى لەختە - لەختە قىلىدىغان ئازابلىق مىسرالار بىلەن مەڭگۇ تاشلاردىكى تۇرك قوۋمىنىڭ باتۇر كۆلتېگىننىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، يۇز - كۆزلىرىنى تىلىپ ھازا ئاچقان دەھشەتلىك كۆرۈنۈشلەر ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە خاراكتېرىنى تېخىمۇ ئېچىپ بېرىدۇ. تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانىنىڭ ئانا قورسىقىدا غايىبتىن تۇرىلىشى، غەيرىي نورمال ھالەتتە تۇغۇلۇشى، قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى، ئەڭ ئاخىر قەھرىمانلىق بىلەن ئۆلۈشىدەك بىر قاتار قەدىمىي مۇتىپلار ئۇلارنىڭ مىللىي روھىدىكى تراگېدىيە پسىخىكىسىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرىدۇ. قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ئېپوسىدىكى سەككىز ئەۋلاد قەھرىمانىنىڭ پاجىئەسى، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغىر» ئېپوسىدىكى جاڭغىرنىڭ تراگېدىيىسى ۋە ئۇنىڭ قايتا تىرىلىشى، ھۇن شاھزادىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئېتىنى، سۆيۈملۈك ئايالىنى ۋە ئەڭ ئاخىرى ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، خانلىق سەلتەنىتىنى تارتىۋېلىشىدەك كۆرۈنۈشلەر قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ تراگېدىيە ئېستېتىكىسىدىكى يۇكسەك گۈزەللىك

بولۇپ قالدى؟

دەرۋەقە، ئىنسانلارنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى مەدەنىيەت (سىۋىلىزاتسىيە) دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ ئىز - تىزسىز غايىپ بولدى. مەدەنىيەت دەۋرى ئېلىپ كەلگەن ئەقلىي كامالەت ۋە پەلسەپىۋى روھ جاسارەت بىلەن شېئىرىي تۇيغۇنى مىسلىسىز دەرىجىدە سۇسلاشتۇرۇۋەتتى. ئىنسانلارنىڭ قەھرىمانلىق تۇيغۇلىرى تېرىم ۋە شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ يۇمشاق ۋە جەلپكار قوينىدا روھىيەتنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا دەپنە قىلىۋېتىلدى. كونا قۇرۇقلۇقتا تەخمىنەن XV — XIV ئەسىرلەردىن كېيىن، كۆچمەن يايلاق قوۋملىرىنىڭ تارىخىي سەلتەنىتى ئاخىرلاشتى. ئۇلار چوڭ دەريا ۋادىلىرىدىكى تۇزلەڭلىك ئاھالىلىرىنىڭ يۇمشاق مەدەنىيىتى ۋە ئاياللىق خاراكتېرىدىكى دىنلىرىنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشى بىلەن خۇددى ماگنىت قۇتۇبىغا ئاققان تۆمۈر ئۇۋاقلىرىدەك ئۆز خاراكتېرىدىكى ئەرلىك گېنلىرىنى، مىللىي پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلىۋېتىدىغان تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ تۇگمىنىگە سىڭدۇرۇۋەتتى. چۈنكى، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىكى پىسخىك ھالەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن قارشى جىنسلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. مۇتەئەسسىپ، ئەنئەنىۋى، جاھىل ئېكىن مەدەنىيىتى مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلگەن ۋە ئۆزىدە تەمكىن خاراكتېر يېتىلدۇرگەن تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئالدىدا، يايلاق خەلقلىرى گويا كى بىر ياش بالا بولۇپ، ئۇلارنىڭ قىزىقىش، ھېسسىياتقا باي ۋە قارام پىسخىك خاراكتېرى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى قوغداشقا دال بولالمايتتى. نەتىجىدە ئۇزاق مۇددەت سۇركىلىش، غىدىقلىنىش، ئۆتۈشۈش ۋە تىنىمسىز زەرەتلىنىش جەريانىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئازاب ۋە ئۆلۈم ئېڭىغا بولغان پىسخىك سەزگۈسىدە زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى.

مىللىتىمىز بېشىدىن كەچۈرگەن ئۇزۇن تارىخنىڭ پارلاق بىر سەھىپىسىنى قەھرىمانلىق روھى بىلەن تويۇنغان ئورخۇن دەۋرى تەشكىل قىلىدۇ. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئورخۇن دەرۋىگە ئائىت ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ۋە باشقا تارىخىي ۋەسىقلەر ئەجدادلىرىمىز تەپەككۇرىنىڭ ئاددىي، قۇرۇق ۋە ئۆلۈك ھالەتتە ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىراق، شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان ئەجدادلىرىمىزدا پەلسەپىۋى تەپەككۇر ۋە ئەقلىي خۇلاسە تېخى تولۇق پىشىپ يېتىلمىگەنىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغىنى ئەرلىك خاراكتېردىكى ئىپتىدائىي دىن — شامانىزم روھىدىن قاناتلانغان ئوبرازلىق تەپەككۇر ئىدى. شۇنىسى ئېنىقكى، بىر مىللەتتە پەلسەپىۋى تەپەككۇرنىڭ پىشىپ يېتىلىشى ئۇچۇن ئۇزاق مۇددەتلىك شەھەر ـ قەلئە مەدەنىيىتى ۋە مۇقىم ئولتۇراق ھايات زۆرۈر ئىدى. شىمالىي ئاسىيا رايونىدا پەيدا بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە كىرىپ كەلگەن يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ياۋايى جاسارىتىگە تايىنىپ قولغا كەلتۇرگەن بىر مەھەللىك سەلتەنىتىدىن كېيىن، نۇقۇل ھېسسىيات مىللىتى سۈپىتىدە ئەقلىيلىك دەۋرىگە كىرگەن ئىنسانىيەت تارىخى تەرىپىدىن شاللىۋېتىلىشى شۇ سەۋەبتىندۇر.

«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دىكى: «ئۈستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۈپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ»[1] دېگەن قۇرلار ئەجدادلىرىمىز تەپەككۇرىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى

① «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ، 1 ـ قۇر.

مۇلاھىزىلىرىنىڭ تەدرىجىي تاكامۇللىشىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. چۈنكى، دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئىنسانلارنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى مەسىلە، تارىختىن بۇيان پەلسەپىنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولۇپ كەلگەنىدى. مەڭگۈ تاشلاردىكى ئاسمان، زېمىن ۋە ئادەمنىڭ يارىلىشىدىكى بىر پۈتۈنلۈك ۋە پاراللېللىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىنسان قىممىتى قارىشىدىكى بىر چوڭ سەكرەش ئىدى. ئورخۇن دەۋرىدە شامانىزم بىر خىل ئەرلىك دىن سۈپىتىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەر مىللەتلىك خاراكتېرىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. شامانىزمنىڭ ئەقىدىسى روھ ئۆلمەيدۇ دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئادەم بەدىنى روھ بىلەن تەندىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپاتتى. روھ تەندە ۋاقىتلىق تۇراتتى. روھ بەدەندىن ئايرىلىپ چىققان ھامان تەنمۇ ئۆلەتتى. روھ قايتىپ كەلگەن ۋاقىتتا ئادەم قايتا تىرىلەتتى. شۇڭلاشقا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدا باش قەھرىمان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەلۇم قۇش ياكى ھايۋانغا بەنت قىلىۋېتىلگەن روھى قايتىپ كەلگەن ھامان، قەھرىمان قايتا تىرىلەتتى. بۇ تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆلۈم ۋە ئۇنىڭدىن ھالقىشتەك قەھرىمانلىق ئېڭىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ئۆز دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىز ئۆزىگە خاس ھايات - ئۆلۈم قارىشىغا ئىگە ئىدى. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى بىلگە قاغان ئىنىسى كۆلتېگىننىڭ ئۆلۈمىگە چەكسىز قايغۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىنسان ئۆلۈمىگە بولغان مۇلاھىزىلىرىنى بايان قىلىدۇ: «ئىنىم كۆلتېگىن قازا تاپتى. ئۆزۈم ھەسرەت چەكتىم. كۆرەر كۆزۈم كۆرمەستەك بولدى. ئەقىل - ھوشۇمدىن ئاداشقاندەك بولدۇم. ئۆزۈم ھەسرەت چەكتىم. زامان، تەڭرى ياشايدۇ (ئۆلمەيدۇ). ئىنسان بالىسى ئۆلۈش ئۈچۈن تۇرەلگەن. شۇنداق ئويلىدىم. كۆزۈمگە ياش

كەلسە ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم، كۆڭلۈم بۇزۇلسا ئۆزۈمنى باستىم. مەن چەكسىز ھەسرەتلەندىم »[1]. دەرۋەقە، زامان چەكسىزلىككە ئىگە، ئۇ مەڭگۈ ئالغا قاراپ ماڭىدۇ. شامان ئەقىدىسىدىن قايتماندا، تەڭرىمۇ مەڭگۈلۈك ھاياتلىققا ئىگە. چۈنكى «خاقانلارنى تەختكە چىقارغان، تۈركلەرنى زەپەر قۇچتۇرغان، پالاكەتلەردىن قوروغان تۈرك تەڭرىسى — كۆك تەڭرى »[2] ئىدى. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز زامان بىلەن تەڭرىنى مەڭگۈلۈك چەكسىزلىك سۈپىتىدە قارىغان. ھالبۇكى، ئىنسان ئۆلۈش ئۇچۇن يارالغان، ئۆلۈم بولغاندىلا تۇغۇلۇشمۇ بولىدۇ، ھاياتلىقنىڭ ئىزچىللىقى ئۇنىڭ ھاياتلىق بىلەن ماماتلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەڭگۈ دەۋر قىلىپ تۇرىدىغانلىقىدا دەپ ھېسابلىغان.

شۇڭقار بىلەن بۆرە ئۆز دەۋرىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىي دۇنياسىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بۇيۇك سىمۋوللار ئىدى. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاساسلىق توتېم سۈپىتىدە شۇڭقار بىلەن بۆرىگە تېۋىنغان. ھەتتا مىلادىيە 789 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا «ئۇيغۇر» دېگەن نامنى خەنزۇچە قايسى خەتلەر بىلەن يېزىش مەسىلىسىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دانىشمەن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن بىر كېلىشىم تۈزۈلگەن، نەتىجىدە « 纥回 » (ئۇيغۇر) دىكى « 纥 » خېتىنى «شۇڭقار» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان « 鹘 » خېتىغا ئۆزگەرتكەن. نەتىجىدە «ئۇيغۇر» نامى خەنزۇچە « 回鹘 » دەپ يېزىلىدىغان بولغان. دېمەك، ئەجدادلىرىمىز شۇڭقارنى توتېم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى ئۆز روھىي ماھىيىتىنىڭ سىمۋولى ۋە مىللىي نامىنىڭ پەخرى سۈپىتىدە قارىغان. يەنە بىر تەرەپتىن

---

① «كولتېگىن مەڭگۈ تېشى»، شىمال تەرەپ، 10 ـ، 11 ـ قۇر.
② تاۋۇقادىر ئىنان (تۈركىيە): «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، ئىستانبول، 1976 ـ يىل، تۈركچە نەشرى، 16 ـ بەت.

ئالغاندا، شۇڭقارنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئۇلارنىڭ ھايات - ئۆلۈم قارىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چۈنكى شامان ئەقىدىسى بويىچە شۇڭقار ئىنسان روھىنى يۇدۇپ تەڭرى ماكانى بولغان ئۇستۇنكى پارلاق ئالەمدە پەرۋاز قىلاتتى. شۇڭا، تۈركىي خەلقلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدا شۇڭقار ياكى بۈركۈت قەھرىمانىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن تەڭ ئىدى، ئۇنىڭ روھىنى ئۇستۇنكى چەكسىز كۆككە ئاپىقىپ كېتەتتى. مەسىلەن، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ئېپوسىدا بۇ خىل مەنزىرە ئەينەن ئۇچرايدۇ. ئاتاقلىق تۈركولوگ بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: « بىز ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئىشەنچ - ئېتىقادىدىغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلارنىڭ روھى ئۆلگەندىن كېيىن، قۇشقا ياكى قۇرتقا ئايلىنىپ قالاتتى. تۈركىلەر ئادەم ئۆلگەندە «ئۇچتى» دەيتتى. ھەممىگە مەلۇمكى، غەربتىكى تۈركىي قوۋملەر ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان، ھەتتا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ «ئۇ ئۆلدى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «شۇڭقار بولدى» دېگەن ئىدىئومنى قوللىنىپ كەلدى»①. بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇڭقار ئېتىقادچىلىقى مەلۇم مەنىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئۆلۈم ئېڭىنى روشەن ئىپادە قىلغان.

كۆك بۆرە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ تىپىك توتېم ئوبيېكتى ئىدى. بۆرە توتېمىغا دائىر قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەردە، بۆرىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق مەخلۇق ھالاكەت گىردابىدا قالغان مىللەتنىڭ قۇتقازغۇچىسى ۋە نىجاتكارى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. ھەم ۋەھشىيلىكى، ھەم جەسۇرلۇقى چىقىپ تۇرغان بۇ سىرلىق مەخلۇق قانداق قىلىپ ھالاكەت قىسمىتىگە دۇچ كەلگەن مىللىتىمىزنىڭ نىجات يۇلتۇزى بولۇپ قالدى؟ دەۋەقە،

---

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىلەر تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 16 - بەت.

ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرگە نەزەر تاشلىساق، ھەر قېتىم مىللىتىمىز ئۆلۈم ۋە ھالاكەت گىردابىغا دۇچ كەلگەن ھامان غايىبانە ھالدا كۆك بۆرە پەيدا بولاتتى. قوشنا ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قاتتىق قىرغىنچىلىققا ئۇچراپ، بىردىنبىر ئامان قالغان ئوغۇل بالىنى قۇتقۇزۇپ قالغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن جۇپلىشىپ ئىدىقۇت تېغىدا كېيىنكى ئەۋلادلارنى تۇغقان ئانا بۆرە[1] بىزنى قانچىلىك ھاياجانغا سالىدۇ ـ ھە! ؟ ئۇرۇشتا يېڭىلگەن، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن ھالاك بولۇش ئالدىدا تۇرغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى قاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرى ئوتلار يەلپۇنۈپ تۇرغان گۈزەل ۋادىغا باشلاپ چىققان كۆك بۆرىچۇ؟ توتېم ئەپسانىلىرىدە كۆك بۆرىنىڭ مىللىتىمىزنىڭ ھايات ـ ماماتلىق توقۇنۇشلىرىدا ئوينىغان رولىغا چوڭقۇر دەرىجىدە تراگېدىيە ئېڭى سىڭگەن. بۇ خىل تراگېدىيە مىللىتىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرىدىكى قەھرىمانلىق تراگېدىيىسى ئىدى. ئۇلار بۆرىدەك جاسارەت بىلەن جىمى ھالاكەت ئۈستىدىن غالىب كېلىشنى ئىستەيتتى. ئۇلارنىڭ خاراكتېرى كۈچلۈكلەر ۋە غالىبلارنىڭ خاراكتېرى ئىدى. ئۇلاردىكى پىسخىك ئىنتىلىش ۋە ئېستېتىك تۇيغۇ دەل يۈكسەكلىك، قەھرىمانلىق ۋە جاسارەت تۇيغۇسى ئىدى. «بۆرىدىن تۇغۇلغان ئاشنا ئۇرۇقى ئۇلارنى ھالاكەت گىردابىدىن سەلتەنەت تەختىگە، زاۋاللىقتىن گۈللىنىشكە ئاچقانىدى. بۆرىنىڭ روھى ئۇلارغا كۈچ ۋە ئەرلىك جاسارەت بەخش ئەتكەنىدى. بۆرىگە توقۇلغان مەدھىيىمۇ دەل تۈركلەرنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مىللىي خاراكتېرىنىڭ ئىككى خىل خاسلىقى — جۇخارگۈل بىلەن قىلىچقا بېغىشلانغان شەجەرە ئىدى . . .»[2]

دەرۋەقە، بۆرە تەبىئەتنىڭ ئەڭ بالىسى، كەڭ يايلاق ـ

---

① «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى»، 50 ـ جىلد.
② شۇ ئۇنىڭچىلىك: «تۈرك تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 753 ـ بەت.

دالىلار ئۇنىڭدا ۋەھشىيلىك، كۆچتۇڭگۇرلۇك، خىرىسمەنلىك ۋە قورقۇمسىزلىقتىن ئىبارەت ئالاھىدە غالىب خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن. ئۇ گويا بىر ۋەھىملىك كۆلەڭگىمەك يايلاق خەلقلىرىنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن بىر قەدەممۇ نېرى كەتمىگەن. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز بۆرىدىن قورقۇپ تۇرۇپ، يەنە بۆرىنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىگە ھەۋەس قىلغان، ۋەھىمە ئىچىدە ئۇنى ئۇلۇغلىغان، ئازاب ئىچىدە ئۇنى خۇمار قىلغان. ئۆزلىرىنىڭمۇ بۆرىدەك كۈچ - قۇۋۋىتىكە، غالىبلىققا ئىگە بولۇشنى ئۈمىد قىلغان. چۈنكى، بۆرە قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى يايلاق خەلقلىرىنىڭ ھەربىي جەڭگىۋارلىقىنى ئەڭ يارقىن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئوبراز ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، كۈچ - قۇدرەتنىڭ سىمۋولى بولغان بۆرە شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ جەسۇر، ئۇرۇشخۇمار، ھېچنېمىدىن يانمايدىغان خاراكتېرىگە تولىمۇ ماس كېلەتتى. خۇددى ئېستېتىكا ئالىمى بوك (Bock) ئېيتقاندەك: «يۇكسەكلىك گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭ ئېستېتىك تۈيغۇسى ئادەتتە كۈچ - قۇدرەت، زورلۇق، ئازاب ۋە ۋەھىمە ئۈقۇملىرىنى كەشىلەر قەلبىدە ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. شۇڭا، يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن ھېس قىلىنىدىغان يۇكسەكلىك گۈزەللىكى ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىدە نامايان بولىدۇ»[1]. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆز ۋۇجۇدىدىكى پىسخىك ئېنېرگىيىسىنى ئاشكارىلاش ۋە ئۆزلىرىدىكى ئادەم ماھىيەتلىك كۈچىنى جۇلالاندۇرۇش ئىستىكىدە ئۇرۇنۇۋاتقاندا، بىردىنلا بۆرىدىن ئىبارەت بۇ يىرتقۇچ مەخلۇقنى بايقىغان ۋە ئۇنىڭدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ كەتكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ قىزغىقان، جەسۇر خاراكتېرى ئۇچۇن بۆرىدىنمۇ مۇۋاپىقراق سىمۋول يوق

① بوك: «يۇكسەكلىك ۋە گۈزەللىك» - «غەرب ئالىملىرىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن تىزىسلار»، جۇڭگو ياشلار نەشرىياتى، 1957 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 203 - 204 - بەتلەر.

ئىدى. شۇڭا، يىرتقۇچ بۆره بىلەن ئۇلارنىڭ قىزىققان خاراكتېرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن كېسىشمە نۇقتا بۆره ئوبرازىنى بىر خىل يىرتقۇچلۇق ئوبيېكتىدىن گۈزەللىك ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرغان. شۇڭا زۇكۆجېك ئېيتقاندەك بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇرۇشخۇمار، باتۇر ۋە جەسۇر خاراكتېرى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە ئوبيېكتلاشتۇرۇلغان. ئۇلار مەدھىيىلىگەن ھايۋانات ئوبيېكتلىرى كۆپىنچە بۆره، شۇڭقار قاتارلىق يىرتقۇچلار ئىدى. بۆره ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مىللىتىنىڭ نەزىرىدە بىر خىل قورقۇنچلىق ھەم رەزىل مەخلۇق ھېسابلانسىمۇ، لېكىن تۈركىي قوۋملەرنىڭ نەزىرىدە باتۇرلۇقنىڭ، ياخشىلىقنىڭ ۋە گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى ئىدى.»①

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا كۆك ياللىق، كۆك تۈكلۈك ئەركەك بۆره ئوغۇزخان قوشۇنىغا يول باشلاپ ماڭىدۇ ۋە ئۇلارنى غەلىبىدىن غەلىبىگە ئېرىشتۈرىدۇ. قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ئېپوسىدا، ماناسنىڭ ئانىسى بۆره، ئېيىق قاتارلىق يىرتقۇچلارنىڭ يۈرىكىگە سېزىك بولۇپ، قەھرىمان ماناسنى تۇغىدۇ. كېيىن ماناس «كۆك بۆره ماناس»، «كۆك جال ماناس» دەپ ئاتىلىدۇ. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا: «تەڭرى كۈچ ـ قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئاتام قاغانىنىڭ ئەسكەرلىرى بۆرىدەك، دۈشمەنلىرى قويدەك ئىدى»② دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنىغا دائىر مەدھىيە شېئىرىدا:

كۆك بۆرىدەك سەن بىلەن بىللە يۈرەي،
قارا قۇزغۇندەك تۈپراق ئۈستىدە قالاي③

---

① شۇ زوكجېك: «تۈرك تارىخى»، 752 ـ، 753 ـ بەتلەر.
② «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ، 12 ـ قۇر.
③ «تۈركولوگىيە تەتقىقات يىللىقى»، گەنجەر، تۈركچە نەشرى، 1968 ـ يىللىق سانى، 39 ـ، 44 ـ بەتلەر.

دېگەن مىسرالار ئۇچرىسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» دە، ھەربىي قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۈتۈشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

توڭگۈز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.①

دېمەك، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۆرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىدىن قانچىلىك سۆيۈنسە ۋە بىر خىل يۈكسەكلىك تۈيغۇسى ھېس قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۆرىنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرى، كۆكۈش تۈكلىرى، ھەر قانداق شەپنى ئاڭلاشقا تەييار تۇرغان قۇلاقلىرى، دەھشەتلىك ھۇۋلاشلىرى ۋە خەنجەردەك ئۆتكۈز چىشلىرىدىن شۇنچىلىك گۈزەللىك ھېس قىلغان. ئۇلار يىراق قەدىمكى زامانىنىڭ ۋەھىمىلىك تۈنلىرىدە ئۆزلىرىگە مەدەت، غەيرەت - شىجائەت ۋە ئىلھام بېرەلەيدىغان مەنىۋى تۈۋرۈك ياكى يىلتىز (ئەجداد) ئىزدەۋاتقاندا، ھۇۋلاپ تۇرغان بۆرە ئوبرازىدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ كەتكەن. چۈنكى ئۇلار بۆرىنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىدىن ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز ئىنسان ماھىيەتلىك كۈچىنى ئىپادە قىلىشقا ئۇرۇنغان. بۆرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆزلىرىنىڭ خاراكتېرىنى كۆرگەن ۋە بۆرىدەكسىز چەكسىز يۈكسەكلىكتىن ئۆزلىرىنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدىكى چەكسىز كۈچىنى ھېس قىلغان. نەتىجىدە بۇ خىل

① يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، 499 -، 500 - بەتلەر.

گۈزەللىك تەقەززاسى ۋە مەنىۋى تەسەللى ئۇلارنىڭ بۆرىنى توتىم تاللىشىغا سەۋەب بولغان. خۇددى غايىۋى ئەجدىھانىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرىگە بەرگەن گۈزەللىكى دەل ئۇنىڭ «ساداقەتمەنلىكى، مەجنۇنلۇقى، نازاكىتى ۋە گۈزەللىكى بىلەن زەھەرخەندىلىكى، رەزىللىكى ۋە ۋەھىمىلىكى»① ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭاپىق «نۇقتا» دا ئىپادىلەنگىنىدەك، كۆك بۆرىنىڭ ئەجدادلىرىمىزغا بەرگەن يۈكسەكلىك گۈزەللىكىمۇ دەل ئۇنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى، باتۇرلۇقى ۋە خىرىسمەنلىكى بىلەن ۋەھشىيلىكى، قورقۇنچلۇقلۇقى ۋە تەخىرسىزلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭاپىق «نۇقتا» غا مەركەزلەشكەن.

دەرۋەقە، ھەر قانداق بىر مىللەت ۋە خەلقنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيىتى، ئېتىقادى ۋە سەنئىتىگە شۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك (گۈزەللىك) تۈيغۇسى ۋە ئىستېكىسى يانداشقان بولىدۇ. بۇ خىل ئېستېتىك تۈيغۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئاشۇ خەلقنىڭ پسىخىك خاراكتېرى ۋە مىجەز ـ خۇلقى بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. يىلاندىن ئىبارەت بۇ ئۆمىلىگۈچى ھايۋان قانداق قىلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدا توتېملىق ئورۇنغا ئىگە بولۇپ غايىۋى ئەجدىھاغا ئايلىنىپ قالدى؟ ۋاڭ شياۋخۇا ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «بۇ شەرق تېرىمچىلىرى ئاخىرقى ھېسابتا، ھەم قورقۇش، ھەم ئامراق بولۇش، قورققانسېرى ئامراق بولۇشتەك ھېسسىياتى بىلەن ئاق يىلاننى ئىززەتلەشكە رازى بولدىكى، ئۇنى تەرك ئېتىشكە كۆڭلى ئۇنمىدى. كېيىنچە ئېيتقاندا، بۇ ئەنە شۇنداق يوشۇرۇن «روھىي ھالەت» نىڭ پەيدىنپەيدا ئۇلۇغلىنىشىدۇر»②. ئۇلارنىڭ بۇنداق «شېرىن ئازاب» نى شۇ قەدەر خۇمار قىلىشى دەل ئۇلارنىڭ

① ② ۋاڭ شياۋخۇا: «ئاق يىلان رىۋايىتى ۋە مىللەت تراگېدىيىسىدىكى يوشۇرۇن ئاڭ» — «مىراس» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىل، 3 ـ سان.

شەرقچە تراگېدىيە پىسخىكىسىغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ. شۇنىڭ ئەتىجىسىدە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۆتىدىل ئىقلىم كېلىماتىغا خاس تۇرمۇش مۇھىتى شەكىللەندۈرگەن ئالاھىدە پىسخىكا خاراكتېرىگە ئاساسەن، يىلاندىن ئىبارەت بۇ ھەم ۋەھىمىلىك، ھەم نازاكەتلىك، ھەم قورقۇنچلۇق، ھەم سۆيۈملۈك، ھەم ئەگرى، ھەم ئۇزۇن مەخلۇقنى ئۆزلىرىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇر تۇمانلىرى بىلەن سىرلىقلاشتۇرغان ۋە ئەجدىھا دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ توتېم قىلغان.

ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئاھالىلىرىنىڭ يىلاننى سىرلىقلاشتۇرۇپ، ئەجدىھاغا ئايلاندۇرۇشى ۋە ئۇنىڭغا يوشۇرۇن مەھلىيا بولۇشىدىكى پىسخىك غايىسى ۋە ئېھتىياجىك نەپسىلىكى نېمە ئۈچۈن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئۈچۈن سىرلىق «روھىي ھالەت» بولۇپ قالىدۇ؟ سەددىچىنىڭ شىمالىدىكى سوغۇق ھەم قۇرغاق ئىقلىم شارائىتىدا ياشىغان ئاتلىق قوۋملەرنىڭ خاراكتېرى — كۈچلۈكلەرنىڭ خاراكتېرى ئىدى. ئۇلاردىكى پىسخىك تەلەپ ۋە ئېھتىياجىك ئىنتىلىشمۇ دەل يۇكسەكلىك ، قەھرىمانلىق ۋە جاسارەت تويغۇسى ئىدى. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئۇيغۇرلار خاراكتېر جەھەتتىن جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئات ئۇستىدىكى قەھرىمان مىللەت ئىدى. ئومۇمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى قورقۇمسىز، خاراكتېرى ۋەھشىي كېلىدۇ».[1] شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇر ۋە تۈركي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى خاراكتېرى ۋە پىسخىك خاسلىقى ئۆزىگە يات بولغان بۇنداق غايىۋى نەپسىلىكنى، زىل ـ نازاكەتلىكنى، ھەم شېرىن، ھەم يوشۇرۇن، ھەم پىنھان ھەۋەسلەرنى خالىمايتتى. ئۇلارنىڭ

① لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇر تەتقىقاتى»، تەيۋەن جىڭجۇڭ كىتاب نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 214 ـ بەت.

گۈزەل ئىستەكلىرى شەھرىن ئازابتا ئەمەس، ئەمەلىي پائالىيەتتە؛ تالىپلارچە سۈكۈتتە ئەمەس، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرىدە؛ پىنھان ھەۋەس ۋە غايىۋى ئىشتىياقلاردا ئەمەس، قەھرلىك كەيپىياتتا؛ رايىشلىق ۋە مۇلايىملىقتا ئەمەس، بەلكى بىۋاستىلىك ۋە قارامليقتا ئەكس ئېتەتتى. شۇڭا، سۈكۈت قاينىمىدا توقۇلغان، خىيال ئاسمىنىدا لەيلەپ يۈرگەن غايىۋى ئەجدىھاغا ئىلاھلىق تونىنى كىيدۈرۈپ قويۇش، ئۇلارنىڭ قىزىققان تەسەۋۋۇرىغا مۇتلەق سىغمايتتى...

ئورخۇن دەۋرىگە خاس توتېم ئەپسانىلىرىدە ئەكس ئەتكەن ھالاكەتلىك قىسمەتلەر ۋە ئۇنىڭدىن ھالقىپ ئۆتۈشتەك ئەگرى - توقاي جەريانلار يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆلۈم ئېڭىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەتتى. «جۇنامە» دە خاتىرلەنگەن بۆرە توتېمى ئەپسانىسىنى ھەقىقەتەنمۇ يېڭىۋاشتىن تەھلىل قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ. قوشنا قووۋم تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنغان تۈركلەردىن قانداق قىلىپ بىر پۈتى كېسىۋېتىلگەن 10 ياشلىق بالا ھايات قالدى؟ دەرۋەقە، بۇ بالا غايەت زور ھالاكەتتىن كېيىنكى ھاياتلىقنىڭ تەنھا ئۇرۇقى ۋە داۋامى ئىدى. ئۇنىڭ ئانا بۆرە تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىشى ۋە ئانا بۆرىنىڭ قورسىقىغا ئۇرۇق بولۇپ تېرىلىشى كەلگۈسىدىكى تولۇپ تاشقان ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىنى قايتا جۇغلاش جەريانى ئىدى. ھالاكەت دېڭىزىنىڭ زەرداپ سۈيىدىن لەيلەپ چىققان بۇ بىر تال ھاياتلىق ئۇرۇقى ئانا بۆرىنىڭ ئىسسىق بالىياتقۇسىدا چەكسىز خاتىرجەملىككە ئېرىشكەنىدى. ئانا بۆرىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇن كۈچ ۋە تومۇرلىرىدىكى ئىسسىق قان بۇ ئاجىز تۆرەلمىنى ئاستا - ئاستا بىخلىتىۋاتاتتى. دېگەندەك، زۇلمەتلىك پەيتلەر ئۆتۈپ كەتتى. خەۋپ - خەتەر يىراقلاشتى. كۆزلىرىدىن ئۆت يېنىپ تۇرغان ئانا بۆرە لىقشىپ تۇرغان قورسىقىدىكى يېڭى تۆرەلمىنى ئېلىپ ئىدىقۇت تېغىغا يېتىپ كەلدى ۋە بالىياتقۇدەك

تىنچ ئۆتكۈرگە كىرىپ كەتتى. ئارىدىن ئۇزاق جەريان ئۆتتى. ئىدىقۇت تېغىدىكى بۇ تىنچ ئۆتكۈر يېپىيېڭى ھاياتلىقنى تۇغدى. ئانا بۆرە ۋۇجۇدىدىن كۈچ ئالغان، ئەرلىك خاراكتېرى ئۇرغۇپ تۇرغان يېڭى ئەۋلاد — ئاشىنا ئۇرۇغى مەيدانغا كەلدى. يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن ئاشىنا قەبىلىسىنىڭ ئەرگىنە قۇن ئۆتكۈرىدىن چىقىشى، ھالاكەتلىك توپاندىن كېيىن بالياقۇ شەكىللىك كېمىدىن ئەمدىلا قۇرۇشقان زېمىنغا دەسسىگەن نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرىغا قانچىلىك ئوخشىشىپ كېتىدۇ - ھە! ؟ . . .

مانا بۇ ھاياتلىقنىڭ ماماتلىق ئۇستىدىن قىلغان غەلىبىسى، شۇنداقلا ئۆلۈم ۋە ئونىڭ ۋەھىمىسى ئىچىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئىنسان روھىنىڭ پىنھان چاقىرىقى ئىدى. تەنتەك بالىلىق دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان بىر مىللەتنىڭ ھالاكەت سىناقلىرى ئىچىدە پىشىپ يېتىلىشى ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئىختىرا قىلىشى ئىدى. ئانا بۆرە بىرخىل يۈكسەك چەكسىزلىك سۈپىتىدە ھالاكەتلىك قىسمەتكە دۇچ كەلگەن بۇ ئەر مىللەتكە يېڭى ھاياتنى كۈچ بەخش ئەتكەنىدى. شۇنداقلا بۆرە ۋۇجۇدىنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ ھاياتنى كۈچىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلىشقانىدى. شۇڭا، ئۆلۈمدىن ھالقىغان ھاياتلىق بىپايان دېڭىزدەك چەكسىز ھاياتلىق ئىدى. خۇددى گېگىل كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدە: «دېڭىز بىزگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمىنى بېرىدۇ. ئىنسان دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلغان ۋاقتىدا، ۋۇجۇدى چەكسىز كۈچ - قۇدرەتكە تولۇپ ، ئاشۇ چەكلىك مەۋجۇداتلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولىدۇ» .①

---

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى» ، ئۇچ بىرلىشمە نەشرىياتى، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 134 - بەت.

تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشالغان ، ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان تارىم ئويمانلىقى گويا بىر بالىياتقۇغا ئوخشايدۇ. شەرقچە سۆكۈنات ۋە بۇددىزم روھىدىن تويۇنغان بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇق مىللىتىمىز خاراكتېرىنىڭ پىشىپ يېتىلىشى ۋە پەلسەپىۋى ھەزىم كۈچىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى . مىلادىيە 840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن غايەت زور ھالاكەت قىسمىتىگە دۇچ كېلىپ ، غەربكە كۆچۈپ كېلىشتىن ئىلگىرىلا تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمىي يەرلىك ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق مەزگىللىك مۇقىم ئولتۇراق ھاياتنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، تارىم ۋادىسىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي يايلاقلاردا سەلتەنەت سۈرگەن قېرىنداشلىرىغا قارىغاندا شەھەر ھاياتىغا خاس تەمكىن پەلسەپىگە ۋە ئېكىن ئىگىلىكىگە ماسلاشقان نازۇك مەدەنىيەتكە خېلىلا تويۇنغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايوندا بۇددىزم ئاللىقاچان مىڭ يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. غەربتە گۈللەنگەن« خرىستىئان دىنىنىڭ ئەكسىچە، بۇددىزم شەرق جەمئىيىتىنىڭ دىنىي ئەندىزىسى سۈپىتىدە، ماھىيەت جەھەتتىن تېپىك ئانىلىق دىن ئىدى» .[1] شۇ سەۋەبتىن ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ئانىلىق دىن — بۇددىزم يېتىلدۇرگەن ئاياللىق خاراكتېر بۇ رايوندا ئەر مىللەتكە خاس كۈچتۈكگۈر مەدەنىيەتنىڭ يەرلىشىشىنى تەقەززا قىلاتتى.

دەرۋەقە، ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ، ئۆلۈم ۋەھىمىسىنى يەتكۈچە ھېس قىلغان ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ قان ـ

---

① جىلغ يۈەنجىن: «توتېم ئېستېتىكىسى ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرى» ، شۆلىن نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 195 ـ بەت.

ياشلىق سەپىرىدە تارىم ۋادىسىنىڭ ئانلىق يىللىقلىقى تەرىپىدىن جەلپ قىلىندى. چۈنكى ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بۇ يايلاق مىللىتى ئۇزاق مەزگىللىك ئات ئۈستى ھاياتى داۋامىدا ئاياللىق نازاكەتكە تولىمۇ موھتاج ئىدى. شۇڭا، مىلادىيە 840 ـ يىلدىن كېيىنكى تارىم ۋادىسىدا يۈز بەرگەن بۇ بۈيۈك ئۆچرىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋەقە بولدى. بۇ قېتىمقى ئۆچرىشىش تارىم ۋادىسىدا مەدەنىيەتنىڭ بىر مەھەللىك جۈش ئۇرۇپ گۈللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۈنكى، بۇ ئەرلىك دىن بىلەن ئاياللىق دىننىڭ، ياۋايى جەسۈرلۈق بىلەن خۇشخۇي تەمكىنلىكنىڭ، شۇڭاق ھىدى بىلەن بازار كۈيىنىڭ، ساددا شېئىرىيەت بىلەن سوغۇق قان پەلسەپىنىڭ، شۇنداقلا جاسارەت بىلەن نازاكەتنىڭ، ھېسسىيات بىلەن ئەقىلنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشى ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىتىمىز خاراكتېر جەھەتتىن غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ياسىدى. يايلاق دەۋرىدىكى قىزىققان، تۇراقسىز روھىي كەيپىياتى بۇددا دىنى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ سىستېمىلىق نەزەرىيىۋى تەسىرى ۋە سەۋرچان پوزىتسىيىسى نەتىجىسىدە تەدرىجىي تەمكىنلەشتى. ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇ ۋە گۈزەللىك تەلەپلىرىمۇ قوپاللىقتىن نەپىسلىككە، قاتتىقلىقتىن يۇمشاقلىققا، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقتىن خىيالىي رومانتىكىغا مايىللاشتى. قۇرۇقلۇقتىكى «يىپەك يولى» نىڭ ئالتۇن دەۋرى يېتىپ كېلىشى بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى شەھەر ـ قىشلاق مەدەنىيىتىنىڭ ئېستېتىك نەپسىلىكى تېخىمۇ روشەنلەشكەنىدى. بۇ ھال مىللىتىمىزنىڭ يايلاق دەۋرىدىكى بىكىك خاراكتېرىدە كەسكىن ئۆزگىرىش ياساپ، سودا مەدەنىيىتىگە خاس يۇمۇرلۇق پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈردى. دەرۋەقە، موڭغۇل ئېگىزلىكلىرىدىكى جاسارەت بىلەن تولغان تاش بالبال سەنئىتىدە ئىپادە قىلىنغان ئاتلىقلار پىسخىكىسى ۋە ئۇلارنىڭ كۈچلۈكلەر

ئېستېتىكىسى قانداق قىلىپ تارىم ۋادىسىدىكى نەپىس قول هۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىنى كۆزىگە سىغدۇرالىدى؟ مىڭئۆي (تاش كېمىر) لەردىكى غايىۋى رومانتىكىغا باي بۇددىزم سەنئىتى ئىپادە قىلغان پىسخىك نەپىسلىك، ئاياللىق نازاكەت ۋە پىنھان رەڭدارلىق قانداقلارچە شۇ دەۋردە مىللىتىمىزنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدىكى پىسخىك ئېقىمغا ئايلىنىپ قالدى؟

مانا بۇ بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى مىللىتىمىز مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا يۈز بەرگەن كەسكىن بۇرۇلۇش ئىدى. شۇنداقلا مىللىتىمىز ئېستېتىكىسىنىڭ كۈنسايىن نەپىسلىشىشى، پەلسەپىۋى تەپەككۇرنىڭ تەدرىجىي ئابستراكتلىشىشى ئىدى. بۇ خىل سەكرەش، يەنى ئوبرازلىق تەپەككۇردىن ئابستراكت تەپەككۇرغا تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ئۆلۈم ئېڭى ۋە بۇ هەقتىكى مۇلاهىزىلەر شۇ دەۋر پەلسەپىسىنىڭ مۇهىم تېمىلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (870 — 1350) دەۋرىدىكى بۇددىزم ئەقىدىسى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئەدەبىي - پەلسەپىۋى يادىكارلىقلار، بۇددىزم شېئىرىيىتى ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرىدە ئۆلۈم تېمىسىغا دائىر چوڭقۇر مەسىلەر نۇقتىلىق يورۇتۇلدى. ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تەرىپىدىن تۇرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان بىر قىسىم يازما يادىكارلىقلاردا قويۇق مانى دىنى ئەقىدىسى ئىپادە قىلىنغانىدى. چۈنكى، ئۆز دەۋرىدە قۇچۇ ۋادىسىدا بۇددىزم ئەقىدىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاندىن سىرت، يەنە مانى دىنىنىڭ تەسىرىمۇ خېلىلا چوڭقۇر ئىدى. مانى دىنىنىڭ قارىشىچە، دۇنيا ئىككى ئالەم — يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق بىلەن ئۇچ زامان — ئۆتمۈش، هازىر ۋە كەلگۈسى ئوتتۇرىسىدا تىنىمسىز دەۋر قىلىپ تۇراتتى. ئىنسانىنىڭ تېنى بىلەن روهى ئىككى خىل ئالەمگە مەنسۇپ بولۇپ، تەن هامان دۇنيا مەئىشەتلىرى ۋە راهەت - پاراغەتكە مايىل كېلەتتى. شۇڭا،

تەندىن ئىبارەت بۇ قاراڭغۇلۇق ئالىمىنى روھ پارلاقلىقى بىلەن يورۇتۇپ تۇرمىسا، ئىنسان زۇلمەت پاتقىقىغا پېتىپ قالاتتى. روھ نۇر ئېلىپىنتلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تەن ئۆلۈشى بىلەن ئۇ كونترولللۇقتىن قۇتۇلۇپ، تەبىئىي يوسۇندا چەكسىز يورۇقلۇق ئالىمىگە سىڭىپ كېتەتتى. شۇڭا، ئۆلۈم شۇبھىسىزكى، چەكسىز يورۇقلۇق ئالىمىگە ئۆتىدىغان زۆرۈر كۆۋرۈك ئىدى. ھەززىتى مانى (مىلادىيە 216 — 277) نىڭ ئۆز دەۋرىدە 26 كۇنلۇك سوتتىن كېيىن كرىست تاختىسىغا مىخلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈشى، مانى مۇرتلىرى ئۈچۈن چەكسىز پارلاق روھىي ئالەم ياراتقاندى. شۇنداق بولغاچقا، مانىنىڭ جىسمانىي ئازابى، ئەمەلىيەتتە روھتىن ئىبارەت يورۇقلۇق ئالىمىنىڭ چاقنىشى ۋە پارلىشى ئىدى. قۇچۇ خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ ئۆلۈم تەسۋىرى بېرىلگەن مانى دىنىغا دائىر شېئىرلاردا بۇ نۇقتا روشەن يورۇتۇلغانىدى. بولۇپمۇ «مانىغا مەدھىيە» ناملىق شېئىردا ھەززىتى مانىنىڭ ئۆلۈمىنى مەدھىيىلەيدۇ ۋە ئىنسانىنىڭ ئۆلۈم ئارقىلىق يەتكەن يورۇقلۇق ئالىمى ئىچىدىن قايتىدىن تۇغۇلۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ:

(ئىنسانلار) دائىم دېگۈدەك،
قايتىدىن دۇنياغا كېلىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ.
ئۇلار تۇپراق ئىچىگە كىرگىنىدە،
(ھېچنېمىنى) بىلمەيدۇ ۋە سەزمەيدۇ.
. . . . . .
بىز سىزگە — ئالىي ئىلاھىمىزغا،
باش ئۇرۇپ سەجدە قىلىمىز
بۇ ئالەمدە بارلىق جانلىقلار
قايتىدىن تۇغۇلىدۇ.①

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادنىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 313 ـ، 316 ـ بەتلەر.

مانی دىنىغا دائىر يەنە بىر پارچە ئۆلۈم تەسۋىرى بېرىلگەن شېئىردا مۇنداق مىسرالار ئۇچرايدۇ:

ئېسىل، بىلىملىك ئىنسانلار تىرىلىدۇ،
تەڭرىنىڭ سۆزلىرىنى تىڭشايدۇ.
تۆت ئىلىگ تەڭرىگە تېۋىنىدۇ،
تۆت بۇيۇك ئازابتىن قۇتۇلىدۇ.
. . . . . .
ھەر ئىنسانىنىڭ ئۆلمىكى بار،
قاراڭغۇ جەھەننەمگە چۈشمىكى بار.
. . . . . .
تۇمەنمىڭ يەك جىنلار كېلىپ تۇرۇر،
تۇمانلىق شەيتانىنىڭ ئىشىنى كۆرۈر.
قاراڭغۇ كېچىدەك ئۇستىنى بېسىپ تۇرۇر.
قورقۇنچ ئىچىگە چۈشۈپ تۇرۇر.
كۆكسىنى لەختە ـ لەختە قىلىپ تۇرۇر.
بۇرنىدىن بوز بۇلۇت ئۇنۇپ تۇرۇر.
بۇغۇزىدىن قارا تۇمان چىقىپ تۇرۇر.①
. . . . . .

دېمەك، يۇقىرىقى شېئىردا، مانى دىنىنىڭ بۇيۇك تەڭرىسى ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسى مانىغا چىن دىلىدىن تېۋىنغانلارنىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، مەڭگۈلۈك يورۇق ئالەمگە كىرەلەيدىغانلىقى، مانىنى ئىنكار قىلغانلارنىڭ ئۆلۈم دەقىقىسىدە دەھشەتلىك قورقۇنچقا چۈشۈپ، قاراڭغۇلۇق ئالىمىنىڭ تۇرلۇك رىيازەتلىرىگە دۇچ كېلىدىغانلىقى، روھى دەھشەتلىك ئازاب ئىچىدە قاراڭغۇ تەنىنىڭ

① رەشىد رەھمىتى ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى»، ئەقىدە، 1986 ـ يىل تۈركچە 2 ـ نۇسخا، 24 ـ، 25 ـ بەتلەر.

قەپىسىدىن قۇتۇلۇپ چىقالماي لەختە - لەختە بولىدىغانلىقىنى ئىنچىكىلىق بىلەن تەسۋىرلەيدۇ.

قۇچۇ دەۋرىدە مىللىتىمىز ئۆلۈم ئېچىنىشقا ئاساسلىق ئىدىيىۋى ھالەتلىرى يەنىلا بۇددىزم ئەقىدىلىرىدە ئىپادىلەنگەنىدى. ئۆلۈپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان ئاچ يولۋاسىنى قۇنقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئۆز تېنىنى تۇتۇپ بېرىپ روھىنى پاكلىغان ماخاستۇى تېكىنىشقا ئوبرازى قانداقلارچە مىللىتىمىز تراگېدىيە ئېستېتىكىسىدىكى گۈزەل سىماغا ئايلىنىپ قالدى؟ مانا بۇ مەسىلە نەچچە يۈز يىللىق بۇددىزم ئەقىدىسى داۋامىدا، ئاياللىق دىنىنىڭ ئىتائەتمەنلىكىگە، سەۋر - تاقىتىگە ۋە ئەقىلدىن خالىي ھېس - تۇيغۇلىرىغا تويۇنغان، شەرقچە سۈكۈت ۋە رايىشلىق بىلەن سۇغۇرۇلغان مىللىتىمىز پىسخىكىسىنىڭ ئېستېتىك ھەزمى ئىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئالتۇن يارۇغ» ناملىق بۇ ئەسەر قەدىمكى ھىندى تىلىدىن خەنزۇچىغا، خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، قۇچۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بۇددىزم ئىدىيىسى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ئۆزلەشتۈرمە ئەسەر ئىدى. شۇڭا، بۇ ئەسەرنى قۇچۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئۆلۈم ئېچىنىشقا يارقىن ئىپادىسى دېيىش مۇمكىن، ئەسەردە ماخارادى ئاتلىق ئىلىك خانىنىڭ ئۆچ ئوغلى بولۇپ، بۇ ئۈچەيلەن بىر قېتىم ئەتراپتىكى تاغ - ئورمانلىققا سەيلىگە چىقىدۇ. ئۇلار بىر قومۇشلۇققا كەلگەندە يېڭىلا كۈچۈكلەپ ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان بىر ئانا يولۋاسىنى كۆرۈپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كەنجى تېكىن ماخاستۇى قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئۆزىنى ئاچ يولۋاسىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بېرىدۇ ۋە ئۆز جېنىنىڭ بەدىلىگە ئاچ يولۋاسىنى قۇنقۇزۇپ قالىدۇ. ماخاستۇى تېكىن ئۆلۈم ئالدىدا مۇنداق ئويلايدۇ: «... ئەمدى ئۆز تېنىمدىن - جېنىمدىن كېچىدىغان

پەيت كەلدى. نېمە ئۈچۈن دېگەندە مەن ئەزەلدىن سېسىق، قان ـ يىرىڭلىق، خۇشاللىقى يوق، قەدىرسىز، يىرگىنىشلىك تېنىمگە ئىشەندىم . . . تەن مەڭگۈلۈك مۇستەھكەم نەرسە ئەمەس. ئۆزىگە نىسبەتەن ئۇ پايدىسىز ھەم قورقۇنچلۇقتۇر. (كىشىنى) سەسكەندۇرىدىغان مەينەتلىكى بىلەن تۇتسا، (ئۇنىڭ) مەينەتلىكى قېغ دۆۋىسىدەكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمدى مەن بۇ تېنىمنى ئىشلىتىپ، ھەيران قالارلىق ئۇلۇغ ئىش قىلاي، سانسارالىق دېڭىزى ئىچىدە سال ـ كېمە بولاي، تۇغۇلۇش ـ ئۆلۈشنىڭ ئازابلىق قاينىمىدىن تاشقىرىغا تارتىپ چىقىراي. . . ئەگەر مەن بۇ تېنىمدىن ۋاز كەچسەم، سان ـ ساناقسىز گۇناھلارنى، يارىنى، بەزنى، قان ـ يىرىڭنى، كېسەل ـ ئاغرىقلارنى، قورقۇنچ ـ ئەيمىنىشلەرنى پۈتۈنلەي تاشلاپ پاكىزلانغان بولىمەن.»[1] مانا بۇ بۇددىزم روھىدىن سۈغۇرۇلغان شەرقچە ئۆلۈم ئېڭى، شۇنداقلا بۇددا دىنىدىكى سانسارا (ھاياتتىن ئۆلۈمگە، ئۆلۈمدىن قايتا ھاياتلىققا ئۆتۈش ياكى ئايلىنىش) ۋە نىرۋانا (ھايات ـ ماماتتىن خالىي بولغان مەڭگۈلۈك ھالەت) نەزەريىلىرىنىڭ يارقىن ئىپادىسى ئىدى. ماخاستۇى تېكىن ئاچ يولۋاسقا ئۆزىنى تاشلاپ بېرىش ئالدىدىكى ئاشۇ قىسقىغىنە دەقىقىلەردە، ئۆز تېنىنىڭ قەپەسىدىن قۇتۇلۇپ، سانسارالىق قاينىمى ئىچىدە پەرۋاز قىلىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىر پاكلانغان ھالىتى بىلەن نىرۋانا ئالىمىگە كىرىپ كېتىدۇ. . .

بۇددىزم ئەقىدىسىدىن قارىغاندا، ئىنسانىنىڭ تەندىن ۋاز كېچىپ ئۆز روھىنى كېيىنكى «شادلىق دۇنياسى»غا ئېلىپ كېتىشى ۋە ئۇ يەردە ئەبەدىيلىك پارلاقلىققا ئېرىشىشى «پاكلىنىش» (Sukhavati) دەپ ئاتىلاتتى. بۇددا مۇرتلىرى ئۈچۈن ئۇ ئازابتىن، رىيازەتلەردىن خالىي غايىۋى دۇنيا ئىدى.

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 171 ـ، 172 ـ بەتلەر.

بۇ غايىۋى دۇنيادا زامان چەكسىزلىككە، ماكان پايانسىزلىققا ئىگە ئىدى. شۇڭا، بۇددىزم تەشەببۇس قىلىۋاتقان بۇ پارلاق دۇنيا ئەمەلىيەتتە ھازىرقى رېئال، ئازابلىق دۇنيانىڭ قارىمۇ قارشى قىرغىقى ئىدى. ئۆلۈم ھەرگىزمۇ ئەڭ ئاخىرقى تاماملىنىش بولماستىن، بەلكى ئازاب ـ ئوقۇبەتكە تولغان چەكلىك ھاياتتىن پارلاۋاتقان چەكسىز ھاياتقا ئۆتىدىغان مۇقەررەر يول ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئىنسان تەنىنىڭ ھالاكىتى ئارقىلىق روھنى چەكسىزلىككە پەرۋاز قىلدۇرالايتتى ۋە ھەقىقىي مەنىدىكى ئۆزىنى ئۆزى تونۇشقا ئېرىشەلەيتتى. تەنىنىڭ كونترولىدىن ھالقىيالىغان ئادەملا ھەقىقىي يوسۇندا «نىرۋانا» ھالىتىگە كىرەلەيتتى ۋە كېيىنكىسى چەكسىز گۈزەل، مەڭگۈلۈك ھاياتلىقنىڭ شەرتىنى ئادا قىلالايتتى. «ئالتۇن يارۇغ» دىكى ماخاستۇي تېكىن ئۆز تېنى ۋە جېنىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق تىنىلىق (جانلىق) لارنى قۇتۇلدۇرۇشتەك پىداكارانە ھەرىكىتى بىلەن «ئاسماندىن تەڭرىنىڭ ئىلپارىدەك خۇشبۇي گۈل ـ چېچەكلىرى يېغىۋاتقان، ئورمانلىقنىڭ ئىچى گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن تولغان»[1] پارلاق ھالەتكە ئېرىشكەنىدى.

دېمەك، مىللىتىمىز روھىيىتىنىڭ مەڭ يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت مابەينىدە بۇددا ئەقىدىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ ھايات ـ ئۆلۈم قاراشلىرىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەنىدى. گەرچە تارىم ۋادىسىدىكى بۇددىزم تۈسىنى ئالغان شەھەر ـ قەلئە ۋە تېرىم مەدەنىيىتى ئۇلارنىڭ تەپەككۇرىغا تەدرىجىي ھالدا ئەقلىيلىك ۋە پەلسەپىۋىلىكنىڭ ئۇرۇقىنى چاچقان بولسىمۇ، لېكىن بۇددىزم ۋە ئۇنىڭ شەرقتىكى بۇ چوقۇنغۇچىلىرى يەنىلا تىپىك ھېسسىيات مىللىتى ئىدى. بۇ ھال شەك ـ شۇبھىسىزكى، مىللىتىمىزنىڭ ئىسلامىيەتتىن

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 174 ـ بەت

كېيىنكى روھىي ماھىيىتىگىمۇ تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى.

8

X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن مىللىتىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، مىللىتىمىزنىڭ روھىي ماھىيىتىنى سۇغىرىپ كەلگەن بۇددىزم ئەقىدىسى ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېپيېڭى بىر دىنىنىڭ خىرىسىغا دۇچ كەلگەنىدى. X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى بىر نۇرلۇق سەھەردە ئاتۇش دىيارىدىكى بىر جىلغىدا تۇنجى ئەزان ئاۋازى ياڭراپ سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىمان ئېيتقاندىن تارتىپ XV — XVI ئەسىرلەرگە كەلگىچە، ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىدە بىلەن ئاساسەن ئىسلاملاشتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە كۆچمەن يايلاق مەدەنىيىتى، شەرق ئۇسلۇبىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى ۋە ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتى ئۆز ئارا ئۇچرىشىپ مەدەنىيەتتىكى يۇكسىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئىسلامىيەت ئېتىقادى مىللىتىمىزنىڭ خاراكتېر قۇرۇلمىسىدا ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان تەركىبلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەنىدى.

دەر ھەقىقەت، ئىسلام دىنى ئەسلىي مەنىسىدىن ئېيتقاندا، بىر خىل ئەقلىي دىن ئىدى. ئۇنىڭ بارلىق تەشەببۇسلىرى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسىمۇ ئىنسان ئەقلى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنى بىلەن دەسلەپ ئۇچراشقان مەزگىللەردە ئىسلام پەلسەپىسى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ئىچىدە قالغان خرىستىئان چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ ئەكسىچە مىسلىسىز گۈللىنىش باسقۇچىغا

كىرگەنىدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەنىدى. IX — X ئەسىرلەردە تەسەۋۋۇپ (سۇپىزم) پەلسەپىسى ئىسلام پەلسەپىسى ئىچىدىكى ئاساسلىق پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغانىدى.

مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا، مىللىتىمىز روھىي ماھىيىتىنىڭ يايلاق دەۋرىدىن قالغان قىزىققان جاسارىتى بىلەن بۇددىزم بەخش ئەتكەن پىنھان نازاكىتىگە ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ سوغۇققان پەلسەپىسى ۋە ئەقلىي روھى يېڭىچە رەڭ بەردى. نەتىجىدە XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار خاندانلىقىدا ئۇيغۇر ئىسلام پەلسەپىۋى تەپەككۇرنىڭ قانىتى رەسمىي يېشىلدى. «قۇتادغۇ بىلىك» مانا مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر پەلسەپىسىنىڭ يۇكسەك چوققىسى ئىدى. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قۇتادغۇ بىلىك» پەلسەپىۋى ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن نۇقۇل ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭلا مەھسۇلى ئەمەس ئىدى. چۈنكى بىر مىللەتتە مۇشۇنداق بىر پەلسەپىۋى گىگانت ئەسەرنىڭ ۋە سىستېمىلىق ئابستراكت تەپەككۇرنىڭ مەيدانغا چىقىشى ئۇچۇن ئۇزاق مۇددەتلىك شەھەر ـ قەلئە مەدەنىيىتى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا، «قۇتادغۇبىلىك» يېڭىدىن ئايبغى چىقىپ تايتاڭلاپ مېڭىۋاتقان بىر مەدەنىيەتنىڭ ئەمەس، بەلكى قەدىمكى ۋە يۇكسەك بىر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى» دۇر①.

بىز مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەكس ئەتكەن ئۆلۈم ئېڭى ۋە بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەرگىلا ياندىشىپ ئۆتمەكچىمىز. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن تۆت پېرسۇناژ ئىچىدە ئۇدۇغۇرمىش ھەممىدىن مۇرەككەپ بىر شەخس، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىنسان ئۆلۈمى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەرنىڭ كۆپىنچىسى

① «قۇتادغۇبىلىك» مۇقەددىمىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 15 ـ، 16 ـ بەتلەر.

ئۇدغۇرمىشنىڭ بايانىدىن بېرىلىدۇ. ئۇ يېتىلگەن ئالىم ۋە پەيلاسوپ بولسىمۇ، لېكىن خىلۋەت جايدىكى تاغ ئۆڭكۇرىدە ئىستىقامەت قىلىدۇ ۋە زاھىدلىق تۇرمۇشى كەچۈرىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، زاھىدلىق —تەسەۋۋۇپ (سۇپىزم) ئىقىمىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ۋە ئىپادىسى بولۇپ، ئۇنىڭ تەدرىجىي پىشىپ يېتىلىشكە باشلاۋاتقان ئىدىيىۋى ئاساسى ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا قوۋملىرىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىغانىدى. چۈنكى، قاراخانىيلار دۆلىتى ئىسلاملىشىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا سۇپىلىق يولىغا ماڭغان تەقۋادار زاھىدلار تەسەۋۋۇپنى تارقىتىش مەقسىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋادىلىرىدىكى تۈركىي قوۋملەر يۇرتلىرىغا كېلىشكە باشلىغانىدى. خۇددى تۈركىيە ئالىمى فۇئاد كۆپرۈلۈ ئېيتقاندەك: « بىزنىڭ مۇلاھىزىلىرىمىزگە قارىغاندا، ئەھمەد يەسسەۋى ئوتتۇرىغا چىققان ۋاقىتتا، تۈركىي خەلقلەر يۇرتلىرى خېلى ئۇزۇن ۋاقىتتىن بېرى، جۇملىدىن مىلادىيە XI ئەسىردىن تارتىپ تەسەۋۋۇپ پىكىرلىرى بىلەن تونۇشقان. مۇتەسەۋۋۇپلار ھاياتىغا دائىر رىۋايەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ كارامەتلىرى يالغۇز شەھەرلەرگىلا ئەمەس، كۆچمەن تۈركلەر ئارىسىغىمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر تارقالغانىدى»[1]. شۇنىڭدىن قارىغاندا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ئوردۇ كەنت — قەشقەرگىمۇ XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرى كىرىشكە باشلىغان. ئۆز دەۋرىنىڭ سەزگۈر مۇتەپەككۇرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ شاھانە ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تە دەسلەپكى تەسەۋۋۇپ قاراشلىرىنى قانائەتلىنىڭ سىمۋولى بولغان ئۇدغۇرمىش ئوبرازىدا ئەكس ئەتتۈرگەنىدى.

يەنىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تەسەۋۋۇپ

---

① فۇئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتىدا دەسلەپكى مۇتەسەۋۋۇپلار»، ئەنقەرە، 1991 - يىل، تۈركچە نەشرى، 19 - بەت.

ياكى سۇپىزم ئاتالغۇسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى قاراشلار ئىچىدە ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرغىنى ئەرەب تىلىدىكى «قوي يۇڭى» مەنىسىدىكى «سۇف» سۆزى ئىدى. سۇپىلار ئادەتتە قوي يۇڭىدىن قىلىنغان قوپال - كۆرۈمسىز تون كىيىپ يۈرگىنى ئۈچۈن «سۇپى» («قوي يۇڭىدىن تون كىيگۈچى») دەپ ئاتالغان. بۇ ھال سۇپىلارنىڭ ئەڭ ئاددىي بەلگىسى ئىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۇدغۇرمىش مانا مۇشۇنداق «قوي يۇڭىدىن تون كىيگۈچى» كىشى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ:

4765. تونۇم قوي يۇڭى، غىزا ئارپا ئاش،
تولۇق بولدى دۇنيا ماڭا ئەي قاياش.

4767. نېسىۋەم تېپىپمەن جاھاندىن ئۇنى،
يېيىشكە كېپەك، تونغا قوي يۇڭى.

4768. كېپەك كۆپ لەززەتلىك شېكەردىن ماڭا،
بۇ ئاق تون باسار يىپەك ئورنىنى.

دېمەك، رېئال دۇنيانىڭ مەئىشەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، زاھىدلىق يولىغا كىرگەن ئۇدغۇرمىشنىڭ يۇقىرىقى تۇرمۇش ھالىتى بىزگە تەبىئىي ھالدا تەسەۋۋۇپنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى زاھىد - سۇپىلارنىڭ كۆرۈنۈشىنى ئەسلىتىدۇ. چۈنكى تەسەۋۋۇپ ئەڭ دەسلەپكى رېئال دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي قاششاقلىقلىرىدىن بىزار بولغان تەقۋادار كىشىلەرنىڭ زاھىدلىق يولىغا مېڭىشىدىن باشلانغانىدى. شۇ سەۋەبتىن تەسەۋۋۇپتا ھاۋائى نەپس ۋە دۇنيا مەئىشەتلىرىگە قاتتىق چەك قويۇلاتتى. ھەقىنى تونۇش، روھىي كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن نەپسىنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىش زۆرۈر ئىدى. «قۇتادغۇ

بىلىك» تىكى ئۇدغۇرمىش دەل بۇ دۇنيانى ئۆتكۈنچى بىكەت، دۇنيا مەئىشەتلىرىنى ئادەمنى ئېزىقتۇرىدىغان ئالۋۇن دەپ قارايدىغان تەقۋادار زاھىد ئىدى. ئۇنىڭ ئۆلۈم ھەققىدىكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرى تەسەۋۋۇپنىڭ ئۆزلۈكنى يوقىتىپ ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كېتىشتىن ئىبارەت يۈكسەك مەنزىرىسىنى ئىپادە قىلغانىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، «ئۇدۇغۇرمىش» دېگەن بۇ نامنۇ ئۇنىڭ ھەقىقىي تەقۋادار زاھىدلىق ئوبرازى بىلەن جىپسىلىشىپ كەتكەنىدى. «ئۇدۇغۇرمىش» قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ «ئويغىنىش» دېگەن مەنىنى بېرەتتى. ئۇدۇغۇرمىشنىڭ تەلىماتلىرىدىكى ھەقىقىي «ئويغىنىش» قانداقتۇر بۇددىزم تەلىماتىدىكى «نىرۋانا» ياكى يەھۇدىي، خرىستىئان دىنلىرىدىكى مىستىك تەلىماتلار بولماستىن، بەلكى ئىسلامىيەتتىكى تەسەۋۋۇپ قارىشىنىڭ بىۋاسىتە ئىپادىسى ئىدى. ئۇدۇغۇرمىشنىڭ قارىشىچە تەنناسۇپ پاراغىتى ۋە دۇنيا مەئىشەتلىرىدىن مۇستەسنا بولغان ئىنسان روھىنىڭ ئاللاغا بولغان ئىلاھىي ئىشق ئىچىدە، ئۆزلۈكنى تامامەن يوقىتىپ، ھەق ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كېتىشى ھەقىقىي ئويغىنىش ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئۆلۈم ۋە ئۇ ئارقىلىق ئېرىشىلگەن ئويغىنىش ئەمەلىيەتتە بىئولوگىيىلىك ئۆلۈم بولماستىن، بەلكى نەپسىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزلۈك (ego) نى يوقىتىش ئارقىلىق ئۆزلۈكتىن خالىي چەكسىزلىككە، پارلاقلىققا ۋە ھەق ۋۇجۇدىغا يېتىش ئىدى. مانا مۇشۇ دەقىقىدىلا ئىنسان غەپلەت ئۇيقۇنىڭ سىرتىمىقىدىن قۇتۇلۇپ ھەق ۋۇجۇددىكى مەڭگۈلۈك ئويغىنىشقا ئېرىشەلەيتتى:

5408. ئۆلۈمنى ئۇنۇتما، ئەھ ئىلىگ ئويغان،
كېلۈر تېزلا بىر كۈن، سەن قىلما گۇمان.

5421. بۇ دۇنيا ئۇ زىندان ئىچىدۇر يىلان،
بۇنى قوي يورۇق چىن جاھانغا ئۇلان.

6046. ئۇچۇپ كۆككە ئۆرلەپ تولۇق چىققىنىڭ،
خۇدا بەرگىسىدۇر ئۇمىد قىلغىنىڭ.

6075. غاپىلدۇر بۇ ئىنسان، بىلۇر ئۆلۈشىن،
يوقاتماس ئۆزىدىن غەپلەت ئۇيقۇسىن.

6377. ئىھ، نېمەت ئىگىسى ئۆلۈم مېھنەتىڭ،
ئىھ، مېھنەت ئىگىسى ئۆلۈم نېمەتىڭ،

مانا بۇ ئۇدۇغۇرمىشنىڭ بايانىدىكى ئۆلۈم ئېڭىنىڭ يارقىن ئىپادىلىرى ئىدى. بۇ خۇددى بايەزىد بەستامى (ئۆلۈمى 875 ـ يىل) نىڭ تەسەۋۋۇپتىكى «فەنا» (يوق بولۇش، ئۆلۈش) تەلىماتىنى ئەسلىتەتتى. «فەنا» تەلىماتى تەسەۋۋۇپنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتىدىكى ناھايىتى مۇھىم باسقۇچى بولۇپ، ئۇنىڭ تۈپ ئىدىيىسى ئىلاھىي ئىشق يولىغا كىرگەن ئاشىق (ئىنسان) نىڭ ئۆز مەشۇق (ئاللا) غا يېتىشتە، ئۆزلۇكىنى يوق قىلىپ ياكى ئۆلتۈرۈپ، ئەڭ ئاخىرى ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كېتىشىنى تەشەببۇس قىلاتتى. لېكىن، «فەنا» تەلىماتى تەسەۋۋۇپتىكى ناھايىتى چىگىش مەسىلە بولۇپ، نەۋائىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا يۇز رىسالىمۇ ئازلىق قىلىدۇ:

دېدىڭ: «فەنا نېددۇر» مۇختەسەر دېيىن: «ئۆلمەك»!
كى شەرھىن تىلەسەڭ يۇز رىسالە بولغۇسىدۇر.①

① ئىبراھىم ھەققۇل: «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت»، ناشكەنت، 1991 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 27 ـ بەت.

(فەنا نېمە دەپ سوربدىڭ. قىسقىلا دېسەم «ئۆلمەك!» ئەمما شەرھىنى سوربساڭ يۈز رىسالە كەملىك قىلىدۇ.) «قۇتادغۇبىلىك» دىكى ئۇدۇغۇرمىش ئوبرازىدا ئىپادە قىلىنغان سۈپىستىك خاھىشلارنى گەرچە تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ يۈكسەك نامايەندىسى دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن تەسەۋۋۇپنىڭ خېلىلا زور تەسىرلىرىنى ئۆزىگە جۇغلىغانلىقىدى. بولۇپمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات ـ ئۆلۈم قارىشىدا بۇ نۇقتا تېخىمۇ روشەن ئەكس ئەتكەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆلۈم ئېڭى ۋە بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى ئەسەردىكى بەخت ـ سائادەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئايتولدىنىڭ بايانىدىن يەنە بىر قېتىم بېرىدۇ:

1135. نېمە بۇ تىرىكلىك، نېمە بۇ ئۆلۈم؟
قەيەردىن كېلىمەن، قەيەرگە يولۇم؟

1140. ئۆلۈم بىر دېڭىزدۇر، ئۇچى يوق تۇمان،
قاراپ كۆرسە ئۇ تۇمان يوق پېتى.

1210. ئۆلمەككە تۇغۇلدى، تۇغۇلغان بارى،
كى قانچە قىلسىمۇ، كېتەر ئاخىرى.

1443. بۇ دۇنيا قونالغۇ، ئۆزۈڭسەن كارۋان،
قونالغۇدا كارۋان قانچىلىك تۇرغان؟

1425. قۇرۇق تەن قالۇر، ئۇچۇپ كەتسە جان،
خۇدالا بىلۇر نەگە بارغاي بۇ جان.

دېمەك، مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، ئۆلۈم گويا بىر دېڭىزدەك

تۇۋى ۋە ئۇچى يوق چەكسىزلىك ئىدى. ئىنسانىنىڭ قىسقىغىنە هاياتى ۋە بۇ دۇنيالىقى ئەسلى مەنىسىدىن ئېيتقاندا، سەپەردىكى كارۋانىنىڭ بىر كېچىلىك «قونالغۇسى» بولالايتتى، خالاس. شۇڭا، ئۆلۈم ئەمەلىيەتتە چەكسىز هاياتلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ، ئۆزلۈك نەپسى بالادىن كەچكەن، جىسمانىي مەئىشەتنى يوقاتقان روهلا مەڭگۈلۈك تۇغۇمغا ۋە ئويغىنىشقا ئىگە بولالايتتى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تۇغۇلۇش ئۆلۈمنى، ئۆلۈم يەنە قايتا تۇغۇمنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. شۇڭا ئىنسان ئەقىدىسىنىڭ «فەنا» (ئۆلۈم) قاينىمى ئىچىدە مەڭگۈلۈك ئويغىنىشقا ئېرىشىشى بىر خىل مىسلىسىز يۈكسەكلىك ۋە چەكسىز گۈزەللىك ئىدى...

يۈسۈپ خاس هاجىپ ياشىغان دەۋرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە يېڭى گۈللىنىشكە ئېرىشكەن تۈركىي ۋە پارس ئەدەبىياتى ۋە پەلسەپىسىدە هەم ئۆلۈم تېمىسى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (ئۆلۈمى 1037 ـ يىل) مۇشۇ دەۋردىكى داڭلىق تېببىي ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ تېببىي ئىلىم تەتقىقاتى داۋامىدا ئىنسان ئۆلۈمىنى بىئولوگىيىلىك نۇقتىدىن چوڭقۇر كۆزەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنى پەلسەپىۋى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ تەهلىل قىلدى. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا بۇ خىل قاراشلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى:

قارا يەر قەھرىدىن تا ئەرشى زۇهەل،
كائىنات سىرلىرىن بارىن قىلدىم هەل.
كۆپ مۇشكۇل تۇگۈننى يەشتىم چۈشەندىم،
يېشىلمەي قالغىنى بىرگىنە ئەجەل.①

① «ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ شېئىرلىرى ۋە تېببىي داستانلىرى» تاشكەنت، 1981 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.

ئۇ مەزكۇر شېئىرىدا ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەرلىكى ۋە جىمى كائىنات سىرلىرى ئىچىدىكى يېشىلمىگەن سىر ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، يەنە بىر تېببىي داستاندا ئۆلۈمدىن دېرەك بەرگۈچى بەلگىلەر ھەققىدە مەدىتسىنا نۇقتىسىدىن بايان بېرىدۇ:

كۆزگە پەقەت كۆرۈنىدۇ بىر قارا قول،
ئۇنى بۇغۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولار پۈتكۈل.

دەردى ئېغىر قىينىۋەرسە بۇنداق كېسەل،
چۆكىۋېرەر يېقىن بولۇپ قالغان ئەجەل.

ئارامىنى بېرىپ بولماس ھالى ياماں،
ئالىمگە سەۋەب بولسا ئۇيقۇ ھامان.

قانداق بىمار تېببىي تىب قانۇنىدىن،
ھەم تاپالماس بىرەر چارە مەزمۇنىدىن.①

ئۆمەر ھەييام (1123 — 1040) مۇ ئوتتۇرا ئەسىر پارس شېئىرىيىتى ۋە پەلسەپىسىدىكى بۈيۈك سىما ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قويۇق پەلسەپىۋى تۇسكە ئىگە رۇبائىيلىرىدا دەۋرىنىڭ مەنىۋى كېسەللىكلىرىنى كەسكىن تەنقىدلىدى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ھايات ـ ئۆلۈم قاراشلىرىنى ئىپادە قىلدى:

خوشلىشىپ بەدەندىن ئېزىز جان كېتەر،

① «ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ شېئىرلىرى ۋە تېببىي داستانلىرى»، تاشكەنت، 1981 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.

ئىككى خىش گۆرىمىز ئاغزىنى ئېتەر.
باشقىلار گۆرىگە شۇنداق قويغىلى،
خىش بولۇش نۆۋىتى بىزگە ھەم يېتەر.

بىز كېلىپ كەتكۈچى، دۇگىلەك جاھان،
نە بېشى مەلۇمۇ نە سوڭى ئايان.
ھېچكىممۇ راستىنى ئېيتىپ بېرەلمەس،
بىز نەدىن كەلدۇق يۇ، كېتىمىز قايان.

XII ئەسىردىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە تارىخىدا تەسەۋۋۇپ (سۇپىزم) تەلىماتلىرىنىڭ يېڭى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. خوجا ئەخمەد يەسسەۋى (1205 — 1116) مۇشۇ دەۋر تۈركىي تىلىدىكى سۇپىستىك ئەدەبىياتنىڭ يۈكسەك پىشۋالىرىدىن بىرى ئىدى. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر پەلسەپىسىدە تەسەۋۋۇپ (سۇپىزم) باشتىن - ئاخىر مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى. بولۇپمۇ غەربتە پەلسەپە چۈشكۈنلەشكەن ئوتتۇرا ئەسىرلەردە، ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ مۇھىم ئېقىمى سۇپىزىدە مەيدانغا چىققان تەسەۋۋۇپ مۇسۇلمان شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىدىئولوگىيە ئاساسى بولغانىدى. مۇشۇ دەۋردە ئوتتۇرىغا چىققان ئەدەبىي، پەلسەپىۋى ئەسەرلەردىكى تەسەۋۋۇپ پىكىرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقىنى باشقا ھەر قانداق دەۋر بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايتتى. ناھايىتى ئەپسۇس، تەسەۋۋۇپتىن ئىبارەت بۇ پەلسەپىۋى تەلىمات XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ماۋەرا ئۇننەھر ۋە بەدەخشان رايونلىرىدىن قەشقەرىيە تەرەپكە سۈرۈلگەن سۇپى - ئىشانلارنىڭ خۇسۇسىي ھوقۇق مەنپەئەتلىرى ۋە سىياسىي

غەرەزلىرى ئۇچۇن پايدىلىنىپ كېتىلدى. نەتىجىدە ئىسلام دىنىدىكى يۇكسەك پەلسەپىۋى تەلىمات بولغان تەسەۋۋۇپ كېيىنچە خوجا - ئىشانلار تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى رېئاللىقىنى يوقىتىپ، تەسەۋۋۇپ تونى كىيدۈرۈلگەن بىمەنە سەپسەتىگە ئايلانغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ئەسلىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتى بىلەن كېيىنكى خوجا - ئىشانلارنىڭ ئەسەبىي پائالىيەتلىرى بىر - بىرىدىن كەسكىن پەرقلىنەتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئابدۇراخمان جامى، نىزامى، ھاپىز شىرازى، ئىمام غەززالى، جالالىددىن رۇمى، ئەھمەد يەسسەۋى، ئەلىشىر نەۋائى ۋە مەشرەپ قاتارلىق بۈيۈك كلاسسىكلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە ئەكس ئەتكەن تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرى ۋە پەلسەپىۋى تەپەككۇرلىرىنى ھەرگىزمۇ ئاپاق خوجا ۋە شۇنىڭدەك «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» خوجىلارنىڭ مەنپەئەتچىلىكىنى ئەلمانچىلىقلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. خۇددى نىزامىدىن ھۈسەين ئەپەندىم «جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا» ناملىق ماقالىسىدا قەيت قىلغىنىدەك، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە دىيارىمىز تۇپرىقىنى مالىمان قىلغان ئاشۇ خوجا - ئىشان ۋە ئاتالمىش سۈپىلار، ئەمەلىيەتتە سېپى ئۆزىدىن بولغان «جاھالەت پىرلىرى» ئىدى. ئەھمەد يەسسەۋىنىمۇ ئۆز دەۋرىدىلا ھەقىقىي، ساپ تەسەۋۋۇپ مەيدانىدا تۇرۇپ، ۋۇجۇدىغا «ئىلاھىي ئىشق» نىڭ ئوتى تۇتاشقان تەقۋادار ئاشىق بىلەن ئالدامچى، ئىككى يۈزلىمچى رىياكار سۈپى - شەيخلەرنى كەسكىن پەرقلەندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ساختاپەز سۈپىلارنى قاتتىق سۆككەن:

مەن رىيالىخ شەيخنى كۆرۈپ تەپكۈم كېلۈر،
ھەقدىن يۈزمىڭ بالا تىلەپ سەپكۈم كېلۈر.
شەمشەر ئالىپ باشلىرىنى چاپقۇم كېلۈر،

قايدا بارىپ ئىشق دۇكانىنى قۇردۇم مانا[1]

ئۇلۇغ شائىر نەۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ناملىق ئەسىرىدە مەخسۇس بىر بابنى ئاشۇ رىياكار سۇپى ـ ئىشانلارنىڭ ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ بېرىشكە بېغىشلىغان. موللا مۇسا سايرامىمۇ سۇپى ـ ئىشانلارنىڭ ساختا تەقۋادارلىقىنى رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىن جاھاندارچىلىق ۋاستىسى ئۇچۇنلا پايدىلىنىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ:

ھەممە ئىشان تەمەئىدىن خالى ئېرمەس،
يەنە ئۇشبۇ رىيادىن خالى ئېرمەس.

رىيا دېگەن ئىبادەت قەرچەسىدۇر،
تەختى كۇللى ئەمەلنى كەسكۇچىدۇر.

بۇ كۇندە نەفسكە قۇل ھەممە ئىشان،
نەيەردە نەفسنى ئۆلتۇرگەن ئىشان؟

تاپىلماس خالىس ئىشان مىسلى ئەنقا،
ئۆزىنى مەخپى تۇتۇپ كۆرسەتمەس ئەسلا[2]

شۇڭا، بىز مىللىتىمىز پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە تارىخىنىڭ مۇھىم سەھىپىلىرىنى تەشكىل قىلغان تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ۋە كلاسسىك مۇتەپەككۇرلىرىز

---

① ئەھمەد يەسسەۋىي: «دىۋان ھىكمەت» ـ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 14 ـ سان.
② «موللا مۇسا سايرامى ئىشىرلىدىن تاللانما» ـ «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 15ـ سان.

قارىشىدىكى تەسەۋۋۇپ چۈشەنچىلىرى بىلەن كىيىنكى جاھالەتچى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ سەپسەتىلىرىنى كەسكىن پەرقلەندۈرۈشىمىز لازىم. ئەمەلىيەتتە، ئاپاق خوجا ۋە ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق خوجىلار ۋەكىللىكىدىكى رىياكار سۈپى ـ ئىشانلارنىڭ بىمەنە تەرغىباتلىرى ئەسلىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتىغىلا زىت بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە تەسەۋۋۇپنىڭ مەنبەسى بولغان ئىسلام دىنى ۋە « قۇرئان كەرىم» گىمۇ زىت ئىدى. شۇڭا، مۇللا مۇسا سايرامى بۇ ھەقتە قەتئىي قىلىپ: «ئاق تاغلىق ئەھلى بىلەن قارا تاغلىق ئەھلى تا بۈ زامانىمۇ بىر ـ بىرىگە قارشى ئىدى. بۇ تايىپىلەر كاشغەردە ناھايىتى كۆپ، ھەر ئىككى تايىپىنىڭ ئېتىقادى خاتا ۋە بىھۇدىدۇر» ① دەپ يازغانىدى.

تەسەۋۋۇپنىڭ ئالەم، مەۋجۇدىيەت، ئىنسان، ئەخلاق ۋە ھايات ـ ئۆلۈم ھەققىدىكى تەلىماتلىرى ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىدە يۈكسەك بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنىدى. گېگىلمۇ ئۆز دەۋرىدە جالالىددىن رۇمىنىڭ تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىگە چوڭقۇر قىزىقىپ، يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. تەسەۋۋۇپ بىر خىل دىنىي پەلسەپە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى ئاساسىنى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم» دىن ئالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. گەرچە تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئومۇمىي خاراكتېر جەھەتتىن دىنىي مەۋقەنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە ئۇمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى ۋە دۇنيانى بىلىش يولىدىكى بىر خىل ئىزدىنىشى ۋە ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ئىدى. ئۇ تۈپ ماھىيەتتە ئاللانى ھەقىقىي، بىردىنبىر بارلىق، ئىنسانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جىمى شەيئىلەر ئۈنىڭ تەجەللىسى دېگەننى تەشەببۇس قىلسىمۇ، لېكىن ئىسانىنى يەنىلا جىمى مەخلۇقاتلار ئىچىدىكى ئەڭ ئالىي مەخلۇق سۈپىتىدە

---

① «مۇللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمدى»، مەركىزى مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 142 ـ، 143 ـ بەتلەر.

ئۇلۇغلاشنى تەرغىپ قىلمىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرى باشقا ھەر قانداق دىنىي پەلسەپىلەردە بولمىغان گۈمانىستىك ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈرىدۇ.

«قۇرئان كەرىم» دە، ئاللا ئىنسانلارنىڭ تۇنجى ئاتىسى ئادەم ئەلەيھىسسالامنى تۇپراقتىن يارىتقاندىن كېيىن، ئەرشتىكى بارلىق مالائىكە - پەرىشتىلەرنى ئونىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىشقا بۇيرۇغان. پەقەت ئىبلىس (شەيتان) ئادەمگە سەجدە قىلىشتىن باش تارتقىنى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك لەنەتكە دۇچار بولغانلىقى ئېيتىلغان.① كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئىسلام دىنىدا ئىنسان يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغان. ئىسلامدىن ئۇزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىمۇ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىدا باشتىن ئاخىر ئىنسانىنى يۈكسەك ئورۇنغا قويىدۇ. تەسەۋۋۇپنىڭ قارىشىچە، كائىناتتىكى باشقا شەيئىلەر ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ تارقاق ياكى قىسمەت ھالدىكى تەجەللىسى بولۇپ، پەقەت ئىنسانلا ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ تولۇق ۋە پۈتۈن ھالەتتىكى تەجەللىسى (پارلاپ كۆرۈنۈشى) بولالايتتى. شۇڭا، ئىنسان ئۇلارنىڭ نەزەرىدە «نۇسخەئى ئەسرارى ئىلاھى» (ئاللا سىرلىرىنىڭ نۇسخىسى) بولۇپ، ئاللادىن ئىبارەت «ھۆسنى مۇتلەق» نىڭ چەكسىز گۈزەللىكى ئادەم ھۆسنىدە ئىپادە قىلىنغانىدى. ھەتتا گېگىل «شەرقنىڭ بۈيۈك ئەقىل - پاراسىتىنى ئىگىلىگەن دانا سكېپتىك»② دەپ باھا بەرگەن تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى بولغان غەززالى (1058 — 1111) مۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر ئەسىرىدە، مۇھەممەد پەيغەمبىرنىڭ «ئاللا ئادەمنى (تۇنجى ئىنسان ئادەم ئەلەيھىسسالامنى) ئۆز ئىگە ئوخشىتىپ يارىتقان» دېگەنلىكىنى قەيت

---

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەقەر، 30 - 34 - ئايەتلەر.
② گېگىل: «ئەسەرلەر»، مۇسكۋا - لېنىنگراد، 1935 - يىل، رۇسچە نەشرى، II توم، 105 - بەت.

قىلىدۇ[1].

دېمەك ئىنسان تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە باشلىشى بىلەنلا پەۋقۇلئاددە مۇھاكىمە ئوبيېكتىغا ئايلانغان. ئۆز دەۋرىدىلا ئۆمەر ھەييام شۇنداق دەپ يازىدۇ:

دۇنيانىڭ تىلىكى، سەمەرىمۇ بىز،
ئەقىل كۆزى قارىسى - جەۋھىرىمۇ بىز.
دۇگىلەك جاھاننى ئۇزۇك دەپ بىلسەك،
شەكسىز ئۇنىڭ كۆزى - گۆھىرىمۇ بىز.

شۇنىسى ئېنىقكى، تەسەۋۋۇپتا ئىنسان ئالەمدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ مۇجەسسىمى ۋە ئاللا ھۆسنىنىڭ ئەڭ يۇكسەك تەجەللىسى ئىدى. شۇڭا، جالالىددىن رۇمى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «سەن ئىلاھىي سىرلارنىڭ نۇسخىسىدۇرسەن، ئالەمدىكى ھەر قانداق نەرسە سەندىن تاشقىرى ئەمەستۇر، سەن نېمىكى ئىزدىسەڭ ئۆزۈڭدىن ئىزدىگىن»[2] دەپ يازىدۇ. تەسەۋۋۇپتا ئىنساننىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغلىنىشى دەل ئىنسانىنىڭ «نۇسخەئى ئەسرارى ئىلاھى» يەنى ئىنسانىنىڭ قەلبى ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى بولغانلىقىدا ئىدى. شۇڭا، ئىنسان ھەق (ئاللا) نى سىرتقى دۇنيادىن ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن ئىزدىشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا، جالالىددىن رۇمى:

ئايا سىز جان تىكىپ ھەر لەھزە ئىزدەيسىز ئىلاھىنى،
ئۇنى ئىزدەشكە ھاجەت يوق، ئىلاھىي - سىز، ئىلاھىي - سىز[3]!

---

① غەززالى: «ئىھيايى ئۇلۇم ئەددىن»، مۇسكۇا، 1984 - يىل، رۇسچە نەشرى، 214 - 215 - بەتلەر.

② «تۇرك تىلى ئىنتىقاتى يىللىقى»، (TDAY) ئەنقەرە، 1971 - يىل، تۇركچە نەشرى، 170 - بەت.

③ رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، تاشكەنت، 1986 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 46 - بەت.

دەپ يازسا، تۈرك تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى بولغان يۈنۈس ئەمرە (1240 — 1320) مۇ:

كۆپ تىرىشىپ ئىستىدىم، يەرۇ كۆكنى ئىستىدىم،
ھېچ ماكاندىن تاپمىدىم، تاپتىم ئىنسان ئىچىدە.①

دەپ يازىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «لىسانۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىدە:

ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى تەفەككۇر ئەيلەگىل،
ھەر نە ئىستەرسەن، ئۆزۈڭدىن ئىستەگىن.②

دەپ نىدا قىلىدۇ.

دېمەك، تەسەۋۋۇپ (سۈپىزم) تەلىماتلىرىدىن قارىغاندا، ئىنسان ئاللا يارلىقان جىمى مەخلۇقاتلار ئىچىدىكى ئەڭ يۈكسەك، ئەڭ ئۇلۇغ ئىجادىيەت ئىدى، شۇنداقلا كائىناتتىكى جىمىي شەيئىلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بۈيۈك «كىتاب» ئىدى. ئىنساننىڭ ئىنساني كامىللىقى ئۇنىڭ ئۆزىنى قانچىلىك دەرىجىدە بىلىشى ۋە تونۇشىدا ئىشقا ئاشاتتى. ئىنسان بىلىش جەريانىنىڭ سىرتقى دۇنيادىن ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا يۈزلىنىشى ياكى ھەقىقىي يوسۇندىكى ئۆزىنى تونۇشقا ئۆتۈشى — بىلىش تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىدى. مانا مۇشۇنداق يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەندىلا ئىنسان ئاندىن «فەنا» (يوقلۇق، ئۆلۈم) قاينىمىغا كىرەلەيتتى ۋە ئۆزلۈك (ego) نى پۈتۈنلەي

① «يۈنۈس ئەمرە شېئىرلىرىدىن تاللانما» — «تۈرك تەنقىدى خەۋەرلىرى (Turkish Reiew)، 1992 — يىللىق 2 — سان، ئەقەرە، ئىنگلىزچە نەشرى.

② نەۋائى: «لىسانۇتتەير» — «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، (ئۆزبېكچە)، 1991 — يىللىق 4 — سان.

يوقىتىپ ياكى ئۆزلۈكتىن ھالقىپ، بىردىنبىر مەۋجۇدلۇق بولغان — ئەسلىي ۋۇجۇد (ھەق ۋۇجۇدى) غا قوشۇلۇپ كېتەلەيتتى. ئۆزلۈك يوقالغان، نەپس ئۆلتۈرۈلگەن، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن مەڭگۈلۈك بىرلىشىپ كەتكەن بۇ يۇكسەك باسقۇچتا «مەن» ئۇقۇمى مەۋجۇت بولمايتتى. بەلكى «مەن» ۋە «سەن» ياكى ئاشق بىلەن مەشۇق، ئەمەلىيەتتە بىر گەۋدە، بىر ۋۇجۇدقا ئايلىنىپ كېتەتتى. ھەممە نەرسە ئاشۇ يېگانە بارلىققا مەركەزلىشەتتى... ئىنسان «فەنا» (ئۆلۈم) ئارقىلىق نەپس - بالاغا چىرمالغان تەننىڭ قاراڭغۇ قەپسىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەڭگۈلۈك روھىي پارلاقلىققا ئېرىشەلەيتتى. بۇ باسقۇچ ئىنسانىڭ ھەق ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشكەن باسقۇچى، يەنى چەكلىك ھاياتلىقتىن چەكسىز ھاياتلىققا، ئۆزلۈك ئالىمىدىن ئۆزلۈكسىزلىك ئالىمىگە ھالقىغان باسقۇچى ئىدى. بۇ چاغدا ئىنسان ئۆز ۋۇجۇدىنىڭ ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھەقىقىي تونۇپ يېتىدۇ - دە، مەنسۇر ھەللاجى (857 — 922) غا ئوخشاش «ئەنەلھەق» (مەن ھەقمەن) دەپ خىتاپ قىلىدۇ[1]. مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» (مەن خۇدا) تەلىماتى ئەمەلىيەتتە بەيازىد بەستامىينىڭ «فەنا» قارىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. چۈنكى «فەنا» ئارقىلىق ئۆزلۈكتىن ۋاز كېچىپ، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن ئىنسان ۋۇجۇدى — ئاللانىڭ ۋۇجۇدى ئىدى. شۇڭا «ئەنەلھەق» (مەن خۇدا) دېيىش، ئەمەلىيەتتە «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، مەنلا مەۋجۇت» دېگەن ئۇقۇمنى ئەمەس، بەلكى «مېنىڭ قەلبىم ئاللا

---

① مەنسۇر ھەللاجى - ئىسلام تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىلىرىدىن بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدا «ئەنەلھەق» (مەن خۇدا) دېگەن قاراشنى كۆتۈرۈپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۆز دەۋرىدىكى ئەھلى سۈننەت ياكى ئەھلى شەرىئەت ئۇنى «خۇدالىق دەۋاسى قىلدى» دەپ ئەيىبلەپ زىندانغا تاشلىغان. لېكىن ئۇ « ئەنەلھەق» تەلىماتىدىن قەتئىي يانمىغان. شۇ سەۋەبتىن، ئەينى چاغدىكى خەلىپىنىڭ تەستىقى، باغدات قازىسىنىڭ پەتىۋاسى بىلەن ھىجرىيە 309 - يىلى (مىلادىيە 922 - يىلى) ئەتىيازدا باغدادتا دارغا ئېسىلغان.

بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، شۇنداق بولغاچقا مەن مەۋجۇت ئەمەس، ئاللا مەۋجۇت» دېگەن چۈشەنچىنى بېرەتتى. شۇ سەۋەبتىن مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن نۇرغۇنلىغان تەسەۋۋۇپ تەرەپدارلىرى «ئەنەلھەق» سۆزىنىڭ ئەھلى سۈننەت تەرىپىدىن خاتا چۈشىنىلگەنلىكىنى تىلغا ئېلىشقان. ئىبن ئەرەبىي (1165 — 1240) مۇ ئۆز دەۋرىدىلا «مىسىر فىرئەۋنىنىڭ ‹مەن خۇدا› دېيىشى بىلەن مەنسۇر ھەللاجنىڭ ‹ئەنەلھەق› (مەن خۇدا) دېيىشى ئوتتۇرىسىدا ئاسمان - زېمىن پەرق بار»[1] دېگەنىدى. ئەھمەد يەسسەۋىمۇ مەنسۇر ھەللاجنىڭ ناھەق ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە چوڭقۇر ئېچىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ «ئەنەلھەق» تەلىماتىنىڭ «مەن خۇدا» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى «ھەقىقىي يېگانە بارلىق ‹مەن› يەنى ‹ئىنسان› ئەمەس، ‹ھەق› يەنى ‹ئاللا، دۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغانلىقىنى بايان قىلغانىدى:

ئەپسۇس مەنسۇر، ئۆزلۈك بىلەن بولدى ئەدا،
بىر سۆز بىلەن يارەنلەردىن بولدى جۇدا.

ھالىي دىلىن ھېچكىم بىلمەس، تەكرى گۇۋاھ
قانلار يۇتۇپ، مەن ھەم گۇۋاھ بولدۇم مانا[2].

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تەسەۋۋۇپ (سۇپىزم) ئەڭ ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم»نى ئۆزىگە ئەسلىي مەنبە قىلغان دىنىي پەلسەپە بولغاچقا، ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرىنىڭ

---

① سەلچۇك ئەرابىددىن: «تەسەۋۋۇپ ۋە تەرىقەتلەر»، ئىستانبول، 1981 - يىل، تۈركچە نەشرى، 149 - بەت.

② ئەھمەد يەسسەۋىي: «ھېكمەتلەر كۆللىياتى» - «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى (ئۆزبېكچە)، 1992 - يىللىق 1 - سان.

ئاخىرقى نۆۋەتتىكى يەنىلا يېگانە بارلىق — ئاللاغا مەركەزلىشەتتى. شۇڭا، تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىنىڭ تاشقى پوستىغا قارىپلا خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى ئەھلى سۈننەتلەر مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى «خۇدالىق دەۋاسى قىلدى» دەپ خاتا چۈشەنگىنىدەك، ئۇنى تېخىمۇ خاتا ھالدا «ئاتېئىستىك پەلسەپە» دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا، تەسەۋۋۇپ پېشۋالىرىنىڭ «ئىنسانىنى سۆيمەك، ئاللانى سۆيمەكتۇر»، «ئۆزىنى تونۇغان كىشى ئاللانى تونۇيدۇ» دېگەن قاراشلىرى قانداقتۇر «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، ئىنسانلا مەۋجۇت» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى «‹مەن› (ئىنسان) ‹فەنا› ئارقىلىق ئۆزلۈكىنى تامامەن يوقىتىپ ھەق ۋۇجۇدىغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا ‹مەن›، ‹سەن› دېگەن ئۇقۇملار مەۋجۇت بولمايدۇ، نەتىجىدە ئىنسانىنى سۆيۈش، ماھىيەتتە ئاللانى سۆيگەنلىك بولىدۇ» دېگەن چۈشەنچىنى ئالغا سۈرەتتى. لېكىن، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تەسەۋۋۇپ باشقا دىنىي پەلسەپىلەردە بولمىغان ئىنسان ئۇلۇغلىقى تەلىماتلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئىلغار گۇمانىستىك ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈردى. ئىنسانىنىڭ تاشقى دۇنيانى، كائىناتنى ۋە ئاللانى چۈشىنىشى ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزىنى ۋە ئۆز ۋۇجۇدىنىڭ سىرلىرىنى چۈشىنىشى زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەتتا ئۇلار ئىنسانىنى «ئالەمنى ئەكبەر» (چوڭ، ماكرو ئالەم)، كائىناتنى بولسا «ئالەمنى ئەسغەر» (كىچىك، مىكرو ئالەم) دەپ قارىدى[1] ۋە جىمى كائىنات سىرلىرىنىڭ ئىنسان قەلبىگە مۇجەسسەملەشكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇڭا، بىز ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن، مىللىتىمىزنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى پەلسەپىۋى تەپەككۇرىغا چوڭقۇر تەسىر لەرنى كۆرسەتكەن

① رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمىي»، تاشكەنت، 1986 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 46 ـ بەتتە نەقىل كەلتۈرۈلگەن جالالىددىن رۇمىنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىغا قارالسۇن: «گەر كۆرۈنۈشتە بولساڭمۇ ‹ئالەمنى ئەسغەر›، ھەقىقەتتە سەندۇرسەن ‹ئالەمنى ئەكبەر›»

تەسەۋۋۇپ ئېقىمىغا ئوبيېكتىپ ۋە توغرا باها بېرىشىمىز زۆرۈر. تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى تارىخىدا ئۆز ئالدىغا «يەسسەۋىيە تەرىقىتى» ئېقىمىنى ياراتقان ئەھمەد يەسسەۋى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى ۋە ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيە تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئالاھىدە چوڭقۇر. شائىرنىڭ ئاددىي خەلق تىلى بىلەن يېزىلغان «دىۋانى ھېكمەت» نامىلىق ئەسىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئەدەبىياتىمىزدا «قۇتادغۇبىلىك»تىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن مۇھىم ئەسەر ئىدى. شائىر ئۆزىنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدە باشتىن - ئاخىر تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تەسەۋۋۇپچە ھايات - ئۆلۈم قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ:

قۇل خوجا ئەھمەد ئەر بولساڭ ئۆلگەن ياخشى،
قىزىل يۈزۈڭ قارا يەردە سولغان ياخشى.
تۇپراق سۇپەت يەر ئاستىدا بولغان ياخشى،
زاتى ئۇلۇغ خوجا سېغىنىپ كەلدىم ساڭا.

يەر ئۈستىدە ئۆلمەس بۇرۇن تىرىك ئۆلدۇم،
ئاتمىش ئۇچتە سۇننەت دېدى ئىشتىپ بىلدىم.
يەر ئاستىدا جانىم بىلەن قۇللۇق قىلدىم،
ئىشتىپ ئۇقۇپ يەرگە كىردى قۇل خوجا ئەھمەد[1].

ناھايىتى ئېنىقكى، ئەھمەد يەسسەۋى بىر كەسكىن مۇتەسەۋۋۇپ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆلۈم قارىشىمۇ تەسەۋۋۇپ

① ئەھمەد يەسسەۋى: «دىۋانى ھېكمەت» - «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1984 - يىل، 4-سان.

تەلىماتى ئۇستىگە قۇرۇلغانىدى. خۇددى «قۇرئان كەرىم» دە: «ھەربىر ئىنسان ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر» (سۈرە ئال ئىمران، 185 ـ ئايەت) دەپ قەيت قىلىنغىنىدەك، ئەھمەد يەسسەۋىمۇ ئۆزىنىڭ ھېكمەتلىرىدە:

ئۆلۈمنىڭ شەربەتىدۇر ئاچىغ شەربەت،
جۇملە ئادەم ئىچمەي ئاندىن قالماس ئېرمىش.

دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ۋۇجۇدىغا ئىلاھىي ئىشق ياماشقان ھەقىقىي ئاشىق ئۆز روھى ۋە تېنىنىڭ پاراغىتىگە پەرۋا قىلمايتتى. چۈنكى تەن بىلەن بىرلەشكەن جان نەپسى بالانىڭ ماكانى بولۇپ، ئۇنىڭغا «نەپس» تىن ئىبارەت بۇ ئالۋاستى يوشۇرۇنغانىدى. بۇ نەپس ئىنسانىنى ھەر كويلارغا سالاتتى. ھەتتا گۇناھ پاتقاقلىرىغا پاتۇرۇپ تاشلايتتى. شۇڭا، ئىنسان ھەر دەقىقىدە ئۆزىنى تەكشۈرۈپ، تازىلاپ تۇرۇشى، نەپسى بالانى يېڭىشى، «ئىلاھىي نۇر» ئارقىلىق ئۆز روھىنى پارلاقلىقتا ئېرىشتۇرۇپ، ئاللادىن ئىبارەت مەڭگۈلۈك گۈزەللىك ئىچىگە سىڭىپ كېتىشى كېرەك ئىدى. . . شۇڭا يەسسەۋى يەنە شۇنداق دەپ ندا قىلىدۇ:

جانىمنى تەندىن ئۈزدۇرۇپ، جاننى بۇ تەندىن بەزدۇرۇپ،
سانسىز گۆرىستان كەزدۇرۇپ ئول نېگە بولدۇم مانا.

قۇل خۇجا ئەھمەد تائەت قىل ئۆمرۈڭ بىلمەم نەچچە يىل،
ئەسلىڭ نەسلىڭ ئاب كۇل يەنە كۇلگە قايتارا.①

① يۇقىرقى ئىزاھات بىلەن ئوخشاش.

يەسسەۋننىڭ پىكرىگە قارىغاندا، ۋۇجۇدىغا ئىلاھىي ئىشق چىرماشقان چىن ئاشىقنىڭ ھەقىقىي يەتمەكچى بولغىنى ئۆلۈمدىن ھالقىغان چەكسىزلىك ئىدى. شەك ـ شۇبھىسىزكى، ئاشۇ چەكسىزلىك ئاللادىن ئىبارەت «ھۆسنى مۇتلەق» (مۇتلەق گۈزەللىك) نىڭ ئەبەدىيلىك ۋۇجۇدى بولۇپ، ئىنسانىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزىغان يول پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ «ساپ مۇھەببەت» (ساپ ئىشق) ئىدى. بۇنداق مۇھەببەت تەمەدىن، نەپسىتىن خالىي ئىدى. ئۆزلۈكتىن ھالقىپ چەكسىز ئۆزلۈكسىزلىك ئىچىدە ھەق ۋۇجۇدىنى ئەبەدىي قۇچاقلاپ تۇراتتى. «فەنا» باسقۇچىغا يەتكەن چىن ئاشىقنىڭ ئۆلۈمى، ئەمەلىيەتتە ھەق ۋۇجۇدىدىكى چەكسىز پارلاق ھاياتنىڭ مۇقەددەسى ئىدى. شۇڭا يەسسەۋى قىلچە ئىككىلەنمەستىن «نۆۋەت كەلسە ئول شەربەتتىن ئىچەرمىزا» دەپ خىتاب قىلىدۇ.

يەسسەۋى گەرچە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى تارىخىدىكى نۇرغۇنلىغان مۇتەپەككۇرلارنىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى كېيىنكى دەۋر ئەدەبىياتى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىگە كۈچلۈك تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. «يەسسەۋىيە» تەرىقىتى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئوتتۇرا شەرق، يېقىن شەرق ۋە كىچىك ئاسىيا رايونلىرىغىچە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

يەسسەۋىدىن كېيىنكى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى ۋە پەلسەپىسى گويا دېگىز دولقۇنلىرىغا ئوخشاش گاھ يۇقىرى كۆتۈرۈلسە، گاھ پەسكۈيغا چۈشۈپ تۇردى. تاكى ئەلىشىر نەۋائى (1441 — 1501) دەۋرىگە كەلگەندىلا بۇنداق تەكشىسىز ھالەتكە خاتىمە بېرىلىپ، بۇيۈك بۇرۇلۇش ھاسىل بولدى. لېكىن يەسسەۋىدىن نەۋائىغىچە بولغان جەريانىدا مىللىتىمىز بەدىئىي تەپەككۇرىدا يەنىلا تەسەۋۋۇپ مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنىدى.

دەرۋەقە، نەۋائى بۇ خىل ئىزچىللىقنى يۈكسەك پەللىگە كۆتۈردى.

نەۋائى ئۆزىنىڭ پۈتكۈل بەدئىي ئىجادىيىتى داۋامىدا تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ چوڭقۇر قاينىمىغا چۆككەنىدى. بىز ئۇنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، «لىسانۇتتەير» ناملىق ئەسەرلىرىدىكى تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقلىرىدىن ئۇنىڭ يېتىلگەن مۇتەسەۋۋۇپ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. نەۋائى ياشلىقىدا پارس شائىرى فەرىدىددىن ئەتتارنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنى قۇشلار تىلى ئارقىلىق بايان قىلغان «مەنتىقۇت تەير» (قۇشلار نۇتقى) ناملىق ئەسىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. نەتىجىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە يازغان «لىسانۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىنى شۇنىڭ تەسىرىدە يېزىپ چىقىدۇ، نەۋائى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «... ئۇ (فەرىدىددىن ئەتتار) ماڭا قۇش تىللىرىنىڭ مۇشكۈللىرىنى ئۆگىتىپ، مېنى بۇ تىلنىڭ ئۇستازى قىلىپ تەربىيىلىدى. بۇ تىل ساھەسىدە شۇنداق پىشىپ يېتىلدىمكى، قۇشلار سۆزلىرىنى تۇركىي تىل بىلەن سۆزلىدىم.»①

دېمەك، نەۋائى ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن، ئۆزلەشتۈرگەن ۋە قولغا قەلەم ئېلىپ ئاتمىش يېشىدا «لىسانۇتتەير» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. خۇددى مۇتەسەۋۋۇپلارنىڭ «چىن ئاشىقلىق ھەممىلا ئادەمگە نېسىپ بولمۇرمەيدۇ» دېگىنىدەك، نەۋائىمۇ بىر ئۆمۈر تىرىشىش ئارقىلىق ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا ئاندىن «بۇ تىلنىڭ ئۇستازى» بولالىغان. بۇ تىل — قۇشلار تىلى، يەنە تەسەۋۋۇپنىڭ تىلى ئىدى!...

نەۋائىنىڭ ھايات ـ ئۆلۈم قاراشلىرى ئاساسەن دېگۈدەك

---

① نەۋائىي: «لىسانۇتتەير»، مولا سىدىق يەكەندى نەسرلەشتۈرگەن نۇسخىسى ـ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىل، 4 ـ سان.

ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىكى «فەنا» بايانلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ناھايىتى روشەنكى، فەنا (ئۆلۈم ياكى يوق بولۇش) تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىكى بىر خىل يۇقىرى باسقۇچ ئىدى. بۇ ئاتالغۇنى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان كىشى پارس مۇتەپەككۇرى بەيازىد بەستامى (ئۆلىمى 875 ـ يىل) بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دەسلەپكى «ئىلاھىي ئىشق» تەلىماتىنىڭ راۋاجى ۋە تەرەققىياتى ئىدى. ھەقىقىي ئاشىق ئەڭ ئاخىرى ئىنسانىي نەپسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزلۈكىنى يوقىتىپ، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندىلا، ئاندىن «فەنا» (ئۆلۈم) لىق دەرىجىسىگە يېتەلەيتتى. شۇنداق بولغاچقا «فەنا» «ھۆسنى مۇتلەق» گە ئاشىق بولغان چىن ئاشىقنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ئىدى. گەرچە تەسەۋۋۇپنىڭ بۇ يۇقىرى باسقۇچى «فەنا» (ئۆلۈم) دىن ئىبارەت بىرلا سۆزگە يىغىنچاقلانسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچكى مەنىسىنى شەرھلەش ئۇچۇن نەۋائى ئېيتقاندەك: «يۈز رىسالە كەملىك قىلاتتى» .

«فەنا» تەلىماتى تەسەۋۋۇپتىكىــــى مۇرەككەپ چۈشەنچە، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي نەۋائى غەزەللىرىدە «فەنا» ، يەنى ئۆزلۈكىنى يوقىتىپ ھەق ۋۇجۇدىغا قوشۇلۇپ، ئەبەدىيلىك ۋە چەكسىزلىككە ئېرىشىش ئىدىيىسىــى چوڭقۇر ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن:

ئەي نەۋائى دەۋلەتى باقى تىلەرسەن ۋەسلىدىن،
ئانى كەسىپ ئەتمەك فەنا بولماي نى ئىمكان ئاقىبەت.

دېمەك جامى فەنا ئىچرە ئېزىلمىشتۇر ئەجەل زەھرى،
نەۋائى جان بېرىپ ئول جامى چەكمەكتۇر ئەرمانىم.

كىم نەۋائىنىڭ فەنا ۋادىسىدا ئېتەر ھوزۇر،
كەچسۇن ئۆزىدىن بەلكى خۇد ئۆزلۈكىنى ھازىر كۆرمەسۇن.

دېمەك، نەۋائى يۇقىرىقى مىسرالىرىدا ھەق ۋۇجۇدىدىن ئىبارەت بۇ ھەقىقىي مەشۇقنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن «فەنا»، يەنى ئۆزلۈم قاينىمىغا كىرمەي بولمايدۇ. پەقەت «فەنا» لا ئىنسانىنى ئۆزلۈكتىن، ئىنسانىي نەپسى بالادىن ھالقىتىپ، ئەبەدىيلىككە ئېلىپ بارىدۇ، دېگەننى ئالغا سۈرىدۇ. بولۇپمۇ شائىرنىڭ نەزىرىدە ئۆزلۈكتىن ھالقىغان «فەنا» (ئۆلۈم) قاينىمى ھەقىقىي تەسەۋۋۇپ ئىدى. بىز بۇنى تۆۋەندىكى غەزەللەردىن ئېنىق كۆرەلەيمىز:

قىلىپ ھەق ۋۇجۇدىدا مەھۇ ئۆز ۋۇجۇدىن،
نەۋائى، مۇنى بىل تەرىقى تەسەۋۋۇپ[1].

مەندە يارەب قويما مەنلىكتىن نىشان،
ئۆزلۈكۈمدىن مەھۇ قىل دامەنگە شان[2].

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، شائىرنىڭ قارىشىچە، ئىنسان مەڭگۈلۈك گۈزەللىك بولغان ھەق ۋۇجۇدىغا يېتىشتە، «مەن» دىن كېچىش كېرەك. چۈنكى «مەن» — «ئۆزلۈك» تىن ئىبارەت بولۇپ، «ئۆزلۈك» تىن قىيالمىغان ئىنسان مۇقەررەر يۇسۇندا ئادەمىي نەپسى بالاغا ئەسىر بولاتتى، شۇڭا، «فەنا» (يوقلۇق، ئۆلۈم) ئىنسانىنى چەكلىك «ئۆزلۈك» دۇنياسىدىن چەكسىز «ئۆزلۈكسىزلىك» دۇنياسىغا ئېلىپ چىقىشتىكى كۆۋرۈك ئىدى. ئىنسان «فەنا» ئارقىلىقلا ئۆز ـ ئۆزىدىن ھالقىپ ئەبەدىيلىك ھەق ۋۇجۇدىغا ئېرىشەلەيتتى... مانا بۇ نەۋائىنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدكى «فەنا» چۈشەنچىسىدۇر.

---

① ئىبراھىم ھەققۇل: «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت»، 5 ـ بەت.
② نەۋائى: «لىسانۇتتەير» ـ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 4 ـ سان، 84 ـ بەت.

يەنە بىر تەرەپتىن ئىيتقاندا، ئەۋائى پارس تىلىدا يازغان شېئىرلىرىغا «فانى» (فەنا) تەخەللۇسىنى قوللانغان. ئەۋائى ئۆزىمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ: «مەن تۈركىي تىل بىلەن ئەسەر يېزىشقا كېرىشكىنىمدە، قەلبىمىم ئىستىداتى تۈپەيلىدىن ئەزىم گۆھەرلىرىنى چاچقىنىمدا ئەزىمىلىرىمگە «ئەۋائى» دېگەن تەخەللۇسىنى نىشانە قىلىپ قوللاندىم. پارس تىلىدىمۇ شېئىرغا قەلەم تەۋرىتىپ، شېئىرىيەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدە ئەسەرلەرنى يازدىم. ئۇ مەنىلەردىن ماڭا پەيز ۋە ئىلھام يەتكەچكە، بۇ تىلدا يازغان شېئىرلىرىمدا ماڭا نىشانە بولدى» دەيدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە ئەۋائىنىڭ پارس تىلىدا يازغان ئەسەرلىرىگە قوللانغان «فانىي» تەخەللۇسى بىلەن تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىكى «فەنا» ئاتالغۇسى زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدىكى «فەنا» قاراشلىرى چوڭقۇر ئەكس ئەتكەن نۇرغۇن مىسرالارمۇ بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ.

بىز تېما ئېتىبارى بىلەن ئەۋائى ئىدىيىسىدىكى ئۆلۈم ئېڭىنى ئۇنىڭ «فەنا» تەلىماتلىرى بىلەنلا چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدۇق. ھالبۇكى، ئەۋائىنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى «فەنا» تېرمىنى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ئەۋائى بىزنىڭ بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىمىزدىكى بۈيۈك «كىتاب». بىز تېخى بۇ كىتابنىڭ بۈسۈغىسىدا تۇرۇۋاتىمىز، خالاس. ناۋادا بۇ كىتابنى ئېچكىرىلەپ ۋاراقلاشقا مۇۋەپپەق بولالىساق، تەپەككۇر تارىخىمىزنىڭ يېڭى سىرلىرى ئېچىلغۇسى...

9

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە شەرق بىلەن غەربنىڭ تارىخىدا تەتۇر تاناسىپلىق مۇناسىۋەت شەكىللەندى. ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇلمان شەرقى ئۆزىنىڭ پەلسەپە

ۋە شېئىرىيەتتىكى ئالەمشۇمۇل ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ئىتالىيىدىن باشلانغان «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىش» ھەرىكىتىنىڭ ياڭراق ساداسى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ئىچىدە يەتكۈچە ئوخلىغان ياۋروپالىقلارنى ئويغاتقان چاغدا، ئىسلامىيەت دۇنياسى ئاستا ـ ئاستا چۈشكۈنلۈك قاينىمىغا چۆكۈشكە باشلىغانىدى. يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى غەرب دۇنياسىنى ئەقلىيلىك دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. ئەدەبىياتتىكى قايتا گۈللىنىش بىلەن تەبئىي پەنلەردىكى پارتلاش خاراكتېرلىق ئىلگىرىلەشلەر ئۇلاردىكى ئەقلىي تەپەككۇر بىلەن پەلسەپىۋى روھنىڭ قانىتىنى يەشتى. نەتىجىدە «يۇنان ـ رۇم دەۋرى» دىن كېيىنكى قايتا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلدى. . .

ناھايىتى ئەپسۇس، شەرقتە تامامەن باشقىچە بىر خىل تۇرغۇنلۇق ھالىتى ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. ياۋروپالىقلارنىڭ يېڭى دېڭىز يولىنى ئېچىشى قۇرۇقلۇقتىكى «يىپەك يولى» نى خەلقئارا ئالاقىدىكى ئالامىشۇمۇل ئورنىدىن مەھرۇم قىلدى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۆزىنىڭ شەرق ـ غەرب ئالاقىسىدىكى كۆۋرۈكلۈك ئورنىنى يوقىتىپ، دۇنيادىكى چەت، خىلۋەت ۋە ئونتۇلغان زوننىغا ئايلىنىپ قالدى. ئېگىز تاغلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە قالغان تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىمۇ ئۆزىنىڭ شەرقچە پىنھان سۈكۈتلىرىگە غەرق بولدى.

تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەشرىق ئەللىرىنى قاپلىغان، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇ ئۇزۇن دەۋر كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇراتتى. بىر مەھەل گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا قانداق قىلىپ چۈشكۈنلۈككە پېتىپ قالدى؟ ئىسلام دىنى ئەقىل ئاساسىغا ئىگە دىن بولۇشىغا قارىماي، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقلىي تەپەككۇرى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە

نېمىشقا چېكىنىپ كەتتى؟ نەۋائىدىن كېيىنكى بەدئىي ئىجادىيىتىمىز نېمە ئۈچۈن پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى؟...

دەرۋەقە، سوئاللار ساناقسىز ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاقساق تېمۇر ھاكىمىيىتىنىڭ پارچىلىنىشى، تارىم ۋادىسىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى ھەمدە ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى خوجا - ئىشانلارنىڭ ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىپ، سىياسىي سەھنىگە چىقىشى نەتىجىسىدە، مىللىتىمىز گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان جاھالەتلىك دەۋر ئىچىدە قالدى. سىياسىي تىنچسىزلىق، مەنىۋى چۈشكۈنلۈك، دىنىي تەرەببازلىق، ئىقتىسادىي قاششاقلىق ۋە ئەسەبىي سۇيى - ئىشانلىق مۇشۇ دەۋر جاھالىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئىدى. بەدەخشان ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىدىن ئېقىپ كىرگەن ئاتالمىش سۇيى - ئىشانلار بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك ۋە ھوقۇق تالىشىپ تىنىمسىز ئۇرۇشلار قىلدى، پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنىمۇ ئېتىقادىنى پارچىلاپ ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئىككى لاگىرغا بۆلۈپ، بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويدى. تەسەۋۋۇپ ئۇلار ئۈچۈن بىر خىل چىن ئېتىقاد يولى ئەمەس، بەلكى قانداق پايدىلانسا بولىۋېرىدىغان سىياسىي كوزىرغا ئايلىنىپ قالغانىدى. شۇڭا، مۇشۇ دەۋر خوجا - ئىشانلىرى تەرغىپ قىلغان تەسەۋۋۇپ، ئەمەلىيەتتە تەسەۋۋۇپتىن چەتنىگەن، پەلسەپەگە يات بولغان ۋە سىياسىي تۈس ئالغان جاھالەت شوئارى ئىدى. موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆز دەۋرىدىلا ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنگەن خوجا - ئىشانلارنىڭ ئەسەبىي تەرەببازلىقىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ: «... ھەر ئىككى تائىپىنىڭ ئېتىقادى خاتا ۋە بىھۇدىدۇر»[1] دېگەنىدى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئاتالمىش «خوجىلار دەۋرى» دىن كېيىن، بىزدە پەلسەپە نامراتلىقى

---

① موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 142 - 143 - بەتلەر.

باشلاندى. مىللىتىمىزنىڭ خۇراپاتلىق بىلەن قېتىغان، ئەسەبىي تەرەببازلىقتىن گاڭگىرىغان كاللىسىدا ئەقلىي تەپەككۇردىن ئەسەر قالمىدى. ئۇلار «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» خوجا ـ ئىشانلارغا ئەگىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشىشقا، بىر ـ بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىشكە، مازار ـ خانىقالاردا تۇنەشكە رازى بولدىكى، ھەرگىزمۇ «بىز ئىنسان، بىز تەپەككۇر ئىگىسى، بىز ھەممىمىز تىلى، دىنى، قېنى بىر بولغان قېرىنداش، بىزنىڭ ئۆزىمىزنى سۆيۈش، ھاياتنى قەدىرلەش ھوقۇقىمىز بار!» دېگەنلەرنى ئويلاپ قويمىدى. ئىسلام دىنى گەرچە ئەقىلنى تەشەببۇس قىلغۇچى دىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەقىل بىلەن ئىش كۆرۈشنى، تەپەككۇرنى ئىشقا سېلىشنى، سوغۇققان پىكىر يۈرگۈزۈشنى ئۆزىگە راۋا كۆرمىدى. نەتىجىدە بىزدىكى ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى. بىزدە ھەم ئۆزىمىزنى تونۇيدىغان، ئېتىراپ قىلىدىغان ۋە ئۆزگەرتىدىغان جۈرئەت يوق ئىدى. ھەتتا مىللىي ئېڭىمىز شۇ قەدەر پەسكۆيغا چۈشتىكى، ئۆز مىللىتىمىزنىڭ نامىنىمۇ ئۇنتۇپ قالدۇق. «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام XV — XVI ئەسىرلەردىن كېيىن ئاساسەن گەنسۇدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ساقلىنىپ قېلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارا ـ بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانىدى»[1]. ئىسلامىيەتتىن كېيىن تىلىمىزنىڭ ساپلىقى زور دەرىجىدە بۇزۇلۇپ، ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ شىددەتلىك خىرىسغا دۇچ كەلدى. ھەتتا نەۋائى تۇركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پارس شېئىرىيىتىنىڭ ئۇستۇنلۇك تەرەپدارى بولغان

---

① ئىبراھىم مۇتىئى: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» ـ «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 34 ـ، 35 ـ بەتلەر.

سۇھەيلى بىر ئېشەككە توقۇم توقۇپ، ھىرات شەھىرىنىڭ كوچىلىرىدا «پالانى ئەلىشىر» (ئەلىشىرنىڭ توقۇمى) دەپ جار سېلىپ نەۋائىنى مەسخىرە قىلغانىدى①. شۇڭا، مەرھۇم ئەھمەد زىيائى ئەپەندىم بۇ ھەقتە توختىلىپ: «نېمە ئۈچۈندۇر بىزدە ئىسلامىيەت شائىرلىرىدا ئۆز تىلىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئىستىكى بارغانسېرى ئاجىزلاپ، مىللىي غۇرۇر كېمەيگەن...»②دەپ ئوچۇق ئېيتقانىدى.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى بىزدە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە ئەقلىي خۇلاسە ئىقتىدارى پەۋقۇلئاددە تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. ئىسلام دىنىنى مەنبە قىلغان تەسەۋۋۇپ ئېقىمى بىرخىل مىستىك تەلىمات بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆزىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا ئەقلىنىڭ بىلىشتىكى رولىنى ئىككىلەمچى ئورۇنغا قويغانىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ بۇيۇك پېشۋالىرىدىن بولغان غەززالى، ئىبن ئەرەبى، جالالىددىن رۇمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆز قاراشلىرىدا، ئەقلىنىڭ دۇنيانى بىلىشتىكى رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرسىمۇ، لېكىن ئەقىل بىلەن ھەقىقەتنى (ۋۇجۇدى مۇتلەقنى) بىلگىلى بولمايدۇ، ھەقىقەتنى بىلىش ئۈچۈن قەلب كۆزى بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان. ھەتتا جالالىددىن رۇمى شۇنداق دەيدۇ: «ئەقىل سېنى ھەقنىڭ بوسۇغىلىرىغا ئېلىپ كېلىشتىن ئىلگىرى ئۇ شۇنداق قالتىس ھەم مەقسەتكە مۇۋاپىق. لېكىن، بۇ بوسۇغىغا يەتتىڭمۇ، ئەقلىنى قوي (ئۆزۈڭدىن يىراق قىل). ئۆزۈڭنى ھەقكە تاپشۇر. ئەمدى «قانداق»، «نېمە ئۈچۈن» دەپ سوراش بېھۇددىدۇر»③. دېمەك، ئۇلارنىڭ

---

① ئەھمەد زىيائى: «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ قەدىمىيلىكى ۋە ئۇنىڭ چەت تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش جەريانى»- «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1984 - يىل ئومۇمىي 11 - سان.

② م ت سىتىيانىنىڭ: «سۇبيزمنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى»دا كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن، 1987 - يىل، رۇسچە نەشرى، 30 -، 31 - بەتلەر.

قارىشىچە، ئەقىل دۇنيانى بىلىشتە مۇھىم رول ئويناسىمۇ، لېكىن، ھەقىقەتنى بىلىشتە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. پەقەت پاكلانغان، ئىشق بىلەن ئورالغان قەلب (كۆڭۈل) لا ھەقنى تونۇشنىڭ يوقىرى باسقۇچى بولالايتتى. شۇڭا، ئەقىلدىن ھالقىغان بىر خىل ئىچكى بۇاستە سېزىم بىلىشتىكى ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىدى. لېكىن، تەسەۋۋۇپ ئەقىلنىڭ بىلىشتىكى رولىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلمايتتى.

ئېھتىمال تەسەۋۋۇپتىكى بۇ خىل قاراشلار مىللىتىمىزنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئەقلىي تەپەككۇرىنىڭ نامراتلىشىپ، ئەسەبىي ھېسسىيات مىللىتى بولۇپ قېلىشىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن تەسەۋۋۇپتىكى نۇرغۇنلىغان ئىلغار پىكىرلەر «خوجىلار دەۋرى» گە كەلگەندە زور دەرىجىدە بۇرمىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ھالىتىنى يوقاتتى. نەتىجىدە خوجا ـ ئىشانلار تەرغىپ قىلغان ئاتالمىش تەسەۋۋۇپ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى پەلسەپىۋى ئورنىنى يوقىتىپ، خەلقنى تەركىدۇنياچىلىققا باشلايدىغان روھىي كىشەنگە ئايلاندى. شۇڭا، بىزدە ئەسلىدىكى پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى بىلەن كېيىنكى خوجا ـ ئىشانلار دەۋرىدىكى بۇرمىلانغان تەركىدۇنياچىلىق تەشەببۇسلىرىنى پەرقلەندۇرىدىغان كۆز بولۇشى كېرەك.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئىنسان تەپەككۇر ئىقتىدارىغا ئىگە مەخلۇق. سپىنوزا (1632 — 1677) نىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ئىنسان — پىكىر قىلغۇچىدۇر»[1]. ئەسلىي ماھىيىتىدىن كۆزەتكەندىمۇ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى تونۇش ۋە ئىختىرا قىلىش تارىخىدۇر. شۇنداق ئىكەن ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى تونۇش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قېلىشى

① سپىنوزا: «ئېتىكا» I ـ «غەرب تەپەككۇر خەزىنىسى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 423 ـ بەت.

ھەر قانداق بىر ئادەم ئۇچۇن ئېغىر پاجىئە، ئەقلىيلىك ئۇچقۇنلىرىدىن ۋە پەلسەپىۋى تەپەككۇر روھىدىن ئايرىلغان كىشىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر مىللىتىمىز ئۇچۇن ھەقىقەتەنمۇ پاجىئەلىك دەۋرلەر ئىدى. نەۋائىدىن كېيىن تاكى بىزنىڭ ئەسىرىمىزگىچە پۈتكۈل مىللىتىمىز تەپەككۇرىنى ئالغا باشلىيالايدىغان ئۇلۇغ پەلسەپە مەيدانغا كېلەلمىدى. ھەتتا بىزدىكى مىللىي ئاڭ شۇ دەرىجىدە چۈشكۈنلەشتىكى، مىللىتىمىزنىڭ نامىنمۇ ئەستىن چىقىرىپ قويدۇق، نەتىجىدە ئۆز - ئۆزىمىزنى تونۇش، ئېتىراپ قىلىش ۋە ئۆزگەرتىش غايىلىرىمىز يوقالدى، ئىنسانىي تەلەپ ۋە ھاياتىي ئىستەكلىرىمىزنىڭ غۇۋا سادالىرىمۇ كىشىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر جاھالىتى ئىچىدە كۆمۈلۈپ كەتتى. «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنى ھەممەيلەن ئاڭلاپ تۇرغان بولساقمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچكى مەنىسىنى مۇلاھىزە قىلىپ بېقىش خىيالىمىزغا كىرمىدى. دەرۋەقە، ئۆزىنى بىلمىگەن خەلق قانداق قىلىپ رەببىنى بىلەلەيدۇ!؟...

يۇنان پەيلاسوپى سوقرات: «ئۆزۈڭنى تونۇ» دېگەن مەشھۇر سۆزنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ شاگىرتى پلاتون بۇ سۆزنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ: «بىز سىرتقى دۇنيادىكى نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلسەكمۇ، لېكىن ئۆزىمىزنى ناھايىتى تەستە تونۇيمىز» دېگەنىدى. مىللىتىمىزنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى پاجىئەسى دەل ئۆزىمىزنى تونۇشىمىزنىڭ كەچىلىكىدە ۋە ئەقلىي تەپەككۇرىمىزنىڭ سۇسلىقىدا ئىدى. شۇڭا بىزدە ئىنسانىي، ھاياتلىقنى ۋە ئۇلۇمنى ئويغاق سەزگۈدە تۇرۇپ كۆزىتىدىغان، مەۋجۇتلۇقىمىزنى ئىپادە قىلالايدىغان، روھىي دۇنيايىمىزنى نۇرلاندۇرالايدىغان ئىرادە بولمىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قانچىلىغان تارىخىي پاجىئەلەر، كىشىنى ئېچىندۇرغان يامان ئاقىۋەتلەر ۋە تراگېدىك قىسمەتلەر گويا

يوقالماس سايىدەك مىللىتىمىز كەينىدىن سوڭدىشىپلا كەلدى. خوددى ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەر ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللام ئېيتقاندەك: «بۇ دەۋر ئۇيقۇ دەۋرى ئەمەس، ئويغاقلىق دەۋرى»[1] بولۇپ، غەربلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغان مىللەتنىڭ تەپەككۇر قانىتىمۇ بوغۇلاتتى. سوقرات ناھايىتى ئوچۇق دېگەن: «تەپەككۇرسىز ھايات ياشاشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ»[2]. ئۇنداقتا، ئە قىل روھىدىن مەھرۇم بولغان كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر مەدەنىيەت تارىخىمىزنى قانداق تىلغا ئالىمىز؟ دەرۋەقە، بىر مىللەتتە ئۆزىنىڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن بىللە يەنە ئۆز زەئىپلىكلىرى ۋە ئاجىزلىقلىرىنى ئېتىراپ قىلىدىغان جۇرئەت بولۇشى كېرەك. پاسكال مۇنداق دەيدۇ: « ئادەم تەبىئەتتىكى ئەڭ ئاجىز ۋە ئەڭ نازۇك قومۇش، لېكىن ئۇ تەپەككۇر قىلالايدىغان قومۇش»[3]. كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر داۋامىدا مىللىتىمىز گويا تەپەككۇردىن ئايرىلغان ئاجىز قومۇش بولۇپ قالغاچقا، XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى. شۇنداق بولغاچقا، بىزنىڭ ئۆز ئۆتمۈشىمىزدىن چىقارغان يەكۈنىمىز دەل ئۆزىمىزنى تونۇشىمىزنىڭ كەملىكى ۋە ئاجىزلىقى، ئۆزىمىزنى ئۆزگەرتىش ئىرادىمىزنىڭ سۇسلىقى، شۇنداقلا ئۆزلۈك ئېڭىمىزنىڭ تۆۋەنلىكىدە ئىپادىلىنەتتى. ناۋادا بىر مىللەت ئۆزىنى ئۆزى ئىپادە قىلىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولسا، ئۇنى باشقا ۋاستىلار بىلەن ئىپادە قىلىش تولىمۇ قىيىن بولىدۇ.

---

① ئابدۇقادىر دامۇللام: «نەسىھەتى ئامما» ـ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، 4 ـ توم، شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى نەشرى.

② خۇاڭ يەن: «فارا ئۆگگۈردىن ھالقىپ ئۆتۈش»، شاڭخەي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1990 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بەت.

③ پاسكال: «تەپەككۇر خاتىرىلىرى»، VI ـ «غەرب ئىدىئولوگىيە خەزىنىسى»، 347 ـ بەت.

هازىرقى زامان ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىدىن ئىبارەت ھالاكەت سىنىقىغا بولغان يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىپادە مەسئۇلىيىتىنى ئۇنتۇپ قالمىدى. ئۆلۈم تېمىسى دىن ۋە سەنئەتنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ پەلسەپە قاينىمىغا كىرىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بۈگۈنكى سەنئەت ئۆلۈمنى نۇقۇل ھېسسىي نۇقتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەقلىي خۇلاسە نۇقتىسىدىنمۇ ئىپادە قىلىدىغان بولدى. بولۇپمۇ ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ بۇ نۇقتىدىكى سەزگۈرلۈكىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى.

ئاندىرسىننىڭ «سەرەڭگە ساتقۇچى قىزچاق» ناملىق بالىلار ھېكايىسىدىكى ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان كىچىككىنە قىزنىڭ ئاخىرقى بىر تال سەرەڭگە يورۇقىدا كۆرگەن ئاجايىپ گۈزەل خىيالىي دۇنياسى؛ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تە ئاخىرقى تىنىقى قالغان لىن دەيىۋىنىڭ ئۇنسىز يىغا ئىچىدە شېئىر ئوقۇشى؛ ئابدۇللا قادىرىنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىدا تۇغۇتى يېقىنلىشىپ قالغان كۆمۈش بىبىنىڭ كۈندىشى تەرىپىدىن زەھەر ئىچكۈزۈلۈپ ئېچىنىشلىق مەنزىرە ئىچىدە جان ئۈزۈشى، ھېمىڭۇاينىڭ «ئەلۋىدا، قۇرالسىم» رومانىدا سىستىرا قىز كاسىرىننىڭ تۇغۇت ئازابىدا ئۆلۈم پەرىشتىسى بىلەن ئېلىشىپ ئەڭ ئاخىر مەڭگۈلۈك كۆز يۇمۇشى. . . قاتارلىق نادىر تەسۋىرلەر بىزنى شۇنچىلىك ئازابلىق ھاياجانغا سالىدۇكى، كىتابخان پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇلغان ئاشۇ مىسلىسىز تراگېدىيىلىك زوق ئىچىدىن ئۆزىنى ئۆزى ئويغىتىدۇ. ئەسلىي ئۆزىدە ئەزەلدىن بار بولغان، ئەمما بىۋاستە ھېس قىلىنمايدىغان ئىنسانىنىڭ ھاياتقا بولغان

مۇھەببەتلىك چۇقانغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. سەنئەت مانا مۇشۇنداق ئۆلۈم سىنىقىنى بەدىئي يول بىلەن ئىپادە قىلىش ئارقىلىق ئىنساندىكى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىنى قېزىپ چىقىرىش مەقسىتىگە يېتىدۇ. ئۆلۈم مەنزىرىسى ئادەمنىڭ پىنھان روھي دۇنياسىنى لەختە - لەختە قىلىپ مەنۇيەتتە مىسلىسىز ئازابلىق زىلزىلە قوزغايدۇ. ئادەم ئۆلۈم ئۇقۇمىنى ھېس قىلىش جەريانىدا قاتتىق جىددىيلىشىپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە بولغان قىسقا دەقىقە ئىچىدە بۇ دۇنيانىڭ جىمى رىيازەتلىرىنى بىراقلا سىلكىپ تاشلىۋېتىپ، ھاياتقا يېپىيېڭى مۇھەببەت بىلەن كىرىپ كېلىدۇ. ھېسسىيات تازىلىنىپ، روھ بىر قېتىملىق كۆتۈرۈلۈشكە ئېرىشىدۇ.

يېقىنقى زاماندىن بۇيان، نۇرغۇنلىغان يازغۇچى - سەنئەتكارلار ئۆزلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئۆلۈمگە بولغان يوشۇرۇن ۋە مۇرەككەپ ھېسسىياتىنى چوڭقۇر دەرىجىدە ئىپادە قىلدى. مەشھۇر شائىر ئالان پوئې، «جەسەت شائىرى» دەپ نام ئالغان بودلېر ۋە دوستويېۋسكىيلار ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە ئۆلۈمنى مۇھىم بىر تېما قىلدى. دوستويېۋسكي چار پادىشاھ تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ جازا ئىجرا قىلىنىشقا بىر نەچچە مىنۇت قالغاندا كەچۈرۈم قىلىنغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. دېمەك ئۇ ئۆزى بىۋاستە ھېس قىلغان ئاشۇ « قورقۇنچلۇق چەكسىز ۋەھىمگە ئورالغان، ئەزرائىلنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈۋاتقان ئېغىر پەيتته» ئۆلۈم سىنىقى ئىچىدىن «ھايات بىر سوۋغات، ئۇنىڭ ھەربىر مىنۇتىنى بەختلىك دەۋرگە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ» دېگەن تەسىراتقا ئېرىشىدۇ. كېيىن دوستويېۋسكي ئۆزىنىڭ «سارائ» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بىر

مەھبۇسنىڭ جازا ئىجرا قىلىنىش ئالدىدىكى ۋەھىمىلىك روھىي دۇنياسىنى تەسۋىرلەپ، دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا ئاز ئۇچرايدىغان مەشھۇر ئەسەرنى يارىتىدۇ.

سەنئەت ئۆزىنىڭ ئۆلۈم سىنىقى ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان ئىپادە مەسئۇلىيىتى جەھەتتىن ، ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتلىق تەقدىرىگە يېقىندىن ھەمنەپەس بولۇپ كەلدى. بەزى سەنئەتكارلار، نوقۇل شەخس ھاياتىدىكى ئۆلۈم سىنىقى ئىچىدىن ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسىنى تەسەۋۋۇر قىلدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى مەلۇم مەنىدىن ئىنسانىيەتكە ھالاكەت ئۇستىدىن ئالدىن ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. نورۋېگىيىنىڭ مەشھۇر رەسسامى، ئىپادىچىلىك ئېقىمىنىڭ سەركەردىسى مېنىك دەل مۇشۇنداق سەنئەتكارلار تىپىدىن ئىدى. ئۇ بەش ياش چېغىدا ئانىسى سىل كېسىلى بىلەن ئۆلۈپ كېتىدۇ. كېيىن دادىسى ۋە ئۇكىسى ئارقا ـ ئارقىدىن جان ئۈزىدۇ. يالغۇز قالغان سىگلىسى روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ بالىلىق چاغلىرىدا ئۇنىڭغا قاتتىق تەسىر قىلغان ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئۇنى بىر ئۆمۈر ئورىۋالىدۇ. ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا ھايات ۋە ئۆلۈم، مۇھەببەت ۋە ۋەھىمىنىڭ كۆلەڭگىسى ھامان گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. 1895 ـ يىلى ئۇنىڭ «چۇقان» ناملىق رەسىمى ئېلان قىلىنىدۇ. «قان رەڭلىك قىزغۇچ ئاسمان، غۇۋا گىرىمسەن سىزىقلار، كۆۋرۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدا تويۇقسىز قورقۇنىدىن شەكلى ئۆزگىرىپ كەتكەن ئادەم...» بۇ رەسىم نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ ئەينى ۋاقىتتا بۇ رەسىمنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى ھېچكىمۇ چۈشەنمىدى ھەم چۈشۈنىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق، شۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئۆتۈپ رەسسامدىكى ۋەھىمىلىك مەنزىرە ياۋروپادا رېئاللىققا ئايلاندى.

قان ـ ياشلىق 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىر پارتلىدى.

لۇشۇنمۇ ئوخشاشلا چوڭقۇر دەرىجىدە ھېس قىلغان ئۆلۈم سىنىقى ئىچىدىن ئەدەبىي ئىجادىيەت يولىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى ئارقىلىق مەنىۋى تەسەللىچىلىك پاتقىغىغا پېتىپ قالغان، ئۆزىنىڭ ھاياتقا بولغان ئېڭىنى يوقاتقان ئاQ نى ئەڭ ئاخىر ئۆلۈم سىرتمىقىغا سالدى. «دورا» ھېكايىسىنى دەھشەتلىك ئۆلۈم ۋەھىمىسى بىلەن سۇغاردى. ئۇ ئۆلۈم سىنىقىنى غەپلەت ئۇيقۇسى ئىچىدە كۈتۈۋالماستىن، بەلكى ئويغاق ھالەتتىكى سەزگۈر ئاڭ بىلەن ھېس قىلىشنى تەكىتلىدى. ناھايىتى ئېنىقكى، ھاياتنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى، يەنى ئۆلۈمدىن ھالقىشتىن ئىبارەت. ئۆلۈم — بىر ئۆمۈر سەنئەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان ھەرقانداق سەنئەتكار ئۈچۈن ئۆزىنى قاچۇرۇش تەس بولغان تېما. ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتلىق تارىخىي تەرەققىياتىنى باشقا ھەرقانداق جانلىقلارنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشىگە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ روشەن ۋە تەرتىپلىك ئۆرلەش باسقۇچىغا ئىگە. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئادەمنىڭ جىسمى ھاياتىي كۈچىنى يوقاتقاندىن كېيىن، يەنىلا بىرخىل روھ ساقلىنىپ قالىدۇ، ئۇ بولسىمۇ ئۆلۈمدىن ھالقىشتىن ئىبارەت. چوڭقۇر تەجرىبىگە ئىگە سەنئەتكارلار ئۆلۈمنى مۇشۇ نۇقتىدىن ئىپادە قىلدى. ئۇلار ئۆلۈمنى ھاياتلىق روھىنىڭ ئەڭ كەسكىن سوتچىسى ۋە تازىلىغۇچىسى سۈپىتىدە قارىدى.

سەنئەت ئۆلۈمدىن ھالقىغان ئۇلۇغۋار روھنى يۈكسەك ئېستېتىك رەڭ بىلەن بويىدى. سەنئەتكارلار ئۆلۈمگە كىشىلىك ھايات نۇقتىسىدىكى پوزىتسىيىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئېستېتىك نۇقتىدىن مۇئامىلە قىلدى. ئۇلار بىرەڭ ، ئۆلۈم ھەرگىزمۇ ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتىدىكى بىرخىل چەك ـ چېگرا

ئەمەس، بەلكى ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتىدىكى بىرخىل مەنزىل. بۇ ئالاھىدە مەنزىلدىكى ھاياتلىق روھى ھاياتلىق ۋە ماماتلىقتىن تامامەن ھالقىپ ، ئۇزلۇكسىز يۇقىرى ئۆرلەپ، ئەڭ ئاخىر ئىرادە قۇياشى ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ ۋە مەڭگۈ ئېگىزدە تۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتلىق مۇساپىسىنى يورۇتىدۇ، ئالغا باشلايدۇ. ھېمىڭۈاي ئەنە شۇنداق ئۇلۇغۋار روھنى ئىپادە قىلغان بۇيۇك سەنئەتكار ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار كىشىلىك پەزىلىتى ئارقىلىق ھاياتلىق بىلەن ئىجادىيەتنى، ئۆلۈم بىلەن سەنئەتنى ئورگانىك بىرلەشتۈردى. دەرۋەقە، ھېمىڭۈاينىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ھاياتىدىكى شەخسىي چەكلىمىلىك ئەمەس ئىدى. ئۇ ھاياتىدا ئۇچ قېتىم ئۆلۈم سىنىقىنى باشتىن كەچۈردى. ھايات تۇرۇپ ئىككى قېتىم ئۆزىنىڭ ۋەسىيەتنامىسىنى يازدى. ئەڭ ئاخىر ئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش يولىنى تاللىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەقىقىي سەنئەتكارغا خاس ئۇلۇغۋار روھنى نامايەن قىلدى. شۇڭا، بىزنىڭ ئۇنىڭ تاللىشىغا ھۆرمەت قىلماقتىن باشقا ئامالىمىز يوق. خۇددى مەشھۇر ئوبزورچى O. ھېنىس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ھېمىڭۈاينىڭ ئۆلۈمدىن ئىبارەت بىرلا تېمىسى بار. بۇ تېما ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىغا يوشۇرۇنغان. ئۇ «چۈشتىن كېيىنكى ئۆلۈم» ناملىق ھېكايىسى بىلەن «ئەلۋىدا، قورالىم» ناملىق رومانىدا ئۆلۈم ئېڭىنىڭ يۇقىرى دولقۇنىغا يېقىنلاشتى. ھېمىڭۈاينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ جېنى بىلەن ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ قوشكېزەك ئۇقۇم، جەلپ قىلىش كۈچى مىسلىسىز زور بولغان، گويا جۇپ قۇتۇپلۇق ماگنىتتەك بۇيۇك ئىدى».

ھازىرقى زامان تۈرك ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر شەخس ئەزىز

نەسىنمۇ ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك بەدئىي ئىجادىيىتى داۋامىدا، ئۆلۈم ئېچىنى چوڭقۇر چۈشەندى ۋە ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىپادە قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ 75 ياشقا تولغان خاتىرە كۈنىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق دېدى: «مېنى ئۆتمۈشۈمدىن، بالىلىقىمدىن بېرى ئەڭ چوڭقۇر چۈشىنىشكە مەجبۇر قىلغان سىرلارنىڭ بىرى — ئۆلۈمدۇر. مەن ئۆلۈمنى ناھايىتى چوڭقۇر دەرىجىدە ھېس قىلغان بىر ئىنسانمەن، ئۆلۈمنى چۈشىنىشنى ئىستىگەن ئىنسان ئۆلۈمنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ. ئۆلۈم مېنى ئىزدىنىشكە، تەپەككۇرغا ۋە بەدئىي ئىجادىيەتكە مەجبۇر قىلغان بىر ئۇلۇغ كۈچتۇر. بەزى ئوقۇرمەنلەردىن ماڭا مەكتۇپ كەلدى، ئۇلار مەكتۇپلىرىدا ماڭا: «سەن ئۆلۈمنى تولىمۇ چوڭقۇر چۈشەنگەن ئىنسانسەن» دېگەنىدى. مېنىڭ ھاياتىم — ئۆلۈم، زامان، سۆيگۈ، ئىنسان ۋە بارلىقتىن ئىبارەت بۇ بەش نۇقتا ئوتتۇرىسىدا داۋام قىلىپ كەلدى. بۇ بەش نۇقتا مېنىڭ ھاياتىمنى پۈتۈنلىگەن چۈشەنچىلىرىم ۋە تۈيغۇلىرىمدۇر...»[1]

بۈگۈنكى دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر مۇھىم نامايەندە، مەشھۇر قىرغىز يازغۇچىسى چىڭغىز ئايتماتوفمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۆلۈم ئېچىنى چوڭقۇر دەرىجىدە ئىپادە قىلدى. بولۇپمۇ، ئۇ 1970 ـ يىللاردىن كېيىن يازغان «ئاق پاراخوت»، «ئەسىردىن ئۇزاق بىر كۈن»، «ئەلۋىدا، گۈلسارى»، «قىيامەت» قاتارلىق چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلىرىدە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ رېئاللىقىنى، يەنى تراگېدىيىلىرىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈردى. «ئاق پاراخوت» تا يەتتە ياشلىق سەبىي بالىنىڭ بوۋىسىدىن بۇغا ئانا ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ

① «ئەزىز نەسىر 75 ياشتا»، ئىستانبول، 1990 ـ يىل، تۈركچە نەشرى، 50 ـ، 51 ـ بەتلەر.

بالىلىق ۋىجدانى بىلەن كۆز ئالدىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ بىر - بىرىنى زادىلا سىغدۇرالمىغانلىقى؛ ھازىرقى زامان كىشىلىرى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن بۇ «تاشلاندۇق بالا» نىڭ ئەڭ ئاخىر ئۆزىنى ئىسسىق كۆلگە تاشلاپ بېلىقلارغا قوشۇلۇپ يىراقلارغا ئۈزۈپ كەتكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ.

«ئالائىت قىياسى» دا ئەمدىلا بېلىقچىلىق ھاياتىنى باشلىغان قىرسىقنىڭ دېڭىزدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان ھالاكەتلىك كەچمىشى بىلەن پەرىزات بېلىق ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەت ئۆزئارا گىرەلەشتۇرۇۋېتىلىدۇ.

«قىيامەت» تە چەكسىز ئازابلىق كەچۈرمىشلەردىن كېيىن چۆچۈپ ئويغانغان بوستۇن ئۆلۈم ۋە رېئاللىقتىن تامامەن ھالقىپ پايانى يوق چەكسىزلىك ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ.

دېمەك، ئايتماتوفنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئۆلۈمگە بولغان مۇرەككەپ چۈشەنچىسى ۋە ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپادە قىلىدۇ.

11

ئۆلۈم — ھاياتتىكى ئوبيېكتىپ ھادىسە، ئۇ ھاياتنىڭ قارشى قىرغىقى. سەنئەت ھاياتنى ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك ئىپادە ئوبيېكتى قىلغانىكەن، مۇقەررەر يوسۇندا ئۆلۈمگە نىسبەتەنمۇ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. شۇڭا، سەنئەت ۋە پەلسەپىدە ئۆلۈمنىڭ ئىزچىل ئىپادە قىلىنىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس، ئەلۋەتتە، ھاياتقا ئوخشاشلا ئۆلۈممۇ ئىنسان ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ئوبيېكتىپ ئامىل. شۇڭا، ئادەمنى ئۆز مەقسىتى قىلغان سەنئەت، ئادەمنى ئىپادە قىلالايدىغان ھەر قانداق تېمىغا ئېتىبارسىز قارىمايدۇ.

ئۆلۈمنىڭ سەنئەتتە باشتىن - ئاخىر ئىپادە قىلىنىشى ۋە سەنئەتنىڭ ئۇنى ئىزچىل مۇھىم تېما سۈپىتىدە ئەكس ئەتتۈرۈشى ئۇنىڭ ئىنسانغا بولغان يۈكسەك مەسئۇلىيىتىنىڭ نەتىجىسى. چۈنكى سەنئەت ئىنسانىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئەمەس، سەگەك سېزىمدە تۇرۇپ ھالاكەت سىناقلىرىنى قوبۇل قىلىشقا، شۇ ئارقىلىق ئۆز ۋۇجۇدىكى تۇرلۈك ئۇمىدسىزلىكلەرنىي يوق قىلىشقا، ئۆزىدىكى كرىزىس تۇيغۇسىنى قامچىلاپ روھىنىي ئويغىتىشقا مەجبۇر قىلغان. سەنئەت يەنە ئۆزىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس بەدىئىي قۇدرىتىگە تايىنىپ ھالاكەت ۋە ئۆلۈم سىناقلىرى ئارقىلىق ئىنساندا مەڭگۈلۈك ۋە چەكسىز ھاياتلىق ئېنېرگىيىسى جۇغلاشقا چاقىرىق قىلىدۇ. شۇڭا، سەنئەت دەۋرىنىڭ قان تومۇرىغا شۇڭغۇپ كىرىپ ھەر قانداق زامان ۋە ھەر قانداق مىللەتكە ئورتاق ئېستېتىك زوق بېرەلەيدىغان مەردانە ناخشىلارنى ياڭرىتالايدۇ.

1995 - يىل مايى، ئۈرۈمچى

ئەفراسیاب کىم

— ئەفراسیابنىڭ تارىخىي يىلتىزى ۋە ئۇنىڭ ئالىپ ئەر توڭا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

1. تېمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

قاراخانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئىككى بۇيۇك ئەسەر — «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» دە، تۈركىي — تۈران خەلقلىرىنىڭ غايىۋى قەھرىمانى ئەفراسیاب ھەققىدە بىر مۇنچە بايانلار ئۇچرايدۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئەفراسیابنى تۈرك قوۋملىرىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ۋە زەبەردەست قەھرىمانى سۈپىتىدە ئۇلۇغلاپ، بىر مۇنچە شەھەرلەرنىڭ بىنا بولۇشىنى ھەمدە خان جەمەتى ئىشلىتىدىغان خاس ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئەفراسیابقا باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى يەنە «دىۋان» دا: «خان — تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى، ئەفراسیابنىڭ ئوغۇللىرىمۇ «خان» دەپىلىدۇ. ئەفراسیابنىڭ ئۆزى «خاقان» دەپىلىدۇ. بۇ نامنىڭ بېرىلىشى توغرىسىدا ئۇزۇن بىر ھېكايە بار»[1] دەپ

---

① ② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، 3 ـ توم، 215 ـ، 502 — 503 ـ بەتلەر.

يازىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «. . . تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەفراسىياب «تۇڭا ئالپ ئەر» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم» دېگەنلىكتۇر»② «. . . «تۇڭا ئالپ ئەر» ئەفراسىيابنىڭ ئۆزىدۇر»① دېگەن بايانلارنى كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەھمۇد قەشقەرى يەنە سۆز - ئاتالغۇلارنى ئىزاھلاش يۈزىسىدىن ئالپ ئەر تۇڭانىڭ قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرى تەسۋىرلەنگەن ۋە ئۇنىڭ ئۆلمىگە مەرسىيە ئوقۇلغان بىر قەھرىمانلىق ئېپوسىدىن نەمۇنىلەر كەلتۈرىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ يەنە بىر بۈيۈك مۇتەپەككۇرى، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئەفراسىيابنى تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ۋە تەڭداشسىز قەھرىمانى دەپ قارايدۇ ھەمدە بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى بايانلارنى كەلتۈرىدۇ:

276. بۇ تۈرك بەگلىرىگە سېلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىدىن ياخشىسى شۇلەر.

277. بۇ تۈرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك
توڭا ئالپ ئەر ئىدى بەختى بەلگۈلۈك.

278. ئىلىمدە بۈيۈك، كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.

279. ئىدى ئۇ سەرە - خىل زېرەك ئەر ئوغلان،
دۇنياغا زېرەك بولۇر ھۆكۈمران.

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - تۇم، 204 - بەت.

280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياب، بۇ ئەفراسىياب تۇتتى ئەللەر تالاپ.①

دېمەك، قاراخانىيلار دەۋرىدە ياشىغان ئىككىى زامانداش ئالىمنىڭ، بولۇپمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەفراسىياب ياكى تۇڭا ئالپ ئەر ھەققىدىكى ئۇچۇرلىرىدىن بىز بۇ ئوبرازنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى خەلق ئەدەبىياتىدا خېلى گەۋدىلىك ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە قەشقەر، بارچوق، بارمان، قازۇن، بارسغان، مەرۋى قاتارلىق قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ بىنا بولۇشىنى، خان، خاقان، خاتۇن، تېگىن، تارىم قاتارلىق قاراخانىيلار خان جەمەتى ئىشلىتىدىغان خاس نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئەفراسىياب ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا بېۋاستە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ.

ۋاھالەنكى، مەھمۇد قەشقەرىدىن بۇرۇنقى كۆك‌تۈرك ۋە ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئەفراسىياب ياكى ئالپ ئەر تۇڭا ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇماتلار قالدۇرۇلمىغان. قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىنكى تۈركىي مەنبەلەردە، جۈملىدىن چاغاتاي ئەدەبىياتىدا بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار بارغانسېرى ئازىيىپ بارغان. نەۋائى گەرچە ئۆزىنىڭ بەزى شېئىرىي مىسرالىرىدا ۋە «تارىخىي مۇلكى ئەجەم» ناملىق ئەسىرىدە ئەفراسىياب ھەققىدە توختالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ شەخسنى نۇقۇل ئىران تارىخ ئەنئەنىسى بويىچە يىراق قەدىمكى دەۋردە ئىرانلىقلارغا سورۇقچىلىق سالغان تۇران پادىشاھىى دەپلا قارىغان ھەمدە ئۇنىڭ تۈركىي رىۋايەتلىرىدىكى ئالپ ئەر تۇڭا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ھېچقانچە توختالمىغان.② ئەمما ئىران مەنبەلىرىدە ئەفراسىياب

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 97 ـ بەت.

② ئەلىشىر نەۋائى: «تارىخىي مۇلكى ئەجەم» ـ «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، تاشكەنت، 1967 ـ يىل نەشرى، 14 ـ توم، 191 ـ، 195 ـ بەتلەر.

ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئەسىرلەر بويى خېلى زور ئىزچىللىقنى ھاسىل قىلغان. ئىراندا مەيدانغا كەلگەن زوروئاستېر دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «ئاۋېستا» دا ئەفراسىياب تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ ھەمدە رەزىل كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى، يات قوۋملەرنىڭ (غەيرىي ئارىيان قوۋملىرىنىڭ) سەردارى سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ.① مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئاخىرى VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يازما خاتىرىگە ئېلىنغان قەدىمكى ئىرانىنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى — «باھادىر زەرېرگە مەرسىيە» (Ayatkar Zarerani) دە تۇران شاھى ئەفراسىيابنىڭ ئوغلى ئەرجاسپ (Arjasp) زەردۈشت دىنىنىڭ دۈشمىنى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ.② X ئەسىرگە كەلگەندە بۈيۈك پارس شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدە ئەفراسىياب ئوبرازىغا ناھايىتى كۆپ سەھىپە ئاجراتتى ھەمدە ئەفراسىيابنى ئىرانلىقلارغا تىنىمسىز سورۇقچىلىق سالغان قانخور تۇران شاھى، تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارس ئاپتورلىرى ئەفراسىياب ھەققىدە قەلەم تەۋرەتكەندە ئاساسەن فىردەۋسىنىڭ ئەندىزىسىنى قوبۇل قىلىشتى ۋە ئۇنى سەلبىي قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىقاردى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە ھەتتا بىر قىسىم تۈركىي ئاپتورلارمۇ مۇشۇ خىل ئەندىزىنى قوبۇل قىلدى. «ئاۋېستا» دىن تارتىپ تاكى «تۈركىي تىللار دىۋانى» مەيدانغا كەلگۈچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، ئىران ـ ئەجەم خەلقلىرى ئەفراسىيابنى رەھىمسىز تاجاۋۇزچى، قانخور شاھ سۈپىتىدە قاراپ، سەلبىي شەخس قىلىپ تەسۋىرلەپ كەلگەن بولسا، تۈركىي ـ تۇران خەلقلىرى

---

① «ئاۋېستا: زەمياد ـ ياشت»، تېھران، 1984 ـ يىل، پارسچە نەشرى، 8 ـ پارە، 56ـ، 64 ـ ئايەت.

② «پارس ئەپسانىلىرىدىن تاللانما»، جۇڭگو ئۆسمۈر بالىلار نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 86 ـ بەت.

ئۇنى ئۇلۇغ ئەجداد، مىللىي قەھرىمان سۈپەتىدە تەسۋىرلەپ ، گۈزەل داستانلارنى توقۇپ كەلدى. بۇ خىل ئەنئەنە فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەندى.

خوش، ئۇنداقتا، ئەفراسىياب بىلەن ئالپ ئەر توڭا بىر شەخسمۇ؟ مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل نام بىلەن ئاتالغان بۇ قەھرىمانىنى بىرلا كىشى دەپ قارىشىنىڭ سەۋەبى نەدە؟ ئىران مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىياب بىلەن تۈركىي مەنبەلىرىدىكى ئالپ ئەر تۇڭانىڭ كېلىپ چىقىشى، تارىخىي يىلتىزى ۋە ئۆزگىرىش جەريانىنى قانداق چۈشەندۈرۈش مۇمكىن ؟ . . .

مۇئەللىپ مەزكۇر ماقالىدە ئالدىنقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بايانلار ئارقىلىق ئۇيغۇر ـ تۈرك ۋە ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىكى ئۇچۇرلارنى ئۆزئارا گىرەلەشتۈرۈپ، ئەفراسىياب ياكى تۇڭا ئالپ ئەرنىڭ تارىخىي يىلتىزى، ئۆزگىرىش جەريانى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى يورۇتىدۇ ھەمدە مەزكۇر قەھرىمانىنىڭ تۈركىي ـ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تارىخشۇناسلىقى ۋە فولكلورىدا تۇتقان ئورنى، تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىدۇ.

2. ئەفراسىياب ھەققىدىكى ئوخشاش بولمىغان قاراشلار ۋە تەتقىقاتلارغا باھا

پارس ۋە تۈركىي مەنبەلىرىدە كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان تۇران شاھى ئەفراسىياب ھەققىدىكى مۇھاكىمىلەردە، ئەفراسىيابنىڭ ئەسلىي پروتوتىپى ۋە تارىخىي يىلتىزى توغرىسىدىكى تالاش ـ

تارتىشلار ھېلىغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. بۇ ھەقتىكى ئوخشاشمىغان قاراشلارنى يېغىنچاقلىغاندا تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ:

بىرىنچى، ئەفراسىياب ئىرانىنىڭ قەدىمكى ئەپسانىۋى خىرونوكىلىرى (تارىخىي مەنبەلىرى) دىن ئېلىنغان شەخس بولۇپ، ئۇنىڭ مەنبەسى مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى XII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا مەيدانغا كەلگەن زوروئاستىر دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «ئاۋېستا»غا بېرىپ تاقىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئوبراز ئىران خەلقىگە سورۇقچىلىق سالغۇچى سەلبىي شەخس سۈپىتىدە شەرقىي ئىران خەلقلىرىنىڭ ھەربىي سەركەردىسى بولۇپ قالىدۇ. شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى، جۈملىدىن ساكلار، ماساگېتلار، تۇخرىلار، باكتېرىيىلىكلەر، سوغدىلار قەدىمدە ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق ئىران ئېگىزلىكىدىن ئايرىلىپ تۇرغان بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا كۆچمەن يايلاق تۇرمۇشى كەچۈرگەن ھەمدە تۇران دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان. ئۇلار تارىختا كۆپ قېتىم ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئىران تەۋەسىدىكى تېرىم ئاھالىلىرىگە سورۇقچىلىق سالغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىران - تۇران ئۇرۇشى پارتلىغان. ئەفراسىياب ئەنە ئاشۇ تۇران نامى بىلەن ئاتالغان شەرقىي ئىران قوۋملىرىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ، ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى تۇركىي قوۋملىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ئەفراسىيابنىڭ ئىران ئەدەبىياتىدا ئىزچىل ھالدا سەلبىي قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشى ئۇنىڭ تۇركلەرنىڭ قەھرىمانى بولغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى تارىختا ئىرانغا كۆپ قېتىم مۇداخىلە قىلغان كۆچمەنچى شەرقىي ئىران قوۋملىرىنىڭ سەركەردىسى دەپ قارالغانلىقتىدۇر.

بۇ قاراشنى كۆپىنچە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئىران ئالىملىرى، شۇنىڭدەك جۇڭگولۇق تەتقىقاتچى ۋاڭ جىلەي

ئەپەندىلەر قۇۋۇەتلەيدۇ.①

ئىككىنچى، ئەفراسىيابنىڭ ئەسلىي پروتوتىپى گەرچە «ئاۋېستا» غا ئېرىپ تاقالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي ئوبرازىنىڭ قېلىپلىشىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈران قوۋملىرىنىڭ پائالىيىتى بىلەن، تېخىمۇ ئېنىقراقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، قەدىمكى دەۋرلەردە ئامۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا كۆچمەن تۈرمۇش كەچۈرگەن ساك، ماساگېت، تۇخار، سوغدى قاتارلىق قوۋملەر گەرچە بىر قىسىم تارىخچىلار تەرىپىدىن مۇجمەل ھالەتتىكى «شەرقىي ئىران مىللەتلىرى» دەپ قارالسىمۇ، ئەمما ئۇلار كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ ناھايىتى مۇھىم ئېتنىك تەركىبىنى تەشكىل قىلغان. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى، مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى، پسىخىك تىندۇرمىسى ۋە ناھايىتى مول بولغان ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن بىللە تۈركىي قوۋملەر توپىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. شۇڭا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى تۇر، تۈران، تۈركىي نامىلىرى بىلەن ئاتالغان خەلقلەر بىر زەنجىرگە باغلانغان ئورتاق گەۋدە بولۇپ، ئۇلارغا ئايرىم ئىرقىي ۋە مىللىي گەۋدە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىش ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يىراق قەدىمكى تارىخىدا تۈران نامى بىلەن ئاتالغان كۆچمەنچى قوۋملەر كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە تۈركىي قوۋملەرنىڭ تەركىبىگە سىڭىشىپ كەتكەن ھەمدە كېيىنكى مەزگىللەردىكى تۈركىي تىللىق تېرىم مىللەتلىرىنىڭ

---

① ئىران «دېۋخۇدا لۇغىتى» نىڭ «ئەفراسىياب» تېرمىنىغا قارالسۇن؛ «تاجىك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «ئەفراسىياب» تېرمىنىغا قارالسۇن، دۇشەنبە 1981 - يىل نەشرى؛ ۋالىخ جىلىي: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى توغرىسىدا» - «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، (خەنزۇچە)، 1994 - يىل، 4 - سان.

شەكىللىنىشىگە مۇھىم مەنبە بولغان. شۇڭا، ئەفراسىياب ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر گەرچە ئىرانىي مەنبەلەرگە، جۈملىدىن ئامۇ دەريالىق ئارقىلىق ئىران تېررىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەر — ساكلار، ماساگېتلار، تۇخارلار، سوغدىلارغا بېرىپ تاقالسىمۇ، لېكىن كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا تۈركىي سۆزلىتىلار بىلەن بېيىغان ھەمدە تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەدرىجىي تۈركلىشىش جەريانى ئەمەلىيەتتە ئەفراسىياب ھەققىدىكى ئەپسانە - رىۋايەت سۆزلىتىلىرىنىڭمۇ ئىران تېپىدىن ئاستا - ئاستا تۈركىي تېپىغا ئۆزگىرىش جەريانى بولغان. مەھمۇد قەشقەرى زامانىدا ئەفراسىيابقا دائىر ئېپوس پارچىلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەنلىكى، قاراخانىيلار بىلەن سالجۇقىيلار خان جەمەتىنىڭ ئۆز نەسەبىنى بېۋاستە ئەفراسىيابقا باغلىشى ھەمدە ئەفراسىيابنى تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەجدادى ۋە مىللىي قەھرىمانى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىشى دەل شۇنىڭ سەۋەبىدىندۇر.

بۇ قاراشنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى مەرھۇم ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە لى يۈڭ ئەپەندىلەر قۇۋۋەتلەيدۇ.①

ئۇچىنچى، ئەفراسىياب ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خاتىرىلەر گەرچە، يەھۇدىي، ئەرەبىي ۋە ئىرانىي مەنبەلەردە ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسلىي پروتوتىپى ۋە ئىپتىدائىي ئۇلگىسى قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۈملىدىن تۈركىي قوۋملەرنىڭ يىراق ئەجدادلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن.

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىسىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا»، «غەربىي يۇرت تاشكېسمىر سەنئىتى» (西域石窟艺术) ناملىق كىتابقا قارالسۇن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 458 - بەت؛ لى يۈڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئىككى مەنبەلىك كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» (维吾尔民族英雄史诗的二元化起源)، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 - يىللىق - سان (خەنزۇچە).

تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن ئالپ ئەر تۇڭا ئاملىق بۇ غايىۋى قەھرىمان دەل ئىران مەنبەلىرىدە تىلغان ئېلىنغان ئەفراسىيابنىڭ ئەسلى ئۇلگىسىدۇر ياكى تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئەسلىي تۈركىي مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن كېلىپ چىققان «تۇڭا ئالپ ئەر» ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي - تۈران خەلقلىرى بىلەن ئىران - ئەجەم خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان مەدەنىيەت دېئالوگى داۋامىدا «ئەفراسىياب» قا ئۆزگەرگەن. بۇ قاراشنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئىمىن تۈرسۈن ئەپەندى بۇنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: « ئەمدى ئىرانلىقلارنىڭ ‹تۇڭا ئالپ ئەر› نى ‹ئەفراسىياب› دەپ ئاتىغانلىقىغا كەلسەك، بۇنى مۇنداق پەرەز قىلىش مۇمكىن: بىرى ‹تۇڭا ئالپ ئەر› نىڭ تۈركىي تىلىدا ئىككىنچى تۈرلۈك ئاتىلىشى ‹ئەۋرەن ئەسىرى ئالپ› (ئالەمنىڭ قاپلان باتۇرى) بولۇپ، بۇ سۆز ئىران تىلىدا ‹ئەفرەس - ئالب› — ‹ئەۋراسالىپ› - ‹ئەفراسىياب› شەكلىگە تەدرىجىي ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن؛ يەنە بىرى، ئىران رىۋايەتلىرىدە ۋە ‹شاھنامە› دە، ‹تۇڭا ئالپ ئەر› نى ئۇرۇش ۋە جەڭنىڭ سىمۋولى قىلىپ كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىران تىلىدىكى ‹ئەفراس + يىب› (‹ئەفراس› سۆزى قالقان، توسۇق دېگەن مەنىلەرنى، ‹ياب› — ئوق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) دېگەن ئىككى سۆزدىن ياسالغان ئىسىم بارا - بارا ‹ئەفراسىياب› شەكلىگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن، ئەفراسىيابنىڭ قىزى ‹قاز› ‹شاھنامە› دە بولسا ‹فرنگىس› (فەرەنگەس) شەكلىدە يېزىلغان. بۇمۇ تۈركىي تىلىدىكى ‹ئۇرۇن قاز› (ئاق قاز) سۆزىنىڭ ئىران تىلىغا كىرىپ ‹ئەفرەن گاز› — ‹فەرنگەس› شەكلىگە ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك ‹شاھنامە› دىكى ئەفراسىيابنىڭ ئادەملىرى بارمان، پىران، خۇمان، گەرسۇەز، بەرزگەر، گۇلباد، پولاد، جەررە قاتارلىق كىشى ناملىرىمۇ ئەسلىدە تۈركىيچە ناملار بولۇپ، ئىران تىلىغا

كىرىپ ئۆزگىرىپ كەتكەن» .①

دېمەك، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى ئايرىم - ئايرىم مۇلاھىزە قىلغاندا، ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئاساسلىرى بولۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدە ئەفراسىياب ياكى ئالپ ئەر تۇڭادىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ مەسىلە ھەققىدىكى تۈرلۈك بەس - مۇنازىرىلەرگە سەۋەبچى بولۇپ كەلدى. بولۇپمۇ بىرىنچى خىلدىكى قاراشنىڭ ئىران تەتقىقاتچىلىرى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقشۇناسلىرىدىن بارتولد، ياپونىيە ئالىملىرىدىن ئابى تاكېئو، جۇڭگو تەتقىقاتچىلىرىدىن ۋاڭ جىلەي، خۇا تاۋ ئەپەندىلەر ئۆز تەتقىقاتلىرىدا ئىزچىل تەكىتلەپ كەلدى. بولۇپمۇ بارتولدنىڭ ئەفراسىياب ئەسلىدە قەدىمدە «تۈران» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ غايىۋى قەھرىمانى بولۇپ، تۈركلەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى، كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى بىلەن تۈركىي قوۋملەر خاتا ھالدا ئەفراسىيابنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى قىلىۋالغان②، دېگەن قارىشى ئىلىم ساھەسىدە نوپۇزلۇق قاراش سۈپىتىدە كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ، جۈملىدىن جۇڭگودىكى بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ بىر دەك قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ ئىلگىرىكى تەتقىقاتلىرىمدا بۇ قاراشقا بولغان مايىللىقىمنى ئىپادىلىدىم ھەمدە ئىلگىرى ئېلان قىلغان «مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى» ۋە «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئۇچ قېتىملىق يۇغۇرۇلۇش دولقۇنى»③ ناملىق ئىككى پارچە

---

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تاپقان» (ماقالىلەر توپلىمى)، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1990 - يىل نەشرى، 592 - 593 - بەتلەر.

② «بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى»، II توم، 2 - كىتابقا قارالسۇن؛ بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، 89 - 111 - بەتلەر.

③ ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى؛ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژورنىلى، 2000 - يىللىق 4 - سان.

ماقالەمده بۇ تېما ھەققده مەخسۇس توختىلمپ، ئەفراسيابنىڭ تۇركي قوۋملەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەنىدىم.

ئەپسۇسكى، مەزكۇر تېما ھەققده يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدىكى ئىزدىنىشلىرىم داۋامىدا ئەفراسياب ھەققىدىكى ئىلگىرىكى قاراشلارغا بولغان گۇمانىم بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. ئۆزۈمنىڭمۇ ئالدىراقسانلىق بىلەن رۇس شەرقشۇناسلىرىنىڭ كەسكىن ھۆكۈمىگە يەڭگىلىتەكلىك بىلەن ئەگەشكەنلىكىمنى، ئەفراسياب مەسىلىسىنىڭ ئۇنچىلىك ئاددي مەسىلە ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدىم.

دەرۋەقە، ئىلمىي تەتقىقات داۋاملىق تولۇقلىنىشقا، داۋاملىق ئىزدىنىشكە ۋە داۋاملىق چوڭقۇرلىشىشقا تېگىشلىك خىزمەت. ھەر قانداق بىر نوپۇزلۇق كۆز قاراش ياكى كەسكىن ھۆكۈمنىڭ ئىلىم ساھاسىدە مەڭگۈلۈك ھەقىقەت ھېسابلىنىشى ناتايىن، شۇ ۋەجدىن بارتولدتەك نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرىنىڭ ئەفراسياب ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىدا ساقلانغان بىر تەرەپلىمە قاراشلىرىنى قايتىدىن ئويلىنىش تامامەن زۆرۈر دەپ ئويلايمەن.

ئەمدى ئىككىنچى خىل قاراشقا كەلسەك، بۇ ھەقتە قەلەم تەۋرەتكەن بىر قانچىلىغان ئاپتورلارنىڭ (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، لى يۇڭ، قاتارلىقلارنىڭ) يېڭىچە قاراشلىرى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ بىردەك قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. چۈنكى، ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان ئەفراسياب ھەققىدىكى ئۆزگىچە قاراشلار بارتولد ۋەكىللىدىكى چوڭ ئېقىمنىڭ سۈر - ھەيۋىسى ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتتى. ئەمما ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەفراسياب ھەققىدىكى ئىلگىرىكى نوپۇزلۇق ھۆكۈملەرگە ئوخشىمايدىغان بۇ ئۆزگىچە قاراشلاردا خېلى زور ئىلگىرىلەشلەر بولغانىدى.

ئۇچىنچى خىل قاراشتا ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى تۇركىي، ئەرەبىي ۋە فارسىي مەنبەلەر ئاساسىدا، ئەفراسىياب نامى بىلەن ئاتالغان بۇ غايىۋى قەھرىمانلىق تۇركىي تىلىدىكى «تۇغا ئالپ ئەر» (ئەۋرەن ئەسىرى ئالپ) نىڭ ئىران تىلىغا كىرىشى ۋە فونىتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە، شەكىللەنگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ گەرچە ھازىرغىچە بولغان تەتقىقاتلار ئىچىدىكى يېڭى بىر قاراش بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى يەنىمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا تىلشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق ۋە مەدەنىيەتشۇناسلىق جەھەتلەردىن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

3. ئەفراسىيابنىڭ ئەسلىي پروتوتىپى ۋە ئىران ئەدەبىياتىدىكى تەرەققىياتى

ئەفراسىيابنىڭ ئىران ۋە تۇران خەلقلىرى مەنبەلىرىدە شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئاغزاكى ۋە يازما ئەدەبىياتىدا مەيدانغا چىقىشى ئۇزاق تارىخىي جەريانغا تۇتىشىدۇ. ئەفراسىيابنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پروتوتىپى شەرقىي ئىراندا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى X — XII ئەسىرلەر ئارلىقىدا مەيدانغا كەلگەن زوروئاستىر (Zoro—astra) دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدۇ. «ئاۋېستا» نىڭ «زەمياد ياشت» (Zamyad—yasht) بابىدا رەزىللىكتە ئۇچىغا چىققان ئەفراسىياب مۇقەددەس زوروئاستىر تەرىپىدىن ئىرانلىقلارغا بەخشەندە قىلىنغان «ئىلاھىي نۇر» نى قولغا چۈشۈرمەكچى بولىدۇ. ئەمما ئۇ بۇ مەقسىتىگە يېتەلمەيلا قالماستىن، بەلكى يەنە قاتتىق مەغلۇب بولىدۇ. «ئاۋېستا: زەمياد ياشت» تا بۇنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

[ئىلاھىي نۇر] پاك تەبىئەتلىك زوروئاستېرغا،
ھەم ئارىيان (ئىران) قوۋمىگە مەنسۇپ،
قارا نىيەت تۇرانى فەرەكراسيان (ئافراسىياب)
فەررا خ كارتى دەريا سىدىن [ئىلاھىي نۇر]نى تارتىۋالماقچى بولدى،
لېكىن ئۇنىڭ كىيىم سېلىپ، دەريا غا سەكرىگەنلىكىنى كۆردى.
فەرەكراسيانىنىڭ چاكىلىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن،
[ئىلاھىي نۇر] تېزلىك بىلەن -
فەررا خ كارتى دەريا سىدىن سەكرەپ چىقىپ،
خسرا ۋ كۆلىگە شۇڭغۇدى. ① (64 - 56 : 8)

يىراق قەدىمكى زاماندا ئىرانلىقلارنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان تۇران شاھى ئەفراسىيابنىڭ نامى «ئاۋېستا» دىن بۇيانقى ئىران مەنبەلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇچرايدۇ. ئەفراسىياب «ئاۋېستا» دا Frangrasyan ياكى Frangasyan، پەھلەۋى (Pahlawi) تىلىدا Afrasiyab ياكى Frasiyab، پارس تىلىدا Afrasiyab شەكلىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.② ئەفراسىيابنىڭ ئەسلىي ئۇلگىسى بولغان ياۋايى تەبىئەتلىك Frangrasyan «ئاۋېستا»نىڭ 8 - بابىدا سۇ ئاستىغا يوشۇرۇنغان «ئىرانىيلارنىڭ ئىلاھى نۇرى» (Airyanem — khvareno) نى قولغا چۈشۈرۈش يولىدا قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمايدۇ. مۇقەددەس ئىلاھىي نۇر ئىرانلىقلارغا مەنسۇپ بولۇشى بىلەن ياۋايى تەبىئەتلىك ئەفراسىياب مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتۇپ، زوروئاستېر دىنىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىگە ئايلىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەفراسىيابتىن ئىبارەت

---

① «ئاۋېستا»نىڭ «زەمياد ياشت» قىسمى. 8 - باب، 56 -، 64 - بۆلەكلەرگە قارالسۇن؛ يۈەن ژېنچى: «ئىككى مەنبەلىك ئىلاھ قارىشى — قەدىمكى پارسلارنىڭ دىنىي ئەپسانىلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 242 -، 243 - بەتلەر.

② يۈەن ژېنچى: «ئىككى مەنبەلىك ئىلاھ قارىشى — قەدىمكى پارسلارنىڭ دىنىي ئەپسانىلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، 222 - بەت.

ئەپسانىۋى تۈسى قويۇق بولغان بۇ ئوبرازنىڭ تارىخىي يىلتىزى ئىنتايىن قەدىمىي بولۇپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا زوروئاستىر دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى جەريانىدىكى كۆچمەنچى قوۋملەر بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى كۆرسەتتىكى، «ئاۋېستا» نىڭ ئەڭ قەدىمىي قىسمى بولغان «ياشت» (Yasht) بۆلىكى شەرقىي ئىران بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ھەمدە قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپلىگەن تاغ - دەريالىرىنى ۋە ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن. تۇران شاھى ئەفراسىياب ھەققىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي ئۇچۇرلارمۇ «ئاۋېستا» نىڭ مۇشۇ بۆلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇنداقتا تۇران شاھى بولمىش ئەفراسىياب نېمە ئۈچۈن «ئاۋېستا» دىن باشلاپلا ئىران مەنبەلىرىدە قانخور تاجاۋۇزچى، ئىرانلىقلارنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى سۈپىتىدە سەلبىي قەھرىمان بولۇپ قالىدۇ؟

ئەفراسىيابنىڭ دەسلەپكى پروتوتىپى بولغان «ئاۋېستا» دىكى Frangrasyan ئىرانلىقلار بىلەن قارشىلاشقۇچى سەلبىي ئوبراز سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشىدا، قەدىمكى ئىرانىنىڭ ئولتۇراق ئاھالىلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەنچى قوۋملەر ئوتتۇرىسىدىكى تارىختىن بۇيانقى زىددىيەت - توقۇنۇشلار ئارقا كۆرۈنۈش بولغانىدى. ھەممىگە مەلۇمكى، مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا ئات ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياكى ئېنگىلىسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا« تۇران تۆزلەڭلىكى» دە كۆندۈرۈلدى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ۋە جەڭدە ئىشلىتىلىشى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشايدىغان ساك، ماساگېت، تۇخار قاتارلىق قوۋملەر جەڭ ئاتلىرىغا تايىنىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئولتۇراق تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان

ئىرانلىقلارغا زور تەھدىت سالدى. ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ تىپتىكى كۆچۈشى ئىران بىلەن ھىندىستاندىكى تېرىم خەلقلىرىنىڭ تارىخىغا زىلزىلە ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن «ئاۋېستا» دىن باشلاپلا سەلبىي شەخس سۈپىتىدە قارىلىپ كەلگەن ئەپسانىۋى قەھرىمان ئەفراسىياب ئىرانلىقلارنىڭ نەزىرىدە ئاستا ـ ئاستا ئىرانغا سوروقچولۇق سېلىۋاتقان كۆچمەن قوۋملەرنىڭ، جۈملىدىن تۇرانلىقلارنىڭ ئۇرۇشخۇمار خاقانىغا ئۆزگىرىشكە باشلىدى. تۇران نامى بىلەن ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئىرانغا بولغان تەھدىتى زورايغانسېرى، غايىۋى قەھرىمان ئەفراسىيابنىڭ ئىرانلىقلارنىڭ نەزىرىدىكى سەلبىي ئوبرازىمۇ بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئولتۇراق ھايات كۆچۈرىدىغان يەرلىك ئىرانلىقلار ئەفراسىيابنىڭ سەلبىي ئوبرازى ئۈستىگە يەنە زوروئاستېر دىنىنىڭ دۈشمىنى، رەزىللىك ۋە قاراڭغۇلۇقنىڭ سىمۋولى بولمىش بىر قاتار سەلبىي سۈپەتلەرنى قوشتى.

مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئاخىرى VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىراندا يازما خاتىرىگە ئېلىنغان «باھادىر زەرىرگە مەدھىيە» ناملىق مەشھۇر قەھرىمانلىق ئېپوسىدا، ئەفراسىيابنىڭ ئوغلى ئەرجاسىپ («ئاۋېستا» تىلىدا Arejataspa، پەھلەۋى تىلىدا Arjasp، پارس تىلىدا Arjasb دەيىلىدۇ) زەردۈشت دىنىنىڭ دۈشمىنى، ساختىپەس تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. خۇددى يۇەن ۋېنچى ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئىراني قوۋملىرىنىڭ ئاساسلىق دۈشمىنى بۇ ۋاقىتتا ئاجايىپ غەلىتە جىن ـ شايتانلاردىن تەدرىجي ئۆزگىرىپ، ئىرانغا سوروقچىلىق سېلىۋاتقان يات قوۋملەرنىڭ سەركەردىلىرى بىلەن ئالماشقانىدى. ناۋادا دەسلەپكى جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ ئوبرازىنى ئۇروقداشلىق جامەسى دەۋرىدىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت كۈچلىرىنىڭ سىمۋولى دەپ قارىساق، ئۇ چاغدا، ئەفراسىيابنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ

ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىرانلىقلار بىلەن تىنىمسىز ئۇرۇشلارنى قىلغان يات قوۋملەرنىڭ ۋەكىلى دېيىشكە بولاتتى. زوروئاستىر دىنىدىكى كاھىنلارنىڭ نەزىرىدە غەيرىي ئىراني قوۋملەر — چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئارىيان قەبىلىلىرى دەل ئەھرىمەن دېۋىنىڭ تەۋىنغۇچىلىرى ۋە يات دىندىكى ئازغۇن بەندىلەر ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئۇلار بىلەن تىركىشىش ۋە كۈرەش قىلىش دەل زوروئاستىر دىنىدىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ مەڭگۈلۈك زىددىيىتىنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدۇر»①

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىرانلىقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كۆچمەنچى يات قوۋملەرنىڭ ۋەكىلى بولمىش ئەفراسىياب ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بىر تاجاۋۇزچى سەركەردىلا ئەمەس، بەلكى يەنە زوروئاستىر دىنىنىڭ دۈشمىنى، قاراڭغۇلۇق ۋە رەزىللىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئەپسانىۋى قەھرىمان بولۇپ قېلىپلىشىدۇ.

ئەفراسىيابنىڭ ئەسلىي پروتوتىپى بولغان «ئاۋېستا» دىكى سەلبىي شەخس Frangrasyan دىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەپسانىۋى ئوبرازىنىڭ قەدىمكى ئىران مەنبەلىرىدە تەدرىجىي قېلىپلىشىشىغا قەدەر، ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلغان ئىككى چوڭ خەلقنىڭ ـ ئىرانلىقلار بىلەن تۇرانلىقلارنىڭ تارىخىي زىددىيىتىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغانىدى. بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈشكە يەنە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنىڭ نىسبەتەن ئىلغار بولغان تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ياۋايى جەسۇرلۇققا تويۇنغان ئات ئۈستى مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز توقۇنۇشلارمۇ مۇجەسسەملەشكەنىدى. شۇڭا، ئەفراسىياب ئوبرازى ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىنلا ئىران بىلەن تۇراندىن ئىبارەت ئوخشىمىغان تېررىتورىيىدىكى خەلقلەردە

① يۈەن ژېنچى: «ئىككى مەنبەلىك ئىلاھ قارىشى — قەدىمكى پارسلارنىڭ دىنىي ئەپسانىلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، 222 ـ بەت.

ئوخشاشمىغان خاراكتېرگە ۋە ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە ئىدى. ئۇ ئىرانلىقلارنىڭ نەزىرىدە قانخور تاجاۋۇزچى ۋە زەردۇشتلۇقنىڭ دۇشمىنى ھېسابلانغىنى بىلەن ئامۇ دەريا سىنىڭ بۇ قېتىمدىكى تۇران چۆللۈكلىرىدە چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرۈپ، كېيىنچە تەدرىجىي ئولتۇراقلاشقان ساك، ماساگېت، توخرى، سوغدى قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەردە ھەمدە كېيىنچە تۈرك گەۋدىسىگە ئويۇشقان بارلىق خەلقلەردە مىللىي قەھرىمان، يېڭىلمەس سەركەردە سۈپىتىدە مەدھىيىلىنىپ كەلگەنىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە پارس ۋە تۈركىي ئەدەبىياتىغا كەڭ تۈردە ئومۇملىشىپ كەتكەن كەيخىسراۋ (Kai—Hisraw)، دارا (Darius)، خسراۋ پەرۋىز (Hisraw Parweez) قاتارلىق بىرقاتار تارىخىي ۋە بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ پارس ئەدەبىياتىدا مەدھىيىلىنىشى، تۈركىي ئەدەبىياتىدا بولسا سەلبىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىشىمۇ دەل شۇ سەۋەبتىن بولغان.

X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە بۇيۇك پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ گىگانت ئەسىرى «شاھنامە» نى يورۇقلۇققا چىقاردى. فىردەۋسى ئۆز زامانىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا كەڭ تارقالغان ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخىي ۋە غايىۋى ئىش ـ ئىزلىرى ھەققىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ۋە تەزكىرە ـ يىلنامىلەر ئاساسىدا ئىران شاھلىرىنىڭ سەلتەنەت تارىخى ۋە قەھرىمانلىق ئىش ـ ئىزلىرىنى ئېپوس شەكلى بىلەن يېزىپ چىقتى. بولۇپمۇ ئەپسانىۋى قەھرىمان ئەفراسىيابنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى زور دەرىجىدە قېلىپلاشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقتىكى كۆپلىگەن قەلەمكەشلەر ئەفراسىياب ئوبرازى مەسىلىسىدە ئاساسەن دېگۈدەك «شاھنامە» نىڭ ئەندىزىسىنى قوبۇل قىلدى. فىردەۋسى «شاھنامە» دە ئىرانىنىڭ يىراق قەدىمكى ئەپسانە ـ راۋايەتلىرىنىڭ ئەندىزىسى بويىچە ئەفراسىيابنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىرانىنىڭ قەدىمكى

پادىشاھلىرىدىن فېرىدۇن (Fereedon) نىڭ ئىككىنچى ئوغلى Tur نىڭ نەسەبىگە باغلايدۇ. چۈنكى ئىرانلىقلار بىلەن تۇرانلىقلار (كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە تۈركىي قوۋملەر) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئەسلىي مەنبەسى دەل فېرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلى يەنى سەلىم (Salim)، تۇر (Tur) ۋە ھىلاج (Hillaj) ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتىن باشلانغانىدى.

«شاھنامە» دىكى بايانلاردىن قارىغاندا، ئىران پادىشاھى فېرىدۇن قېرىغاندا پۈتۈن مەملىكەتنى ئۈچ ئوغلىغا تەقسىملەپ بېرىدۇ. چوڭ ئوغلى سەلىمگە رۇم (Rome) ۋە مەغرىب ئەللىرىنى، ئوتتۇرانچى ئوغلى تۇرغا تۇران (ئامۇ دەرياسىنىڭ شەرقى) ۋە چىن مەملىكەتلىرىنى، كەنجى ئوغلى ھىلاجغا ئىراننى بۆلۈپ بېرىدۇ. ئەمما چوڭ ئوغۇللاردىن سەلىم بىلەن تۇر بۇنىڭغا رازى بولماي، بىرلىكتە سۈيىقەست پىلانلاپ ھىلاجنى ئۆلتۈرىدۇ. كېيىن ھىلاجنىڭ نەۋرىسى مەنۇچېھىر (Manuchehr) تۇرنى ئۆلتۈرۈپ ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ قىساسىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىرانلىقلار (ھىلاجنىڭ ئەۋلادلىرى) بىلەن تۇرانلىقلار (تۇرنىڭ ئەۋلادلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي خاراكتېرلىق ئاداۋەت ۋە ئۇرۇش ـ جېدەللەر رەسمىي باشلىنىدۇ. ئەنە ئاشۇ قوشنا ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى تۇرنىڭ ئەۋلادى بولغان ئۇرۇشخۇمار تۇران شاھى ئەفراسىياب مەيدانغا چىقىرىدۇ.

فىردەۋسى يەنە «شاھنامە» دە مەزكۇر يازما ئېپوسنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ تەسىرلىك سەھىپىلىرى ھېسابلانغان ھىلاج تراگېدىيىسى (ھىلاجنىڭ تۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى)، سوقراب تراگېدىيىسى (سوقرابنىڭ ئۇقۇشماسلىقتىن ئۆز ئاتىسى رۇستەم تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى)، سىياۋۇش تراگېدىيىسى (سىياۋۇشنىڭ ئۆگەي ئانىسى، خانىش سۈدابە تەرىپىدىن توھمەتكە ئۇچرىشى، ئامالسىزلىقتىن تۇرانغا قېچىپ بېرىپ

پاناهلىنىشى ۋە ئاخىردا ئەفراسىيابنىڭ قولىدا ئۆلۈشى) ۋە ئىسفەندىيار تراگېدىيىسى (ئىسفەندىيارنىڭ ئىران قەھرىمانى رۇستەم تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى) قاتارلىق تۆت چوڭ تراگېدىيىنىڭ سەۋەبىنى تۇر (Tur) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى بولغان تۇران شاھى ئەفراسىيابقا باغلايدۇ. «شاھنامە» دە ئىرانلىقلارنىڭ بېشىغا كەلگەن سانسىزلىغان كۈلپەت ۋە ئۇرۇش - جېدەللەرنىڭ پەردە ئارقىسىدا ھامان ئۇرۇشخۇمار تۇران شاھى ئەفراسىياب ۋە ئۇنىڭ ياۋۇز تەبىئىتى ئايان بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، فىردەۋسى «شاھنامە» دە ئەفراسىيابنىڭ سەلبىي ئوبرازىنى ناھايىتى كەڭ سەھنە ئىچىدە تولۇق ياراتتى ھەمدە ئىران ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى جەمبىرىكىگە ئەفراسىيابنىڭ سەلبىي ئەندىزىسىنى تىكلەپ بەردى. ئەفراسىيابتىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ ۋە قوش ياقلىمىلىققا ئىگە بۇ ئوبراز «ئاۋېستا» دىن «شاھنامە» گىچە بولغان ئىران ئەدەبىياتىدا ئەنە شۇنداق جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى ۋە ئاستا - ئاستا قېلىپلاشتى.

4. تۈركىي ئەدەبىياتىدا ئەفراسىياب ئوبرازى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى

قەدىمكى ئىران مەنبەلىرى ۋە يازما ئەدەبىياتىدا ئىزچىل ھالدا سەلبىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ كەلگەن ئەفراسىياب قانداق قىلىپ تۈركىي ئەدەبىياتىدىكى ئادالەتلىك پادىشاھ ۋە مىللىي قەھرىمانغا ئايلىنىپ قالدى؟ ئەفراسىيابنىڭ تۈركىي ئەدەبىياتىدىكى يىلتىزى، تارىخىي ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى شۇنىڭدەك ئۆزگىرىش ۋە قېلىپلىشىش جەريانى زادى قانداق؟

ئەمەلىيەتتە، ئەفراسىيابتىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ ئەپسانىۋى قەھرىمانىنىڭ تۈركىي ئەدەبىياتىدا پەيدا بولۇشى ۋە

قېلىپلىشىشى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانغا ۋە كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە، چۈنكى ئەفراسىياب ئوبرازىنىڭ تارىخىي قاتلىمى بىۋاستە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۈركلىشىش جەريانىغا بېرىپ تاقىلىدۇ. ئىلگىرى تارىخشۇناسلار «شەرقىي ئىران مىللەتلىرى» دەپ ئاتىغان ساك، ماساگېت، توخرى ۋە سوغدى قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە بارغانسېرى زورىيىپ بارغان تۈركىي ئېتنىك گەۋدىسىگە قوشۇلۇپ كېتىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەدرىجى تۈركلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئەفراسىياب ئوبرازىمۇ تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ گۈلتاجىغا ئايلاندى. مەھمۇد قەشقەرى زامانىدا ئەفراسىيابقا دائىر بىر ئېپوس پارچىلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنلىكى ھەمدە قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ ئۆز نەسەبىنى ئەفراسىيابقا باغلىشى، ئەمەلىيەتتە ئەفراسىياب ھەققىدىكى قەھرىمانلىق ئېپوسىنىڭ تۈركىي ئەدەبىياتىدا خېلى زامانلار ئىلگىرىلا پەيدا بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما ئەفراسىيابنىڭ تۈركىي ئەدەبىياتىدا پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ يەردە مۇنداق ئىككى مەسىلىنى، يەنى بىرىنچىدىن، تۇران بىلەن تۈركىي قوۋملەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى؛ ئىككىنچىدىن، ئەفراسىياب بىلەن ئالپ ئەر تۇڭانىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇ ئىككى مەسىلە مەزكۇر تەتقىقات تېمىسى ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۇران بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە نازۇك مەسىلە بولۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان تۈرلۈك بەس - مۇنازىرىلەرنى قوزغاپ كەلدى. بولۇپمۇ تۇران بىلەن تۈركلەر ئەسلىدە مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، كېيىنچە تارىختا خاتا ھالدا بىر خەلق سۈپىتىدە قارىلىپ كەلگەن دېگەن قاراش ئىلىم ساھەسىدە

ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ كەلگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەفراسىيابنىڭ تۇركىي ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈشمۇ قىيىن بولۇپ كەلدى. ئىلگىرى مەنمۇ مۇشۇ خىل قاراشنىڭ تەسىرىدە تۇران بىلەن تۇركلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە گۇمانىي نەزەر بىلەن قاراپ كەلگەنىدىم. ھالبۇكى، بارغانسېرى تولۇقلىنىپ كېتىۋاتقان تارىخىي ماتېرىياللار ۋە يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرى تۇران بىلەن تۇركلەر مۇناسىۋىتىنىڭ قانداقتۇر بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتسىز، يەككە - يېگانە ھالەت بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت ئىرقلار ئارىلىشىپ كەتكەن بۇ بەلباغدا بىر پۈتۈن گەۋدە ئىچىدىكى زەنجىرسىمان مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرمەكتە.

«كېمبىرىج ئىران تارىخى» دا: «تۇران بىلەن تۇركلەر ئەسلىدە مۇناسىۋەتسىز ئىدى. لېكىن مىلادىيە VI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن تۇركلەر پارس تىلى مىللەتلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. شۇنىڭ بىلەن تۇران دېگەن سۆز ئاستا - ئاستا كىشىلەرنىڭ يادىغا كېلىدىغان بولۇپ قېلىپ، يېڭى كەلگەن بۇ مىللەتنى خاتالىشىپ ئاشۇنداق ئاتايدىغان بولۇپ قالغان.»[1] دەپ يازىدۇ. بارتولد قاتارلىق رۇس شەرقشۇناسلىرىمۇ ئۆز تەتقىقاتلىرىدا يۇقىرىقى قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ ھەمدە ئەفراسىيابنىڭ ئەسلىدە شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن ئەپسانىۋى قەھرىمان ئىكەنلىكىنى، كېيىنچە بۇ يەرگە يەرلەشكەن تۇركلەرنىڭ خاتا ھالدا ئەفراسىيابنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىسى دەپ قارىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ ھەمدە قاراخانىيلار خان جەمەتى بىلەن سالجۇقىيلار (Saljuq) خان جەمەتىنىڭ ئەفراسىيابقا

---

① ئېھسان يارشاتار، R.N فرېي باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «كېمبىرىج ئىران تارىخى»، لوندون، 1983 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، II توم، I كىتاب، 17 - بەت.

بولغان ئالاهىده قارىشىنى مىسال كەلتۈرىدۇ.[1] ۋاك جىلەي ئەپەندىمۇ بارتولدنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ پارس يىلنامىچىلىكىنىڭ تەسىرىدە ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى تارىخىنى ئۇنتۇپ كەتكەنلىكىنى، بەلكى خاتا ھالدا ئەفراسىيابنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ قارىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ...[2]

ۋاھالەنكى، يۇقىرىقى كىشىلەرنىڭ قاراشلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلساق، ئەفراسىيابنىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ مەسىلىگە بىر تەرەپلىمە ھۆكۈم قىلغانلىقىنى، خۇددى ياپونىيە ئالىمى ئابى تاكېئو (Abi Takeo) ئېيتقاندەك: «بۇنداق ئاددىي ھالدا چىقىرىلغان يەكۈننىڭ ئەمەلىيەت بىلەن ئەسلا چىقىشالمايدىغانلىقىنى»[3] چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ئىنتايىن مۇرەككەپ بىر مەسىلە. ئۇنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك جەريانىغا كۆپلىگەن سىرلار يوشۇرۇنغان. گەرچە ئىسلام ساھەسىدە تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەڭ بالدۇر بولغاندىمۇ مىلادىيە V ئەسىر بىلەن چەكلىسەمۇ، لېكىن نۆۋەتتىكى يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرىنىڭ خېلىلا بالدۇر باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەرمەكتە. ئىران مەنبەلىرى تەمىنلىگەن يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، Turan ئاتالغۇسى بىلەن Turk ئاتالغۇسىنىڭ يىلتىزىنىڭ ئوخشاشلا Tur سۆزىدىن تۈرلىنىپ چىققانلىقى مەلۇم. ئىران قان سىستېمىسىدىكى فرانسىيە ئالىمى

---

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 89 ـ ، 111 ـ بەتلەر.

② ۋاك جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1994 ـ يىلىنىڭ 4 ـ سان.

③ ئابى تاكېئو (ياپونىيە): «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 296 ـ بەت.

ئەلى مازاھىرى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدا ‹تۈرك› دېگەن سۆز ‹ساك ـ سېكىتاي› دېگەن سۆز بىلەن مەنداشلىققا ئىگە. ‹ئاللاغا ئىشەنمەيدىغانلار› دېگەن مەنىدىكى ‹تۈرك› ئاتالمىسى يەنە غەيرىي ئىرانىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. Türk ياكى Turukسۆزىنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى k بىر خىل ئىگىلىك كېلىش رولىنى ئويناپدىغان تاۋۇش سۈپىتىدە ئوتتۇرا قەدىمكى زامان ئىران تىلىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان. بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى شەكلى Tuyriu بولۇپ، Turu سۆزىدىن تۈرلىنىپ چىققان سۈپەت سۆزىدۇر. بۇ خۇددى Sainaya (جۇڭگولۇق) سۆزىنىڭ Sin دىن، Hindava (ھىندى) سۆزىنىڭ Hindu دىن، Sairima (سېرىب) سۆزىنىڭ Sarm دىن تۈرلىنىپ چىققانلىقى بىلەن تامامەن ئوخشاش ھادىسە. تۈركلەرنىڭ پائالىيەت ماكانى بولغان تۈران (Touran) پۈتكۈل شىمالىي ئاسىيا ياكى ئالدى ئاسىيانى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ پارس تىلىدا ھەم ئەرەب تىلىدا نېمە ئۈچۈن ‹تۈرك› سۆزىنىڭ ناھايىتى كەڭ مەنىدىكى ‹غۇزلار›، ‹سېكىتايلار›، ‹غەيرىي دىندىكىلەر› شۇنىڭدەك كەمسىتىش مەنىسىدىكى ‹كافىرلار› دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىدۇر». ①

ئەلى مازاھىرى ئەپەندى يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تۈران يېپەك يولىدىكى ئامۇ دەريا‌سى بىلەن يىراق شەرق ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىلگىرى بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى بولغان Tour/Tuiriu (‹ئاۋېستا› غا قاراڭ) نىڭ توخرىلارنى، يەنى خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى 月氏人 نى كۆرسىتىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن». ②

① ئەلى مازاھىرى (فرانسىيە): «يېپەك يولى — جۇڭگو ـ پارس مەدەنىيەت ئالاقىلىرى تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1993 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 371 ـ، 140 ـ بەتلەر.

② ئەلى مازاھىرى (فرانسىيە): «يېپەك يولى — جۇڭگو ـ پارس مەدەنىيەت ئالاقىلىرى تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1993 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 371 ـ، 140 ـ بەتلەر.

ئېنگېلس هەمدە ئامېرىكا ئالىمى مورگان قاتارلىقلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى خەلقلىرىنى Turania ياكى Turanian نامىلىرى بىلەن تىلغا ئالىدۇ.① شۇنىسى ئېنىقكى، قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ۋە ئەرەب مەنبەلىرىدە Turanسۆزى بىلەن Turk سۆزلىرىنىڭ ئوقۇمى خېلى بۇرۇنلا ئارىلىشىپ كەتكەن ياكى ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولغان. ئېھتىمال بۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. «تۇران» سۆزى قەدىمكى پارس ۋە تۈركىي تىللىرىدا Tur، Tura ، Turan شەكلىدە، يۇنان ۋە لاتىن تىللىرىدا Turanian شەكلىدە ئۇچرايدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدە بۇ تۈردىكى يەر نامىلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. يالغۇز قۇمۇل رايونىدىلا «تۇر» ۋە «تۇرا» سۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان يەر نامىلىرىدىن يۈزدىن ئارتۇقراقى ساقلانماقتا. بەزى تەتقىقاتچىلار Tur ۋەTura سۆزلىرىنى قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىكى Tängriسۆزىدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ. ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا Tängri سۆزى tur ياكى tura شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. تېخىمۇ ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، قەدىمكى سۇمېر (Somer) ، ئاككاد (Akkad) تىللىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈكلەردە Tängri سۆزى Dingir دەپ يېزىلغان.② بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، Turan ، Turk ۋە Tängri سۆزلىرى قەدىمكى سۇمېر، ئاككاد تىللىرى، «ئاۋېستا» ۋە باشقا ھىندى ـ ئىران مەنبەلىرى شۇنىڭدەك قەدىمكى ھۇن، تۈرك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەنبەلىرىدە مۇئەييەن باغلىنىشقا ۋە يىلتىزداشلىققا ئىگە.

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»؛ مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، سودا نەشرىياتى، 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 63 ـ بەت.

② لى جىڭ: «ھېتىت مەدەنىيىتى ۋە سىرتقى ئەللەر مەدەنىيىتى»، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 47 ـ بەت.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى خەلقلەردىن ئارىيانلار (Aryan) ياكى تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، ساك (Saca)، ماساگېت (Masaget)، توخار (Tochari) ۋە سوغدى (Soğdi) قاتارلىق قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تۇركلەر بىلەن زادى قانداق مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئەفراسىياب مەسىلىسىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ئەفراسىيابنىڭ تۇركي ئەدەبىياتىدا كۆرۈلۈشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ تۇركي قوۋملەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كېتىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. ئىلگىرىكى تەتقىقاتلار ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركي تىللىق مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ بوستانلىقلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى مەسىلىسىدە بىرلا مەنبەنى، يەنى موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن كۆك تۇرك (突厥) بىلەن ئۇيغۇر (回纥) قوۋملىرىنىلا تەكىتلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ئاريان تىپىدىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئوينىغان رولىغا سەل قارىدى. ھەتتا ئۇلارنى بىر - بىرىگە قارىشى ھەم مۇناسىۋىتى يوق دەپ قاراپ كەلدى. بۇ ھال ئەفراسىيابقا ئوخشاش بىرمۇنچىلىغان مۇرەككەپ تېمىلارنى يېشىشتە زور قىيىنچىلىقلارنى پەيدا قىلدى. چۈنكى تۇركي قوۋملار ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن كۆپلىگەن ھادىسىلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇركلىشىشى جەريانىدا، يەنى تۇران تۇزلەڭلىكىدىكى بىرمۇنچىلىغان غەيرىي تۇرك قوۋملەرنىڭ تۇركي ئېتنىك گەۋدىسىگە يۇغۇرۇلۇپ كېتىشى داۋامىدا شەكىللەنگەن.

شۇڭا ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ساكلار جۈڭگو يىلنامىلىرىدە 塞人، 塞种人، بۇددا نوملىرىدا Saca دەپ خاتىرىلەنگەن. ماساگېتلارنى ئۇلۇغ ساكلار، ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونىنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۇران

تۇلەڭلىكى دەپ قارىغۇچىلار بار. سىكىف ـ سىبىكىتاي (Scythia) لار ئاريانلارنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تارمىقى سۈپىتىدە ساكلار بىلەن يىلتىزداش ئاھالە ئىدى. تۈرك ئىبارىسى ئىككى مەنىدە — قەدىمكى تۇران ـ ساكلار مەنىسىدە، يەنە كۆك تۈرك ئاھالە مەنىسىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئاشىنا ساكلىرى (Ashina — Saca) ئاشىدى (As — i — d) موڭغۇلوئىد ئاھالىلىرى بىلەن ئالتاي ئەتراپىدا قوشۇلۇپ تۈرك نامىدا ئىككىلەمچى تۇرانىيلارنى — بىز ھازىر چۈشىنىۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنى شەكىللەندۈرگەن. قوشۇلۇشتىكى قانداشلىق ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسى پەرقىگە قاراپ تۈركىي خەلقلەر ئىككى چوڭ تۈرگە — ئۇيغۇر ـ ئوغۇز ۋە قىپچاقلارغا بۆلۈنۈپ كەلمەكتە. ساك ئاسىللىرى ئۇستۇن بولغان تۈركۈمدە مۇقام فولكلورى ۋە تۈركىي ئاروز شېئىرىيىتى تەرەققىي قىلغان». ①

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان، تۇران دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان قەدىمكى خەلقلەر بىلەن تۈركىي قوۋملەر ئۇچرىشىشقا باشلىغان يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئەفراسىيابنىڭ سىرلىق ئوبرازىمۇ تۈركىي ئەدەبىياتىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان. شۇڭلاشقا ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق ئىران بىلەن تۇتۇشۇپ تۇرغان تۇرانىيلار (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى خەلقلەردىن ساكلار، ماساگېتلار، تۇخارلار، سوغدىلار ۋە باشقىلار) ئىجادىيىتىدە مەدھىيىلەنگەن تۇران شاھى ئەفراسىيابنىڭ ئىجابىي ئوبرازى كېيىنچە تۈركىي ئەدەبىياتىدىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ۋە شۇ پېتى ۋارىسلىق قىلىنغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، تۇران بىلەن تۈركلەر ئەمەلىيەتتە يېقىن قانداشلىققا ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بىر ـ بىرىگە ۋارىسلىق

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 32 ـ بەت.

قىلىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە. خۇددى تاجىك ئالىمى باباجان غاپۇروۋ يازغىنىدەك: «بارلىق شەرقىي ئىران قوۋملىرى كېينىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تەركىبىي قىسمىغا سىڭىپ كەتتى. ئۇلار يالغۇز تاجىكلارنىڭلا ئېتنىك تەركىبىنى ھاسىل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭمۇ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا شەرقىي ئىران قوۋملىرى بىلەن يايلاق ھاياتى كەچۈرگەن تۇرك قەبىلىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن قوشنا بولۇپ كەلگەن.»①

شۇ سەۋەبتىن ئىران ئەدەبىياتىدا فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئىران مەنبەلىرىدە تۇران ئۇقۇمى بىلەن تۇرك ۋە تۇركىي ئوقۇملىرى بىر - بىر بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ۋە بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىنغان. فىردەۋسىمۇ مۇشۇ ئەندىزە بويىچە تۇران پادىشاھى ئەفراسىيابنى تۇركلەرنىڭ قەھرىمانى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ ۋە ئۇنى ئىرانلىقلارغا قارشى قىلىپ قويىدۇ. «شاھنامە» دىكى:

ئەفراسىياب كەلمىش ئەسكىرى يۈزمىڭ،
تۇركلەردىن تاللانغان لەشكىرى يۈزمىڭ.

دېگەن مىسرالارمۇ دەل شۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. لېكىن يۇقىرىقى ئەپەندىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئەفراسىياب ھەققىدىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ رىۋايەتلىرى ئىران ئەدەبىياتىدىن تۇركىي تىللىق ئەدەبىياتقا

① باباجان غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 21 - بەت.

كۆچۈش ۋە تارقىلىش (ئەلۋەتتە، بۇ جەريان گۈتتۇرا ئاسىيا بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تۈركلىشىش جەريانى بىلەن تەڭ قەدەمدە ئېلىپ بېرىلدى) جەريانىدا باش تېما ۋە سۈژىت قۇرۇلمىسىدىن ئېستېتىك قاتلامغىچە بولغان تەرەپلەردە تامامەن قايتا ئىجادىيەت جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى. مىلادىيە X — XI ئەسىرلەردە ئەفراسىياب ھەققىدىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پارچىلىرى تۈركىي ئەدەبىياتىدا يازما خاتىرىگە ئېلىنىشتىن بۇرۇن، بۇ رىۋايەتلەر ئېھتىمال تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا ئۇزاق مەزگىل تارقىلىپ يۈرگەن بولۇشى مۇمكىن، يىراق قەدىمكى زامان ئىران ئەپسانىلىرىدا قاراڭغۇلۇق، رەزىللىك ۋە ھالاكەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تامامەن سەلبىي تۈس بېرىلگەن ئەفراسىياب تۈران قوۋملىرى (Turanians كەڭ مەنىدىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ يەنە بىر قەدىمكى ئاتىلىشى) ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ باتۇر سەركەردىسىگە، ئۇلۇغ پادىشاھىغا ھەمدە جەڭگە ماھىر ھەربىي قوماندانىغا ئايلاندى، شۇنداقلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مەدھىيىلىشىگە ۋە ھۆرمەتلىشىگە سازاۋەر بولدى». ①

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس» ② دېگەن ماقالىنى كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى باش (كاللا) بولمىغان ئەھۋالدا بۆكنىڭ ئەھمىيىتى بولمىغىنىدەك، پارس ـ تاجىكلارسىز تۈركلەرمۇ بولغان ئەمەس دېگەنلىك بولىدۇ.

بۇنىڭدىن ئۆز دەۋرىدىكى ئۇتتۇرا ئاسىيادا تۈركلەر بىلەن ئىران تىللىق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەتنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بىز ئەفراسىياب توغرىسىدىكى ئەپسانە ـ

---

① لى يۈك: «ئۇيغۇر قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئىككى مەنبەلىك كېلىپ چىقىشى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1989 ـ يىللىق 4 ـ سان.

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، 2 ـ توم، 409 ـ، 410 ـ بەتلەر.

رىۋايەتلەرنىڭ يىراق قەدىمكى ئىران مەنبەلىرىدىن ئاستا ـ ئاستا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇران ۋە تۈركىي ئەدەبىياتىغا ئۆتۈش ۋە قېلىپلىشىش جەريانىدىن ئىران بىلەن تۇرانىنىڭ مۇناسىۋىتىنى يادرو قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېڭى تاش قۇرالىلار دەۋرىدىن بۈيانقى ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئىرق، تىل ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا يوغۇرۇلۇش ھادىسىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. شۇڭلاشقا ئەفراسىياب ئېپوسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتىدا ناھايىتى مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

5. ئەفراسىياب بىلەن ئالپ ئەر-تۇڭانىڭ مۇناسىۋىتى

قاراخانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىگە قەدەر، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەفراسىياب ھەققىدىكى ھېكايە ـ رىۋايەتلەر ياكى ئېپوس پارچىلىرى كەڭ تۈردە تارقالغان كەلگەندى، بولۇپمۇ فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئەفراسىيابنىڭ ئىران ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازى رەسمىي قېلىپلاشتى. بۇ ھال تۈركىي ئەدەبىياتىغا يەنە بىر جەھەتتىن ئۇلگە تەقدىم قىلدى. قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ تارىخچىسى مىرزىلىرى ئاۋام ئىجادىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تۇران قەھرىمانى ئەفراسىياب ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى تۈركىي تىلدىكى يىلنامە ـ تەزكىرىلەرگە ئېلىپ كىردى. قاراخانىيلار خان جەمەتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سالجۇق تۈركلىرى ئەفراسىياب ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىپ، ئۆز نەسەبنى بىۋاستە ئەفراسىيابقا باغلىدى. ئەرەب تارىخچىلىرىدىن مەسئۇدى مىلادىيە 943 — 944 ـ يىللىرى يېزىلغان «ئالتۇن يايلاق» ناملىق كىتابىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«بۇيۇك قاغان بارلىق تۈرك ئەللىرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى

ئاستىغا كىرگۈزگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممە خانلىرىنىڭ باشقۇرىدىكەن، تۈركلەرنىڭ ھەممە بەگلىرى بۈيۈك قاغانغا ئىتائەت قىلىدىكەن. ئۇلار ئەفراسىياب (Afrasiyab) بىلەن Shana (ئاشىنا=A—shi—na) نى ئۆزلىرىنىڭ بۈيۈك ئەجدادلىرى دەپ قارايدىكەن». ①

بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، X ئەسىرلەر ئەتراپىدا تۈركلەرنىڭ، بولۇپمۇ قارلۇق تۈركلىرىنىڭ تارىخ قارىشىدا ئەفراسىياب بىلەن بۆرىدىن تۇغۇلغان 阿史那 ئۇرۇقىنى ئۆزئارا باغلايدىغان ئەھۋال ئاللىقاچان شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە جامال قارشى (Jamal Qarši) نىڭ «سۇراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» ناملىق ئەسىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، مەھمۇد قەشقەرى بىلەن زامانداش ياشىغان تارىخچى ئەلمائى قەشقەرى (Alma—i Kashgari) ئۆزىنىڭ «كاشغەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەسەبىنى بۇاستە ئەفراسىيابقا باغلايدۇ. ② ئەرەب تارىخچىلىرىدىن ئىبن ئەسىر (1232—1169) مۇ «ئومۇمىي تارىخ» (تارىخى كامىل) ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئاتىلاشلارغا قارىغاندا، كاشغەر، بالاساغۇن، ئۇدۇن، تالاس قاتارلىق «تۈركىستان» يەرلىرى ھەمدە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان ماۋەرائۇننەھر ئىقلىمىنىڭ بىر قىسمى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانىكەن. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەفراسىياب تۈركلىرى (Afrasiyab—Turki) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدىكەن. ئۇلارنىڭ دەسلەپكى خاقانىنىڭ ئىسمى ساتۇق قاراخان ئىكەن.» ②

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋردە ئەفراسىيابقا دائىر رىۋايەتلەرنىڭ تارىخ ـ تەزكىرىچىلىكتىن باشقا يەنە خەلق ئاغزاكى

---

① خۇا تاۋ: «غەربىي يۈرت تارىخى تەتقىقاتى»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 163 ـ بەت؛ مەسئۇدى: «ئالتۇن يايلاق»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 174 ـ بەت.

② خۇا تاۋ، «غەربىي يۈرت تارىخى تەرەققىياتى»، 174 ـ، 175 ـ بەتلەر.

ئىجادىدا تارقىلىپ يۇرگەنلىكى ھىزگە ئەفراسىياب ئوبرازىنىڭ بۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ تارىخ ئېڭىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى» دا بەزى سۆز - ئاتالغۇلارنى ئىزاھلاش يۈزىسىدىن جەمئي 21 ئورۇندا ئەفراسىياب ياكى ئالپ ئەر تۇڭا ھەققىدە ئۇچۇر بېرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە توققۇز يەردە ئالپ ئەر تۇڭانىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇپ توقۇلغان مەرسىيە قوشاقلىرىدىن نەمۇنىلەر كەلتۈرىدۇ (قارالسۇن: «دىۋان» I. 59، I. 139، I. 217، I. 254، I. 326، I. 633، II. 338، II. 490، III. 55). 12 جايدا قەشقەر، بارچۇق، بارمان، بارسقان، قازۋىن، مەرۋى قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ بىنا قىلىنىشى ھەمدە خان، توڭا، خاتۇن، خاقان، تېگىن، تارىم قاتارلىق قاراخانىيلار خان جەمەتى ئىشلىتىدىغان خاس ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىۋاستە ئەفراسىيابقا باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ (قارالسۇن: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، فاكسىمىلى، I. 173، I. 199، I. 206، I. 209، I. 234، II. 425، II. 509، III. 509، III. 605، III. 605، III. 513، III. 625). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەھمۇد قەشقەرى يەنە ئەفراسىيابنى تۈركلەرنىڭ قەدىمكى زاماندىكى بۇيۇك خاقانى ۋە مىللىي قەھرىمانى سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

«دىۋان» دا يەنە ئەفراسىيابنىڭ مەركىزىي شەھىرىنىڭ قەشقەر ئىكەنلىكىنى، بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى) شەھىرىنى ئەفراسىيابنىڭ بىنا قىلغانلىقىنى، تۈركلەرنىڭ ئۇنى ئالپ ئەر تۇڭا دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، ئۇنى مۇنداق ئاتاشتا ئۇزۇن بىر ھېكايىنىڭ بارلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ناھايىتى ئەپسۇس، بۇ ھەقتىكى ئۇزۇن ھېكايە «دىۋان» دا ئۇچرىمايدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن يەنە بىر بۇيۇك مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدە تۇڭا ئالپ ئەرنىڭ تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ بېگى، بىلىملىك، ئادىل خاقانى

ئىكەنلىكى، پارس ـ تاجىكلارنىڭ ئۇنى «ئەفراسىياب» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.①

دېمەك، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۈتكۈل ئىجتىمائىي كەيپىياتتىن قارىغاندا، ئەفراسىياب بىلەن ئالپ ئەر تۇڭانىڭ بىرلا شەخس ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ تۈركىي ۋە پارس ئەدەبىياتىدا ئوخشاشمىغان ناملار بىلەن ئاتىلىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. فرانسىيە ئالىمى ئەلى مازاھىرنىڭ ئەفراسىياب ھەققىدىكى مۇلاھىزىلىرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بۇ ھەقتىكى بايانلارنى تەستىقلايدۇ:

«ئەفراسىياب مەسىلىسىدە تىلشۇناسلار بىر دەك «ئاۋېستا» دىكى Frarasyanنى تامامەن بىر خىل ئەپسانە، باشقا ئالاھىدە مەنىسى يوق دەپ قارىشىدۇ. ھالبۇكى، «ئەپسانە» ئۇقۇمى بىلەن ھەممىنى ئىزاھلاش ناھايىتى ئاددىي ئۇسۇلدۇر. ئەبۇ رەيھان بىرونى بىزگە تەمىنلىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ساسانىيلار يىلنامىسىدىكى كۆپلىگەن بايراملار ئەمەلىيەتتە قەدىمكى زوروئاستىر دىنى مۇرتلىرى بىلەن ھۇنلار دىيارىدىن كېلىپ چىققان ئەفراسىياب (Frarasyan) ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك توقۇنۇش، قانلىق جەڭلەرنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن كېلىپ چىققانىكەن.

يەنە كېلىپ بۇ جەڭلەر يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۇنى بولغان ئىراننىڭ كونترولluۇق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغانىدى. «شاھنامە» دىكى زوروئاستىر دىنىغا بولغان سادىقلىق ئەنئەنىسى دەل مۇشۇ توقۇنۇشلارنىڭ ئىنكاسى ئىدى. بىز ئىران سەيياھلىرىدىن ئەسەدۇللاھنىڭ 1812 ـ يىللىرى ئەترايىدا قەشقەر توققۇزاق بىلەن ئۇچتۇرپان ئارىلىقىدىكى رايونلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىنى كۆپ قېتىم تىلغا

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 276 ـ، 280 ـ بېيىتلەرگە قارالسۇن.

ئالغاندۇق. ئەسەدۇللاھ سىر دەريانسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلاردا تارقالغان يىپەك يولىدىكى سودىگەرلەر رىۋايىتىدە تىلغا ئېلىنغان ئەفراسىياب (Frarasyan) قارارگاھىنىڭ كونكرىت ئورنىنى دەل قەشقەر بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ئارىلىقىدا دەپ كۆرسىتىدۇ. سۇبن ھېدىننىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇگۇنكى كۇچانىڭ جەنۇپ تەرىپىدە، يەنى توڭگۇز بېشى قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى زەرەپشان دەريانى ساھىلىدا ئىككى قەدىمكى شەھەر خارابىسى بولۇپ، بۇنىڭ بىرى، قىزىل يېنىدىكى ئەفراسىياب شەھىرى، يەنە بىرى، ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى يانتاق شەھىرى، يەنى بۇگۇنكى كۇچالىقلارنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئەفراسىيابنىڭ شەھىرى» دۇر. ئۇنىڭدىن باشقا سۇبن ھېدىن يەنە بىر ئەفراسىياب شەھىرى (Afrasiyab—nung Evi) نى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ ئورنى كۇچانىڭ قۇمتۇرا دېگەن يېرىدە، بۇ دەل شۇەن زاڭنىڭ خاتىرىسىدە تىلغا ئېلىنغان 阿奢理贰 ياكى ئەرشىنى مالىمان قىلغان سۇن ۋۇكۇڭ بارغان 阿奢理膩 شەھىرى بىلەن ئاھاڭ جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

تەبەرىنىڭ «پارس شاھنامىسى» دەپ تەرىپلەنگەن ئەسىرىدە ئەفراسىيابنىڭ ئىران (خۇراسان) غا قىلغان تىنىمسىز ئۇرۇشلىرىنى تەسۋىرلىگەن بايانلىرىدىمۇ كۆپ قېتىم كاشغەر، ئۇدۇن (خوتەن) نامىلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ».①

ئەلى مازاھىرى ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن تارىم ئويمانلىقى ئىسلاملىشىشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا بۇ يەردە ئەفراسىيابنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىر قانچىلىغان قەدىمىي شەھەرلەر بولغان. شۇڭلاشقا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەشقەر،

① ئەلى مازاھىرى: «يىپەك يولى: جۇڭگو — پارس مەدەنىيەت ئالاقىلىرى تارىخى»، 333 ـ 334 ـ بەتلەر.

بارچۇق، بارمان، بارسقان، قازۇن، مەرۋى قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ بىنا بولۇشىنى ئەفراسىياب بىلەن باغلىشىنىڭ مۇئەييەن ئاساسى بار.

يەنە بىر تەرەپتىن ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇر پادىشاھلىرىنىڭمۇ ئۆز نەسەبىنى ئەفراسىيابقا باغلايدىغانلىقى مەلۇم. ياپونىيە ئالىمى ئابى تاكېئو بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«يۇەن خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە بېشبالىقنى مەركەز قىلغان قۇچۇ ئىدىقۇت خانلىقى بۆكۆ خاننى ئۆزلىرىنىڭ بۇيۇك خان بوۋىسى دەپ قارىغان ھەمدە بۆكۆخان بىلەن ئىران رىۋايەتلىرىدىكى ئەپسانىۋى شەخس ئەفراسىياب (Afrasiyab) نى تامامەن بىر كىشى دەپ ھېسابلىغان». ①

ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى (1282 — 1226) ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «تارىخي جاھانكۇشاي» ناملىق ئەسىرىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى مۇنداق بىر رىۋايەتنى تىلغا ئالىدۇ:

«. . . ئۇيغۇرلار ئورخۇن (Orqon) دەرياسى بويىدا ئىككى ئوقتا بۆلۈنۈپ ياشايتتى، ئۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپەيگەن ۋاقىتتا، ئۇلارمۇ باشقىلارغا ئوخشاش ئارىسىدىن بىرسىنى خان تىكلەپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ يەنە 500 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۆكۆخان (Bocukhan) دۇنياغا كەلدى. ھازىر بەزىلەر بۆكۆخان دەل ئەفراسىيابنىڭ ئۆزى دەپ قارىماقتا». ②

بۇنىڭدىن قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن قۇچۇ ئىدىقۇت ئېلىنىڭ ئوخشاش بولغان ئەجداد چۈشەنچىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خۇددى ئابى تاكېئو ئەپەندىم يازغىنىدەك:

«. . . ئېھتىمال، قارلۇق قەبىلىلىرى ئالدى بىلەن

---

① ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى»، 295 ـبەت.
② جۇۋەينى: «تارىخي جاھانكۇشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 62 ـ بەت.

ئۆزلىرى ئىستېلا قىلغان زېمىنىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ يەر - ماكانلىرى بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىگىمۇ ۋارىسلىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىر قىسمى يەنە ئۇلارنىي بوي سۇندۇرغان بۆكۈخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى توققۇز ئوغۇزلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى چەتكە قاققىلى بولمايدۇ. يەنە مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بېشبالىق ۋە بالاساغۇندىكى ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ خان جەمەتى ھەققىدە ئوخشاش بىر رىۋايەتكە ئىگە بولغانلىقىنىڭ ھېچقانچە ئەجەبلەنگۈچىلىكى يوق».①

ئەمدى ئالپ ئەر تۇڭانىڭ زادى كىملىكى ۋە ئەفراسىياب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنىڭ كەملىكى ۋە تەتقىقاتلارنىڭ ئاجىزلىقى بىزنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشىمىزگە توسقۇنلۇق قىلماقتا. ئالپ ئەر تۇڭانىڭ تۇركىي خەلقلەر تارىخىدىكى قايسى شەخسكە باغلىنىدىغانلىقى ھەققىدە تۇرلۇك قاراشلار مەۋجۇت، بولۇپمۇ مەھمۇد قەشقەرى خاتىرىلەپ قالدۇرغان ئالپ ئەر تۇڭاغا ئائىت توققۇز كۇپلېت مەرسىيە قوشىقىدىن قاراخانىيلار زامانىدا ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىلا تۇركىي قوۋملەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇكەممەل ئېپوسنىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

بەزى تەتقىقاتچىلار ئورخۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا ئىككى جايدا ئۇچرايدىغان Tonga tegin yoğintasi (تۇڭا تېگىن مازىرى)② دېگەن مازارنىڭ دەل تۇركىلەر ئالپ ئەر تۇڭا دەپ ئاتايدىغان ئەفراسىيابنىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. يەنە

---

① ئابى تاكېنۇ: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى»، 296 - بەت.
② «كۇلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، شىمالىي تەرەپ، 7 - قۇر؛ «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ، 31 - قۇر.

بەزىلەر تۇڭا تېگىن مازىرى دەل سەمەرقەنت قېشىدىكى ئەفراسىياب قورغىنىدۇر دەپ قارايدۇ. ئىمىن تۇرسۇن بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۈركىي خەلقلەرمۇ ئىرانلىقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن تۇڭا ئالپ ئەرگە شۇ زامانلاردا ماتەم تۇتىدىغانلىقى مەلۇم، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا بېشىبالىق مۇھاسىرىسى ھەققىدىكى ئابزاستا «تۇڭا تېگىن يوغاسى» (تۇڭا تېگىن ماتىمى) ئەسلىتىلگەن. شۇنىڭدەك تۇرپان سىڭگىم ئېغىزىدىكى بىزەكلىك كېمىرلىرىنىڭ بىرىدە «تۇڭا تېگىن»، يەنە بىرىدە «تۇڭا ئۇل» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇڭرا ۋە ياغلاقار قەبىلىلىرىمۇ يىلنىڭ مەلۇم كۈنلىرىدە (تەخمىنەن يازنىڭ بېشى ياكى ئاخىرىدا) تۇڭا ئالپنىڭ ئەسلەپ، ماتەم تۇتقان». [1] رۇس تۈركولوگلىرىدىن كلياشتۇرنى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى كۆلتېگىن (Koltegin) نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كەنگەرس (Kangaras) دېگەن جايغا قوشۇن تارتىپ ئۇرۇش قىلغان ۋەقەلىرى بىلەن فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى ئىران ـ تۇران ئۇرۇشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بىرلا ۋەقەنى كۆرسىتىدۇ دەيدۇ. [2]

دېمەك، ئالپ ئەر تۇڭا ھەققىدىكى رىۋايەتلەر تۈركىي قوۋملەر ئارىسىدا خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئەفراسىياب ئېپوسىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى ۋارىيانتى سۈپىتىدە تارقىلىپ كەلگەن. ئەفراسىيابنىڭ نامى ۋە قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرى ئىسلامىيەتتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تۈركىي خەلقلەر گەۋدىسىگە قوشۇلۇپ كېتىشى داۋامىدا، دەسلەپ تۇران، كېيىنچە تۈرك دەپ ئاتالغان خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانىغا

---

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 591 ـ بەت.

② كلياشتۇرنى «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك مەڭگۈ تاشلىرى»، خېيلوڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 184 ـ بەت.

ئايلانغان. شۇڭا ئالپ ئەر تۇڭا ئەمەلىيەتتە تۇران ـ تۈركىي خاقانى ئەفراسىيابنىڭ ئۆزى بولۇپ، تۈركىي تىلدىكى ئايرىم ئاتىلىشى ئىدى. ئەفراسىيابنىڭ «ئاۋېستا» دىن تاكى قاراخانىيلار زامانىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا تەدرىجىي ھالدا تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەجدادىغا ۋە مىللىي قەھرىمانلىغا ئايلىنىشى ھەمدە تۇڭا تېگىن، تۇڭا ئالپ ئەر قاتارلىق ساپ تۈركچە ناملار بىلەن مەدھىيىلىنىشىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزاق جەريان ئۆتتى. يەنە كېلىپ بۇ جەريان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇزاق مەزگىللىك تۈركلىشىشى — ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ساك، ماساگېت، توخرى، سوغدى قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تۈركىي قوۋملەر گەۋدىسىگە قوشۇلۇپ كېتىشى جەريانىدا ئورۇندالدى.

خۇلاسە

ئاخىرىدا پۈتكۈل بايانلىرىمىزدىن تۆۋەندىكىدەك خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن:

بىرىنچى، بارتولد ۋەكىللىكىدىكى ئالدىنقى ئەۋلاد شەرقشۇناسلارنىڭ ئەفراسىياب ئەسلىدە ئىران ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ ئەپسانىۋى قەھرىمان، ئۇنىڭ تۈركىي قوۋملەر بىلەن مۇناسىۋىتى يوق، كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى بىلەن تۈركلەر خاتا ھالدا ئۇنى ئۆز ئەجدادى دەپ بىلىپ قالغان، دېگەن قاراشلىرى بىر تەرپلىمىلىك بىلەن چىقىرىلغان ھۆكۈمدۇر.

ئىككىنچى، قاراخانىيلار خان جەمەتى بىلەن سالجۇق تۈركلىرىنىڭ ئۆز نەسەبىنى ئەفراسىيابقا باغلىشى بىر خىل ئاساسسىز قىياس بولۇپ، غەربكە كۆچكەن تۈركىي قوۋملەرنىڭ يېڭى ئەجداد ئىزدەشتىكى مەدەنىيەت خاھىشىدىن كېلىپ چىققان

دېگەن قاراشمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ تاكى نەۋائىغىچە بولغان تۈركىي ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ مۇڭغۇل ئېگىزلىكى دەۋرىدىكى سەلتەنەتلىك تارىخىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، تۈركىي قوۋملەر تارىخىغا ئىران يىلنامىچىلىكى تىكلەپ بەرگەن ئەندىزە بويىچە مۇئامىلە قىلغان دېگەن قاراشنىڭمۇ ئىلمىي ئاساسى يوق.

ئۇچىنچى، ئەفراسىياب بىلەن تۇڭا ئالپ ئەر ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بىر غايىۋى قەھرىمانلىنىڭ پارس ۋە تۈركىي تىلىدىكى ئوخشىمىغان ئاتىلىشىدۇر. پارس مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىيابقا دائىر بايانلار بىلەن تۈركىي مەنبەلىرىدىكى تۇڭا ئالپ ئەرگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار خېلى زور دەرىجىدە بىر-دەكلىككە ئىگە.

تۆتىنچى، ئەڭ دەسلەپ «ئاۋېستا» دا نامى تىلغا ئېلىنغان ئەپسانىۋى قەھرىمان ئەفراسىيابنىڭ پۈتكۈل تۈركىي قوۋملەرنىڭ مىللىي قەھرىمانىغا ئايلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۈركلىشىشىدىن ئىبارەت مۇرەككەپ جەريانىدا ئىشقا ئاشقان. شۇڭا، ئەفراسىياب مەسلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بەشىنچى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللاردىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە ئەفراسىياب ھەققىدە قىممەتلىك ئۇچۇرلار ساقلانغان، بولۇپمۇ توڭا ئالپ ئەر ھەققىدىكى مەرسىيە قوشاقلىرى بىزگە قارخانىيلار ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئەفرىسىيابقا دائىر مۇكەممەل بىر ئېپوسنىڭ بولغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

2001 ـ يىلى ماي، ئۈرۈمچى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە
ئەسەت سۇلايمان

* *

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ رەڭلىك مەتبە زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 16 قىستۇرما ۋاراقى: 3
2002 - يىل 3- ئاي 1- نەشرى
2002 - يىل 3- ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: 3000 —— 1
ISBN7—228—06608—1/K. 935
باھاسى: 22.00 يۈەن